ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 5 (3) шілде-қыркүйек 2018
ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми
журнал

2018, № 5 (3)

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ

электронный научный журнал

2018, № 5 (3)

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ

electronic scientific journal

2018, № 5 (3)

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы
Редакциялық алқа:

Абашин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Казахстан)

Әлімбай Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусеитова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БжҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:
Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы
Ғылыми редактор:
Қозыбаева Махаббат Мәліққызы
Редактор:
Кубеев Рустем Жаулыбайұлы
Жауапты хатшы:
Раушан Жәлиқызы
Техникалық хатшы:
Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович
Редакционная коллегия:
Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)
Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)
Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)
Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)
Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)
Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)
Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)
Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)
Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)
Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)
Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)
Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)
Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)
Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)
Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)
Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)
Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)
Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)
Римантас Желвис (Želvys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)
Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)
Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)
Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)
Таймагамбетов Жакен Кожахметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна
Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна
Редактор:
Кубеев Рустем Джаулыбайулы
Ответственный секретарь:
Раушан Жәлиқызы
Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:
Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich
Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassievna – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:
Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna
Scientific Editor:
Kozybayeva Makhabbat Malikovna
Editor:
Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich
Executive Secretary
Raushan Zhalikyzy
Technical secretary:
Khumarzakh Altynbek

Е.А. АБИЛЬ
Костанайский государственный педагогический университет, г. Костанай, Казахстан

СУБЭТНОСЫ КАЗАХОВ: ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТРУКТУРЫ ЭТНОСА

Аннотация. Проблема определения внутренней структуры этноса является одной из наименее изученной в казахстанской этнологической науке. Данное исследование представляет собой попытку анализа существующей практики выделения субэтносов внутри казахского этноса в исторической и публицистической литературе.

Актуальность исследования диктуется, прежде всего, произошедшей в мировой историографии критической переоценкой методов познания, выходом современной истории за свои узкодисциплинарные рамки и превращением ее в междисциплинарную науку, отказом от европоцентризма, распространением идей нелинейности, альтернативности исторических процессов.

В казахстанской и постсоветской научной литературе господствуют примордиалистские взгляды на природу этноса, но нет единства в понимании внутренней структуры казахского этноса. В Казахстане существует определенная исследовательская традиция, основанная на широком применении междисциплинарного подхода в этнологии, однако, следует отметить, что данные исследования затрагивают вполне определенный аспект – этническую историю, и практически не касаются ключевых проблем применения современных методологических инструментов в анализе внутренней структуре этноса. До сих пор нет четкого представления о природе субэтноса и какова субэтническая структура казахского этноса.

Противоречие между примордиалистким пониманием субэтноса как социального феномена и конструктивистским пониманием субэтноса как социального конструкта решается в контексте применения принципа дополнительности Н.Бора.

Соответственно, применение данного принципа при исследовании субэтнической структуры заключается в признании мировоззренческой, методологической, концептуальной, социально-политической, историко-культурной равнозначности примордиалистской и конструктивистской интерпретаций этничности в зависимости от целей и задач, ставящихся исследователем.

Ключевые слова. Субэтнос, этнос, примордиализм, конструктивизм, линидж, жуз, ирридента, принцип дополнительности.

Е.А. ӘБІЛ
Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан

ҚАЗАҚТАРДЫҢ СУБЭТНОСТАРЫ: ЭТНОС ҚҰРАМЫН БЕЛГІЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Этностың ішкі құрылымын белгілеу мәселесі қазақстандық этнология ғылымындағы ең аз зерттелген мәселелер қатарына жатады. Осы зерттеу тарихи және публицистік әдебиеттегі қазақ этносының ішінде субэтностарға бөлу тәжрибесін талдау әрекеті болып табылады.

Зерттеудің өзектілігі, ең алдымен, әлемдік тарихнамада болған таным әдістерін сыни қайта бағалаумен, кәзіргі тарих ғылымының өзінің жеке пәндік шеңберінен шығуымен және оның пәнаралық ғылымға айналуымен, европоцентризімнен бас тартумен, нонлинеар идеяларының таралуымен, тарихи процесстердің баламалығымен байланысты.

Қазақстандық және посткеңестік ғылыми әдебиетте этностың мәніне примордиалистік көзқарас басым, бірақ қазақ этносының ішкі құрамын түсінуде бірлік жоқ. Қазақстандық этнологияда пәнаралық әдістерді кең пайдалануға негізделген белгілі зерттеу әдеті қалыптасты. Сонымен бірге, бұл зерттеулер тек қана белгілі бір аспект – этникалық тарих мәселерін зерттеумен байланысты, этностың ішкі құрылымын талдауда кәзіргі әдістемелік құралдарды пайдаланудың негізгі мәселелеріне назар аудармайды. Бүгінгі күнге дейін субэтностың ішкі мәні жөнінде және қазақ этносының субэтникалық құрылымы жәнінде нақты түсінік жоқ.

Субэтностың әлеуметтік феномен ретінде примордиалистік түсіну мен әлеуметтік конструкт ретінде конструктивистік түсіну арасындағы қарама қайшылық Н.Бордың қосымшалық принципін қолдану контектінде шешуге болады.

Тиісінше, субэтникалық құрылымды зерттеу барысында осы принципті қолдану этникалықтың примордиалистік және конструктивистік интерпретацияларының зерттеушінің алдында тұрған мақсаттары мен міндеттерімен байланысты дүниетанымдық, әдістемелік, концептуалдық, әлеуметтік-саяси, тарихи-мәдени бірдей екенін тануда.

Түйін сөздер. Субэтнос, этнос, примордиализм, конструктивизм, линидж, жүз, ирридента, қосымшалық принципі.

E.A. ABIL
Kostanay State Pedagogical University, Kostanay, Kazakhstan

KAZAKH ETHNIC SUBDIVISIONS: THE PROBLEM OF DETERMINING THE ETHNOS STRUCTURE

Abstract. The problem of determining the internal structure of an ethnos is one of the least studied in Kazakhstan's ethnological science. This study is an attempt to analyze the existing practice of isolating subethnos within the Kazakh ethnos in historical and journalistic literature.

The relevance of the study is dictated, above all, by the critical reassessment of cognitive methods in world historiography, the release of modern history from its narrowly disciplinary framework and its transformation into an interdisciplinary science, the rejection of Eurocentrism, the spread of ideas of nonlinearity, the alternativeness of historical processes.

In Kazakhstan and post-Soviet scientific literature, primordialist views on the nature of an ethnos dominate, but there is no unity in understanding the internal structure of the Kazakh ethnos.

In Kazakhstan, there is a certain research tradition based on the broad application of an interdisciplinary approach to ethnology, however, it should be noted that these studies touch on a quite certain aspect - ethnic history, and practically do not touch on the key problems of using modern methodological tools in the analysis the internal structure of the ethnos. There is still no clear idea about the nature of subethnos and what is the subethnic structure of the Kazakh ethnic group.

The contradiction between the primordial understanding of subethnos as a social phenomenon and the constructivist understanding of subethnos as a social construct is solved in the context of applying the complementarity principle of N. Bohr.

Accordingly, the application of this principle in the study of the sub-ethnic structure is to recognize the ideological, methodological, conceptual, sociopolitical, historical and cultural equivalence of primordialist and constructivist interpretations of ethnicity, depending on the goals and objectives set by the researcher.

Keywords. subethnos, ethnos, primordialism, constructivism, lineage, zhuz, irrident, complementarity principle.

Введение

Объектом данного исследования является этносоциальные и этнокультурные процессы на территории Казахстана в новое и новейшее время. Цель данного научного исследования - изучение современных подходов к исследованию структуры этноса, существующих научных концепций этноса и субэтноса. Это фактически первый, подготовительный этап к разработке теоретически обоснованной модели формирования внутренней структуры современного казахского этноса.

Актуальность исследования диктуется, прежде всего, произошедшей в мировой историографии критической переоценкой методов познания, выходом современной истории за свои узкодисциплинарные рамки и превращением ее в междисциплинарную науку, отказом от европоцентризма, распространением идей нелинейности, альтернативности исторических процессов.

В Казахстане существует определенная исследовательская традиция, основанная на широком применении междисциплинарного подхода в этнологии, однако, следует отметить, что данные исследования затрагивают вполне определенный аспект – этническую историю, и практически не касаются ключевых проблем применения современных методологических инструментов в анализе внутренней структуре этноса. До сих пор нет четкого представления о природе субэтноса и какова субэтническая структура казахского этноса.

Материалы и методы

Методологической основой проекта является классическое представление о научном методе как теоретически обоснованном нормативном средстве познания объективной реальности. Работа основана на принципах методологического плюрализма, историзма, системности и объективности. Работа учитывает современные мировые тенденции теории исторической науки, включая постмодернистскую парадигму и ее критику, последние исследования в области исторического дискурса.

Эмпирической базой работы являются научно-исторические факты, выраженные в форме научных концепций, гипотез и теорий, сформулированных в научных статьях, монографиях и диссертационных

исследователей современных этнологов и культурных антропологов по проблеме этноса, этничности и этнической идентификации.

Обсуждение и результаты

Ключевым моментом нашего исследования является выделение субэтносов или определение внутренней структуры казахского этноса. В данном вопросе среди исследователей нет единства. Кыргызский исследователь А.К. Илебаева считает, что у постномадов Центральной Азии, к которым относятся и казахи, этническая структура основана на родоплеменной идентичности. В частности, она отмечает, что «Казахское деление на жузы имеет почти более выраженный институализированный характер, чем кыргызское выделение двух флангов и внутреннего центра, и соответственно сознание подобной субидентичности усовременных казахов более ярко выражено и живуче, чем у кыргызов сегодня» (Илебаева, 2013: 150). Действительно, данный подход имеет право на существование в силу того, что т.н. «родоплеменное» деление казахов является непреложным историческим фактом, вне зависимости от природы и генезиса этого явления.

Действительно, как бы мы не называли структурные единицы – род, линидж, патронимия или клан, все этнографические и исторические источники подтверждают их значение в этнической самоидентификации казахов. Так, в специальной работе, посвященной рассмотрению теоретико-методологических основ этнической идентификации казахов Г.Билялова отмечает, что «исторической особенностью казахского народа является его родовое и жузовое разделение. Ислам не устранил родовые различия, поскольку родовая принадлежность для казахов есть более доминирующий этнодифференцирующий фактор, чем религиозный, так как отличает их от немусульманских народов» (Билялова).

М. Свердлик, анализируя конструирование этнической идентификации российских казахов в интернет-пространстве, делает вывод, что «частотность темы рода и жуза позволяет утверждать, что принадлежность к казахскому этносу, этническая идентичность конструируется в Интернете прежде всего на основе более частной родовой и племенной идентичности каждого отдельного участника, идентифицирующего себя как «казаха». И знание своей генеалогии выступает как средство для включения отдельного индивидуума в более крупную этническую общность» (Свердлик).

В диссертационном исследовании Т. Оспанова указывается, что «родоплеменной комплекс традиций казахов – несомненно, является важнейшим социокультурным механизмом. С одной стороны, родовая, этносоциальная структура казахского общества (деление на жузы, роды, племена) не давала полного ощущения единства, с другой знание своей родословной сплачивает этнос» (Оспанов, 2016: 49). Ю. Шокманов и Е. Мусабек, правда по отношению лишь к зарубежным казахам, утверждают, что «по мнению некоторых зарубежных исследователей, именно родовая линиджевая идеология позволяет казахам в настоящее время сохранять свою идентичность в диаспоре, в иноязычном окружении» (Шокманов, Мусабек, 2007: 97).

В исследовании А. Забировой, посвященной формированию, легитимации и воспроизводству идентичности в постсоветском Казахстане линиджевая (родовая) идентичность казахов прямо названа субэтнической. «Линиджевыми тождествами у казахов выступают ру - родовая единица, племя, затем жуз (старший, средний и младший) как союз племен или племенная конфедерация. … И если в досоветский период родоплеменное отождествление являлось одним из ключевых объектов идентификации, то в советский период, несмотря на воздействия модернизации, не произошло полного нивелирования данного типа отождествления, в особенности линиджевых идентичностей», пишет она (Забирова, 2003: 119). А. Забирова отмечает, что субэтническая (линиджевая) дифференциация в настоящее время играют огромную роль, как в политике, так и в повседневной жизни народов современного Среднего Востока, Северного Казахстана и некоторых народов Алтая и Сибири.

С. Кулатаев прямо называет казахские жузы субэтносами. Он считает, что исторически и фактически казахи представляют собой этническую систему, состоящую из трех субэтносов: казахов Старшего, Среднего и Младшего жузов. При этом, он утверждает, что вплоть до вхождения трех жузов в состав Российской империи (вторая половина XIX века), самостоятельной этнической целостности казахов не существовало. Воссоединение трех жузов в качестве субэтносов в рамках образовавшейся позднее советской суперэтнической системы было неполным и ограничивалось фактически культурной сферой и экономическими отношениями (Кулатаев). Отметим, что данная точка зрения слабо аргументирована автором и скорее носит характер политического заявления.

Вместе с тем, справедливости ради отметим, что многие современные казахстанские исследователи не считают «родоплеменную» систему этнической, акцентируя внимание на потестарно-политической ее роли (Абиль, 2000). В частности, М. Шайкемелов считает родовые объединения казахов основой их самоуправления, ставшие фиктивными конструктами в ходе административных реформ России в казахской степи (Шайкемелов, 2013:110). В статье Г. Уразалиевой на основании изучения этноидентификации

студентов университетов Астаны и Алматы предлагается несколько направлений объяснения казахской идентичности, фактически являющиеся синонимом внутренней структуры этноса, в том числе: локальные (территориальные) идентичности; диаспоральные идентичности; разностатусные идентичности социальные и по типу поселений (городские и аульные); жузовая и родоплеменная идентификация; внутриэтническая, лингвистическая дифференциация между «чистыми» и «нечистыми», «шала» казахами (Уразалиева).

В казахстанской науке, кроме «родоплеменной» субэтнической идентичности распространено представление о территориальных группах казахской ирриденты как субэтносах. Х. Мухамадиулы в своем диссертационном исследовании называет казахов Монголии самостоятельной этнической группой, характеризующейся особенностями формирования и этнокультурного развития (Мухамадиулы, 2000).

Ряд авторов считают особыми субэтносами отдельные группы российских казахов. В частности, Э. Идрисов выделяет среди казахов Нижнего Поволжья субэтнос «казахов-букеевцев», к которым, по его мнению, относятся «саратовские» и отчасти «самарские» казахи, а также ещё гораздо более значительная часть (правобережье Урала) казахов Западно-Казахстанской и особенно Атырауской областей западной части Республики Казахстан» (Идрисов, 2005: 21). А. Сарсамбекова, анализируя этнокультурные особенности казахов Западной Сибири, предлагает считать их «этнической группой»: «На наш взгляд, в настоящее время термин этническая группа в отношении казахов Западной Сибири РФ полнее отражает сложившуюся ситуацию» (Сарсамбекова, 2005: 21).

В отношении той же группы казахов Ахметовой Ш. применено понятие «локальная этническая группа, подчеркивая именно локальный характер этнического развития этой довольно многочисленной группы населения региона, постоянно проживающей в урбанизированной иноэтничной среде, расселенной частично дисперсно, частично анклавами внутри городских поселенийи регулярно поддерживающей этнические связи как внутри группы, так и с основным этническим массивом, находящимся за пределами другой государственности» (Ахметова, 2001: 5).

В отношении казахов Южного Алтая в исследовании Октябрьской И. также применяется термин «локальная этническая группа»: «В приложении к истории казахов Алтая представляется возможным заключить, что на современном этапе диаспоральное сознание становится основной формой самосознания локального сообщества, прошедшего длительный путь развития от групп-изолятов конца XIX в. К этнолокальной группе казахского этноса, существующей в границах диаспоры начала XXI в.» (Октябрьская, 2001: 34).

Достаточно новым в казахстанской науке является выделение субэтносов в рамках современного казахского этноса на основе лингвокультурного критерия. Этот принцип широко распространен в публицистке и практически не получил серьезного теоретического обоснования. Так, Ж. Жакупов считает, что вестернизированные русскоязычные казахи в современном Казахстане составили особый субэтнос «шала-казак», отличающийся от преимущественно казахскоязычных носителей традиционных ценностей (Жакупов, 2009: 10-11). При этом обе группы являются билингвами, но в первом случае это русско-казахских билингвизм, а во втором – казахско-русский.

Аналогичную точку зрения высказывает Г. Уразалиева: «Внутри каждой (территориальной) локальности существовала еще определенная линия выделения внутриэтнического различия - это казахи-горожане и выходцы из казахских аулов, которые негативно маркировались некоторыми обрусевшими казахами как «мамбеты», «казахпаи», а те в свою очередь считали казахов – горожан «шала-казахами», то есть «нечистыми» как они – «таза-казахами». «Чистота» рядов определялась в основном по лингвистическому критерию- знанию или же незнанию казахского языка» (Упазалиева).

Традиционная казахстанская этнографическая наука признает в качестве субэтносов лишь особые этнические группы в составе казахского этноса, возникшие в ходе этнокультурных консолидирующих процессов. Ж. Артыкбаев в качестве таковых выделяет группу шала-казахов–метисов, потомков представителей других этносов, инкорпорированных в казахскую среду, которые, как свидетельствуют источники, занимались торговлей, ремеслами, скотоводством и обучением детей грамоте (Артыкбаев, 1993: 61-62. Появление этой довольно многочисленной группы в казахском этносе имело место вначале XIX в. обширная статья о происхождении данной этнической группы опубликована Х. Илиуф (Илиуф).

Исходя из этой логики, в перечень субэтнических групп можно включить роды, возникшие в результате инкорпорации и ассимиляции в составе казахов многочисленных иноэтнических групп (кірме), относительно полный перечень которых содержится в статье Ж. Сабитова:

1. Киргизские рода, проживающие в Кокшетау и Каркаралинске (Бай-Киргиз, Жана-Киргиз, Кусшы-Киргиз, Сару-Киргиз, Жунды-Киргиз и т.д.).

2. Ногайские рода, которые стали называться Ногай-казахи происхождения (Кояс, Костанбалы, Уйсын, Казанкулак).

3. Каракалпаки (под роды мангыт и кенегес) и каракалпакские жалаиры (Сырманаки), живущие на юге Казахстана.

4. Рода татарского происхождения: Шала-казахи и Калпаки (подразделение Ногай-Казахов)

5. Рода, связанные своим происхождением с джунгарами и калмыками (Калмак и Толенгут).

6. Род Турикпен, происходящий от пленных туркменов.

7. Подразделения Естек среди разных казахских родов, которые могут иметь башкирское происхождение (Сабитов, 2012: 43).

О кыргызах в составе казахов Приаралья есть специальное исследование Р. Бекназарова (Бекназаров, 2015). В данной статье кроме кыргызов упоминаются иные инкорпорированные группы - каракалпаков (қарақалпақ), башкир (башқұрт, естек), уак (уақ) и ногай (ноғай). При этом два последних, хотя и относятся к «кірме», но считаются однозначно казахскими родами (олар өзіміздің қазақтар). Группа Ногай-казак стала объектом исследования В. Викторина, причем данная группа охарактеризована как «субэтносоциум» (Викторина, 2006: 52-59).

Сложность выделения субэтносов в составе казахов вызвана слабой этнографической и лингвистической дифференциацией казахов.

Казахский язык относительно однороден. Длительное время господствовало мнение о его бездиалектности. «…Особенно замечательно то обстоятельство, что несмотря на громадное пространство, занимаемое киргизами (казахами), язык их даже в наиболее удаленных друг от друга местах, почти совершенно одинаков, до такой степени, что дальнейшее дробление на поднаречие едва ли возможно», писал об этом П. Мелиоранский (Мелиоранский, 1897). Лишь в 40-50-е гг. благодаря трудам С. Аманжолова и Ж. Доскараева в языкознании стало утверждаться мнение о наличии в казахском языке трех диалектов. Однако, до сих пор четкие границы между ними не выявлены (Айдаров, 1991: 191). Особенности в языке разных групп казахского населения носят не линеджиарный, а территориальный характер.

Аналогично дело обстоит и с выделением этнографических особенностей этнических групп, которые также носят скорее территориальный характер. Все инкорпорированные в состав казахов иноязычные группы, включая социальные группы кожа и толенгутов очень быстро теряли языковые и этнографические особенности и уже во втором поколении не отличались от основной массы казахов.

В связи с вышесказанным напрашивается вывод о том, что субэтносы, будь то инкорпорированные группы-kirme или линиджи–патронимии - это социальные конструкты, т.е. искусственная социальная реальность, созданная культурой номадов в конкретно-исторических условиях для актуализации конкретных социальных отношений.

В то же время, у нас нет оснований сомневаться в том, что этническая структура казахов – социальный феномен, т.е. наблюдаемая реальность. В уже упомянутой работе Ж. Сабитова на основе данных популяционной генетики обосновывается генетическое единство казахских родов: «большинство казахских родов на 70-90 % состоят из генетических потомков по мужской линии общего предка, жившего в эпоху Золотой Орды» (Сабитов, 2012: 49). Кроме того, есть основания говорить и о социально-психологических аспектах этнической идентификации. Большой интерес представляет исследование влияния национальной психологии на поведение казахов в конфликтных ситуациях, проведенное Ю. Данилевич. Ее исследование показало, что в ходе длительного и своеобразного этногенеза у казахов под влиянием исторического, социально-политического и экономического развития сформировались такие особенности национальной психологии как умение быстро адаптироваться к постоянно изменяющимся условиям жизнедеятельности, склонность к ассимиляции других народов, чувство единой принадлежности и внутригрупповая сплочённость (Данилевич, 2001: 17).

Противоречивая природа субэтноса, как социального конструкта и как социального феномена одновременно, не позволяет анализировать внутреннюю структуру казахского этноса только в рамках примордиалисткой или конструктивисткой модели исследования. Релятивность понятия «субэтнос» требует релятивности в выборе методологических концептов при исследовании.

Данное противоречие решается в рамках методологического принципа, известного как принцип дополнительности Нильса Бора. Смысл принципа дополнительности заключается в том, чтобы определить те теоретические подходы и формализмы, с помощью которых бы удавалось противоречивые репрезентации сводить к некоторому единству, обеспечивающему адекватное объяснение изучаемого явления или объекта (Мушич-Громыко, 2009: 33). Принцип дополнительности как проблема возникает там, где обнаруживается в познании дуальность объекта (типа «волна», «частица» для электрона) Мушич-Громыко, 2008: 5). К этому же ряду следует отнести дуальность субэтноса как феномена и конструкта.

Соответственно, применение данного принципа при исследовании субэтнической структуры заключается в признании мировоззренческой, методологической, концептуальной, социально-политической,

историко-культурной равнозначности примордиалистской и конструктивистской интерпретаций этничности в зависимости от целей и задач, ставящихся исследователем.

ЛИТЕРАТУРА

Абиль Е. Политическая организация кочевников Казахстана: Опыт системного подхода. – Астана:Фолиант, 2000

Айдаров Т. Проблемы диалектной лексикологии и лингвистической географии. – Алматы: Рауан, 1991

Артыкбаев Ж.О. Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации. - Караганда: Полиграфия, 1993

Ахметова Ш. Современные этнические процессы у городских казахов Западной Сибири: автореферат дисс. ..... к.и.н. – Омск, 2001

Бекназаров Р. Историко-этнографическое исследование алим-кыргызов Северного Приаралья: на материалах ЗККЭАЭ // URL:http://e-history.kz/media/upload/1466/2015/02/26/

Билялова Г.Н. Этническая идентификация казахов: теоретическо-методологические аспекты // КИСИ при Президенте Республики Казахстан: URL: http:http: // kisi.kz/ru/categories/ politicheskaya-modernizaciya/posts/etnicheskaya-identifikaciya-kazahov-teoritichesko-metod

Викторин В.М. Субэтносоциум «нугай-казак» на границе Западного Казахстана и Нижнего Поволжья: парадоксы взаимодействия тюркских этносов // Сарепта: Историко-этнографический вестник. Вып. 2. - Волгоград, 2006

Данилевич Ю. Влияние национальной психологии на поведение казахов в конфликтных ситуациях: автореферат дисс. к.психол. н.. - М., 2001

Идрисов Г. Потестарно-политический процесс в традиционалистской этноспецифической среде: На примере народов Нижнего Поволжья: автореферат дисс. к.полит. н. - Волгоград, 2005

Илебаева А.К. Субэтнические отношения постномадов как объект философского анализа // Вестник Кыргызской государственной юридической академии. 2013. №13

Илиуф Х. Кто вы, чала-казаки? //Информационно-аналитический центр: URL:https://ia-centr.ru/experts/9318/

Жакупов Ж. Шала Казак: прошлое, настоящее, будущее. – Алматы, 2009

Забирова А. Формирование, легитимация и воспроизводство идентичности в постсоветском Казахстане // Социологические исследования. 2003. – № 12

Кулатаев С. Этногенез и современная политика // Интернет-газета Зона KZ: URL:https://zonakz.net/2002/09/04/этногенез-и-современная-политика/

Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. - СПб, 1897

Мушич-Громыко В.Г. Концепция дополнительности и гуманитаристика // Вестник Самарского государственного университета. 2008. №5/2 (64)

Мушич-Громыко В.Г. Дифференциация гуманитарным восприятием принципа дополнительности Н. Бора: проблема поверхностного прочтения // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки, 2009

Мұхамадиұлы Х. Монғолиядағы қазақ этникалық тобының қалыптасуы мен дамуы: т.ғ.д. .....дисс. автореферaты. - Алматы, 2000

Октябрьская И. Казахи Алтая: Этнополитические и социокультурные процессы в пограничных районах Южной Сибири XIX-XX вв.: дисс. ....д.и.н. – Новосибирск, 2004

Оспанов Т. Национальная идентичность казахов: социально-философский аспект: Дисс. .. д. философии. - Алматы, 2016

Сабитов Ж. Этногенез казахов с точки зрения популяционной генетики // The Russian Journal of Genetic Genealogy. Volume 4, No 2 (2012) / Volume 5, No 1 (2013)

Сарсамбекова А. Казахи Западной Сибири и сопредельных территорий Казахстана: этнокультурные связи и процессы: автореферат дисс. ... к.и.н. –Томск, 2009

Свердлик М. Казахская диаспора в России – конструирование этнической идентичности // Информационно-аналитический центр: URL:https://ia-centr.ru/experts/9859/

Уразалиева Г. Казахская идентичность как стратегический ресурс // Сайт Владимира Кудрявцева. URL:https://tovievich.ru/book/duh/5676-kazahskaya-identichnost-kak-strategicheskiy-resurs.html

Шайкемелов М. Казахская идентичность. - Алматы, 2013

Шокманов Ю., Мусабек Е. Этнодемографическая характеристика населения Республики Казахстан на современном этапе развития // Казахстанская модель межэтнического согласия: проблемы и перспективы. -Алматы, 2007

ӘОЖ 327(575.1)

А.М. Азмұханова, Л.Н. Нұрсұлтанова, М. Ботай
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ӨЗБЕКСТАН – ОҢТҮСТІК КОРЕЯ: КЕЛІСІМДЕРДЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҚҚА.

Аңдатпа. Өзбекстан тәуелсіздігін Оңтүстік Корея 1991 жылдың желтоқсанында алғаш таныған уақыттан бастап екі ел арасындағы кең ауқымды екіжақты саяси және экономикалық ынтымақтастық дами түсті. Сол жылы екіжақты сауда, инвестицияларды қорғау, ғылыми-техникалық ынтымақтастық, визалық қолдау меморандумына қол қойылған болатын. 1992 жылғы Сауда келісіміне сай екі ел арасында неғұрлым тиімді қолайлы ахуал орнатылды. Соңғы жылдардағы (2015-2017 жж.) өзара тауар айналымы тұрақты түрде 2 млрд. АҚШ долл. асады.

Түйін сөздер. Орталық Азия, Өзбекстан**,** Оңтүстік Корея, дипломатия, инвестициялар, транспорт, мәдениет.

А.М.Азмуханова, Л.Н.Нурсултанова, М.Ботай
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

УЗБЕКИСТАН – ЮЖНАЯ КОРЕЯ: ОТ СОГЛАШЕНИЙ К СОТРУДНИЧЕСТВУ

Аннотация. Южная Корея признала независимость Узбекистана в декабре 1991 года и с течением времени отношения между странами привели к широкому спектру двустороннего политического и экономического сотрудничества. В том же году были заключены соглашения о двусторонней торговле, взаимной защите инвестиций, научно-техническом сотрудничестве, меморандум о визовой поддержке. В соответствии с Торговым соглашением от 1992 года, между государствами установлен режим наибольшего благоприятствования. Взаимный товарооборот в последние годы (2015-2017гг.) стабильно превышает 2 млрд. долл. США.

Ключевые слова. Центральная Азия, Узбекистан**,** Южная Корея, дипломатия, инвестиции, транспорт, культура.

A.M.Azmukhanova, L.N.Nursultanova, M.Botai
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

UZBEKISTAN – SOUTH KOREA: FROM AGREEMENTS TO COOPERATION

Abstract. South Korea recognized Uzbekistan's independence in December 1991 and over time, the relations between Uzbekistan and South Korea led to a wide range of bilateral political and economic cooperation. In the same year, agreements on bilateral trade, mutual protection of investments, scientific and technical cooperation, a Memorandum on visa support were signed. In accordance with the Trade agreement of 1992 between the two countries established the regime of most favored nation. Mutual trade in recent years (2015-2017) consistently exceeds $ 2 billion.

Key words. Central Asia, Uzbekistan, South Korea, diplomacy, investments, transport, culture.

Кіріспе

Отандық және шетелдік авторлардың шығармалары Орталық Азия елдерінің Оңтүстік Кореямен ынтымақтастық тақырыбына арналады. Орталық Азия ғалымдарының ішінде: Т. Исмагамбетова, М. Майдабекова және басқаларын жатқызуға болады. Орталық Азия аймағы мемлекеттері мен Оңтүстік Корея ынтымақтастығын қарастырған шетелдік ғалымдардың арасында: С. Бланк, М. Фумагалл, Жае Х. Ку, Нацука Ока және т.б.

Орталық Азия мемлекеттері мен Оңтүстік Корея арасындағы қарым-қатынасты зерттеулер Ли Яньшоу, Янг Чу, Дж.Р. Панда, М. Кау, Но Тхетенг және т.б. секілді корей зерттеушілерінің жазбаларында кездеседі. Оңтүстік Корея мен Орталық Азия аймақ елдерінің халықаралық қатынастарын қарастырған ресейлік ғалымдар арасында: Н.А. Бичурин, А.В. Торкунов, Е.П. Уфимцев.

Саяси-дипломатиялық байланыс. 1991 жылы желтоқсанда Оңтүстік Корея Өзбекстанның тәуелсіздігін мойындады және бір айдың ішінде елдер арасындағы дипломатиялық қатынастар орнады.

Посткеңестік республикалардың көпшілігі АҚШ тығыз қарым-қатынас ескере отырып, Оңтүстік Кореяға қатысты сақ болды, бірақ Өзбекстан заманауи Азия динамизм және технологиялық серпіліс символы ретінде Сеул белсенді саяси диалогқа ұмтылды. Уақыт өте келе Өзбекстан мен Оңтүстік Корея арасындағы қарым-қатынастар екіжақты саяси және экономикалық ынтымақтастықтың кең ауқымына айналды. Сол жылы екіжақты сауда, инвестицияларды өзара қорғау, ғылыми-техникалық ынтымақтастық және визалық қолдау туралы меморандумдар туралы келісімдер жасалды. 1992 жылғы Сауда-саттық туралы келісімге сәйкес елдер арасында ең қолайлы ұлттық режим орнатылды. Соңғы жылдардағы өзара сауда айналымы (2015-2017 жж.) тұрақты түрде 2 млрд. АҚШ долл. асады. 1994 жылдан бастап Сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі бірлескен үкіметаралық комиссия құрылды, оның соңғы кездесуі 2014 жылғы мамырда Ташкентте өтті. Өзбекстан мен Оңтүстік Корея он бес 1992 жылдан 2016 жылға дейінгі кезеңде өткізілді, оның жоғары деңгейдегі тұрақты кездесулер, негізделген тұрақты үкіметаралық диалог өтті.

Екі жақты ынтымақтастық, сондай-ақ, мамандарды шақыру, оның ішінде еріктілер Корея халықаралық ынтымақтастық агенттігі (KOICA), жоба гранттық көмек, жіберу, электрондық үкімет құру үшін жобаларды іске асыру арқылы мемлекеттік басқару тәжірибесі белсенді алмасу ықпал, Экономикалық даму жөніндегі ынтымақтастық қоры (EDCF) жобалар арқылы көмек нығайту, білім беру орталығында корей тілін оқыту, түрлі мәдени және спорттық алмасу және т.б. арқылы нығаюда. Қазіргі уақытта 3 мың корей азамат Өзбекстанда өмір сүріп жатыр және екі ел арасындағы көпір рөлін атқарады және екі жақты қарым-қатынастарды дамытуға Өзбекстанда тұратын үлкен үлестегі 180.000 кәрістер көмек беруде [1].

Корея Республикасының жаңа үкіметінің жұмысының басталуымен Президент Мун Джейинг мырзаның және Өзбекстан Республикасы Үкіметінің басшылығымен Президент Ш.М.Мирзияевтың басшылығымен екіжақты ынтымақтастықты одан әрі дамыту үшін барлық мүмкіндікті жасайды және сол уақытта отандастарымыздың құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін барынша күш-жігерін жұмсайды, Өзбекстан Республикасында тұратын және Өзбекстан Республикасына баратын Корея Республикасының азаматтарының қауіпсіздігін қамтамасыз ету жұмыстарын жүргізуде.

Өзбекстан Республикасы мен Корея Республикасы бір-бірінен алыс, бірақ бұл маңызды емес, өйткені екі ел арасындағы қарым-қатынас өзара мүдделер, сенім мен құрмет қағидаттарына негізделген. Өзбекстан Республикасы мен Корея Республикасы арасындағы қылмыстық істер бойынша заң көмегін көрсету туралы келісімге 2003 жылы қол қойылған, ол екі мемлекеттің құқық тәртібін белгілеу саласындағы өзара көмек көрсетуін көрсетеді [2].

Өзбекстан-Оңтүстік Кореяның жемісті ынтымақтастығы туралы Ли Мен Бак сапары екі жақты ынтымақтастықты дамытудың жаңа кезеңі ғана емес, сондай-ақ саммиттің логикалық жалғасы болды. Осылайша, 2008 жылы Өзбекстан мен Оңтүстік Кореяның президенттері тек екі рет кездесті.

Мемлекетаралық өзара іс-қимыл шеңберінде әртүрлі деңгейдегі кездесулер үнемі өткізіліп тұрады. Ынтымақтастыққа ұмтылатын кез-келген ел сенімді серіктестермен ынтымақтастық ауқымын кеңейтеді. Ли Мён Бактың сапары осы мәселе бойынша Өзбекстан мен Оңтүстік Корея басшылығының ұстанымдарының бірлігін көрсетеді, елдер арасындағы қарым-қатынастарды нығайту мен дамыту туралы өзара ниетін мойындайды.

2009 жылғы 11 мамырда Дурмен резиденциясында Корея Республикасы Президентінің Өзбекстандағы ресми кездесуінің салтанатты рәсімі болып өтті. Жоғары іздестіру құрметіне құрметті күзетші болды. Екі елдің туы көтеріліп, ұлттық әндер айтылды. Ислам Каримов пен Ли Мён Бак құрметті қорғаушымен бірге жүрді.

Келіссөздер президенттердің әңгімелесуінен басталды. Ислам Каримов пен Ли Мён Бак өзбек-корейлік қарым-қатынастардың жай-күйі мен перспективаларын талқылап, оларға қызығушылық танытқан аймақтық және халықаралық мәселелер бойынша пікір алмасты. Ислам Каримов бұл саммит Оңтүстік Кореяның Ташкенттің байланыстарын дамытуға деген қызығушылығының айқын көрсеткіші екенін, сондай-ақ Сеулмен ынтымақтастықты жоғары бағалайтынын атап өтті. Ли Мён Бак, сонымен қатар, Ислам Каримовты шақыру үшін алғысын білдіріп, кездесудің қарым-қатынастың жай-күйін талқылау, әрі қарайғы ынтымақтастық туралы пікір алмасуға тамаша мүмкіндік болды деп атап өтті.

Екі ел арасында халықаралық ұйымдар аясындағы ынтымақтастық бар. Өзбекстан мен Оңтүстік Корея халықаралық аренада бір-бірін қолдайды. Өзбекстан Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) органдарына, оның ішінде БҰҰ Бас хатшысының лауазымына Корея Республикасының кандидаттарын қолдады. Оңтүстік Корея Азиядағы ынтымақтастық диалогына кіру және Өзбекстанды Бүкіләлемдік сауда ұйымына ұсынуға қолдау көрсетті. Жалпы алғанда, саяси ынтымақтастық екі ел басшыларының назарында болады. Сыртқы істер министрліктері арасында консультациялар жүргізу механизмі бар.

Сонымен қатар, Ташкент Корея түбегінің проблемасын бейбіт жолмен шешу, Корея Республикасының «Жаңа Азиялық дипломатия» бастамасының және энергетикалық стратегияны іске асыру

жөніндегі Сеул позициясын қолдады. Сеул Өзбекстанның көшбасшысының Орталық Азиядағы ядролық қарудан азат аймақ құру туралы бастамасын жоғары бағалайды [3,15-б.].

Сауда-экономикалық қарым-қатынастар. 2006 жылы Оңтүстік Корея мен Өзбекстан стратегиялық серіктестік туралы декларацияға қол қойды, олар 2014 жылы Пак Кын Хенің Ташкенттегі сапраы барысында қол қойылған жаңа бірлескен декларациядағы қарым-қатынасты дамытуға және тереңдетуге келісті. Пак Өзбекстанның бұрыннан бері Ұлы Жібек Жолының орталығы болғанын және қазіргі уақытта Оңтүстік Кореяның Орталық Азиядағы ең ірі сауда әріптесі екенін атап өтті. Президент Ислам Каримов 2015 жылдың мамыр айында Сеулге барған кезде сауда, инвестиция, экономикалық және техникалық ынтымақтастық және басқа да салалар бойынша 60 құжатқа жалпы сомасы 7,7 млрд. АҚШ долл. қол қойды.

Меншік иелеріне визалық талаптардан бас тарту туралы келісім 2012 жылғы 5 шілдеде Корея Республикасының және Тәжікстан Республикасының Сыртқы істер министрлері дипломатиялық және қызметтік паспорттардың иелеріне виза беруден бас тарту туралы, 90 күннен аспайтын мерзімде келу туралы келісімге қол қойды. Тараптардың әрқайсысы жоғарыда аталған келісімге қол қойғаннан кейін барлық қажетті ішкі рәсімдер жасалды, содан кейін келісім күшіне енді [4].

Сауда-экономикалық тұрғыда Орталық Азия мемлекеттері Корея Республикасының негізгі серіктестері болып табылмайды. Сонымен бірге, Оңтүстік Корея даму нарықтарында өте перспективалы және стратегиялық маңызды деп бағалайды.

Екіжақты қарым-қатынастардағы шешуші кезең 2006 жылғы наурызда Өзбекстан Президенті Ислам Каримовтың Стратегиялық әріптестік туралы Бірлескен Декларацияға қол қойған Оңтүстік Кореяға жасаған мемлекеттік сапары барысында инвестициялық қызметтің жаңа кезеңіне жол ашып, индустриялық дамудан сектордың энергетикалық ресурстарына көшуіне жол ашты.

Сондай-ақ, Кореялық Ұлттық Мұнай Корпорациясы (KNOC), Кореялық Газ Корпорациясы (KGS) және «Өзбекнефтегаз» меморандумына қол қойды. Бұл меморандум корейлік компанияларға екі мұнайгаз кен орнын зерттеу және пайдаланға мүмкіншілік береді.

2008 жылы «KGS» және «Өзбекмұнайгаз» Үстірт қыратындағы Сарыбұл газының учаскесін бірлесіп пайдалануға келісімін берді, жалпы құны 1,84 млрд. АҚШ долл.

2014 жылғы 27 ақпанда Ташкентте екі елдің іскер топтарының өкілдері қатысқан Корея-Өзбек бизнес-форумы және ынтымақтастық алмасу өтті [5].

Екі ел арасындағы тауар айналымының көлемі жыл сайын артып келеді. 2017 жылы екі ел арасындағы тауар айналымы 1,2 млрд. АҚШ долл. жетті.

Кита вице-президенті Ан Хен Хо Өзбекстанда 170 мыңнан астам этникалық корейлер және 2000-ға жуық корей азаматы жұмыс істейтінін айтты. Оның айтуынша, бұл екіжақты қарым-қатынастарды дамытуға көмектеседі. Оның айтуынша, кейбір оңтүстік кореялық компаниялар Өзбекстанда жұмыс істеп келеді.

Корея - Өзбекстанның стратегиялық серіктесі. Бүгінгі күні 200-ден астам келісімге қол қойылды. Оңтүстік Корея - Өзбекстан экономикасындағы ірі инвесторлардың бірі. Өзбекстан Республикасының Мемлекеттік статистика комитетінің мәліметі бойынша, Оңтүстік Корея Өзбекстанға 1,5 млрд. АҚШ долл. астам қаржы жұмсады.

Қазіргі уақытта корей инвестициялары бар 418 компания жұмыс істейді, олардың 70-і 100% корей капиталымен. Олар сауда, жеңіл өнеркәсіп, тау-кен өнеркәсібі, химия өнеркәсібі, тамақ өнеркәсібі, машина жасау және металлургия, денсаулық сақтау, туризм, қызмет көрсету сияқты салаларда жұмыс істейді.

Өзбекстанның Сыртқы экономикалық байланыстар, инвестициялар және сауда министрлігімен 78-ге жуық корейлік компания аккредитациядан өтті [6].

Қорытындылай келе, Орталық Азия елдері мен Оңтүстік Корея арасындағы экономикалық байланыстар көбіне өзара алмасу арқылы жүретіндігін көруге болады. Яғни, Оңтүстік Корея Орталық Азия мемлекеттерінен шикізат алса, Орталық Азия елдеріне ол дайын өнім, техника тасымалдаумен айналысады.

Өзбекстан «Өзбекстан әуекомпаниясы» мен «Korea Air» әуекомпаниясы арасында жасалған лизинг келісіміне сәйкес Навои әуежайына Сеулден келген екінші корейлік жүк ұшағын алды.

Делиде, Бангкокте, Мәскеуде, содан кейін Еуропада және Азияда басқа бағыттарға жүк рейстеріне екі Airbus лайнері қолданылады. Келісімде Азиядан Еуропаға және кері қарай жүк ағындарын байланыстыратын бірлескен ғаламдық желіні қалыптастыру шеңберінде «Навои» халықаралық әуежайындағы мультимодальды логистикалық хаб құру көзделген. Аймақтық логистика орталығы қазіргі уақытта Навоий өңірінде құрылған еркін индустриалды аймаққа қосылады.

Ташкент әуежайының (Ташкент-4) жаңа халықаралық жолаушылар терминалын салу жобасының құны - 336 млн. АҚШ долл.

Атап өтсек, «Ташкент әуежайының жаңа халықаралық жолаушылар терминалы құрылысы» (Ташкент-4) инвестициялық жобасы Корея Республикасымен ынтымақтастықта жүзеге асырылады. Корей

халықаралық ынтымақтастық агенттігі (KOICA) жобаға техникалық-экономикалық негіздеме әзірлеу үшін грант бөлді.

Инчен Халықаралық Әуежай Корпорациясы, Heerim Architects & Planners, Yooshin Engineering Corporation, Корея Көлік Институты, ЕҮ Hanyong жобаның техникалық-экономикалық негіздемесін әзірледі. 3 тамызда жоба бойынша техникалық-экономикалық негіздеме Өзбекстан үкіметіне тапсырылды. Жобаның техникалық-экономикалық негіздемесіне сәйкес, жаңа терминалды салу құны 336 млн. АҚШ долл. құрайды, жаңа терминалдың аумағы 86944 м2 құрайды. Терминал сағатына 1,5 мың жолаушыға қызмет көрсете алады.

Ташкенттегі әуежайдың жаңа халықаралық жолаушылар терминалы құрылысы Корея Республикасының Үкіметінің қолдауымен жүзеге асырылады. Жобаның нәтижесінде жыл сайын Ташкент әуежайы 5,7 миллион жолаушыға қызмет көрсете алады, деп хабарлады KOICA. Жаңа терминалдың құрылысы 2016 жылы басталды. Құрылыс жұмыстары 3 жыл ішінде жүзеге асырылады.

«Корея Пост» (Корея Пост) компаниясы «Узбекистон почтасы» Акционерлік қоғам (АҚ) почта байланысын жаңғырту жобасын әзірледі. «Узбекистон почтасы» АҚ мәліметіне сүйенсек, 15 желтоқсанда президент Ким Ки Доок бастаған Корея постының делегациясы Өзбекстанға келді. Кездесудің басты мақсаты алдыңғы зерттеу нәтижесінде корей мамандары әзірлеген «Узбекистон почтасы» АҚ почта байланысының объектілерін жаңғырту жобасымен танысу болды.

«Узбекистон почтасы» Ашық акционерлік қоғам (ААҚ) бас директоры Шухрат Атамұхамедов «Корея почтасы» делегациясын қабылдады. Келіссөздер қорытындысы бойынша тараптар ұсынылған жобаны кезең-кезеңмен іске асыру Өзбекстанның, соның ішінде Өзбекстанның лауазымын одан әрі дамыту үшін «жол картасы» ретінде қарастырылуы мүмкін деген пікірін білдірді. Почта операциялары сапасының айтарлықтай өсуіне, почта логистикасы жүйесін жетілдіруіне, АКТ-ны кеңінен енгізуге және пошта қызметтерінің жаңа түрлеріне байланысты.

АҚ «Узбекистон почтасы» айтуынша, осы жылдың тамыз айында, корей жағы АҚ «Узбекистон почтасы» почта объектілерін автоматтандыру жұмыс орындарын деңгейін зерттеу жүзеге асырылады. Сарапшылармен кездесулер мен келіссөздер барысында почта инфрақұрылымын жақсарту және пошталық саласындағы ақпараттық технологияларды енгізу сұрақтары талқыланды [7].

Өзбекстанда корей тарапының қолдауымен жүзеге асырылған «Бір терезе» бірыңғай кедендік ақпараттық жүйесін құру жобасы аяқталды. Осыған байланысты қорытынды кездесу Ташкентте 2017 жылдың 31 қаңтарында өтті. Оны Өзбекстан Республикасының Мемлекеттік кеден комитеті және Корейлік халықаралық ынтымақтастық агенттігі (KOICA) ұйымдастырады.

KOICA айтуынша 5 млн 500 мың АҚШ долл. сомаға бірыңғай кедендік ақпараттық жүйесін енгізу арқылы кедендік жаңғырту жобасы бойынша «Бірыңғай терезе» жобасы 2013-2016 жылдары Өзбекстанда іске асырылған [8].

Өзбекстан президенті Шавкат Мирзиеев 2017 жылдың ақпанында «Ташкент әуежайының жаңа халықаралық жолаушылар терминалын салу» (Ташкент-4) жобасының техникалық-экономикалық негіздемесін мақұлдады.

Ұлттық әуе «Узбекистон хаво йуллари» компаниясы 2015-2019 ж. инженерлік және байланыс және жол инфрақұрылымын дамыту және жаңғырту бағдарламасына сәйкес инвестициялық жоба «Ташкент (Ташкент-4) әуежайында жаңа халықаралық жолаушылар терминалы құрылысы» жүзеге асырады [9].

Гуманитарлық сала. Мәдениет адамдардың арасындағы өзара түсіністікке біріктіреді және қызмет етеді. 1992 жылы Өзбекстанда Корей білім орталығы құрылды, ал 2014 жылдан бастап Ташкентте Корей университетінің ИНХА филиалына қабылдау басталды, ал бүгінгі таңда 350 адам оқиды.

2017 жылғы 21-25 қараша аралығында Өзбекстан Президенті Сеулде ресми сапармен болды. Әртүрлі қызмет салаларында 75-тен астам келісімге қол жеткізілді. Солардың ішінде, Кореяда ИНХА магистрлік бағдарламасында өзбек студенттеріне 3 грант беру туралы хаттамаға қол қойылды. Елтарихындағы алғашқы рет медициналық кадрларды даярлайтын шетелдік университеттің филиалын ашу мәселесі талқыланды. Бұл жобамен Оңтүстік Кореяның ИНХА университетінің медициналық мектебі айналасуы керек.

ИНХА университетінін бойында магистрлік бағдарламаның ашылуы мәселесі ақпараттық технологиялар және коммуникацияларды дамыту жөніндегі министрі Шерзод Шерматов пен Корея Республикасындағы Инха Президенті Сунья Чой ханыммен келіссөздер барысында шешілді.

Бұдан басқа, корей тілі Өзбекстан Республикасының 13 университетте, 28 мектебінде және лицейінде оқытылады [10].

Осылай, қазіргі кезде Орталық Азия мемлекеттері мен Оңтүстік Корея арасындағы білім және ғылым бойынша ынтымақтастық көбіне студенттер және мұғалімдермен алмасу, түрлі университеттер ашу және Оңтүстік Кореяда оқу үшін гранттар бөлу арқылы көбіне дамитындығы туралы қорытындылауға болады.

Орталық Азияда көптеген корейлер өмір сүреді, Орталық Азия мемлекеттері тарихи тұрғыдан әлемнің саяси картасында маңызды геостратегиялық позицияны иемденіп, саяси, экономикалық және мәдени

байланыстарды белсенді қолдайтын Корея Республикасымен байланысты. Орталық Азия елдерінің мен Корея Республикасының ғасырлар бойы қалыптасқан тарихы мен дәстүрлері бар мемлекеттердің қарым-қатынасын ескере отырып, Сеулдың байланыстарын, ең алдымен Орталық Азия мемлекеттерімен, еуропалық елдермен салыстырғанда әлдеқайда көп екендігін байқатады.

Бүгінгі күні Корея Республикасы - Өзбекстанның ең сенімді серіктестерінің бірі. Өзбек-корейлік байланыстарды дамыту үшін негіздеме - екі ел басшыларының кездесулерінде қол жеткізілген уағдаластық, атап айтқанда 2006 жылдың наурызында Сеулде Өзбекстан Республикасы мен Корея Республикасы президенттері арасындағы келіссөздердің қорытындысында қабылданған келісімдер болып табылады. Ол - стратегиялық серіктестік туралы бірлескен декларация.

Орталық Азия мемлекеттері мен Корея Республикасы арасындағы ынтымақтастық арасындағы байланыстар 70 жыл бұрын Орталық Азияда қоныстанған этникалық корейлердің үлкен диаспорасымен мәдени байланыстарды орнату екенін атап өткен болатынбыз. Егемен мемлекеттер басшыларының, үкіметтің және қоғамның ұлттық саясатын қолдай отыра Корея Республикасы жергілікті корейлердің отандық мәдениетін, ана тілін, әдет-ғұрыптарын қалпына келтіруге жан-жақты көмек көрсетуді жалғастырып келеді. Мұндай проблемаларды шешу жергілікті Корей мәдени орталықтарымен тығыз ынтымақтастықта жүзеге асырылады. Ұлттық мәдениетті сақтау мен дамытудағы ерекше рөл Өзбекстанның Корея мәдени орталықтары қауымдастығына тиесілі. Ол 1991 жылы құрылды, бүгінгі күні оған 30-дан астам өңірлік, қалалық, аудандық корей мәдениет орталықтар кіреді.

Корея Республикасының астанасы - Сеулде «Itaewon Global Village Festival-2016» халықаралық мәдениет фестивалі өтті. Онда Өзбекстанның мәдениет, өнер және туризм саласындағы әлеуеті кеңінен көрсетілді.

Өзбекстан Республикасының Тұңғыш Президенті Ислам Каримовтың жетекшілігімен барлық салаларды дамыту және халықаралық ынтымақтастықты нығайту бойынша жүргізіліп жатқан жүйелі реформалар нәтижесінде Өзбекстан экономика, мәдениет, өнер, спорт, туризм сияқты салаларда үлкен әлеуетке ие ел ретінде танымал болды.

«Itaewon Global Village Festival-2016» халықаралық фестивалі әлемнің түрлі елдерінің мәдениеті, әдет-ғұрпы, құндылықтары мен дәстүрлерін, ұлттық киімдерін, ыдыс-аяқтарын, қолөнер бұйымдарын және қолданбалы өнер өнімдерін көрсетті. Әртістер орындауында классикалық және заманауи әндер мен әуендер естілді.

Өзбекстан Республикасының Корея Республикасындағы Елшілігі ұйымдастырған Өзбекстан Республикасының ұлттық стенді фестиваль қатысушылары мен қонақтарын өз дизайнымен, бай әшекейлеуімен және кең тақырыптарымен назар аудартты. Стендте елдің тарихы, халықтың дәстүрлері мен құндылықтары бейнеленді .Фестиваль қонақтары әсіресе Самарқанд, Бұхара, Хива, Шахрисабза, Ташкент көрікті жерлері туралы мағлұматтар, шеберлердің ұлттық өнімдері қызықтырды. Өзбекстанның құнарлы жерінде өскен ұлттық әндер мен әуендер, шу көтеру биі, іріктелген жемістер мен өзбек ұлттық тағамдары көңілсіз келушілерді қалдырмады.

Осылай бүгінгі күні Орталық Азия мемлекеттер мен Оңтүстік Корея арасында мәдени ынтымақтастық жағынан түрлі іс-шаралардың өтетіндігі, мәдени және тарихи ақпаратпен алмасулар өтіп тұратындығын байқауға болады.

Жалпылай, Орталық Азия елдері мен Оңтүстік Корея арасындағы экономикалық қатынастар көбіне өзара алмасу түріндегі байланыстар арқылы жүзеге асуда екендігін көруге болады. Яғни, Оңтүстік Корея Орталық Азия мемлекеттерінен өзінде жоқ, алайда өте қажетті шикізатты алса, Орталық Азия елдеріне ол сол шикізаттардан жасалған дайын өнімді, өз елінде өндірілетін түрлі жаңа техникаларды тасымалдаумен айналысады.

Сондай-ақ, қатынастардың тереңдеуі мен мәдени алмасу және ынтымақтастық пайда болуына кеңестік кезеңнен Орталық Азия аймағына көшіп келген корейлердің маңызы зор. Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздік жылдарында өткізілген мәдени іс-шаралар жергілікті кәрістердің ұлттық өзін-өзі тануының маңызды факторы болды. Егемен мемлекеттер басшыларының ұлттық саясатына, үкіметке және қоғамға қолдау көрсету арқылы Корея Республикасы жергілікті корейлердің отандық мәдениеттін, ана тілін, әдет-ғұрыптарын қалпына келтіруге жан-жақты көмек көрсетуді жалғастырып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Договор между Республикой Узбекистан и Республикой Корея о правовой помощи по уголовным делам. Ташкент, 12 февраля 2003 года. Режим доступа: http://www.lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=1328373 (Дата обращения: 09.07.2018).

2 Абусеитова М. Развитие исторической науки и изменение интерпретации исторических событий в странах Центральной Азии после обретения независимости. В кн.: Материалы международной конференции: «Новая история Центральной Азии. Переоценка истории, современные проблемы и подходы». Ташкент, 2004. – 150 с.

3 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Республики Кореи о временной трудовой деятельности граждан Республики Казахстан в Республике Корее и граждан Республики Кореи в Республике Казахстан в рамках внутрикорпоративных переводов // Бюллетень международных договоров РК. - 2016 г. - № 3. Ст. 50.

4 Абдурасулова Д. Южная Корея в Центральной Азии. Об особенностях южнокорейской политики в регионе, представляющих дополнительные возможности для укрепления и модернизации экономики Узбекистана. Режим доступа: http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1327655040 (Дата обращения: 10.07. 2018).

5 Kaw M.A. Restoring India's Silk Route Links with South and Central Asia across Kashmir: Challenges and Opportunities // The China and Eurasia Forum Quarterly. – 2009. - Vol. 7, No. 2. - P. 59-74.

6 Стоимость проекта по строительству терминала Ташкент-4 составляет $336 млн. Режим доступа: https://www.uzdaily.uz/articles-id-29364.htm (Дата обращения: 10.07.2018).

7 Проект по таможенной информационной системе. Режим доступа: http://turkistonpress.uz/article/27578# (Дата обращения: 11.07.2018).

8 Строительство нового терминала аэропорта г. Ташкента». Режим доступа: https://www.uzdaily.uz/articles-id-31448.htm (Дата обращения: 12.07.2018).

9 14 самых главных соглашений Узбекистана и Южной Кореи. Итоги госвизита Ш. Мирзиёева. Режим доступа: https://themag.uz/post/14-glavnyh-soglashenij-s-juzhnoj-korei (Дата обращения: 12.07.2018).

УДК 902.2

БАЙТАНАЕВ Б.А., ЕРГЕШБАЕВ А.А., ШАЯХМЕТОВ А.Х., БЕЙСЕНОВ Н.Б., ОТАР А.Н., БАЙТАНАЕВ Е.Б., БАЙТАНАЕВА А.Б.
Институт Археологии им. А. Маргулана

«СТОРОЖЕВЫЕ БАШНИ» ИСПИДЖАБА»
(предварительные итоги)

Аннотация. В статье рассмотрены результаты работ в рамках проекта «Сторожевые башни» Испиджаба». В работе приведены предварительные результаты разведочных и раскопочных археологических работ памятников по среднему течению реки Арысь и в предгорьях Каратау Туркестанской области. Объектом исследования являлись памятники типа Караултобе Испиджабского историко-культурного округа. Изначальными работами было выявлено 29 объектов. На пяти объектах – Караултобе Аккойлы-1, 2, Мадани-1, 3, Кумышбулакском проводились археологические исследования по определению характера культурных напластований и хронологических рамок. Стратиграфические данные, полученные при изучении всех объектов, показали, что они представляют собой искусственно возведенные насыпи с различными размерами. Выяснилось, что в некоторых случаях курганная насыпь вторично использована в качестве сигнального пункта путем усиления насыпи. Была подготовлена типологическая классификация памятников Караултобе на исследуемой территории.

Ключевые слова. Караултобе, стратиграфия, наслоения, разведочные работы, раскопочные работы, средневековье, археология, типология, Испиджабский историко-культурный округ.

Введение

В 2018 году было начато археологическое изучение памятников типа Караултобе в Испиджабском историко-культурном округе. Полевые изучения Караултобе на юге Казахстана проводились ранее. Но до недавнего времени полевые работы ограничивались фиксацией памятника и сбора единичных артефактов.

Исследователи исторической топографии Южного Казахстана всегда обращали внимание на высокие одиночные холмы, называющиеся в народе «Караултобе». Подобные сооружения связаны с располагавшимися рядом городами и являлись частью градостроительства и, несомненно, фортификации.

Первой вехой в изучении Караултобе стала деятельность Туркестанского кружка любителей археологии. Один из курганов Караултобе, расположенный в 2 км к востоку от п. Колтоган, на кромке левой надпойменной террасы реки Арысь, недалеко от группы курганов могильника Борижары, впервые был обследован Н.П. Остроумовым. Здесь в 1893 г. во время установки топографического знака был обнаружен глиняный сосуд, прикрытый металлической крышкой, в котором находился клад монет и украшений [1, с. 118-137]. Монеты имели чекан Отрара, а также чеканки других городов - Тараза, Алмалыка, Кенжида, Самарканда, Ходжента, Бухары, Шаша и другие [2, с. 53-54]. Данный памятник значится в своде памятников истории и культуры Южного Казахстана как курган Караултобе, и отмечено, что холм, господствующий над долиной реки Арысь, служил в качестве сигнального места в позднесредневековом периоде [3, с. 103, № 143].

Некоторые известные на сегодняшний день Караултобе на территории юга Казахстана были зафиксированы именно при составлении свода памятников. Один из потенциальных Караултобе описан при составлении свода памятников Южно-Казахстанской области в комплексе с курганным могильником Ордабасы, расположенном на кромке одного из бугровидных останцев-выступов левой надпойменной террасы реки Бадам. Данный курган был самым крупным среди цепочки курганов, который господствовал над окружающей местностью, и отмечается, что в XVIII-XIX вв. он использовался в качестве места сбора и сигнального холма [3, с. 97, № 117]. Следующий памятник в своде памятников ЮКО интерпретирован как «курган», расположенный в 2,5 км к юго-западу от поселка Чубаровка, недалеко от поймы реки Арысь, вдоль автодороги Шымкент-Темирлановка. Причем памятник датирован сакским временем и не исключено, что в более позднее время насыпь с внушительными размерами могла использоваться как сигнальное место [3, с. 114, № 173].

В 2007 году при исследовании кургана, расположенного в городе Шымкенте на пересечении улиц Рыскулова-Кунаева, предполагалось, что под насыпью данного объекта располагалось погребальное сооружение. Однако стратиграфические исследования на памятнике показали, что в эпоху средневековья он использовался как сторожевой холм оборонительного характера. На дореволюционных картах данный объект обозначен как «Караул-тобе». Насыпь холма состояла из слоев с утрамбованным грунтом и обмазкой. В верхней части была устроена массивная глиняная платформа. С вершины этого холма хорошо

просматривалась вся округа, особенно городище Шымкент. Можно предположить, что на вершине Караултобе было возведено сооружение в виде башни, именно для этого требовалась такая мощная платформа в основании [4, с. 174-176].

Летом 2008 года археологической экспедицией произведены стратиграфические исследования Караултобе, находящегося в 4 км к северо-востоку от поселка Сайрам, на высоком обрывистом берегу Тассая. Памятник представлял собой сильно оплывший конический бугор правильной формы. Диаметр памятника у подошвы около 70 м и высота его около 6 м. По полученным данным, время его функционирования относится к эпохе средневековья – X-XI вв. Холм выполнял функцию дозорной возвышенности и вместе с другими Караултобе оборонял оазис от внешних врагов [5, с. 124-128].

В 2011 году в 40 км к северо-востоку от Шымкента был изучен памятник типа Караултобе, представляющий собой искусственную насыпь высотой 8 м при диаметре 100 м у основания, возведенную на господствующей высоте, с которой хорошо просматриваются прилегающие территории. Помимо следов горения на верхней поверхности памятника были обнаружены подземные ходы-лабиринты внутри под Караултобе. Ввиду отсутствия находок памятник предварительно датирован временем подъема городской культуры под эгидой династии Саманидов и Караханидов [6, с. 94-98].

Исторически известно, что при проникновении ислама и завоевании этих краев некоторые городские центры были обнесены длинными стенами. Ал-Белазури утверждал, что Нух ибн Асад окружил Испиджаб с предместьями длинной стеной в IX веке [7, с. 176]. В тексте Ал-Белазури сделан акцент на то, что Нух ибн Асад построил вокруг города стену, окружил посевы и виноградники. Нух ибн Асад после карательного похода против тюрков был вынужден построить пограничную крепость, которой и являлся город Испиджаб. По утверждениям арабских географов, Испиджаб становится великой пограничной крепостью и местом войны за веру [7, с. 187]. Поздние авторы подчеркивают мощь и неприступность Сайрама в своих трудах. В ходе внутренней борьбы у шейбанидов между Абдаллах-ханом II и Баба-султаном, Хафиз Тыныш, следовавший вместе с Абдаллах-ханом в походе на Сайрам, пишет: «Сайрам, который в исторических сочинениях пишется Испиджаб, был крепостью, укрепленной до такой степени, что мысль была бессильной предоставить себе завоевать ее…» [8, с. 252-257].

Для начала стоит обратиться к значению данного термина. Слово «Караултобе» имеет сложный состав – «караул» и «тобе». Слово «караул» имеет тюркские корни и часто используется в повседневной жизни. В современном понимании слово «караул» имеет широкую смысловую нагрузку. «Караул - это вооруженное подразделение, назначенное для охраны и обороны военных и государственных объектов или для отдания воинских почестей» [9, с. 544]. Дословный перевод слова «караул» - «стража». Слово «тобе» используется в современном казахском языке как в повседневной, так и в научной речи и означает «вершина» или «холм». Отсюда и название «Караултобе» - сторожевой холм.

Сооружениям типа Караултобе отводилась роль сторожевых сооружений, которые размещались по оазису в пределах видимости из города и соседних возвышений. Наряду с длинными валами, высокими стенами, как это наблюдается в ряде памятников Южного Казахстана, эти объекты являлись неотъемлемой частью обороны. Появление подобных систем обороны традиционно связывают с арабскими завоеваниями. Именно в этот период образовывается новый тип городов с новыми элементами фортификации, которые просуществовали все этапы средневековья [10, с. 143-162].

Для защиты городов вне города в средневековый период, по мнению В.А. Лаврова, использовались три типа оборонительных сооружений: рибаты с небольшим гарнизоном из местного населения, которые были усилены стенами, караван-сараи со строениями вдоль стен и хисны, защищавшие подступы к городу [11, с. 79]. А.Н. Бернштам, основываясь на данных арабских географов, дает определение хиснам, как сооружениям, мало отличающимся от тепе – замков, только имеющим большие размеры и примыкающие к ним укрепленные площадки [12, с. 39]. В трудах средневековых арабских географов и в фундаментальных трудах прошлого столетия нет определения отдельно стоящему сторожевому сооружению. Имеются отдельные упоминания раннесредневековых Караултобе (Караултепа) у В.А. Нильсена, но не приводится характеристика сооружения, говорится только о назначении поселения – сторожевой характер [13, с. 111]. Из этого можно сделать выводы, что название Караултобе имеет местное для Туркестанской области значение, так как подобных названий средневековых памятников в других местах нет.

Одной из важнейших задач исследования Караултобе в полевом сезоне 2018 года стали произведение поиска и фиксация археологических объектов подобного типа в предгорьях Каратау и долины реки Арысь. Археологическая разведка осуществлялась путем визуального обследования местности, предварительного изучения картографического материала, в отдельных случаях опираясь на опросные сведения, так как в народе некоторые из них носят название «Караултобе». Применялся метод естественного выявления аналогичных холмов путем осмотра горизонта с вершины одного из Караултобе, так как с данной позиции

должен был просматриваться следующий холм. Таким образом, в процессе археологической разведки выявлялись потенциальные холмы Караултобе с последующей фиксацией точного расположения относительно местности. Археологическая разведка проводилась по левому и правому берегу реки Арысь, в предгорьях Каратау, охватывая ее восточный и западный склоны. Исследованы округи средневековых и раннесредневековых городищ, таких как городище Ханкурган, Бала-Бугунь, Бабаата, Сыргесалдытобе, Жуантобе, Караспантобе и др. Всего выявлено 29 объектов (Рисунок 1). В отдельный комплекс выделены караульные дозорные пункты, сконцентрированные вокруг городища Бабаата, которое имело индивидуальную оборонительную систему.

Для определения структуры и типологии Караултобе были произведены разведочные раскопки. Полевые работы сконцентрированы на Караултобе Аккойлы-1 и 2, на Караултобе Кумышбулак, расположенном по левому берегу реки Арысь, в зоне урочища Бургенды вдоль небольшой речки Кумышбулак родникового питания, на Караултобе Мадани-1 и 2, расположенные по правому берегу реки Арысь. На всех объектах проводились стратиграфические исследования. На Караултобе Аккойлы-1 и 2 изучена верхняя площадка путем закладки раскопа с фиксацией горизонта по секторам.

Караултобе Аккойлы-1 своими параметрами возвышается над местностью. Данный объект является базовым Караултобе. Диаметр его у основания, как отмечалось выше, составляет 60-70 м, поверхности - около 15 м, высота достигает до 6 м. Самый крутой склон – северо-восточный, юго-западная, юго-восточная части пологие. Насыпь холма местами потревожена поздними ямами. Изучение профилей стратиграфического шурфа-1, устроенного на Караултобе Аккойлы-1, показали, что холм имеет искусственно созданную структуру из единовременно сооруженных слоев, что характерно для подобного рода памятников (Рисунок 2). Сравнительный анализ результатов работ с изученными холмами, такими как Караултобе Сайрама и Шымкента, показывает, что при возведении этих холмов предварительно была подготовлена основа, представляющая из себя отдельные прослойки, между которыми идет довольно плотный утрамбованный слой. Чередуя эти слои, добивались определенной высоты.

Дозорный Караултобе Аккойлы-2 расположен в 4,5 км к югу от базового Караултобе Аккойлы-1. Как упоминалось выше, диаметр у основания 50 м, у поверхности около 10 м. Высота составляет 3,5 м. Наиболее крутой склон – северо-восточный. Как показали профили шурфа-2, под рыхлыми оплывами толщиной до 70 см идет насыпной грунт с соответствующей трамбовкой до уровня IV яруса. Насыпной грунт представлял собой отдельные прослойки темно-коричневого оттенка, между которыми идет слой утрамбованной глины. По нижним слоям можно судить, что поверхность предварительно была нивелирована. По фрагментам керамики раннего периода ясно, что под холмом располагалось погребение. Позднее уже в средневековый период холм был перестроен путем усиления насыпи кургана и был использован как сторожевой пункт. Судя по высоте и сравнительно небольшому диаметру объекта, подобные холмы могли использоваться как промежуточные сторожевые пункты, которые располагались между основными базовыми дозорными башнями. На основе данного объекта имеется курганная насыпь, как это наблюдается в некоторых Караултобе Испиджаба.

Материалы, обнаруженные во время раскопок на Караултобе Аккойлы-1 и 2, на Караултобе Кумышбулак и на Караултобе Мадани-1, дали основание полагать, что время возведения данных памятников – средневековый период.

Материалы Караултобе Аккойлы-1 представлены небольшим количеством керамики и металлических изделий из шурфа и раскопа на поверхности. Были обнаружены: фрагмент боковины сосуда – водоносного кувшина, изготовленного на гончарном круге. Тесто у сосуда плотное, обжиг ровный, в изломе светло-коричневого оттенка. Судя по характеристикам, этот сосуд относится к позднему средневековью и не связан со временем возведения данного холма. Среди находок раскопа имеются: фрагмент боковины водоносного сосуда, а также медный перстень, найденный в рыхлых отложениях на 60-70 см. Также найдены два фрагмента медных монет. Оба фрагмента размерами 1-1,5 см, сохранность плохая. На аверсе выделяется квадратный ободок – имитация квадратного сквозного отверстия, характерного для раннего средневековья. Третье медное изделие размерами 8 см выполнено в виде кольца.

Материалы Караултобе Аккойлы-2 представлены фрагментами керамических сосудов, выявленных на уровне до 1,5 метра. Керамика происходит из рыхлых оплывов и предварительно датируется средневековым периодом. Были обнаружены узкогорлый кувшин с прямым венчиком со слегка отогнутым наружу краем, к которому крепилась вертикальная ручка с небольшой бороздой по поверхности. Качество теста хорошее, с большей долей вероятности данный сосуд относится к развитому средневековью. Также были зафиксированы обломки кувшинов, кружек и горшков с плохой сохранностью.

С уровня II яруса происходит обломок медной тюргешской монеты с квадратным отверстием в центре. Также найдена верхняя часть кольца с инкрустацией, камень не сохранился.

При визуальном обследовании в охранной зоне данного объекта был получен подъемный материал: это навершие ручки светильника-чирага треугольной формы с несколькими гранями. Ручка покрыта бирюзовой глазурью и на поверхности имеется прочерченный орнамент. Второй фрагмент - донца кувшина, изготовленного на гончарном круге. Сосуд был покрыт коричневым ангобом и залощен. Подъемный материал предварительно датирован X-XII вв., что подтверждает временное обживание данного участка именно в этот период, когда, скорее всего, производились этапы строительства, либо эксплуатации данного холма.

Материалы Караултобе Кумышбулак немногочисленные. С уровня V яруса найдены боковины кувшина ручной лепки. Также обнаружен один маленький фрагмент боковины тонкостенного сосуда с плотным тестом, в изломе серого оттенка. На поверхности имеется прочерченный по сырому тесту орнамент. С уровня VII яруса зафиксирован фрагмент медного бубенца. В северо-западной части насыпи под дерновым слоем найден обломок медной монеты, сохранность очень плохая.

При зачистке грабительского лаза на поверхности холма найден фрагмент серебряной монеты диаметром 2,5 см. На монете изображено подражание сасанидскому царю. Надпись рядом с лицом практически не видна. На обратной стороне монеты изображен алтарь огня, над ним лицо царя, справа и слева от алтаря видны два жреца. Монета Бухархудатского типа [14, с. 156-157]. Монеты Бухархудатов чеканились и в период арабского халифата и позже находились в рыночном обороте, вплоть до XII века. Кочнев Б.Д. относит подобные монеты ко второму типу [15, табл. 11].

Материалы Караултобе Мадани-1 представлены подъемным материалом. Обнаружены обломки одной медной монеты, радиус которой составляет около 7 см. Датировка – эпоха Караханидов. Еще один фрагмент медного изделия, скорее всего подвеска, либо поясная накладка.

При осмотре поверхности холма Караултобе Карабулак был получен подъемный материал, представленный двумя фрагментами монет. Оба фрагмента монет датированы второй половиной X – началом XI в. Серебряный фрагмент монеты, похоже, принадлежал ко времени правления династии Буидов, самой могущественной среди династий Аббасидского халифата до прихода к власти Сельджукидов, просуществовавшая в период с 932/5 по 1055/62 годы [16, с. 137-140; 17, с. 72-75].

Исходя из полученных археологических материалов, в большинстве своем Караултобе функционировали после арабского завоевания, при утверждении первых мусульманских династий в Средней Азии. Остается на данный момент открытым вопрос возведения некоторых Караултобе и в раннесредневековое время.

Резюмируя данные, полученные в ходе исследовательских работ, были созданы основы типологической классификации. По внешним признакам исследуемых объектов типа Караултобе на сегодняшний день выделены два типа, условно названные как базовые и дозорные Караултобе.

Базовые Караултобе, как правило, отличаются внушительными размерами, четкой трапециевидной формой, что придает холму отличную видимость на горизонте. Диаметр их достигает до 130 м, высота от 8 до 18 м. Таковыми являются Караултобе Аккойлы-1, Карабулак, Чубаровка-1 и 2, Акдала, Дармино, Машат, Шаян. Из параметров вышеуказанных объектов можно вычислить средний размер: это сторожевые пункты диаметром у основания 80-100 м, высотой 8-10 м. Одним из таких памятников является Караултобе Колтоган, который расположен на высокой надпойменной террасе реки Арысь, по ее правому берегу, в 4,5 км к востоку от поселка Колтоган Туркестанской области (Рисунок 3). Округлый в плане бугор имеет диаметр у основания 130 м, высоту почти 18 м. На поверхности имеется площадка диаметром 30-35 м, которая придает холму трапециевидную форму, характерную для подобного типа памятника. Судя по топографии, возведение данного объекта проводилось в два этапа: в первую очередь была подготовлена ровная платформа высотой 3,5 м, на поверхности которой поднимали основной холм диаметром около 100 метров (Рисунок 4). В рельефе местности вокруг объекта, особенно в северо-восточной части, выделяются участки, откуда брали грунт для возведения сооружения. Это аморфной формы выемки глубиной 1,2-2,2 м.

Второй тип – дозорные Караултобе имеют сравнительно небольшие размеры, их диаметр у основания составляет около 50 м, высота обычно не превышает 4,5-5 м. Однако этих параметров было достаточно, чтобы они функционировали вокруг определённых центров, так как в качестве места для дозорных пунктов выбирались естественные возвышенности. Иногда, как показали, исследования в качестве дозорных пунктов использовались курганные насыпи путем их усиления. То есть не было необходимости возводить новый объект в определенных участках, где на самой ключевой отметке располагались ранние захоронения, это в свою очередь экономило время и трудовые ресурсы. Некоторые дозорные Караултобе, такие как Караултобе Аккойлы-2, Мадани-3, Кумышбулак и Норжанкорган, зафиксированы в комплексе курганных групп и, вполне возможно, они были использованы вторично в качестве сигнального пункта ввиду расположения относительно местности. К тому же насыпь этих объектов немного отличалась от курганной насыпи, где визуально наблюдаются контуры дополнительного усиления холма путем образования на поверхности

площадки, за исключением Караултобе Мадани-3. Ввиду его расположения на ключевой высокой отметке не было необходимости усиления холма, что подтверждено стратиграфическими исследованиями. К тому же возведение подобной насыпи было бы слишком трудоемким ввиду преобладания камней в почве.

Как показали исследования, с вершин базовых Караултобе появляется отличный обзор всей прилегающей территории и имеется хорошая видимость следующего аналогичного холма, исходя из этого, можно предположить, что они в комплексе работали на целый оазис. Дозорные Караултобе больше сконцентрированы вокруг городов.

В ходе археологической разведки по правому берегу реки Арысь зафиксирована серия Караултобе, сконцентрированных вокруг городища Ханкурган. Все они являлись дозорными пунктами, отличаясь сравнительно небольшими размерами, нежели базовые. Фиксация этих объектов прояснила картину данного микрооазиса, где караульные пункты, располагаясь на довольно высоких отметках, фланкировали город, расположенный в самой низине, – это городище Ханкурган на левом берегу реки Арысь. В то же время эти пункты входили в единый комплекс караульных башен всего оазиса, так как с данных позиций четко просматриваются соседние пункты, как, например, Караултобе Аккойлы-1.

Караултобе в районе городища Баба-ата были условно интерпретированы как комплекс караульных башен. По полученным данным, следует предположить, что город имел индивидуальную оборонительную систему, представленную памятниками типа Караултобе. Возможно, это обусловлено его географическим положением, располагаясь в низине урочища Капшигай с нулевым обзором прилегающей территории, он в то же время являлся пограничным постом.

Далее стоял вопрос о хронологии данных объектов. Обследование объектов типа Караултобе показали, что на прилегающих к ним территориях находятся раннесредневековые памятники, как, например, в районе караульных пунктов Чубаровка-1, 2, 3 средневековых городов не зафиксировано. Находящиеся в этом районе памятники – городище Чубаровское, поселение Узынтобе – раннесредневековые, что наводит на мысль о появлении их именно в этот период.

Стратиграфические исследования на ряде памятников типа Караултобе показали, что изученные объекты представляют собой искусственно созданную насыпь. Сравнительный анализ результатов работ с изученными холмами, таких как Караултобе Сайрама и Шымкента, показывает, что при возведении этих холмов предварительно была подготовлена основа. Она представляла собой отдельные прослойки, между которыми шел плотный утрамбованный слой-горизонт [5, с. 124-128]. Чередуя эти слои, добивались определенной высоты. Важно отметить, что в насыпи холмов выделяются этапы строительства. Это довольно плотная заготовка (трамбованный слой), поверх которой идет насыпной грунт, образовавший общие контуры будущего бугра памятника.

В результате исследований Караултобе Испиджабского историко-культурного округа были выявлены два типа памятников: базовые и дозорные, имеющие различную структуру. Караултобе являлись важнейшими элементами системы предупреждения городов. Археологические материалы, обнаруженные на памятниках Караултобе Испиджабского историко-культурного округа, в большинстве своем датируются X-XII веками. В небольшом количестве обнаружены и ранние находки, появившиеся на Караултобе, расположенные в непосредственной близости к раннесредневековым городищам и поселениям. Раскопки некоторых из памятников дали результаты, на основании которых можно с уверенностью говорить о больших трудовых затратах и продолжительном использовании Караултобе по назначению. Дальнейшие исследования Караултобе в Испиджабском историко-культурном округе, несомненно, покажут наличие новых данных о возведении и использовании памятников подобного типа. Задачами будущих исследований является составление полного перечня памятников этого типа. Также очень важным является комплексное исследование Караултобе в дальнейшем и выявление различных связей со средневековыми памятниками округа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 Остроумов Н.П. Археологическая поездка в селение Мамаевку // ПТКЛА. – Ташкент, 1899. – № 4. – С. 118-137.

2 Давидович Е.А. Денежное хозяйство Средней Азии после монгольского завоевания и реформа Мас ‘уд-бека (XIII в.). – Москва: «Наука», 1972. – 184 с.

3 Свод памятников истории и культуры Казахстана. – Т.1 Южно-Казахстанская область. – Алматы, 1994. – 368 с.

4 Байтанаев Б.А. История Шымкента: 2200 лет по археологическим источникам. – Алматы, 2012. – 251 с.

5 Байтанаев Б.А., Ергешбаев А., Стратиграфия и хронология Караултобе Сайрама // Материалы II международной научной конференции. – Актобе, 2010. – С. 124-128.

6 Байпаков К., Воякин Д., Амиров Е. Подземные лабиринты Караултобе // Промышленность Казахстана. – 2012. – № 4. – С. 94-98.

7 Волин С. Сведения арабских, персидских и тюркских источников IX-XVI вв. о долине р. Талас и смежных районах // Материалы и исследования по археологии Казахской ССР: труды Семиреченской археологической экспедиции: Таласская долина. – Алма-Ата, 1949. – Т.I. – с. 174-197.

8 Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сост. С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1969. – 651 с.
9 Советский энциклопедический словарь. – Москва: «Советская энциклопедия», 1988. – 1600 с.
10 Беленицкий А.М., Бентович Н.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Ленинград: «Наука», 1973. – 389 с.
11 Лавров В.А. Градостроительная культура Средней Азии. – Москва, 1950. – 179 с.
12 Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. – Алма-Ата, 1941. – 66 с.
13 Нильсен В.А. Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V-VIII вв.). – Ташкент, 1966. – 336 с.
14 Ртвеладзе Э.В. Древние монеты Средней Азии. Альбом. – Ташкент, 1986. – 184 с.
15 Кочнев Б.Д. Клад монет бухархудатского типа из Миankаля // Нумизматика Узбекистана. – Ташкент, 1990. – с. 49-78.
16 Босворт К.Э. Мусульманские династии. – Москва: «Наука», 1971. – 324 с.
17 Казанцев А.Г. Исламские монеты VII-XVI веков. Обзор. – Екатеринбург, 2006. – 189 с.
1 Ostroumov N.P. Arheologicheskaya poezdka v selenie Mamaevku // PTKLA. – Tashkent, 1899. – № 4. – S. 118-137.
2 Davidovich E.A. Denezhnoe hozyajstvo Srednej Azii posle mongol'skogo zavoevaniya i reforma Mas ‘ud-beka (XIII v.). – Moskva: «Nauka», 1972. – 184 s.
3 Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazahstana. – T.1 YUzhno-Kazahstanskaya oblast'. – Almaty, 1994. – 368 s.
4 Bajtanaev B.A. Istoriya SHymkenta: 2200 let po arheologicheskim istochnikam. – Almaty, 2012. – 251 s.
5 Bajtanaev B.A., Ergeshbaev A., Stratigrafiya i hronologiya Karaultobe Sajrama // Materialy II mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. – Aktobe, 2010. – S. 124-128.
6 Bajpakov K., Voyakin D., Amirov E. Podzemnye labirinty Karaultobe // Promyshlennost' Kazahstana. – 2012. – № 4. – S. 94-98.
7 Volin S. Svedeniya arabskih, persidskih i tyurkskih istochnikov IH-HVI vv. o doline r. Talas i smezhnyh rajonah // Materialy i issledovaniya po arheologii Kazahskoj SSR: trudy Semirechenskoj arheologicheskoj ehkspedicii: Talasskaya dolina. – Alma-Ata, 1949. – T.I. – s. 174-197.
8 Materialy po istorii kazahskih hanstv XV-XVIII vekov (Izvlecheniya iz persidskih i tyurkskih sochinenij) / Sost. S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. YUdin. – Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1969. – 651 s.
9 Sovetskij ehnciklopedicheskij slovar'. – Moskva: «Sovetskaya ehnciklopediya», 1988. – 1600 s.
10 Belenickij A.M., Bentovich N.B., Bol'shakov O.G. Srednevekovyj gorod Srednej Azii. – Leningrad: «Nauka», 1973. – 389 s.
11 Lavrov V.A. Gradostroitel'naya kul'tura Srednej Azii. – Moskva, 1950. – 179 s.
12 Bernshtam A.N. Pamyatniki stariny Talasskoj doliny. – Alma-Ata, 1941. – 66 s.
13 Nil'sen V.A. Stanovlenie feodal'noj arhitektury Srednej Azii (V-VIII vv.). – Tashkent, 1966. – 336 s.
14 Rtveladze EH.V. Drevnie monety Srednej Azii. Al'bom. – Tashkent, 1986. – 184 s.
15 Kochnev B.D. Klad monet buharhudatskogo tipa iz Miankalya // Numizmatika Uzbekistana. – Tashkent, 1990. – s. 49-78.
16 Bosvort K.EH. Musul'manskie dinastii. – Moskva: «Nauka», 1971. – 324 s.
17 Kazancev A.G. Islamskie monety VII-XVI vekov. Obzor. – Ekaterinburg, 2006. – 189 s.

УДК 94(=512.1):32

ГАЛИЕВ А.А.
Казахский университет международных отношений и мировых языков им.Абылайхана

ИЗОБРЕТЕННЫЕ ТРАДИЦИИ В КОНТЕКСТЕ МИФОЛОГИЗИРОВАННОЙ ИСТОРИИ

Аннотация. Мифологизированная история может существовать в различных формах. Одной из них, является так называемое «изобретение традиций». Изучению этой формы мифологизированной истории посвятили свои работы классики теории национализма Э.Хобсбаум, Э.Геллнер, Б.Андерсон. «Изобретенная традиция» используется в определенных целях и ее функции рассмотрены в данной статье. Автор считает, что понятие «изобретенная традиция» можно использовать шире, и оно включает в себя не только традиции, но и другие явления. В статье рассматриваются различные проявления использования вымышленных символов и знаков. Одной из форм проявления изобретения прошлого, по мнению автора, является апроприация культурного наследия. В статье сделана попытка рассмотреть значение изобретения традиции в современных общественно- политических процессах.

Ключевые слова. мифологизированная история, изобретение традиции, этногенетический миф, апроприация, конструктивизм, примордиализм, нациестроительство, коллективная память

Ғәлі А.А.
Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері Қазақ университеті

МИФОЛОГИЯЛЫҚ ТАРИХ КОНТЕКСТІНДЕГІ ОЙЛАП ТАБЫЛҒАН ДӘСТҮРЛЕР

Аңдатпа. Мифологиялық тарих әртүрлі формаларда болуы мүмкін. Олардың бірі «дәстүрлердің өнертабысы» деп аталады. Мифологиялық тарихтың осы түрін зерттеуде, ұлтшылдық теориясының классиктері Э. Хобсбаум, Э.Хеллнер, Б. Андерсон өз жұмыстарын арнады. «Зерттелген дәстүр» белгілі бір мақсаттарға пайдаланылады және оның функциялары осы мақалада қарастырылады. Автордың пікірінше, «ойлап тапқан дәстүрді» кеңінен қолдануға болады, ол тек дәстүрлерді ғана емес, сонымен қатар басқа құбылыстарды да қамтиды. Мақала жалған белгілер мен таңбаларды қолданудың түрлі көріністерін қарастырады. Автордың пікірінше, өткендегі өнертабыстың көрініс формаларының бірі мәдени мұраны иемдену болып табылады. Мақала заманауи әлеуметтік-саяси процестерде дәстүрдің өнертабысының маңыздылығын ескеруге тырысады.

Түйін сөздер. Мемлекетті құру, мифологиялық тарихы, конструктивизм, примордиализм, тарих ғылымы, этногеникалық аңыз

Galiev A.
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages

INVENTION OF TRADITION IN CONTEXT OF HISTORY MYTHOLOGIZATION

Abstract. Mythologized history can exist in different forms. One of them is so-called “invention of tradition”. Classics of theory of nationalism Eric J.E. Hobsbawm, E.Gellner, B Anderson devoted their research to this form of history mythologization. This article reviews aims and function of “Invention of tradition”. Author thinks that concept of “invention of tradition” could be used wider and it consists not only tradition but another phenomenon as well. Article reviews different manifestation of fictitious symbols and signs. In author’s opinion, one of the forms of demonstration “invention of the past” is appropriation of cultural heritage. Article makes an attempt to review meaning of invention of tradition in modern social political process.

Keywords. mythologized history, historical science, ethnogenetical myth, appropriation, constructivism, primordial’s theory, nation building, collective memory.

Введение

Процессы мифологизации, как показано, в работах теоретиков национализма Э.Геллнера, Б.Андерсона, Э. Хобсбаума, сопряжены с таким явлением как «изобретение традиции» [1].

«Изобретенная традиция» использует в определенных целях существовавшие в прошлом культуры и культурное богатство, хотя использование их является избирательным, и чаще всего оно радикально трансформируется.

Это явление имеет место и в Казахстане. Одним из явлений подобного рода является изобретение казачества, понимаемое как возрождение. Сказанное относится и к другим традиционным институтам. Все они, являющиеся наследием прошлых эпох, играют различную роль в жизни современного Казахстана. Одни из них претендуют на власть (институт ханов), другие, имея определенную власть (бии – судебную) на полноту такой власти не претендуют. По мнению некоторых политологов, у таких институтов самоуправления как «Совет аксакалов», «старостат» и др. большое будущее [2].

Часто забывается, что многие заново открытые «казахские» традиции являются относительно новыми - по крайней мере, в той форме, в которой они были введены после приобретения независимости, и что поэтому речь идет о «изобретенных традициях». И часто основные элементы этих изобретенных традиций появились именно в советское время.

Так, Наурыз (день весеннего равноденствия) в этот период стал как бы государственным праздником для мультиэтнического населения Казахстана. В результате национального пробуждения центрально-азиатских республик к концу советской эры, Наурыз в Казахстане стал рассматриваться все больше как часть казахской - и даже исламской (!) - традиции и становится средством возрождения различных аспектов традиционной культуры. Со времени независимости он стал казахстанским национальным праздником, задачей которого стала выражение и закрепление межэтнического согласия народов страны при скрытой этнической и социально-экономической напряженности.

Немецкий исследователь Андреа Шмитс и ее западноевропейские коллеги, рассматривают Наурыз как «изобретенную традицию», поскольку с конца 1980-х годов форма и значение праздника опять изменились [3; 4]. Также как и в других центрально-азиатских республиках, Наурыз в Казахстане стал служить для создания нации и еще больше был обогащен реквизитами из фонда традиционной культуры казахов. Сегодня Наурыз воспринимается как часть национального — при этом для многих жителей страны и истинно исламского — наследия казахов. Таким образом, Наурыз стал символом исторической непрерывности, которой в этой форме никогда не было, и это значит, он является изобретенной традицией.

Одним из наиболее показательных примеров изобретения традиции, является использование имени партии Алаш. Эта партия была создана казахской интеллигенцией в начале XX века. В советский период был создан образ этой демократической партии, как партии националистической [5]. И это в то время, когда, к примеру, один из лидеров А.Букейханов относил себя к «западническому направлению» общественного движения казахов, которое «видит будущее киргизской (казахской) степи в сознательном претворении западной культуры – в самом широком смысле этого слова» и «возьмут за образец ... в частности Партию народной свободы» [6, с. 586- 623]. А. Букейханов был видным представителем масонов, и поэтому назвать его можно скорее космополитом, чем националистом. Опубликованная 21 ноября 1917 г. программа партии «Алаш» включала утверждение демократической федеративной республики [7, с. 88-91]. Но созданный в советское время миф о национализме Алаш, стал восприниматься как истина. Поэтому, когда в 1990 г. Арон Атабек создал действительно националистическую партию, он естественно назвал ее «Алаш». Как «изобретение традиции» следует рассматривать и то, что русскоязычное население все больше вовлекается в различные социальные отношения с казахским населением [8, с. 5].

Одной из активно возрождающихся идеологий и связанных с ним институтов является ислам. Это связано с тем, что после крушения марксистской идеологии был провозглашен возврат к общечеловеческим ценностям, под которыми, прежде всего, стали понимать религию, но возрождение происходит благодаря не только внутренним, но и внешним факторам. Имеются подтвержденные свидетельства деятельности суфийских пропагандистов на юге Казахстана, при этом само возрождение некоторыми авторами рассматривается именно как таковое [9, p. 261-289].

Другие считают, что ислам казахов не имел глубоких корней и является результатом русской политики [10, p. 101-104].

Для характеристики современных процессов, связанных с исламом в Казахстане, часто используют понятие «исламское возрождение». По мнению А. Султангалиевой, в действительности речь идет о совершенно новых явлениях и процессах [11, с. 76]. Изобретением традиции в исламе является и то, что умершие партийные функционеры-коммунисты приравниваются к святым. Над их могилами возводятся мазары и т.д. Мечети называются в честь умерших коммунистических лидеров.

Возрождение ислама, прежде всего, связано с обретением независимости, ростом национального самосознания. Исламу принадлежит важная роль в этнической идентификации казахов. Исламская идентичность позволяет строить отношения «братства» на общей идентификационной основе с исламскими государствами, входить в различные интеграционные объединения.

К изобретенным традициям принято относить создание символов. Одним из символов Казахстана стал аль-Фараби, «второй Учитель». Его образ был запечатлен на денежных купюрах республики. Его именем названы многие улицы и ВУЗы. РК построила мавзолей на его могиле, но одновременно с

Казахстаном на наследие великого ученого претендуют и другие народы. Президент Таджикистана Э. Рахмонов выступая в российских средствах массовой информации отказывает казахам и Казахстану в праве считать аль-Фараби своим великим соотечественником и гордиться им, потому что, по его мнению, этот человек, являвшийся уроженцем современного Южного Казахстана, был по рождению таджиком [12].

При всем этом следует учитывать, что ни один из современных народов в период жизни «второго Учителя» еще не существовал. По словам В.В. Бартольда, знаменитый философ аль-Фараби, который был родом из Туркестана, был по национальности турок (тюрок), но учившийся в Багдаде и умерший в Дамаске [13, с. 46].

Попытки апроприация культурного наследия, как это продемонстрировано на примере аль-Фараби, являются характерной чертой мифологизированной истории. Подобные «войны памяти» [14, с. 46] охватила все постсоветское пространство Но эти «войны» включают не только апроприацию, -нередко построения мифотворцев основаны на принижении истории того или иного народа. К сожалению, не миновала это явление и историю казахов. Можно упомянуть о многочисленных случаях отрицания не только государственности казахов в прошлом, но и о существовании их вообще до советского периода. Наряду с этим отрицается наличие государственности, письменности и в целом культуры у наших предков. Ярким примером являются статьи доктора исторических наук, профессора Г.А. Хидоятова (Узбекистан), который в ряде статей размещенных в Интеренете отказыват казахам, таджикам и другим народам региона в наличии какой-либо истории.

Характиризуя процесс мифотворчества в Казахстане, нельзя не упомянуть и о том, что часто вариантами мифологизированной истории стновятся истории диаспор.

Одной из самых многочисленных диаспор Казахстана являтся уйгурская. Основная масса уйгуров проживает в Синцьзян-Уйгурском автономном районе (СУАР) Китайской Народной Республики. Создание новых незвисимых государств на постсоветском пространстве не могло не повлиять на подъем национального самосознания уйгуров, что в свою очередь нашло отражение и в многочисленных попытках провозглашения независимости, в том числе и на своей новой Родине – Казахстане.

Так, уйгурские интеллектуалы утверждают, что Семиречье, а это часть нынешней территории Казахстана и Киргизии, исторически принадлежит Уйгурстану [15].

Обращение к источникам показывает неправомерность подобных взглядов, поскольку разнородные группы переселенцев из Кашгарского и других оазисов Восточного Туркестана неправомерно приняли в 1921 г. на съезде национальной интеллигенции в г. Ташкенте самоназвание «уйгуры», несмотря на то, что они имеют только опосредованное, косвенное отношения к древним уйгурам [16, с. 117].

Тогда же, специалисты Института Уйгуроведения АН КазССР вслед за В.В. Бартольдом [17, с.192]., отмечали: "Что касается Семиречья и Средней Азии, то точка зрения, которой придерживаются некоторые исследователи об изначальной автохтонности уйгуров на этих территориях, не подтверждается письменными документами исторического или иного характера» [18, с. 234].

Тем не менее, отдельные уйгурские интеллектуалы продолжают удревнять историю своего народа и предъявлять свои права на все новые и новые территории.

«Огуз-хан, - пишет классик мифологизированной истории К. Масими, - установил линию границы между уйгурами и римлянами по реке Танаис (Дон), для правления на подвластной ему территории, т.е. на Северном Кавказе и в акваториях нижнего течения Дона и Волги, оставил часть уйгурских племен, участвовавших в походе, во главе с царевичем по прозвищу *Кипчак»* [19].

В одной из своих версий К. Масими выпустивший за последние годы ряд монографий, посвященных истории уйгуров, возводит начало уйгурского народа и его государственности к первым векам до нашей эры: «В 59 г. до н.э. в борьбе за престол потомки Огуз-хана (8-е колено), единокровные братья Куддус (имевший тронный титул Огуз) и Когушар (с тронным титулом Уйгур-хан, по кит. Хуханье), при активной помощи китайских вельмож разделили державу на два государства: западное (Огузское) и восточное (Уйгурское), называемое каганатами» [20, с. 5-6].

Постоянно возрастающие аппетиты автора привлекли внимание наших коллег и за пределами Казахстана. «Еще дальше - пишет академик Э. Ртвеладзе, - пошел некий Касым Масими, который в своем труде «Племенное объединение «Уйгур». История Уйгурской державы», утверждает, что Уйгурское государство насчитывает 12 тыс. лет, то есть оно относится к эпохе неолита (новокаменного века), когда никаких государств ни в одной части земного шара не существовало и не могло существовать. Также и для территории Центральной Азии, племена которой находились еще только на стадии перехода от присваивающей экономики к производящей, что произошло лишь в VI - V тыс. до н.э. и далеко не во всех частях этого региона [21].

Следует отметить, что новые версии национальной истории уйгуров вбирают в качестве предков не только атлантов, но и жителей континента Му. Заметим, что многие уйгурские интеллектуалы, не поддерживают сепаратизм и его мифологизированную подоплеку [22; 23].

Обращение к традициям, а значит и к прошлому, прослеживается и в символике. Флаг Восточного Туркестана такой же, как и турецкий флаг, но имеет синий фон вместо красного Полумесяц со звездой символ ислама. Сейчас сам флаг запрещан к использованию властями Китая, т.к. идентифицируется ими как проявление национального сепаратизма. В свою очередь, уйгурские радикально настроенные интеллектуалы отказываются признавать «изобретенное» китайскими властями название Синьцзян (Новая граница).

Как в китайском, так и в уйгурском случаях, переименования являются процессом историзации, поскольку все названия (Синьцзян, Восточный Туркестан) являются новоизобретенными терминами. Они отражают все тот же архетипический ритуал, иллюстрирующий космогоничечский миф.

История уйгуров в современном Китае, связана с бурными политическими процессами, происходившими в этой стране и естественно, не избежала процесса искажения.

Сказанное, как представляется, еще раз подчеркивает, что мифологизированная история играет важнейшую роль в обосновании прав на создание собственного государства, и изобретенное прошлое тюркоязычных уйгуров, не является каким либо исключением.

Таким образом, мифологическое поветрие, охватившее все пост-советское пространство, не миновало и Казахстан. Во многом это объясняется до конца не искорененной кочевой традицией разделения на родоплеменные группы, представители которых пытаются закрепиться в различных секторах экономики. Группоцентрически ориентированные мифологизаторы создают приукрашенные истории своих родов, уводят их основание в глубокую древность. Соперничество кланов находило выражение (сейчас об этом можно говорить как о явлении ушедшем в прошлое) в широком праздновании юбилеев различных деятелей.

Недостаточно подготовленные «исследователи» (как правило, представители различных технических наук), не различают такие процессы, как сложение государственности и этноса, и поэтому автоматически зачисляют великого воителя Чингиз-хана в казахи. Получила в Казахстане определенное распространение и «новая хронология». Как и везде, происходит углубление истории народа до шумерского государства. Возможно, что это явление можно объяснить реакцией на выпады отдельных российских политиков о природной дикости кочевников, их неспособности создавать государства и культуру.

Получили распространение и такие явления как изобретение традиции, которые чаще понимаются как их возрождение.

В целом, рассмотренный материал показывает, что мифологизированная история имеет достаточно большое значение в обществе. Нельзя утверждать, что это явление понимается и осмысливается в полном объеме. В любом случае, это явление нуждается в дальнейшем изучении.

Все сказанное свидетельствует о том, что мифологизированная история в целом играет отрицательное значение, поскольку она затрудняет развитие науки, деформирует национальное сознание, является фактором, дезинтеграции и разобщения, служит инструментом для достижения определенных целей в руках так называемых «мобилизаторов этничности»

ЛИТЕРАТУРА

1. The invention of Tradition / Eds. Hobsbawm E., Ranger T. - Cambridge, 1983. - 320 p.

2. URL: http://textbook.vadimstepanov.ru/ (дата обращения: 12.08.2018).

3. Шмитс А. Изобретенные традиции и создание наций в Казахстане// Взаимосвязи и взаимовлияние народов Восточного Казахстана в хозяйственной и культурной деятельности XVIII-XXI вв. - Материалы международной научно-практической конференции (11-12 октября 2001).- Усть-Каменогорск, 2002. - С.135-140;

4. Eitsen H. C. Nawriz in Kazakstan: Scenarios for Managing Diversity. – Contemporary Kazaks. Cultural and Social Perspectives. - Edited by Ingvar Svanberg. Curzon Press, 1999.- p. 73-102.

5. Мустафаев Н. Пять мифов об интеллигенции / Общество / Интернет-газета. Казахстан . Дата публикации: 29 декабря 2005 г.

6. Букейханов А. Киргизы // Формы национального движения в современных государствах. – СПб., 1910.

7. Программа партии Алаш // Алаш-Орда. Сб. документов (под ред. Мартыненко Н.А.) – Алма-Ата: «Наука» 1992.

8. Куртов А. Политическая элита Казахстана. - М., 1994.

9. Frank Allen Islamic transformation on the Kazakh Steppe, 1742-1917 Towards on Islamic History of Kazakhstan under Russian Rule. – The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia. - Hokkaido: Slavic Research Center. 2003.

10. Olcott M.B. The Fabrication of a Social Past. The Kazakhs of Central Asia// Political Antropology Yearbook,1. Ideology and Interest. The Dialectics of Politics. - New Brunswick, London, 1980.

11. Султангалиева А. Ислам в Казахстане. История, этничность общество. -Алматы, 1998.

12. Саттаров Р. Тенге как жертва таджикско-казахских споров из-за наследия аль-Фараби // // URL: http://www.ariana.su/?S=8.0611300122. (Дата обращения: 10 августа 2006).

13. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Соч. – М.: Наука, 1963. - Т.I. - С. 45-594.

14. Шнирельман В. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. - М.: ИКЦ Академкнига, 2003.
15. Майнаев Б. Уйгуры – этническая бомба в Великой Китайской стене . URL: http://www.ca-c.org/datarus/majnaev.shtm (дата обращения: 12.08.2018).
16. История Казахстана и Центральной Азии.- Алматы, Дайк-Пресс. 2001.
17. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993.
18. Краткая история уйгуров / ред.Садвакасов Г.С. - Алма-Ата: Гылым, 1991.
19. Масими Касым. История Уйгурской державы. – Алматы: Гылым, 2000. - 365 с. Этот автор придерживается версии, что Огуз-хан это гуннский Модэ Шаньюй. Этот тезис позволяет ему отождествлять гуннов и уйгуров.
20. Масими К. «Племенное объединение «Уйгур». История Уйгурской державы».- Алматы, 1998.
21. Ртвеладзе Э. Историческая наука и псевдоистория Средней Азии // Учитель Узбекистана. - 2003. -25 июля.
22. Казахстан - наш общий дом! // Трибуна. - 2007. - 21 марта.
23. Ахмадиев М. «Кидать камни в казахский народ, значит поднять руку на своего отца» // Начнем с понедельника. - 2007. - 9-15 ноября.

ӘОЖ 391.745/749

М.Қ. Егізбаева
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, ҚР, Алматы қ.

ТАҢБА – ШЕЖІРЕЛЕР МҰРАСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқындағы «таңба» сөзінің этимологиясы мен этногенезіндегі орны туралы баяндалады. Қай халықтың болмасын өткен тарихы мен бүгінгі тарихында төл белгілердің атқаратын рөлі зор болып табылған. Қазақ халқының шығу тарихында да сол таңбаларды зерттеу арқылы бұл халықтың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, рухани дүние-танымы т.б. көріп білуімізге болады. Таңба, мөрлер бүгінгі елтаңбаларымыздың тарихи бастауында тұрған мәдени-этникалық мұралар. Сонымен қатар, ерте ортағасырлық ру-тайпалар мен этносаяси бірлестіктерден құрылған қағандық түрік мемлекеттерінде де қолданысының қызметі, оның қолдану аясы мен мағынасы ерекше мәртебеге дейін көтерілгені қарастырылады.

Түйін сөздер. этногенез, халық, ұлт, белгі, таңба, ру.

М.К. Егизбаева
КазНУ им. аль-Фараби

ТАМГА – РОДОСЛОВНАЯ НАСЛЕДИЕ

Аннотация. В статье рассматриваются этимология и роль знаков в этногенезе казахского народа. У каждого народа, как в прошлом и так и настоящем существовала знаковая система, игравшая значительную роль в материальной и духовной культуре народа. Дается истографический обзор этногенеза знаковой системы казахского народа, история развития тамги и родовых знаков. Символы и марки – это культурное и этническое наследие нашего исторического наследия. В нем также рассматривается особый статус деятельности ранних тюркских племен и этнополитических тюркских народов в тюркских государствах, его масштабы и значение.

Ключевые слова. этногенез, народ, нация, знак, тамга, род.

M.K.Egyzbaeva
KazNU al-Farabi

TAMGA - PEDIGREE OF HERITAGE

Abstract. The article deals with the etymology and role of signs in the ethnogenesis of the Kazakh people. Each nation, as in the past and so and the present, had a symbolic system that played a significant role in the material and spiritual culture of the people. We give a historical review of the ethnogenesis of the sign system of the Kazakh people, the history of the development of tamgas and patrimonial signs. Symbols and stamps are the cultural and ethnic heritage of our historical heritage. It also considers the special status of the activities of the early Turkic tribes and ethnopolitical Turkic peoples in the Turkic states, its scope and significance.

Key words. ethnogenesis, people, nation, sign, tamga, genus.

Кіріспе

Таңба сөзінің мағыналық аясы кең, мазмұны терең деп жазады ғалым-зерттеушілер.

«Таңба» дегеніміз – түсіне білген тарихшы ғалымдарға бойына мол сырды бүгіп жатырған тарихи дерек деуге болады. Таңбаның мән-мағынасына байланысты және оның қызметі туралы бұл тақырыпты зерттеуші ғалымдардың да пікірлері әрқилы болып келеді. Ежелгі көшпелілер пайдаланған таңбаларға көне түріктер төмендегідей анықтама берген, «таңба» – ол екі мағынаны білдіреді.

Бірінші – «ру, тайпалардың белгісі, таңбасы», екіншісі – «қағанның алтын мөр белгісі». Ежелгі көшпелі ру-тайпалардың қолданған таңбаларының мағынасы туралы біржақты пікір жоқ, көне түрік кезеңіне жататын белгілердің мәніне байланысты әртүрлі анықтамалар келтіруге болады. Бірінші – түрік елінің ең жоғарғы билеушілері – қаған, йабғу, шад, тегіндердің елсы. Екінші – чұр, атрхан, бек т.б. билік тұлғалардың таңбалары. Үшінші – ру, тайпа одақтардың эмблемалары (бір таңба және оның бірнеше түрлері). Төртінші – жеке тұлғалық және аталық отбасылардың таңбалары (жеке тұлғалық және малға салатын ен белгілер)

және т.б. [1, 77-б.]. Сонымен қатар, таңбалар әрбір жеке тайпаларды танып, түстеп беретін белгісі – коды, таңба арқылы тайпалардың шығу тегін, олардың динамикалық бірігуі, бөліну қозғалысын анықтау анықтау ол өз алдына тағы бір сала [2, 99-б.].

Қазақ таңбаларының үлгілері қола дәуіріндегі Беғазы-Дандыбай мәдениеті қазбаларынан табылған. Мысалы, әйгілі этнограф-тарихшы Ә. Марғұлан осы кезеңнің мәдени ескерткіштері арасынан бағаналы руының таңбасына ұқсас белгі көргенін жазады. Бір ғажабы, таңба ұғымы көптеген түркі халықтарының ортақ екені байқалады.

Белгілі түріктанушы ғылым В. Радлов бұл ұғымының мағынасын «белгі», «ру таңбасы», «мөр» деген сөздермен ашады. Өте еретедегі тасқа қашалып жазылған жазба деректегі нұсқаларындағы мәні де осы пікірдің дұрыстығын дәлелдейді. А.Дж. Эмре мен А.Н. Кононов сияқты ғалымдар «таңба» сөзінің түбірі «там» – күйдіру, өртеу, жағу деген естістік деп есептейді. Бұл қисынға келетін тәрізді. Қырғыз тілінде де «там» тұтану, от алу деген ойларды береді. Ол қазақ тілінде де «тұтан», «жан» деген сөздердің синонимі.

Ал мөр ретінде билік белгісі сипатында көрінетіні белгілі. Ел тұтқасын ұстаған, оның мемлекеттік істерін жүргізіп отырған бедел иесінің биліктік нышаны деп қарасақ та, ой төркіні тереңде жатқанын аңғару қиын емес. Таңба, мөрлерге бүгінгі елтаңбаларымыздың тарихи бастауында тұрған мәдени-этникалық мұралар тұрғында қарайтынымыз содан. Таңбалық нышандар, әдетте, тайпаның, рудың бүтін ел құрамындағы халықтардың қасиет тұтқан наным-сенімдерімен, арман-аңсарларымен астасып жатқан киелі белгілерден тұрады [3].

А. Мектептегі: «Таңба» сөзінің мағыналық аясы кең, мазмұны терең. Таңба – ақпарат сақтау мен таратудың коды. Осы шифрдың кілтін таппаған бөгде жұртқа қазақтың ішкі сырын ұғу мен рухани-этникалық құрылымын игеу жұмбақ күйінде қалған деп жазады. Көшпелі төрүктердің табиғаты атқаратын әмбебап қызметі сан қырлы. Таңба ұғымының бастапқы мағынасы «ойлап табу, тану» дегенді білдіріп, қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-рухани астары қат-қабат қызмет атқарған. Келе-келе түрлі қалыптасқан қоғамдық-саяси жағдайдың ыңғайына қарай ілкі «құпиясы» ұмытылып, қосалқы ру-тайпа таңбасына, сиволдық белгіге ауысқан. Бертін келе таңба мал-мүліктің тиесілі қожайын-иесін аңғартатын мағына үстеген. Таңбадан қазақ тіліндегі «теңге», «тамғашы, таңбашы» ұғымдары пайда болды. Көшпелі төріктердің мәдени ықпалы кезінде көрші елдерге кең тараған «теңге, танга, деньги», «тамғашы-таможня» сөздері славян тілінің акустикалық-артикулляциялық ерекшелігіне сәйкес бейімделіп, сөздік қорына әбден орныкты [4, 2-б.].

Ерте ортағасырлық ру-тайпалар мен этносаяси бірлестіктерден құрылған қағандық түрік мемлекеттерінде де қолданысының қызметі, оның қолдану аясы мен мағынасы ерекше мәртебеге дейін көтерілді. Таңбалар әсіресе, әкімшілік басқару жүйесінде, сыртқы саяси және басқа да мемлекет істерінде қолданыста болғандықтан, бірегей қызмет атқарды.

Тамға – белгілердің ру тайпаларды танып білуде зор роль атқаратыны баршаға мәлім. Қазақ Совет энциклопедиясында тамға жөнінде мынандай деректер беріледі: таңба, тамға ерекше белгі, мөр. Таңба түркі тайпаларында ежелгі заманнан-ақ қолданылған. Күлтегін тас жазуында түркі хандарының таңбасы басылса, орхондағы, оданда ертеректегі ескерткіштерде де таңбалар бейнеленген.

Рашид ад-Дин жазбасыда Өгізханның баласы Күнхан тұсында руларға бөлініп берілген белгі деп тұжырым жасалады. Таңба көбінесе жылқыға, түйеге басылған, сонымен қатар, ру басылары герб және мөр ретінде қолданған. Хальфиннің 1822 жылы қазанда таңба татар тілінде басылған Шыңғысхан мен Ақсақ Темір өмірі деген жылнамасында: «Шыңғысхан әрбір бекке арнайы таңба, құс, ағаш ұран үлестірген. Ол Қоңырат би оғл Сенкелеге: әй-Сенкеле, сенің ағашың – алма ағаш, құсың – сұңқар, ұраның – Қоңырат, таңбаң – ай болсын! Сол сияқты, үйсін Майқы биге де «Таңбаң сырың болсын», - депті. Бірақ этнограф ғалымдардың тұжырымдауынша таңба біреулердің үлестіруінен емес, әр рудың шыққан тегіне, туыстық жақындық жағдайына қарай берілген. Мәселен, рулық қатысы көп заманнан бері жойылып біткен шығыс-фин тайпаларында бұрынғы семьядан отауланып, қонысын бөлектеген жаңа семья сол бұрынғы семьяның таңбасына қосымша сызық, белгі соғып пайдаланған [5] .

Қазақ руларының таңбасы да осы жорамалға сай келеді. Рашид ад-Диннің, Н. Аристовтың таңбалары ұқсас, сәйкес рулардың түбі бір деген пікірі де осыдан туған. Мысалы, Ұлы жүздің Дулат тайпасының таңбасы – О, шежіре бойынша онымен туған Албан тайпасының таңбасына бір сызық О, Суанға екі сызық О, ал Дулаттан тараған Ботпай, Шымыр, Жаныс, Сиқым таңбалары да осындай [6, 548-549 бб.].

Байырғы белгілер жүйесінде ерекше категорияға ие болған таңбаның қолданыс аясы мен функционалдық қызметіне ден қойған зерттеушілер таңбаның түп төркіні түркі – монғол тілдерінен бастау алатындығын айтады.

Таңбаның негізгі түрлері:

а) малға басылатын меншікті білдіретін таңба;

ә) мемлекеттік немесе жеке мөр таңба.

Қазақ арасында таңбалау дәстүрі Тәуке хан заманында (шамамен XVII ғасырдың 50-жылдарының басы -1715 ж., кейбір зерттеулер бойынша, 1717-1718 жж.) жолға қойылған үрдіс болды. Алғашқылардың бірі болып бұл мәселеге назар аударған А.И. Левшиннің пайымдауынша, Тәуке ханның (шамамен XVII ғ.-дың 50-жылдарының басы – 1715 ж., кейбір зерттеулер бойынша, 1717-1718 жж.) билігі тұсында барлық мал-мүлікті белгілеу үшін қолданылған (қ. Жеті Жарғы). Малдарды міндетті түрде Есім хан (1598-1628 жж.) мен Тәуке хан (шамамен XVII ғ.-дың 50-жылдарының басы - 1715 ж., кейбір зерттеулер бойынша, 1717-1718 жж.) реформаларының тұсында іс-тәжірибеге еніп, біріздікке түскен болуы керек. Ол туралы қазақтың дәстүрлі әдеттік құқығының кодификацияланған қағидаларының жинағы – «Жеті Жарғының» бізге жеткен нұсқаларының арнайы баптарында айтылады. Мысалы, «Жеті Жарғының» Г.Гавердовский және А.И. Левшин жариялаған, сондай-ақ атақты Саққұлақ биден жеткен нұсқаларында әрбір рудың өзінің таңбалары мал-мүліктің кімге тиесілі екендігін ажырату үшін (А.И. Левшинде, 34-бап) немесе ру-тайпа арасындағы дау-дамайды азайту мақсатында (Г. Гавердовскийде, 15-бап) малдарына өздерінің таңбасын міндетті түрде басу қажет екендігі міндеттелген. Саққұлақ бидің нұсқасында: «әр рудың ұраны, таңбасы болсын. Таңбалары малының сол санына басылсын», - деген бап (113-бап) кездеседі. Бұл жайтты малдың көшпелі ортада меншік қатынасының негізгі объектісі болғандығымен түсіндіруге болады [7, 343-б.].

Байырғы түрік халқының билеушілері құрған еуразиялық ауқымдағы құдіретті империясының мәдени жетістіктерінің айқын айғағы – жазулы үнсіз мәдени куәгерлері еліміздің шығысынан бастап Алтай, Тарбағатай, Ұлытау және Алатау, Мерке қатарлы киелі де қасиетті тауларда, Ертіс, Сырдария, Талас, Жем сынды өзендердің бойында кездеседі. Алуан түрлі мен белгілер безендірілген ескерткіштерде иелік меншікті білдіретін әйгілі «қаған» сынан бастап қарапайым белгілердің Қазақстанмен шекаралас қазіргі Моңғолия жерінің Арханғай, Бұлғын, Төв, Баян-Өлгий және тағы басқа аймақтарында кең таралған [8, 1-б.].

Таңба – малға, көбіне жылқының санына күйдіріліп басылатын айырым белгісі ретінде де қолданылғаны жөнінде жоғарыда келтірілді.

Байырғы түрік халқының таңбаларына толыққанды талдау жасау үшін, осыған дейін танылған барлық деректерді топтастыру және оларды жүйелеу арқылы жаңа ізденістер жасау қажет. Бұл бастама ғылымда өзге де мүмкіндіктерді барынша пайдалану арқылы ұзақ уақытты қажет ететін зерттеу екендігі түсінікті. Байырғы түріктердің және қазіргі түрік тілді халықтардың ен-таңбаларының бір ерекшелігі – олардың нақты заттық – бейнелік атауы қатарында (аспан денесі атаулары – күн, ай, жұлдыз және т.б., мал шаруашылық атаулары – мүйіз, тұяқ, табан, жүген, ер-тұрман және т.б., жарақтық зат атаулары – қару, үй бұйымы, әшекейлерде – садақ (жақ), оқ (жебе), балта, тарақ, айна, сырға және т.б.) бар. Таңбалаудың семантикалық кеңістігі зор әрі, мағынасы да күрделі [9].

Белгілі бір қазақ руы басқа тайпалардан өзіндік белгілері арқылы ажыратылған. Сондай белгілер аса құнды мұра ретінде ұрпақтан ұрпаққа берілген. Әр рудың тамғасы мен «ұраны» (елді жауға қарсы дайындалсын деген белгі) болған.

Әдетте таңбаларды қоршағаған ортамен байланысына қарай: белгілер, бейнелер, символдар деп үшке бөледі.

Умбертто Эко «Знакь» атты зерттеу кітабында да айтып, оны алты топқа бөледі. «знакь» signum – латын тілінен аударғанда белгі, нұсқа, мөр деген мағына т.б. береді де, мынандай мағыналар үстейді.

1 (белгі бір заттың екінші бір затқа әсер етуі арқылы адам санасы қабылдаған белгі, нышан);

2) жеке тұлғаны анықтауда көрсететін нақты белгілер;

3) көңіл күй білдіретін дене қимылдары;

4) акустикалық жол арқылы шығып, белгілі бір мағынаға ие тілдік;

5) дыбысқа қосымша мағына үстейтін кез-келген визуальды элемент (алфавит, типографиялық белгі нота, морза әліппесі),

6) мағынаға ие жай ғана графикалық белгілер (сандар, химиялық, физикалық формулалар, теңіз флоты, әскери бөлімдер т.б.) [10, 59-б.].

Өздерінің күрделі этникалық тарихи даму жолдарында нақты деректерді тым аз қалдырған қазақ рулары мен тайпалары өзіндік таңбаларымен ерекшеленеді. Рулық немесе тайпалық таңбалар мөрлерде де кездеседі. Сондықтан таңбалардың тарихын зерттеудің де маңызы зор. Мұны жекелеген зерттеушілер, атап айтар болса, А. Левшин, Ш. Уәлиханов Л. Мейер, А. Харузин, Н. Аристов, Н. Гродеков М. Тынышпаев С. Аманжолов және т.б. жақсы түсінеді. Алайда олар өмір сүрген кезеңдегі саяси әлеуметтік ақуал және тарихи білімнің жеткіліксіз деңгейі, бұл мәселеде іргелі де салмақты қорытындылар жасауға мүмкіндіктер бере қойған жоқ. Сондықтан да рулық таңбалық тайпалардың шығуы туралы әр түрлі көзқарастар орын алды [3].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Меңілбаев Ғ. Еуразия құрлығындағы ежелгі көшпелілердің таңбалары. Абай атын. ҚазҰПУ Хабаршысы, Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. 2010. №4 (27).

2. Меңілбаев Ғ. Ежелгі түркі және қазақ руларының таңбалар тарихының сабақтастығы. Абай атын. ҚазҰПУ Хабаршысы, Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар сериясы. 2005. №2 (41).
3. Қартаева Т. Қатран Д. Музейлік электрондық сөздік. – Алматы, Қазақ университеті, 2016. 300 б.
4. Мектеп-тегі А. Ру Таңбалары – ұлы мәдениет таңбасы. Мәдениет 2009. № 4.
5. Мыңжасар Т. Шежірем сыр шертсе. – Тараз, 2015.
6. Қазақ Совет Энциклопедиясы, – Алматы, 1977. – Б. 549.
7. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: DPS. 2011. Б. 253.
8. Аманжолов А. К генезису тюркских рун // Вопросы языкознания. 1978. – №2.
9. Меңілбаев Ғ. Қазақтың «бай» ұғымы мен ру-тайпаларының тарихы. e-history.kz, 2014.
10. Нұрмагамбетова Г.Б. Таңба және ұлттық таным болмысы // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – 2006. № 5.

ӘОЖ 94 (574). 02/.08

ЖЕТПІСБАЙ Н.Ы.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университеті

ЖОЛАМАН ТІЛЕНШІҰЛЫ БАСТАҒАН КӨТЕРІЛІС АЛДЫНДАҒЫ КІШІ ЖҮЗДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ЖАҒДАЙ

Аңдатпа. Мақалада 1822 ж. басталған Жоламан Тіленшіұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің алғышарттары мен түпкі себептері баяндалады. XIX ғ. алғашқы онжылдықтарында Батыс Қазақстанда қалыптасқан жағдайлар мен олардың пайда болу салдарлары сипатталады. Сол заманның сырт көрінісі, әлеуметтік-саяси дағдарыстар қысқаша аталып өтіледі. XIX ғ. алғашқы ширегі Отан тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі болып табылды. Осы кезеңде үкімет тарапынан әбден әлсіретілген хандық билік таратылды, қазақ даласы отарлаудың жаңа сатысына өткізілді.

Түйін сөздер. ұлт-азаттық көтеріліс, Жоламан Тіленшіұлы, Арынғазы сұлтан, әлеуметтік-саяси дағдарыс, Батыс Қазақстан

ЖЕТПИСБАЙ Н.Ы.
Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В МЛАДШЕМ ЖУЗЕ НАКАНУНЕ ВОССТАНИЯ ЖОЛАМАНА ТЛЕНШИУЛЫ

Аннотация. В статье приводятся предпосылки и основные причины национально-освободительного восстания под руководством Жоламана Тленшиулы начавшегося в 1822 году. Описываются обстоятельства, сложившиеся в первых десятилетиях XIX в. в Западном Казахстане и причины их возникновения. Вкратце передается общая картина тех времен, социально-политический кризис. Первая четверть XIX в. является одной из важных периодов в истории Отечества. В данный период была ликвидирована ослабленная царской администрацией ханская власть, колонизация казахских степей перешла на следующую ступень колонизации.

Ключевые слова. национально-освободительное восстание, Жоламан Тленшиулы, султан Арынгазы, социально-политический кризис, Западный Казахстан.

ZHETPISBAY N.Y.
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

SOCIO-POLITICAL SITUATION IN THE YOUNGER ZHUZ ON THE EVE OF THE UPRISING OF ZHOLAMAN TLENSHIULY

Abstract. The article describes the prerequisites and the main reasons for the national liberation uprising led by Zholaman Tlenshyuly, which began in 1822. The circumstances that developed in the first decades of the XIXth century in Western Kazakhstan and their causes are described. In short, the general picture of those times, social and political crises are shown. The first quarter of the XIXth century is one of the important periods in the history of the Fatherland. In this period, the khanate power weakened by the tsarist administration was cancelled, and the Kazakh steppes were involved in a new stage of colonization.

Keywords. national liberation rebellion, Zholaman Tlenshiuly, sultan Aryngazy, socio-political crisis, Western Kazakhstan.

Кіріспе

Тарихтағы кез келген оқиғалардың өз алғышарттары мен себептері болатындығы белгілі. Орын алған әрбір қоғамдық-саяси жайттардың немесе шағын оқиғалардың артында олардың шығуына түрткі болған себептердің тұратындығы анық. Жағдайлар шиеленіскен, ушыққан және шектен шыққан кездерде олардың салдары мен нәтижелері де асқын қысыммен тулаған толқындардай атқылап жарыққа шығатын. Қазақ даласында болып өткен ұлт-азаттық көтерілістер мен қарсылықтардың көпшілігі әртүрлі себептер салдарынан «бұрқ етіп», әр деңгейде тарихтағы өз орындары мен бағаларын алды. Олардың көпшілігінің сыртқы сипаттары, барысы мен нәтижелері ұқсас болып келеді.

1822 ж. Батыс Қазақстанда басталған Жоламан Тіленшіұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің басталуы кеңестік дәуірде көп қолданылған «бұрқ етті» деген теңеуге келмейтін. Тікелей басталуына Елек өзенінің бойындағы қазақ жерлерінің тартып алынуы себеп болса да бұл күрестің түпкі тамырлары одан да тереңге кететін. Үзілістерімен ұзақ жылдарға созылған бұл науқанның алғышарттары XVIII ғ. аяғынан бері жалғасып келген Кіші жүздегі аса ірі әлеуметтік-саяси дағдарыстардан бастау алатын. Елек пен Жайық аралығының тартып алынуы мен Арынғазы сұлтанның елге қайтарылмауы сол әбден ушығып әрі асқынып тұрған жағдайдың үстіне от қойғандай ғана әсер етті. Мұндай жайттар болмағанның өзінде жергілікті қауымдардың әлсіз хан билігі мен жергілікті орыс-казак өкіметінің үстемдігіне, жалпы жаппай белең алған тәртіпсіздіктерге наразылықтары өршіп тұрған болатын. Осы жағдайларға қысқаша тоқталып өтсек.

XIX ғ. алғашқы онжылдықтарында Батыс Қазақстанда аса ауыр әлеуметтік-саяси жағдай қалыптасты. Рулар арасында өзара келіспеушіліктер мен барымталар көбейіп, нәтижесінде дау-дамайлар өрши түсті. Қазақтың батыс өңірлері әдетте қай кезде де тыныш аумақтар қатарына жатпайтын. Басқа аймақтарға қарағанда әртүрлі соғыстар мен шапқыншылықтардан көз ашпаған өңір халқы алдыңғы ғасырларда көршілес халықтармен үнемі соғысып келген еді. XIX ғасырдың басында, көрші халықтармен ірі жанжалдар әлдеқашан тоқтаған тұста өңірді мекендеген қазақ қауымдары бұрынғыдан да бетер қысымдарға душар болды. Отарлаушы әкімшілік пен оның қолшоқпарларына айналған хандар ел тыныштығына кепіл бола алған жоқ, керісінше оларға қарсы халықтың қарсылығы өрши түсті.

Мұндай жағдайдың қалыптасуына бірінші кезекте сыртқы факторлар да әсер етті, аталмыш дәуірде Ресей империясы қазақ даласына қатысты отарлау шараларын жалғастырып, ол жедел қарқынға ие болды. XVIII ғ. 30-40 жж. қазақтардан өз құрамына ену туралы сөз жүзінде ғана ант қабылдаған империя сол ғасырдың аяғы мен келесі ғасырдың басына қарай отарлауды жедел қарқынмен жүргізе бастады. Ресей патшалығы онсыз да саяси бытыраңқы Кіші жүздегі хандық басқаруға белсенді араласып, мықты билеушілерді билікке жібермеді, осы арқылы жоспарлы түрде хандық биліктің әлсіреуіне бейімделді. Әлсіз әрі жігерсіз қуыршақ хандардың билікке қойылуы Кіші жүзде аса ауқымды саяси дағдарыстарға әкеліп соқты. Үкімет бекіткен хандар әдетте ел ішінде ықпалсыз болып, толыққанды билік жүргізе алмады, нәтижесінде жергілікті билік барынша әлсіреп, құлдырауға ұшырады. Отарлық қысымның күшеюі мен орыс үкіметіне ғана арқа сүйеген әлсіз қуыршақ хандардың билігіне қазақ қауымдары арасында наразылық күшейді. Ел ішінде өзара алауыздықтар, барымталар мен қақтығыстар көбейді. Әкімшілік қолшоқпарларына айналған хандар ел тыныштығына кепіл бола алған жоқ. Осының салдарынан анархия сипаттары да көрініс беріп, үкіметтік хандардың әрекетсіздігінен ел ішінде жаппай тәртіпсіздіктер мен руаралық қақтығыстар белең алды.

Әсіресе, XIX ғ. алғашқы онжылдығында Кіші жүзді қартаюына байланысты ел басқаруға қауқарсыз болған Айшуақ пен оның үлкен ұлы Жантөре басқарған жылдар халық үшін қым-қиғаш оқиғаларға толы, аса ауыр, аласапыран заман болған. Күшті биліктің жоқтығынан, басқа да себептерден ел ішіндегі ауызбіршіліктің кеткендігі сондай, қақтығыстар салдарынан рулардың бірін-бірі қоныстарынан ығыстыруы көрініс берген. Талас-тартыстардан, жұттардан ел іші үлкен күйзелістерге ұшырап, жаппай дағдарыс кезінде аштық пен күйзелуден қашқан көптеген қазақ отбасылары башқұрт жеріне өте бастаған. Бұдан да сорақысы, алауыздық пен аштықтан жұтаған талай қазақтар шекараға келіп өз балаларын шеп тұрғындарына сатуға мәжбүр болған, талай адамдар өз еріктерімен ресейліктерге жалданған. Көптеген ер-азаматтарөзеріктеріменхристиандінінқабылдап, казакқатарынаөтугениетбілдірген. Басқадінгеөтушілерарасында әйелдер де аз болмаған.

Халықтың наразылығынан қауіптенген хандар орыс шекара әкімшілігіне ғана арқа сүйеген. Осыны пайдаланған шеп бойындағы казак әскерлері өз еріктерімен шекараға жақын қазақ ауылдарына әртүрлі зорлық-зомбылық жасаған, олардың малдарын Жайықтан өткізбеген, орынсыз ауыр алым-салықтар салып, елді одан бетер ашындырған. Ашу-ызаға булыққан әрі басқарудан кеткен халық жаппай анархияға бой алдырған, дала төсінде жекелеген батырлардың басқаруымен көптеген қарулы топтар жортып жүрген. Олар тек өз қандастарын ғана емес, Ресейге бет алған немесе одан шыққан сауда керуендерін де шабумен айналысқан. Нәтижесінде Хиуа мен Бұқарадан Орынборға және керісінше аталған хандықтарға шығарылған талай керуендер тоналып, Ресей мен ортаазиялық мемлекеттер арасындағы сауда-саттық та үлкен тоқырауға ұшыраған.

Кіші жүзде болып жатқан жағдайлар мен қазақтардың сауда керуендерін тонап жатқандығына император I Александр да назар аударған. Бір атап өтерлігі, император жаппай дүрбелеңнің себебін «бұл халықтың тонаушылыққа бейімділігінен» ғана емес, «өз жеке мүдделері мен марапаттарға ие болу үшін қазақтарға ешқандай себепсіз өз әскерімен тиісетін» шекара басшылығынан да кінә бар деп табады. Өзінің Орынбор губернаторы князь Волконскийге 1803 ж. 16 қыркүйекте берген айрықша инструкциясында ол даланың сауатсыз халықтарымен қарым-қатынаста «әділдіктің, мейірбандылық және қарапайымдылықтың» үлкен әсер ететінін атап, оларға қарсы әскери күш қолдануға қатаң тыйым салған [1, с. 239; 2, с. 20].

Кіші жүз ханы жанында 1795 ж. Хан кеңесі құрылған болатын. 1806 ж. 31 мамырында император осы кеңестің штаты мен ережесін бекітіп, қазақ дау-дамайларының бүкілхалықтық қаралуы міндетті түрде

әрбір көктем сайын Қобда өзенінің бойында өтуі тиіс деп белгілегенімен, ел ішіндегі қақтығыстарды тыюға тиіс болған бұл құрылтайлар да толық өткізілмеген. 1807-1809 жж. аралығында құрылтайлар үш рет шақырылғанымен, үшеуінде де өткізілмей қалған. Мұның себебі, бір жиынға Жетіру өкілдері келмесе, басқаларында жер қашықтығын желеу еткен Әлімұлы билері немесе Байұлы одағы да келмей қалып отырған. Осы бірлестіктер арасында билеушілерінен жұққан өзара дұшпандық әсері де бар болатын. Әсіресе, Жетіру мен Әлімұлы, Байұлы рулары арасында шешілмеген даулар өте көп болған, олар шешілу орнына одан сайын ушықтырыла берген. Мұның себебі, саяси жағынан да Кіші жүз рулары өте бытыраңқы еді, кезінде Айшуақты жақтаған жетірулықтар әлі де Жантөрені қолдаса, Байұлы рулары даладағы мықты сұлтандардың бірі Қаратай Нұралыұлын жақтаған, Әлімұлының кей тармақтары Қайыптың ұлы Әбілғазыны хан сайлаған. Жекелеген рулардың мықты билері мен батырлары ешқандай да билікті мойындамай еркін өмір сүрген. Рулық бірлестіктер арасындағы қарым-қатынас салдарынан шепке жақын орналасқан жетірулықтар Орынборға бет алған басқа рулардың керуендеріне шабуыл жасап отырған. Осыған байланысты сауда керуендері бұл жолмен жүруден бас тартып, нәтижесінде Орынбордағы айырбас сауда тоқырауға ұшыраған.

Кіші жүз бен оған шектес Орта жүздің Тобыл мен Торғай аумақтарындағы әлеуметтік-саяси жағдайларды реттеумен 1799 жылы құрылған Орынбор Шекара комиссиясы айналысты. Оған қазақтар арасынан беделді деген екі адам заседатель (қатысушы) ретінде қатысатын. Кіші жүзде 1787 ж. құрылған расправалар 1804 ж. жойылған болатын.

Кіші жүзде орын алған жаппай анархияның шешуші нәтижелерінің бірі 1809 ж. қараша айының басында орын алып, хандық билік үшін күрескен Қаратай сұлтанның өз туысы Жантөре ханды өлтіргені белгілі. Осыдан соң хан болудан үміттенген ол үкімет бекіткен ханды өлтірсе де орыс үкіметіне антынан айнымағанын жазған болатын. Алайда, Ресей үкіметі Қаратайды хандыққа жібермейді, ол керісінше үкімет пен маркұм ханның туыстарының жазалау шараларынан қауіптеніп Хиуаға бірнеше жылға кетуге мәжбүр болған.

Жантөре өлген соң Кіші жүзде бірнеше жыл хан сайланбай, билік Хан кеңесіне тапсырылады. Бұл кеңес құрылғаннан бері далада мардымды билік жүргізе алмаған еді. Сол себепті губернатор Волконский 1812 ж. Айшуақтың екінші ұлы Шерғазыны хандыққа ұсынуға мәжбүр болады. Патша үкіметі әдеттегідей ел басқаруға қабілеті шамалы осы сұлтанды хан ретінде бекітеді.

Шерғазы хан да өз алдындағы билеушілер сияқты ел ішіндегі дау-дамайларды, барымталарды тоқтата алмайды. Қайта оралған Қаратайдың жақтастары мен көптеген ру бөлімдері оның билігін мойындамайды. Шерғазы кейіннен керісінше орыс үкіметіне арқа сүйеп өзіне қарсы ауыл-аймақтарға қиянат жасай бастайды, ел арасында өршіп тұрған жағдайды одан әрі ушықтырады. Архив құжаттарында ел ішінде болған бірнеше барымталар мен шапқыншылықтар туралы деректер кездеседі. Табын-Тама рулары Шөмекей руынан, башқұрттардың 9-кантонынан аса ірі мөлшерлерде жылқылар әкеткен. Шерғазы ханның оларды қайтартуға шамасы келмейді. Бұлардан бөлек, Қаратай мен оны қолдаған ауыл-аймақтарға қарсы үкімет әскері де шығарылған болатын, бұл оқиғаларға тоқталуды жөн көрмедік. Ол оқиғалар жергілікті өңір тарихы жайындағы еңбекте сипатталады.

Ұзақ жылдарға созылған дүрбелеңнен халық әбден қажиды, толассыз барымталар мен шапқыншылықтардан қатты күйзеледі. Сол жылдар ішінде қақтығыстар салдарынан кісі өлімдері де өте көп болады. Мұның барлығы ескі даулармен қатар жаңа жанжалдардың шығуына әкеп соғатын. Үкімет қойған хандардан күдер үзген әрі бейбіт өмірді аңсаған ел-жұрт өздерін ауызбіршілікке шақырар әділ билеушіге мұқтаж болады. Осы кезде, шамамен 1815-1816 жж. бастап бүкіл Кіші жүз өңіріне әділдігімен аты шыққан Әбілғазыұлы Арынғазы сұлтанның атағы дүрілдей бастайды.

Арынғазы Әбілғазыұлы (1783-1833) XIX ғ. 20-жылдары қазақ хандықтарының жойылуы қарсаңында қайраткерлік еткен ең мықты билеушілердің бірі болып табылды. Өзінің саяси қызметін Хиуаның езгісіне қарсы күрестен бастаған ол бытыраңқылықты жою үшін қазақ даласында тәртіп орнатуға кіріскен еді. Хиуа жақта берік мұсылман дәстүрінде тәрбиленген және шариғаттың жақтаушысы болған сұлтан даладағы анархияны тоқтатып, бір орталықтан басқарылатын біртұтас мемлекет құруға талпыныс жасайды. Сол жылдары Сыр бойына көп қысым көрсеткен Хиуаға қарсы күресуді ойлаған ол, бұл мақсатта Ресейдің араласуынсыз бытыраңқы қазақ руларымен оң нәтижеге жете алмайтынын түсінеді. Осы орайда Орынбор басшылығымен жақындаса отырып, өз кезегінде далада да тәртіп орнатуға кіріседі. Атап айтқанда, ғасырлар бойы ханмен бірге ел билеуге араласып келген билердің билігін шектейді. Қазақтың бұрыннан қолданып келген әдеттік ережелерінің орнына шариғат заңдарын енгізіп, соттарды билер сотының орнына қазы-молдалар жүргізетін болады. Қол астындағы халқына зекет, үшір сияқты салықтар салады. Сұлтан бірқатар реформаларын іске асырады, соның ішінде ел арасындағы іріткі салушылармен, әсіресе барымташылармен күресіп, оларға қарсы аяусыз өлім жазасына дейін қолданады. Бұрын мұндай жаза билер кеңесінің үкімінсіз қолданылмайтын. Ел басқару, сот істеріне де біраз өзгерістер енгізеді, халықты өз

соңынан ерте біледі. Нәтижесінде, ел ішінде тыныштық пен тәртіп орнап, Арынғазының атақ-даңқы бүкіл Кіші жүз бен Орта жүзге де тарайды. Сұлтанның ел басқаруына риза болған халық бірауыздан оның хан болуын тілейді. Оның беделімен оған дейін Кіші жүзде бетіне ешкім қарсы келіп көрмеген Қаратайдың да санасуына тура келеді.

XIX ғ. алғашқы онжылдықтарында аса күрделі болған Батыс Қазақстандағы әлеуметтік-саяси жағдайды қысқаша шолуда біз тақырыпқа сай еместіктен Арынғазы мен Қаратайдың бірігіп Шерғазымен жүргізген келіссөздеріне, басқа да ірі оқиғаларға тоқталмаймыз. Тек Арынғазының еңбегі арқасында қазақ даласында тыныштық орнап қана қоймай, тоқтап қалған сауда-саттықтың да қайта жанданғанын, бұдан Ресей тарапы да үлкен пайда көргенін атап кетуге болады. Арынғазының керуендерді қорғауды өз мойнына алғанын естіген Хиуа мен Бұқара саудагерлері 1818 ж. өзінде ғана Орынборға тауар тиелген 7600-ге жуық түйе әкелген. 1816 ж. Орынбор айырбас үйінде қазақтардан 15 мыңдай қой сатып алынса, 1817 ж. 30 мыңнан астам қой алынған, ал 1818 ж. бұл көрсеткіш 75 мыңға жеткен. Осы себепті халық тілегіне сай әрі беделін есепке ала отырып Орынбор губернаторы Эссен Арынғазыны Шерғазының орнына хан қоюды да ойлай бастайды. Сол кезеңнен бастап Кіші жүздің үш одағының сұлтандары, билері мен батырлары Арынғазыны Шерғазының орнына хан сайлау жөнінде өз өтініштерін үкімет орындарына қарша боратады. Мұндай хаттарға бұрын сөз жүзінде болса да Шерғазы жағында саналған Жетіру өкілдері де қосылады. 1819 ж. шілде айының соңында Орынборға айырбас саудасына келген Кіші жүздің игі жақсылары, барлығы 400-ге жуық адам губернатор Эссенге тағы да Арынғазыны хандыққа бекіту туралы өтініш-петиция тапсырады. Өтінішке Жоламан мен Шекара Комиссиясына қазақтардан қатысушы би Тілеулі Бәйтерекұлы бастаған Жетіру өкілдері де жеке тізіммен қосылады.

Халықтың тілегі бойынша Эссен Шерғазының орнына Арынғазыны бекіту туралы император I Александрға рапорт жолдайды. Алайда, патша үкіметі оны хан сайлауға асыға қоймайды. Билік тарапынан Арынғазы Петербургке шақыртылады. 1821 ж. ол Ресей астанасына аттанады. Сыртқы Істер министрлігінің чиновниктері Негри мен барон Мейендорф патша сарайына оны ордада тәртіп орнатқан мықты билеуші ретінде таныстырғанымен ондағылар сұлтанның қазақ даласындағы асқан беделінен қауіптенген тәрізді.

Ресей билігіне Арынғазының Хиуамен дұшпандығы ұнамайды. 1820 ж. Бұхараға Негри бастаған елшілік жіберілгенде Арынғазы оны ертіп жүруге тілек білдірген болатын. Осы елшіліктің әскери күшін өз мақсатына пайдаланып ол хиуалықтардан кек алған болатын, бірақ оның бұл әрекетін ортаазиялық хандықтармен байланыс жасауға ұмтылған патша үкіметі құптамаған еді. Сондықтан да олармен қарым-қатынасты бұзбау үшін деген ресми желеумен Арынғазының ордаға қайтуы қауіпті деп табылып Петербургте қалдырылады. Сұлтанның қайта оралмауына байланысты қазақ даласында қайтадан тәртіпсіздіктер орын алады. Осының бәріне Арынғазыны кінәлі деп тапқан император 1823 ж. оны Калуга қаласына жер аударуға шешім шығарады. Оның қолдаушысы болған Орынбор губернаторы П. Эссен сұлтанды босату туралы бірнеше рет ұсыныс жасаса да, әртүрлі сылтаулармен оны босату кейінге қалдырылады.

Арынғазының елге жіберілмеуінің басқа да себептері болғаны сөзсіз. Ресей үкіметінің оны тек Хиуа хандығымен қарым-қатынастарын бұзбас үшін ғана алып қалмағаны белгілі. Патшалық империя Арынғазының қазақ даласындағы асқан беделінен қауіптенді, бұл күмән туғызбайды. Ол саяси жағынан бытырап жүрген қазақ қауымдарын бір күшке біріктіре алатын. Ондай адам орталық билікке қажет болған жоқ, оларды керісінше бұрынғыдай қуыршақ билеушілер толық қанағаттандыратын. Өзара қырқыстар мен талас-тартыстарда жатқан қауымдар жоғарғы үкіметке үнемі тәуелді бола түсетін. Отарлаушы билік мұны жақсы білді.

Патша үкіметі қаншалықты құпия ұстауға тырысқанымен Арынғазының шынайы ұсталуы туралы кейбір құжаттар да ұшырасып қалады. Мысалы, император I Александрдың губернатор Эссен атына 1821 жылы 7 желтоқсанда берген арнайы жарлығы бойынша 1800 ж. бастап ұзақ жылдар Орынбор Шекара комиссиясында қазақтардан заседатель болып келген би, коллегиялық ассесор Байазық Күшікбайұлы өзінің қатысуымен өткізілген мәжілісте шұғыл түрде орнынан алынады. Ол барлық қызметтерден мәңгіге аласталып, қазақ даласына қайтуы да қауіпті деп табылып, қатаң бақылаумен Орынборда не орыс шебінде өмір бойына қалдырылуға шешім қабылданады. Бұл оның орыс қызметінде болса да Арынғазы сұлтанды жақтауы және Шерғазы ханға ашық қарсылық танытуы себептерінен орын алған. Императордың осы жарлығы Шерғазы ханның ордадағы «салмағы мен күшін қолдап отыру» жөніндегі баптардан басталған [3, 435-438 пп.]. 1822 ж. күзінде Комиссия Байазық Күшікбайұлын Арынғазы сұлтанның ауылына, оның жұбайына сұлтанның келе жатқандығы туралы хабаршылар жіберді деп айыптап, үстінен іс қозғайды [4, 150-п.]. Сонымен бірге Арынғазының елдегі жұбайы Жақсы ханымның Орынборда бақылаудағы Байазықпен және көтеріліс сардарлары Жаналы, Бүркітбай батырлармен астыртын хат алысып жүргені де белгілі болады. Аталған Байазық би 1810-1815 жж. аралығында Жантөре ханның өліміне қатысты ретінде де айыпталып, тергеуде болған болатын. 1811 ж. оны Иркутск губерниясына жер аудару туралы да шешім

шығарылған. 1812-1815 жж. осы іс бойынша ол Санкт-Петербургте болған. Бірақ ақталып, соңғы айыптауға дейін Шекара комиссиясында қызметін жалғастырған. 1822 ж. желтоқсанның соңында губернатор Байазық бидің жүріс-тұрысы мен байланыстарын қатаң қадағалау туралы Комиссияға, қалалық полицмейстерге құпия жарлық берген [5, 18-19 пп.]. Байазық Табын руының Әшібек бөлімінен өрбіген; Хан кеңесі мүшелерінің бірі болған белгілі батыр және би Күшікбай Қарақұлұлының баласы болып табылған. Оның шұғыл түрде орнынан алынуы, Ресей билігінің дәлелді не дәлелсіз болсын, Арынғазы сұлтанның ел ішіндегі жақтастарының болуынан қатты қауіптенгенін көрсетеді. Жарлықтың арнайы император тарапынан шығарылуы осыны растай түседі.

Кейіннен, 1826 ж. Ресей Сыртқы Істер министрі граф К.В. Нессельроде губернатор Эссенге жолдаған қатынасында Арынғазының елге қайтарылуы мәселесінде: *«...Арунгазы смел, властолюбив и щедр; а потому может быть успеет, вселяя любовь к себе или вверяя страх, соделаться единственным властелином в Орде, и тогда не он будет следовать нашим направлениям; но мы должны будем стараться удовлетворять его требованиям...»*, – деп жазады [6, 117-п.]. Ресей үкіметі Арынғазыны Хиуа хандығына қатысты қарым-қатынастарды нақты шешіп алған жағдайда ғана пайдалануды көздеген. Бұл жөнінде де деректерде қылаң береді.

Әділін айту қажет, Арынғазыны тікелей білген көптеген орыс чиновниктері, Макшеев, Мейер сияқты көптеген белгілі әскери зерттеушілер оны сол кезеңде ел ішінде адалдығымен әрі әділдігімен ерекшеленген жалғыз дерлік билеуші болғанын бірауыздан атап, оның үкіметтің шешімімен ел билеуге жіберілмей пайдасыз кеткеніне шын жүректен өкініштерін білдірген болатын. Біз үшін елдің өз қалаған адамдарын өздері сайлау құқынан айырылғаны өкінішті. Мысалы, 1822 ж. шілде айының соңында Кіші жүздің көптеген билері мен старшындары, барлығы 180 адам, аталған Сыртқы Істер министрі Нессельродеге хат жазып, онда Арынғазының алты жыл бойы аянбай тер төгіп, сахарада әділдік пен тыныштық орнатқанын, енді ол болмаған бір жылда ел іші қайтадан бүлінгенін атаған. Бұл хатта билер өз сүйікті сұлтандарының кінәсіздігі «күннен де ақ» деп көрсеткен болатын. Ресей Бас штабының офицері Л. Мейер Арынғазы туралы: *«...единственный, истинный патриот из числа киргизских султанов. Он был в высшей степени честный человек...»*, – деп жазды [7, с. 40].

Империя құрамындағы халықтың өз шептеріне шабуыл жасамай татулықта болуына үкімет орындары өте мүдделі еді. Дегенмен, олар елді біріктіруге қабілетті тұлғаның билікке жіберілуін қауіпті деп тапты, өзара қырқысып жатқан елді отарлап алу жеңілге түсетін. Алайда, үкімет орындары бұл тұрғыдан қателескен еді, оларды алда үлкен қарсылық күтіп тұрды. Шерғазы ханның билігін қолдан күшейту әрекеттері еш нәтиже бермеді, керісінше оның беделі көпшілік қауымдар алдында жоққа тән еді. Шерғазының ордасы орыс шебінің іргесінде орналасып, тек сол орыс билігінің күшімен ғана билеуші атын сақтап тұра алды. Мұның үстіне ол өзінің кейбір адамдары арқылы ел ішінде бірқатар шапқыншылықтар жасатып та отырды.

Осылайша, аталған кезеңде ел басқаруға бірден-бір қабілетті халық қалауынан шыққан адамның билікке жіберілмеуі, тіпті оның елге қайтарылмауы Кіші жүз халқының заңды наразылығын туғызды, Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтерілістің де негізгі себептерінің бірі осы болып табылды. Жоламан мен оның жақтастары Арынғазыны елге қайтаруды талап ету арқылы қазақ даласындағы тұрақтылық пен бейбіт өмір үшін, қазақ халқының ауызбіршілігі үшін күресті. Қалаған әміршілері жіберілмегеніне наразылықтар өршіп тұрған кезде патша үкіметі шеп бойындағы қазақ жерлерін ашықтан-ашық тартып ала бастаған болатын. Осындай әділетсіз шараларға шыдамаған халық өз заңды билеушілері мен өз жерлерін алып қойған үкіметке қарсы соғысқа даярланды. Бұл азаттық үшін, елдік пен біртұтастық үшін болған соғыс еді.

Қорыта келгенде, XIX ғ. алғашқы ширегіндегі оқиғалардан патша үкіметінің араласуымен Кіші жүздегі хандық биліктің дағдарысқа ұшырағаны айқын байқалды. Батыл билеушіден гөрі, сырттан басқаруға оңай қуыршақ хандардың болуын қалаған Ресей әкімшілігінің де шынайы ниеті аңғарылды. Аталған ғасырдың алғашқы 20-25 жылындағы оқиғалар тарихтағы маңызды кезеңдердің бірінен саналады, сипатталған тартыстар Кіші жүздегі хандық биліктің жойылуына алып келді. Бұл әрине отарлаушы үкіметтің алдын-ала ойластырылған кезекті маңызды қадамы болатын.

ДЕРЕКТЕР МЕН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. – Тверь: Типо-литография Н.М. Родионова, 1902. – 524 с.
2. Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость Казакского народа (1797-1838). – Кзыл-Орда: Изд. общества изучения Казакстана, 1926. – 298 с.
3. ҚР ОМА. 4-қор. 1-т., 18-іс.
4. ҚР ОМА. 4-қор. 1-т., 19-іс.
5. ҚР ОМА, 4-қор. 1-т., 259-іс.
6. РМТА. 1291-қор. 81-т., 92а-іс // ҚР ОМА. 2300-қор, 13-т., 13-іс.

7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Часть I. Киргизская степь Оренбургского ведомства. Сост. Л. Мейер. – СПб.: 1865. – 464 с.

Жұматаева Айдана Нышанғалиқызы
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ.

АБАЙ ЛИРИКАЛАРЫНДАҒЫ АҚЫН ТҰЛҒАСЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің алып бәйтерегі Абай Құнанбайұлы дискурсындағы ақындық «меннің» көріну сипаттары сөз болады. Ойшыл ақынның өз жайынан сыр шертер лирикалық өлеңдері идеялық тұрғыдан талданып, автор тұлғасының сан қырлы болмысы ашылады. Сонымен қатар Абай өлеңдеріндегі «жұмбақ адам» поэтикалық тіркесі мен жалғыздық феноменіне назар аударылып, ақын шығармашылығындағы философиялық дүниетаным, авторлық эмоция мәселелері қарастырылады. Сондай-ақ ақын өмір сүрген заман тынысы мен дәуір шындығы, сол тұстағы тарихи-әлеуметтік жағдайдың хакім Абай шығармашылығына тигізген ықпалы сөз болады. Автор аталған мақалада данышпан Абайдың авторлық тұлғасы барынша айқын көрінетін бірнеше лирикалық өлеңдерін идеялық, теориялық тұрғыда талдай отырып, Абайдың ақындық кредосының мәніне үңіледі.

Түйін сөздер. лирика, дискурс, ақындық «мен», монодиалог, жалғыздық, эстетика, «жұмбақ адам».

Жуматаева Айдана Нышангалиевна
Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы

ОБРАЗ ПОЭТА В ЛИРИКЕ АБАЯ

Аннотация. В данной статье расмотрено духовно-психологический автопортрет поэта-мыслителя казахской литературы Абая Кунанбаева. А также с идеологической точке зрения была раскрыта и философское мировоззрение поэта. В ходе исследования выявлено многогранный личность и определен авторский «я» поэта, кроме того проанализирована его поэтическая фраза «таинственный человек» и явление одиночества. Также в статье рассматриваются влияние историко-социальная ситуация и реальности эпохи на творчество Абая. В этой статье автор анализирует идейно-теоретической точки зрения несколько лирических стихов поэта и сосредоточить внимание на поэтическое кредо Абая.

Ключевые слова. лирика, дискурс, поэтический «я», монодиалог, одиночество, эстетика, «таинственный человек».

Zhumatayeva Aidana Nishangalikyzyz
The Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, Kazakhstan, Almaty

THE IMAGE OF THE POET IN ABAI'S LYRICS

Abstract. In this article, a spiritual-psychological self-portrait of the poet-thinker of Kazakh literature Abai Kunanbayev is examined. And also from the ideological point of view, the philosophical outlook of the poet was also revealed. During the research, a multi-faceted personality was revealed and the author's «I» of the poet was determined, in addition his poetic phrase «mysterious person» and the phenomenon of loneliness were analyzed. The article also examines the influence of the historical and social situation and the reality of the era on Abay's work. In this article the author analyzes the ideological and theoretical point of view of several lyrical poems of the poet and focus on the poetic credo of Abai.

Key words. lyrics, discourse, poetic «I», mono-dialogue, loneliness, aesthetics, «mysterious person».

Кіріспе

Қазақтың кемеңгер ұлы Абай Құнанбайұлының шығармалары мен философиялық ойлары, гуманистік көзқарастары қазақ әдебиетіне тың серпін, жаңа бағыт әкелуімен қатар, ұлттық сананың қалыптасуына айрықша ықпал етті. Абайдың авторлық «мен» тұрғысынан жазылған лирикалық туындыларынан ақынның жеке басының мүддесі емес, туған халқының басына түскен ауыртпалыққа қабырғасы қайыса отырып, рухани дем беруші қайраткер ретіндегі тұлғалық болмысы танылады.

Ғұлама ғалым Мұхтар Әуезов айтқандай, «аз өмір сүріп, азапта өткен Абай» лирикасының тақырыптық-идеялық мазмұны сан салалы өмір құбылыстарын арқау еткен. Абайдың саяси, философиялық, табиғат, махаббат лирикаларынан өзге, ақынның шығармашылық дискурсында «автор тұлғасы» да әр алуан сипатта көрінеді. Ойшыл ақын өзінің лирикалық туындыларында туған халқының болашағын ойлап қамығады, өз-өзімен іштей сырласа отырып, мұңлы шерін тарқатады, өзі ғұмыр кешкен заманының, сол дәуірдің адамының қатыгездігіне жүрегі сыздап, жаны ауырады. Абай лирикасындағы әрбір көркемдік

деталь мен әрбір ырғақ, интонация ақын жан дүниесінің нәзіктігін, ой-сезімінің тереңдігін байқатады. Сонымен қатар Абай өмір сүрген дәуір қазақ тарихындағы елеулі өзгерістерге толы айрықша кезең саналады. Бұл тұста яғни XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақ елі Ресей құрамына толықтай кіріп, соның нәтижесінде елдің рухани-мәдени өмірінде, ел басқару, оқу-ағарту жұмыстарында біршама жаңалықтар орын алғанын тарихи деректер растайды. Ел өміріндегі мұндай әр түрлі сипаттағы өзгерістер қазақтың классик ақыны, ұлы ойшыл Абай шығармаларынан тыс қалған емес. Абай қазақ қоғамында орын алған сан қилы жағымды-жағымсыз жайттарға қатысты көзқарастарын өміршең туындылары арқылы жеткізіп отырады. Әсіресе Абайдың ақындық «мені» айрықша көрінетін лирикалық өлеңдерінде заман шындығы, өзі өмір сүрген әлеуметтік ортаның, қоғамның келбеті жоғары ақындық талғаммен жырланады.

Жалпы Абай лирикаларында ақындық «мен» айрықша орын алады. Абай қайшылыққа толы заманының көрінісін суреттеуде өзінің надандарға қор, айналасына қадірсіз болған, жұртшылықтан тек «етекбастылықты» көріп, «мыңмен жалғыз алысып» қостаушысыз қалған, ұлтының мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған, елінің болашағынан үміт етіп, жарқын келешекке қол созған сан қырлы, өр мінезді ақындық тұлғасын сомдайды. Мәселен, ақын өзінің «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?» өлеңінде:

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Жасымда албырт өстім, ойдан жырақ,
Айлаға, ашуға да жақтым шырақ.
Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым,
Етекбасты көп көрдім елден бірақ, [1, 70-б.] –

деп, сол кезеңдегі қоғам мен адамдар арасындағы қарым-қатынастың сырын ашады. Өлеңде лирикалық кейіпкер ішкі әлемінің жалғыздығын аңғартады. Өзгелерден оқ бойы озық тұрған тұлғалық-интеллектуалдық деңгейінің биіктігі ақынды айналасынан еріксіз оқшаулап бөлектейді. Абай өмір сүрген дәуірдегі ескі мен жаңаның арпалысы, бай мен кедейдің күресі ақын мен сол тұстағы қоғамның аражігінің алшақтауына себеп болады. Ақын дискурсындағы жалғыздық феноменіне философиялық өлшеммен қарайтын болсақ, Абай өзінің мәдени жалғыздығын сезінеді. Яғни ақынның өмірге деген көзқарасы мен құндылықтары, идеал-түсініктері сол кезеңдегі өз айналасындағы адамдармен «тіл табыса алмауына» итермелейді. Лирикалық туындыдан аңғаратынымыз, дана Абай «мыңмен жалғыз алысқан» жалғыздық сезіміне сол тұстағы қоғамның, яғни социумның ықпалымен еріксіз түседі. Абай өзін айналасынан, әлеуметтік ортадан биік қоймағанымен, ақынның рухани ой-санасының кемелденуі, ақын рухының еркіндігі Абайды интеллектуалдық оқшауланауға мәжбүр етті деуге болады. Демек, Абай лирикасындағы жалғыздық сарынын ақынның айналасынан қолдау таппай, жалғыз қалуы дегеннен гөрі Абайдың ұлылығы, өз ортасынан асып туған даралығы деу орынды болары анық. Ақын аталған өлеңінде өзі жайлы «жұмбақ адам» поэтикалық тіркесін саналы түрде қолданады. Өйткені Абайдың өзіндік аскетизмі ақын дүниетанымының соншалықты тереңдігін, болмысының өзгеге ұқсамайтын ерекшелігін танытады. Абай осы өлеңінің келесі шумағында:

Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей,
Мен келмеске кетермін түк өндірмей.
Өлең шіркін – өсекші, жұртқа жаяр,
Сырымды тоқтатайын айта бермей, [1, 71-б.] –

деп ақындық толғанысы арқылы өзіне тоқтау салады. Ақын өлеңнің бастапқы шумақтарындағыдай психологиялық күрделі көңіл-күймен күңіренбейді, керісінше өлеңіне жеңіл, ойнақы наз артып, болашақта халыққа өзінің жан сырын жеткізуші, автор мен адресат арасындағы диалог қызметін жүктейді.

Абай лирикаларындағы ақын бейнесі автор мен қоғам арасындағы бітіспес қарама-қарсылықтың куәсі ретінде көрінеді. «Лирикатануда поэтикалық баяндаудың тәсілдеріне байланысты қалыптасып қалған түрлі пікірлер бар. Соның бірі, лирикалық шығарма автор тарапынан баяндалады, лирика көп жағдайда монологты, жеке тұлғаның өз ішкі әлеміндегі ой-тұжырымдарын, сезім-толғаныстарын бейнелеп, сыртқа шығаруы деген сынды көзқарас» [2, 132-б.], – деп ғалым Н.Кенжеғараев лирикалық шығармалардың негізгі жанрлық, стильдік спецификациясын дұрыс атап көрсетеді.

Дегенмен Абайдың авторлық «мені» басым лирикалық өлеңдерін тек ақынның қоғаммен қақтығысынан туындаған оның ішкі монологы деу әділетті ме? Абай жалғыздықтан жабырқаған жанына

жұбаныш іздеп, сол үшін ғана өлеңді серік етті ме? Әлбетте, жоқ. Абай өз өмірінде дұшпандарынан көп қиянат көріп, азапқа түссе де, ұлтының алдыңғы қатарлы прогрессивті елдердің қатарына қосылуын армандады, туған халқының болашағы үшін «қайғырды, қайғы ойлады». Демек, жоғарыда келтірілген ақынның «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?» өлеңінің бастапқы жолдарын еске алсақ, Абайдың лирикалық «мені» монологтан гөрі монодиалогтық сипатқа ие. Әдебиет теориясында монолог пен диалог категорияларын зерттеген ғалымдар монолог пән сөзінің жеке адамның ішкі толғанысын білдіретінін және арнайы тұлғаға бағытталмайтын, ешкімнен жауап күтпейтін әдеби ұғым екені жайлы бірауыздан тұжырым жасаған. Олай болса Абайдың болашақ оқырманымен, қиялындағы рецепторымен сырласқан аталмыш өлеңі ақын жан дүниесінің тебіренісін ақтарып салған ішкі монологы ғана емес, келешек ұрпақпен сыр алысып, сұхбаттасуы.

Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?
Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?
Махаббат, ғадауат пен майдандасқан,
Қайран менің жүрегім мұз болмай ма?

Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма?
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма?
Асау жүрек аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма? [1, 70-б.] –

деп кемеңгер ақын оқушысына риторикалық сауал жолдай отырып, өзіндік мұңын жеткізеді. Ақынның өз-өзімен іштей арпалысқан «көп дауысты» монологы мен диалогтық реплика түрінде келетін өлеңдегі коммуникация Абайдың бүкіл ғұмырын суреттейтін аталмыш лирикалық туындысының монодиалогқа құрылғанын көрсетеді. «Лирикада мінез болады. Ол – ақынның мінезі. Өлеңім өзіме тарт дегендей әр өлең тек иесіне ғана тартады», [3, 318-б.] – деп академик З.Қабдолов айтқандай, Абайдың лирикалық қаһарманы ақын болмысының даралығын танытады. Өйткені Абай өз өлеңдері арқылы жан дүниесінің, рухының еркіндігін, сол өзі қабылдаған еркіндіктің заңына сәйкес өмір сүруін бүкіл қоғамның естуін қалады. Ұлы ақын айналасындағы ақылсыздықтан, көрсеқызар-көреалмаушылықтан, бос мақтан-бойкүйездіктен, екіжүзділік пен жалқаулықтан түңіліп, ah ұрған күрсінісі мен жүрек қайғысын өлеңмен өрнектеді. Әсіресе ақын өзінің төмендегі өлеңінде:

Ішім өлген, сыртым сау,
Көрінгенге деймін-ау:
Бүгінгі дос – ертең жау,
Мен не қылдым, япырмау?! [1, 25-б.], –

деп екіжүзді аярлардан көңілі қалып, налыған шақтағы драмаға толы психологиялық халін жеткізеді. Ақын аталған өлеңінде мінез-құлқы ауа-райындай құбылып тұратын адамдардың іс-әрекетін сынайды. Бүгін ғана дос тұтып, жанында жүрген кісінің лезде қас дұшпанына айналып шыға келгеніне таңырқайды, адамдардың сұрқия мінезіне жүрегі сыздап жабырқайды. «Берерменде бесеу, алармында алтау» болатын, кісіге ісі түскенде мүләйімсіп, мүсәпір бола қалып, жайшылықта өзендей күркіреп дес бермейтін пенделердің қылығын әшкерелейді. Абайдың аталған өлеңінде ақынның тұлғасы айналасындағылардың қулық-сұмдық, сатқындығынан жапа шегуші, зардап шегуші бейнеде көрінеді.

Қайтып келер есікті
Қатты серіппе, жарқын-ау!
Жетілсең де, жетсең де,
Керек күні бір бар-ау. [1, 26-б.]

Осылайша ақын мұндай жылпос, әккі адамдарға күндердің күнінде қайта айналып соғар күн туатынын, «қайтып кірер есікті қатты жабуға болмайтынын» да ескертеді. Абай азған елінің көкірек көзін ашып, берекесін келтіруді, халқының саналы, зайырлы ұлт болып қалыптасуына атсалысуды өзінің азаматтық кредосы, перзенттік борышы деп біледі. Сондықтан да данышпан Абай еліне қарата айтқан кейбір ашынған сөздерін туған халқын кеміткенінен, орыс немесе басқа да ақын өзі жете таныған шығыс пен батыс мәдениетінен мақұрым қалған қараңғы, надан санағанынан айтпайды, керісінше ұлтының санасын оятып, намысын жануды мақсат етеді. Сол себепті де Абай өзі өмір сүрген замананың ақиқат көрінісін, рухани

тозған жұртының мүшкіл халін, оқу-білімнен алыс қалған жастардың трагедиясын жаны күйзеле отырып, ащы зармен де, өткір тіл, уытты сатирамен де жырлайды. Ақылман Абай өзінің қаламгерлік қуатымен, көреген даналығымен, асқан ойшылдығымен, қайраткерлік қарымымен ұлтының санасына сәуле шашып, халқын өркениет жолына ұмтылдырады. Елінің шынайы жанашыры ретінде қалың қазағының қамын ойлап, аласұрады. Осылайша ұрлық-қарлықпен күнелтіп, енжарлық пен жалқаулық, қатыгездік пен әділетсіздік, ішкен-жегеніне ғана масаттанған тоғышарлық жайлаған қоғамын түзетпек болған ішкі арманы ұлы ақынды «адамзаттың ақынына» айналдырды. «Бас-басына би болған өңкей қиқым» жұртының кесепатты мінез-құлқы мен іріп-шіріген қоғамының кескіні турашыл ақынның жан дертін қозғап, жүрегін жаралады. Ұлтының жағымсыз мінез-құлқын жер-жебіріне жетіп сынаса да, Абай туған халқын бар жан-тәнімен беріле, емірене сүйді. Сондықтан да данышпан ақын елінің мұңын өз мұңым, халқының кемшілігін өз кемшілігім деп қабылдады. Сөйтіп ел-жұртының мінін түзеуге, рухани тоқыраудан арашалауға барын салды, шығармашылық күш-жігерін жұмсады. Бұл жолда ел қамын ойлаған ақын сан рет толғанды, күрсінді, күңіренді, қорланды. Дара ақынның туған халқына деген шексіз махаббаты оның ішкі күйзелісін келешек ұрпағына өлеңімен жеткізуге мәжбүр етті.

«Лириканың бас қаһарманы – ақынның өзі. Мұның эстетикалық қасиеті де, тәрбиелік күші де айрықша үлкен. Себебі бұл арада өлеңді жазған адам оқыған адамға айналып, ақын мен оқырманның көңіл күйлері бір-біріне ұштасып, бірігіп, біте қайнасып кетеді. Ақын оқшау образ жасап, оқырманға «содан үйрен, не жирен» дегендей тенденциямен ғана тынбайды, оған тура өз басындағы сезім мен сырды тұп-тұтас көшіре салады. Сонда ақын көкірегіндегі сезім – оқырман сезімі, ақын көңіліндегі сыр оқырман сыры болады да шыға келеді» [4, 214-б].

Расында, «жүрегім менің қырық жамау» деп ақынның өзі жырлағандай, Абай лирикаларындағы ақынның ішкі көңіл-күйі оқырманның жан сезімімен үйлесім тауып, екі арадағы үндестікті оятады. Бұл жайында ақынның өзі де келешек оқырман керегіне жарарын өзі таңдап, талғап алар дегендей ой тастайды:

Базарға, қарап тұрсам, әркім барар
Іздегені не болса, сол табылар.
Біреу ақық алады, біреу маржан,
Әркімге бірдей нәрсе бермес базар.
Әркімнің өзі іздегені нәрсесі бар,
Сомалап ақшасына сонан алар.
Біреу ұқпас бұл сөзді, біреу ұғар.
Бағасын пайым қылмай аң-таң қалар.
Сөзді ұғар осы күнде кісі бар ма?
Демеймін жалпақ жұртқа бірдей жағар.
Жазған соң, жерде қалмас бірдей жағар.
Біреуден-біреу алып, елге тарар.
Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жұрт қой,
Шамданбай-ақ, шырақтар, ұқсаң жарар.
«Ит маржанды не қылсын» деген сөз бар,
Сәулесі бар жігіттер бір ойланар [1, 95-б].

Ақын ешкімге насихат айтып, ақыл үйретпейді. Санасында сәулесі бар азамат өзі-ақ ұғынар, ғибрат алар, қал-қадірінше қажетіне жаратар деген оймен үміт арта жырлайды. Мұны ғұлама Абайдың ішкі толғанысынан туған философиялық тұжырымы деуге болады. «Біреу ұғар бұл сөзді, біреу ұқпас», «Сөзді ұғар осы күнде кісі бар ма?», «Ит маржанды не қылсын» деген сөз бар» деп ақын халқының санасын оята алмай келе жатқанына қапаланса да, «Бір кісі емес жазғаным, жалпақ жұрт қой», «Сәулесі бар жігіттер бір ойланар» деп көптің ішінен сөзін түсінер пенденің табыларын жоққа шығармайды. Халқының келешек тағдырына алаңдап, азапқа түскен, «сырты бүтін, іші түтін» болған ақын өзі мен оның өнегелі шығармашылығын маңайындағы тоғышар жандардың ұқпағанына, ұғындыра алмағанына қайғырады. Бірақ Абай жарқын болашаққа деген сенімін жоғалтпайды, ол өзінің ұлы жанының тебіренісін келер ұрпақтың ерекше ықыласпен қабылдап, ақынның жүрек түкпіріндегі жан сырын түсінеріне кәміл сенеді.

Ақынның бұл ойын әрі қарай сабақтасақ, Абайдың лирикалары оның ішкі шерінен, көңіл-күй толғаныстарынан ғана хабар бермейді. Ақын өлеңін болашақ жастарға бағдаршам болар, келер ұрпақ өзіне үлгі етер деген оймен жазады. Мәселен, Абайдың 1889 жылы жазған:

Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,

Жаздым үлгі жастарға бермек үшін.
Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар,
Көңілінің көзі ашық, сергек үшін [5, 36-б.], –

деген өлеңі жастарға өсиет, өлеңнен хабары бар ақын адам үшін ой саларлық, тағылым аларлық даналыққа толы ғибратымен құнды. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» лирикасында ақын өлеңнің эстетикалық қуатын, өлең өнеріне қойылар талаптың пішімі мен жазылу формаларын, оқырманның қабылдау деңгейін саралап, жас ақындарға жол көрсетіп, жөн сілтеуді мақсат тұтады.

Өлеңі бар өнерлі інім, сізге
Жалынамын, мұндай сөз айтпа бізге.
Өзге түгіл өзіңе пайдасы жоқ,
Есіл өнер қор болып кетер түзге.
Сәнқой, даңғой, ойнасшы, керім-кербез,
Қанша қызық болады өзіңізге? [5, 37-б.] –

деп ақын «өлеңі бар өнерлі інілеріне» өзгеге түгілі өзіне пайдасы жоқ арзан сөздермен ұлы өнерді қор қылмауды ескертеді. Абай жас ақындарға «Шу дегенде құлағың тосаңситын» әсіре қызыл сөздерден, елірмелі ақылсыздықтан, парықсыздықтан, маскүнемдік пен арсыздықтан сақтануға кеңес береді. Өленді «көзі ашық, көңілі сергек, талапты жанға айтуды», сонда ғана ақындық дейтін асқақ өнердің киесі артатынын ұқтырады. Осылайша Абай өзінің ақын шәкірттеріне бағыт-бағдар бере отырып, айналасындағы талапты жастардың шеберліктерін шыңдады, олардың поэзия өкілдері ретінде қалыптасуларына ықпал етті.

Қорытынды

Абай лирикалық туындыларында оқырманының жан дүниесіне, ішкі көңіл-күй сезіміне әсер етудің мүмкіндіктерін ұтымды пайдаланады. Орыс әдебиеттанушыларының еңбектерінде «әсер ету эстетикасы» (эстетика воздействия) көркемдік рецепция (қабылдау) категориясымен мағыналас, мәтін мен оқырман арасындағы эстетикалық диалог дегенді білдіреді. Абай лирикалық шығармаларында өзінің ақындық «мені» арқылы оқырманының рухани-эстетикалық дамуына, интеллектуалдық-дүниетанымдық көзқарасының лайықты қалыптасуына ықпал етеді. Абай эстетикалық әсермен қатар, оқырман санасына, сезіміне, көңіл-күйіне эмоционалды түрде ықпал жасай отырып тәрбиелейді. Абайдың лирикалық шығармалары мен қара сөздерінде келтірген қазақтың бойындағы сансыз кемшіліктерді мойындап, таныған оқырман өз-өзінен қымсынып, қарадай қысылады. Міне, Абай санаға әсер етудің шығармашылық аспектісін оңтайлы қолдану арқылы педагогикадағы тәрбие теориясының әдістемесін жасайды. Осылайша хакім Абай өзінің өміршең туындылары арқылы оқырманға әсер етіп қана қоймай, оның таным-түсінігін, көзқарасын өз шығармасы арқылы өзгертеді. Осы орайда Абайдың ағартушылық идеясының ойшылдық ұстанымға ұласқан кемеңгер тұлғасын танимыз.

Қорыта айтқанда, Абай халыққа қызмет етуді өзінің осы дүниеге келгендегі негізгі миссиясы деп білді. Бұл туралы ақынның өзі де:

«Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын», – деп бұл жалғаннан адам боп өтуді, айналасына ізгілік нұрын төгіп, адамзатқа қызмет етуді өзінің міндеті деп санады. Ақын ретімен айтылған ойлы сөздің адамды дұрыс жолға саларына, тәрбиелеуге мұрындық боларына сенді. Сондықтан да Абай не жайында толғанып, нені жазса да, тіпті өзі жапа шегіп, құрбан болса да, ең алдымен ұлты мен келешек ұрпағының қамы үшін жасады. Абай бүкіл саналы ғұмырында туған халқына жоғары қызмет көрсетудің үлгісін көрсетті. Абайдың ұлтына деген адалдығы, шығармаларының реалистік сипаты, ондағы ой еркіндігі ақынды елінің жарқын тұлғасына айналдырды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғлының өлеңі. Бастырған: Кәкітай Тұғраұл Құнанбай ұғландары. – 2-бас. 328 б.
2. Кенжеғараев Н. Абай өлеңдеріндегі авторлық (лирикалық қаһарман) маска көріністері. // Тәуелсіздік және Абай мұрасы: республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2011.
3. Қабдолов З. Сөз өнері [мәтін]: оқулық. – Алматы, 2002. – 360 б.
4. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. Т.15: Қ.Жұмалаиев, З.Қабдолов, З.Ахметов. әдебиет теориясы. – 412 б.
5. Абай (Ибраһим Құнанбаев). Өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қара сөздер. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі, 2005. – 488 б.

УДК 902/904

ЖҮНІСХАНОВ А.С
«Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы» РМҚК

Ф. Х. АРСЛАНОВА ЖӘНЕ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА ЕРТЕСАҚ МӘДЕНИ КЕШЕНІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада автор XX ғасырдың 60-70 жылдары Шығыс Қазақстан территориясында археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген белгілі археолог Ф.Х. Арсланованың ертесақ кезеңі ескерткіштерін зерттеу ісіне және ғылыми мақалаларына шолу жасайды. Ғалымның ертесақ кезеңінің қалыптасуына қатысты пікірлерінің пайда болу табиғатына және сол кезеңдегі отандық археология ғылымында ертесақ мәдени кешенінің қалыптасуын зерттеген мамандарға әсер еткен теорияларды қарастырады.

Түйін сөздер. Шығыс Қазақстан, археологиялық зерттеулер, ертесақ мәдени кешені, теориялар.

ЖУНИСХАНОВ А.С.
РГПП Государственный историко-культурный заповедник-музей «Берел»

Ф. Х. АРСЛАНОВА И НЕКОТОРЫ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ РАННЕСАКСКОГО КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСА В ВОСТОЧНО КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В данной статье автором рассматривается вклад известного археолога Ф.Х. Арслановой в деле изучения раннесакских памятников Восточного Казахстана в 60-70 гг. XX века. Также рассматриваются причины данные Ф.Х. Арслановой для понимания процесса сложения раннесакского культурного комплекса и различные теории с которыми работали отечественные археологи при изучении данного вопроса.

Ключевые слова. Восточный Казахстан, археологические исследования, раннесакский культурный комплекс, теории.

ZHUNISKHANOV A. S.
State Historical and Cultural Reserve – Museum «Berel»

F. KH. ARSLANOVA AND SOME ISSUES OF THE FORMATION OF EARLY SAK CULTURAL COMPLEX IN EAST KAZAKHSTAN

Abstract. In this article the author examines the contribution of the well-known archeologist F. Kh. Arslanova in the study of the Early Saka Monuments of East Kazakhstan in the 60-70's. XX century. The reasons given by F. Kh. Arslanova for understanding the process of the addition of the Early Saka cultural complex and the various theories with which domestic archaeologists worked while studying this issue.

Key words. East Kazakhstan, archaeological research, the Early Sak cultural complex, theories.

Кіріспе

Сібір мен Жетісу, Алтай мен Орталық Қазақстан сияқты тарихи-мәдени аймақтарды байланыстырып тұрған шығыс қазақстан өңірін ежелгі замандарда мекендеген халықтардың тарихын танып білуде, олар қалдырған бай мәдени мұраларын зерттеу ісінде Өскемен педагогикалық институтында оқытушылық қызмет еткен. Есімдері елімізге танымал археолог мамандарды даярлап шығарған Фирая Хабибуловна Арсланованың ғылыми мұрасын зерттеп, зерделеу сол арқылы Шығыс Қазақстанда ежелгі замандардан бастап қимақ-қыпшақ кезеңіне дейін жүрген тарихи-мәдени үдерістердің ақтаңдақтарын жаңаша тарихи парадигмалар негізінде зерттеп, ашу бүгінгі күннің басты талаптарының бірі.

Фирая Хабибуловнаның ғылыми қызығушылығының негізі бағыты ортағасырларда қазақ даласын мекендеген қимақ-қыпшақ тайпаларының археологиялық ескерткіштері болғанымен, Ф. Х. Арсланова ара-арасында Шығыс Қазақстанның далалы және орманды-таулы алқаптарында шоғырланған ежелгі көшпелілердің мұраларын зерттеу бағытында да өзіндік қолтаңбасын қалдырды. Ф. Х. Арсланова 1966-1974 жж. аралығында өзінің студенттерімен бірге Зевакино, Бабровка, Қамысты және Чистый Яр сияқты шығыста шоғырланған ескерткіштерді қазып қана қоймай ол ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізді. Аталмыш

ескерткіштердің материалдары негізінде ертесақ мәдени кешенінің қалыптасуы мен дамуына қатысты өзіндік ой-пікірлерін айтты. Десекте, ғалымның ғылыми көзқарастары сол кеңестік идеологиялық қалыпта қалыптасқандығына қарамастан Ф. Х. Арсланова археологиялық кешендердің қалыптасуына қатысты батыл әрі бүгінгі таңда тек терминологиялық түзетулерде қажет ететін тұжырымдар жасай алды.

Қазақстанда сақ мәдени кешенінің қалыптасуын зерттеуші мамандар екі үлкен автохтонды және миграциялық теориялар негізінде қарастырып келеді. Алайда аталмыш екі теорияның ғылыми-методологиялық базаларында коцептуалды кемшіліктердің болуы салдарынан археологиялық мәдениеттердің және сол мәдениеттер негізінде пайда болатын мәдени кешендердің қалыптасуын толық ашып беруге қауқарсыз екендігін сол зерттеуші мамандардың өздері де мойындауда.

Біздің ойымызша шығыс қазақстанда ертесақ мәдени кешенінің қалыптасуын зерттеуде батыстық археология ғылымының теоретиктері енгізген трансмиссия термині аясында зерттеу жұмыстарын жүргізіп көруге болады.

Бүгінгі таңда Шығыс Қазақстан және оған іргелес жатқан аймақтарды ежелгі және ортағасырларда мекендеген халықтардың тарихынан хабар беретін ғылыми әдебиеттер мен зерттеулердің бай қоры жинақталды. Тарихнамада бұл зерттеулерді хронологиялық негізде революцияға дейінгі, кеңестік кезеңдегі және тәуелсіздік алғаннан кейінгі зерттеулер деп шартты түрде бөліп қарастырып жатады. Осы ретте, қазіргі таңда өткен кезеңдерде орын алған зерттеулерді қайтадан саралап, археология ғылымының дамуына сай туындап отырған мәселелерді шешу үшін арнайы тарихнамалық зерттеулер жүргізудің өзектілігі туындап отыр. Шығыс Қазақстан аумағында революцияға дейін жүргізіліген тарихи-археологиялық зерттеулер негізінен жекелеген адамдардың қызығушылықтарымен байланысты болса, кеңестік кезеңде бұндай зерттеулер негізінен партия жиналыстарында кеңестік саясибюронының тарихқа қатысты ұстанымы негізінде жүзеге асырылды. Бұл кезеңде зерттеудің негізі мақсат-міндеттері өткен замандардағы таптық бөлініс, әлеуметтік жіктелудің негіздерін анықтау болды.

Соңғы уақыттарда тарихи үдерістерді зерттеуде жекелеген зерттеуші мамандардың сол үдерістерге берген бағасы тарих ғылымының негізгі фокустарының біріне айналып бара жатыр. Осылайша, зерттеушілер қандайда бір идеологиялық догма және қалыптарсыз жекелеген зерттеушілердің ғылыми қызметі мен көзқарастарына баға бере алады. Осы ретте, ғылыми жолдары қатаң саяси режим аясында қалыптасып, дамыған кеңестік кезеңдегі отандық ғалымдарымыздың ғылыми мұраларын саралау аса бір ғылыми қызығушылықты туындатаны аян.

Ұсынылып отырған мақала аясында біз кеңестік археология ғылымының жарқын өкілі – Фирая Хабибуловна Арсланованың (1934-1995 жж.) ертесақ кезеңі бойынша жасаған еңбектерін қарастыратын боламыз. Фирая Хабибуловнаның ғылыми қызығушылығының негізі бағыты ортағасырларда қазақ даласын мекендеген қимақ-қыпшақ тайпаларының археологиялық ескерткіштері болғанымен, Ф. Х. Арсланова ара-арасында Шығыс Қазақстанның далалы және орманды-таулы алқаптарында шоғырланған ежелгі көшпелілердің мұраларын зерттеу бағытында да өзіндік қолтаңбасын қалдырды.

Сондай-ақ, сөз кезегінде Қазақстан археология ғылымының дамуына өзінің өшпес із қалдырған ғалымдар ішінде шоқтығы биік, ерекше дараланып тұратын Фирая Хабибуловна Арсланова десек артық айтқан болмаймыз.

Ақтөбе облысының Темір қаласындағы текті татар отбасында 1934 жылдың 10 науырызында дүниеге келеді. Бала күнгі арманы геолог болу үшін Алматыға оқуға құжат тапсыруға бара жатқан Фирая Хабибуллаеваның болашақ тағдырын, бір поездің, бір купесінде белгілі археолог С.П. Толстов басқарған атақты Хорезм кешенді архео-этнографиялық экспедициясына бара жатқан студенттердің хорземдегі археологиялық өмірдің қызықтары туралы әңгімелері 180 градусқа өзгертті. Алматыға келе сала құжаттарын тарих факультетіне тапсырып, өзінің өмірлік мамандығы мен әуестігі болған археология мамандығын таңдайды [1, 215 б.].

Ф. Х. Арсланованың ғылыми қызметі студенттік жылдары С.С. Черниковтың Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясының сапында басталады, кейіннен К.А. Акишев пен Г.А. Кушаев басқарған Солтүстік-Қазақстан археологиялық экспедиция құрамында ғылыми қызметкер болып жұмыс жасайды. Ф.Х. Арсланованың ғылымға деген сүйіспеншілігі мен жауапкершілігін байқаған Ә. Х. Марғұлан 1960-1961 жж. аралығында Орталық Қазақстанда шоғырланған бірқатар ежелгі және кейінгі ортағасырлармен мерзімделетін ескерткіштерді зерттеу тобының жетекшісі етіп тағайындайды. Осы қазба барысында жинақталған археологиялық материалдар толықтай жарияланып, 1964 жылы «Археологические памятники Среднего Прииртышья» деген тақырыпта қорғалған кандидаттық жұмысында қортындылады [1, 215 б.].

Кандидаттық жұмысын сәтті қорғаған Фирая Хабибулловна Өскемен қаласындағы педагогикалық институтқа ауысып, КСРО тарихы кафедрасына доцент қызметіне тағайындалады. Осы кезден бастап Фирая Хабибулловна еліміздің шығыс өңірінде шоғырланған археологиялық ескерткіштерді жүйелі зерттеу ісіне кіріседі. Аталмыш оқу ордасында ол кісі бар жоғы 9 жыл ғана қызмет жасайды [2, 6 б.]. Бірақ, Ф.Х. Арсланова

жазғы уақыттарда өзінің студенттерімен қола, ерте темір және ортағасырлық ескерткіштерді жай қазып қана қоя салмай, алынған материалдарды өндеп, саралап жариялау және зерттеліп отырған материалдардың негізінде тарихи-хронологиялық түсіндермелермен қатар, сол заманда археология ғылымында орын алып жатқан өзекті мәселелерге қатысты өзіндік ой қортындыларын айтып, теорияға да барады.

Өткен ғасырдың 60-70 жылдары археологиялық ортаға беймәлім Зевакино, Бабровка, Қамысты және Чистый Яр сияқты. шығыста шоғырланған ескерткіштер бүгінде еуразия даласында қола, ерте темір және ортағасырларда жүрген тарихи-мәдени, саяси-экономикалық үрдістерді зерттеп, зерделеуде ғалымдар айналып өте алмайтын ескерткіштер кешеніне айналып отыр.

Негізгі бөлім

Ғалымның Шығыс Қазақсандағы ертесақ кезеңі ескерткіштерін зерттеу ісін келесідей топтарға жіктеп қарастыруға болады. Біріншісі өзінің тікелей жетекшілігімен жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде табылған жәдігерлерді сараптау бойынша жазылған мақалалары жатады [6.]. Екінші топқа Шығыс Қазақстан аумағынан кездейсоқ табылған олжаларды ғылыми айналымға енгізген мақалалар топтамасын жатқызамыз [3., 4., 5., 7., 9.]. Үшінші топқа Өскемен қаласындағы облыстық тарихи-өлкетану музей қорында сақтаулы тұрған ертесақ кезеңімен мерзімделетін қоладан жасалаған қазандарға арналған мақаласы жатады [8].

Өскемен педагогикалық институтының тарих факультетінің студенттерімен Ф. Х. Арсланова 1965-1974 жылдар аралығында Шығыс Қазақстан облысының Шемонайха, Таврия аудандарында жүргізген зерттеулері нәтижесінде қола дәуірінің бақташы тайпаларының көшпелі малшаруашылығына көшу кезеңінің яғни «өтпелі кезең» жерлеу ескерткіштерін зерттейді. Зевакино қорымында зерттелінген 100 жуық қоршауларда жерленген мүрделердің бағытталуының басым бағыты оңтүстік-батыс (52) және оңтүстік (32) болуына, қабір үсті құрлыстарына (бір-біріне жалғасатын қоршаулар), мола шұңқырының пішініне (тас жәшік, топырақпен толтырылған мола шұңқырлары) база назар аударған Ф. Х. Арсланова бұндай дәстүрдің Шығыс Қазақстандағы қола ғасырының федеоров мәдениетіне және көршілес өңірлердің андрон мәдениетіне тән деген тұжырым жасайды және сондай-ақ, бұл соңғы қола дәуірі тайпаларының ертесақ кезеңінде де өздерінің жерлеу рәсіміндерін сақтап қалуымен түсіндіреді. Ғалым осындай тұрақты жерлеу кешендерін қарасұқ-тағар қауымдастығының жергілікті нұсқасы ретінде қарастыруға болады деген ой түйеді.

Сондай-ақ, Ф.Х. Арсланова жергілікті дәстүр мен жаңашылдықтың бір кешенде кездесуін жергілікті тайпалардың ескі дәстүрмен қатар, көшпелі шаруашылық қалыптасуы кезеңдегі жергілікті «абориген» тайпалардың шеттен келген субстратпен араласу нәтижесінде пайда болғандығымен байланыстырады [6, 60 б.]. Зевакиналық кешендерде оңтүстік сібір мен Алтай типіне жататын пышақтар, қыш ыдыстар мен әшекей бұйымдардың көптеп кездесіп жатуы Ертіс маңы және Оңтүстік Сібір мен Алтай аймағын мекендеген тайпалар арасында б.з.д. VII-VI ғғ. аралығында тығыз байланыстыр болғандығын меңзейді.

Ф.Х. Арсланованың ерте сақ мәдениетінің қалыптасуы мен дамуына қатысты өзіндік ғылыми ұстанымы көрінген зерттеу жұмыстары қатарына Шығыс Қазақстандағы Камышинка, Чистый Яр, Алтай және Үшбиік елді-мекендерінен кездейсоқ табылған ат-әбзелдері (ұштары үзеңгі тәріздес ауыздықтар, сулықтар, айылбасы, цилиндр тәріздес тартқыштар, өткізгіштер) мен қару-жарақтар (қола мен сүйектен жасалынған жебе ұштары, пышақтар) кешенін саралауға арналған ғылыми зерттеу жұмыстарының маңыздылығы өте жоғары. Аталмыш елді-мекендерден табылған археологиялық жәдігерлердің сипаттамасымен олардың баламаларын жасау арқылы, ғалым шығыс қазақстан өңірінде ертесақ мәдени кешеннің қалыптасуы мен дамуына қатысты өзіндік тұжырымдар жасайды.

Ғалымның пайымдаулары бойынша Камышннка көмбесінен табылған ұштары үзеңгі тәріздес ауыздықтарға ұқсас ауызыдықтар Орталық, Солтүстік Қазақстанда және Сібірде жиі кездесіп жатады. Бірқатар зерттеушілердің бұндай ауыздық түрлері Қазақстан мен Орта Азия пайда болуы мүмкін деген пікірлерін алға тарта отырып, Ф.Х. Арсланова аталмыш пікірмен келісіп, ауыздықтарды б.з.д VII-VI ғғ. мерзімдейді [4, 254 б.]. Сондай-ақ, көмбеден табылған сулықтар, айылбастар, өткізгіштердің баламалары Тасмола және Үйғарақ сияқты кешендердің материалдары бойынша белгілі. Екі кешеннен табылған жәдігерлердің мерзімделуін негізге ала отырып, бұлардың да б.з.д. VII-VI ғғ. аспайтындығы белгілі болды [4, 254-255 бб.].

Камышинка көмбесінен табылған бір айылбасы мен өткізгіштегі төрт сәулелі солярлық белгілер Шығыс Қазақстанның, Орта Азия, Шығыс Памирдағы обалардан табылуы жергілікті тайпалар мен Орта Азия территориясын мекендеген тайпалар арасында ертесақ заманында қандай да бір мәдени байланыстардың болғандығының көрсеткіші болуы мүмкін.

Шығыс Қазақстанның қазіргі Көкпекті ауданына қарасты Чистый Яр елді-мекенінен табылған олжалардың ішінде екі қола пышақты, төрт ұңғымалы және бір сүйектен жасалған сапты жебе ұшы, біреуі жапырақ тәріздес екіншісі төртбұрышты, төрт сәулелі солярлық белгісі бар екі өткізгіш, айылды тартатын айылбасының сынығы, және бетінде сақиналанып жатқан жыртқыш аңның бейнесі бар айылбасы табылды.

Айылбаста бейнелеген жыртқыш аңның ең жақын баламалары Ордос материалдары бойынша белгілі, жалпы оралып жатқан жыртқыштар Н.Л. Членова жасаған салыстырмалы кесте бойынша б.з.д. VII-V ғғ. аралығымен мерзімделеді [5, 257 б.].

Ф.Х. Арсланованың пікірінше ассимметриялы-ромбылы және жапырақ тәріздес жебе ұштары Еуразия даласында кеңінен таралған. Бұндай жебе ұштары Шілікті жазығындағы обалар мен Орталық Қазақстаннан табылған жебе ұштарына өте ұқсас. Аталмыш жебе ұштарының хронологиялық шеңбері б.з.д. VII-VI ғғ.шықпайды. Екінші ұңғымалы, бойлық және көлденең тігістері айқын көренетін және үшінші ұңғымасы сәл шығыңқы келген жебе ұштарының баламалары Шығыс Қазақстан мен Шығыс Еуропа материалдары бойынша белігілі. Жапырақ пішінді, ұңғымасы жасырын, бойлық және көлденең тігістері көрінетін жебе ұштары б.з.д. IX-VIII ғғ. мерзімделетін Шығыс Қазақстан облысындағы Мало-Красноярск қонысынан табылған жебе ұштарының ерте формаларына ұқсас [5, 257-258 бб.].

Ежелгі көшпелілер дәуірінде кең тараған ұңғымалы жебе ұштарының түптұлғасы қола дәуірінің жапырақ пішіндес жебе ұштары екендігі белгілі. Осыны негізге ала отырып, Ф.Х. Арсланова ұңғымалы жебе ұштарының қола дәуірінен бастап ерте темір дәуіріне дейінгі даму сатыларын бақылауға болады деп есептейді. Сондай-ақ, сабымен жүзі тұтасып кеткен пышақпен және сабының ұшында тесігі бар бір жүзді пышақтар сол кезде қабылданған мәдени-хронологиялық схемаға сәйкес қарасұқ дәуірінің пышақтарымен сабақтастығы байқалады. Сондай-ақ, осы тәріздес пышақтар мақаланың жоғары бөлігінде сөз етілген Зевакино кешені материалдары бойынша да белгілі. Бұндай пышақтардың мерзімделуі б.з.д. VII-VI ғғ. аралығы. Чистый Яр кешенінен табылған өзге де жәдігерлер қарастырылып отырған хронологиялық шеңберден шықпайды.

Ф.Х. Арсланованның пікірі бойынша аталмыш екі кешеннен табылған ат-әбзелдері мен қару-жарақтар сақ заманындағы Орта Азия, Қазақстан және Сібір тұрғындарының мәдени бейнелері біртекті болғандығының айғағы. Осы қатарға Шығыс Қазақстандағы Жарма ауданы Үш-биік станциясынан солтүстік-шығысқа қарай 12 шақырым жерден геолог В.И. Титов ат-әбзелдері мен жебе ұштарын жатқызуға болады [9, 54 б.].

Ф.Х. Арсланованың ертесақ кезеңінің мәселелерін зерттеуге қосқан үлесі Өскемен қаласындағы облыстық тарихи-өлкетану музей қорында сақтаулы тұрған ертесақ кезеңімен мерзімделетін қола қазандарға арналған мақаласы жатады. Ф.Х. Арсланова өзінің «Бронзовые котлы из музеев Восточно-Казахстанской области» атты мақаласында [8] Шығыс Қазақстанның Ұлан, Күршім және Қатан-Қарағай аудандарынан түрлі жылдары кездейсоқ табылып, бүгіндері облыстық тарихи өлкетану музейінің қорында сақтаулы тұрған қазандардың сипаттамасы, функционалдық міндеттері мен мәдени атрибутикасын зерттейді. Зерттеу нәтижесінде аталымыш қазандардың Сібір және Жетісу қазандарымен ұқсастықтары бар екендігі тілге тиек етіледі [8, 151-152 бб.]. Бұл сол замандағы көршілес орналасқан тайпалардың өзара байланыстарының көрсеткіші болуы мүмкін. Ғалымның пікірі бойынша Шығыс Қазақстандық материалдардың Сібір материалдарымен ұқсастығы Шығыс Қазақстанның байырғы тайпаларының Сібір мен Жетісуды байланыстырушы өлке болғандығының көрсеткіші.

Пікірталас

Ф.Х. Арсланованың ғылымы келуі Қазақстанда, жалпы кеңестер одағы территориясында ежелгі көшпелілердің жарқын ескерткіштерінің ашылып, ғылыми айналымға енуімен тұспа-тұс келді. Сол жылдары М.Қ. Қадырбаев Орталық Қазақстанда Тасмола мәдениетінің ескерткіштерін ашса, К.А. Ақышев Жетісуда Бесшатыр, Есік сияқты ежелгі көшпелілердің элиталық обаларын ашып жатты. Әлбетте, бұндай ескерткіштердің генезисін зерттеу ісі сол замандағы археолог мамандардың алдарында тұрған ең өзекті мәселелердің бірі еді.

Отандық археологтардың өткен ғасырдың 60-70 жылдары ертесақ мәдени кешенінің қалыптасуын түсіндірудегі ұстанған басты теориялық-әдістемелік бағыттары автохтонды теорияның шеңберінде өрбіді. Автохтонды теорияның негізінде ежелгі көшпелілердің мәдени кешендерінің пайда болуы және қалыптасуы жергілікті қола ғасырының дәстүрінің негізінде жүрді деген ой жатты. Яғни, қола дәуірі тұрғындары мен ежелгі көшпелілер арасында мәдени сабақтастық болды деген идея. Дегенмен ертесақ мәдени кешендерінің қалыптасуындағы сабақтастық мәселесінің шешілмеген тұстарының көп екендігі, бұл мәселені әлі де жүйелі түрде зерттеу керектігін сол кезеңдерде М.К. Қадырбаев айтып кетсе де [10, 32 б.], археологтар осы бағытта зерттеулер жүргізулерін жалғастыра берді. Ф.Х. Арсланова 1966 жылғы Өскемен педагогикалық институты студенттерінің Шемонаиха ауданындағы Зевакино ескерткішіндегі археологиялық тәжірибелерінің басты мақсаты түрлі кезең ескерткіштерін анықтап, зерттеу арқылы археологиялық мәдениеттерін өзара сабақтастығын көрсету және хронологиялық классификациясын жасау деп көрсетеді. Аталмыш мақсатқа жету үшін барлығы 30 оба зерттелінген [11, 3б.].

Алайда, XX ғасырдың 70 жылдарынан бастап кеңестік археологиялық зерттеулерде миграциялық теориялар басымдық алып, ертесақ мәдени кешені миграциялық үдірістердің негізінде қалыптасты деген

пікір басымдылыққа ие бола бастайды. Қазақ археологиясының көшбасшыларының бірі К.А. Ақышев соны археологиялық материалдар негізінде б.з.д. IX-VII ғғ. Орталық Қазақстан өңірін мекендеген тайпалардың жерлеу рәсімдеріндегі, заттай мәдениеттеріндегі және антропологиялық кескін-келбеттеріндегі өзгерістердің негізгі себептерінің бір аталмыш өңірге өзге аймақтардан жаңа этникалық топтардың енуі деп түсіндіреді [12, 57 б.]. Шығыс Қазақстан өңіріндегі өзі зерттеген ескерткіштерден осындай белгілерді көре білген Ф.Х. Арслановада ертесақ кешенінің қалыптасуы жергілікті және сырттан келген этникалық топтардың әсерінен пайда болғандығын айтады.

Бүгінгі таңда қазақ археологиясында автохтонды теория басымдыққа ие. Соңғы жылдары жарияланып жатқан ғылыми мақалалардың басым бөлігі осы теорияның негізінде жазылып келеді.

Дегенмен де, ғылыми ортада автохтонды және миграциялық теориялардың кемшіл тұстарын жазып жүрген мамандар да бар. Екі теорияны терістеуші ғалымдардың пікірлері бойынша екі теория да археологиялық мәдениеттердің және сол мәдениеттер негізінде пайда болатын мәдени кешендердің қалыптасуын толық ашып беруге қауқарсыз. Автохтонды теория бойынша мәдениеттер сыртқы ықпалсыз, өздігімен дами бере алады. Аталмыш теорияның посткеңестік кеңістіктегі басты қарсылысы, Л.С. Клейннің тұжырымдамасына сәйкес, бір археологиялық ықшамауданда бірнеше кезең ескерткіштерінің болуы және әрбір кезең ескерткіштерінде байқалатын мәдени ілгерлеушілік зерттеушінің санасында бір халықтың үздіксіз дамуы туралы иллюзия тудырады [13, 53 б.]. Яғни, автохтонизм Л.С. Клейн бойынша зерттеушінің қалаулы дүниені шындық деп қабылдау иллиюзиясы ғана. Расыменде, ешқандай қоғам сыртқы байланыссыз, үздіксіз даму үдерісінің көрсете алмайды. Сондай-ақ, қола ғасырынан бастап кейінгі замандарға дейінгі мәдени сабақтастықты зерттеуге тырысқан мамандарда бұл бағыттағы зерттеулердің ғылыми-методологиялық базасы толық қалыптаспағандықтан қола мен ерте темір дәуірі арасындағы нақты мәдени сабақтастық іздерін байқай алмаудамыз деген пікірге келген [10, 32 б.]. Бүгінде З. Самашев, Ә.Төлеубаев және т.б. бірақтар археологтар тарапынан Шығыс Қазақстан аумағындағы байырғы мәдениеттер арасындағы сабақтастық деңгейін анықтауға бағытталған зерттеулерге талпыныстар жасалуда.

Миграциялық теория өз кезегінде жергілікті халықтардың мәдени кешендерді өз қолдарымен жасауын жоққа шығарады. Бұндай теориялардың нәтижесінде мысалға, Еуразия даласын ерте темір дәуірінде мекендеген көшпелі тайпалардың жерлеу ескерткіштерінен табылған жәдігерлерді өркениеттік дамудын соңғы сатыларында тұрған көшпелі тайпалардың жасауы мүмкін емес, сондықтан да көшпелілер Греция, Бактрия және Қытай сияқты ежелгі өркениет ошақтарындағы зергерлер мен ұсталар жасады деген біржақты тұжырымдар жасалды [14, 60-61-бб.].

Қорытынды

Жоғарыда аталып өткен екі теорияның кемшіліктерін ескере отырып, ертесақ мәдени кешенінің қалыптасуының табиғатын түсінуде әзірге, жұмысшы теория ретінде батыстық ғалымдар ұсынған трансмиссия терминің пайдалануға болады деген ойдамыз. Трансмиссия деп археология ғылымында мәдени құбылыстардың бір мәдениеттен келесі бір мәдениетке мәдени байланыс арқылы берілуін айтады. Өткен XX ғасырдың 60-80 жж. бұл термин кеңестік археология ғылымында ғылыми айналымда болмағандықтан байырғы замандарда жүрген тарихи-мәдени үдерістердің негізін түсіндіруде археолог мамандар кеңестік археология ғылымында қалыптасқан субстрат, миграция сияқты терминдерді пайдалануға мәжбүр болды. Алайда, аталмыш терминдер өткен замандарда мәдени құбылыстардың қалыптасуын толықтай аша алмады. Бұл жоғырыдағы терминдердің функционалдық қызметтерінің шектеулі болуымен түсіндіруге. Осы орайда трансмиссия термині жергілікті халықтардың мәдени кешендерді қалыптастыруындағы рөлін төмендетпейді және инновациялық дүниелердің ежелгі замандардан бастап түрлі деңгейдегі байланыстар арқылы таралып отырғандығын көрсетеді. Ф.Х. Арсланованың Зевакино қорымындағы зерттеулерінен біз жерлеу рәсімдерінің жергілікті қола ғасырының дәстүрін қайталап, ал мола шұңқырынан табылған кейбір жәдігерлердің сырттан келгендігін көре аламыз. Бұл біздің мақалада қозған трансмиссияның әсері болуы мүмкін.

Бүгінгі таңда ертесақ мәдени кешендерінің қалыптасуы мен дамуын анықтау бағыттындағы зерттеулер жүргізуде өткен кезеңдердегі зерттеулерді ескере отырып, жаңа теориялық-методологиялық әдістерді құрып сол негізде зерттеу керек деген ойдамыз. Осы ретте ежелгі замандардағы мәдени кешендердің қалыптасуын анықтауға қатысты біздің ұсынып отырған бағытымыз алғашқы қадамдардың бірі. Әрине, бұл теория ертесақ кезеңі бойынша қордаланған мәселелерді толықтай шешеді деген ойдан аулақпыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Могильников В. А., Плетнева С. А. Памяти Ф. Х. Арслановой // Татарская археология. 2000. № 1–2 (6–7). С. 212–224.

2. Хабдуллина М. К. История вузовской археологии Казахстана // Восточная Евразия: проблемы историко-культурного наследия. Материалы международной студенческой археолого-этнографической конференции. Астана: ЕНУ. 2006. С. 5-9.

3. Арсланова Ф. Х. Камышинский клад // Материалы VIII научной конференции профессорско-преподавательского состава. Усть-Каменогорск, 1966.

4. Арсланова Ф. Х. Новые материалы VII-VI вв. до н.э. из Восточного Казахстана // СА, №1. 1972. С. 253-258.

5. Арсланова Ф. Х. Новые материалы VII-VI вв. до н.э. из Восточного Казахстана // Бронзовый и железный век Сибири. Новосибирск, 1974. С. 77-83.

6. Арсланова Ф. Х. Погребальный комплекс VIII-VII вв. до н.э. из Восточного Казахстана // В глубь веков. Алма-Ата, 1974. С. 46-60.

7. Арсланова Ф. Х. Предметы вооружения из Казахстанского Прииртышья // Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции. Кемерово, 1979. С. 95-98.

8. Арсланова Ф. Х. Бронзовые котлы из музеев Восточно-Казахстанской области // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. Кемерово, 1980. В соавторстве с А.А. Чариковым. С. 147-163.

9. Арсланова Ф. Х. Случайная находка бронзовых вещей в Семипалатинском Прииртышье // КСИА, №167. М., 1981. С. 54-58.

10. Кадырбаев М. К. Некоторые итоги и перспективы изучения археологии раннежелезного века Казахстана // Новое в археологии Казахстана. // Алма-Ата: 1968. С. 21-36.

11. Арсланова Ф. Х. Отчет о работе на археологической практике студентов Усть-Каменогорского пединститута в 1966 году // Архив ИА им. А.Х. Маргулана №242.

12. Акишев К. А. Саки азиатские и скифы европейские: общее и особенное в культуре // Археологические исследования в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1973. – С. 43-58.

13. Клейн Л. С. Миграция: археологические признаки // Stratum, 1999., С. 52-71.

14. Переводчикова Е. К постановке вопроса о различных формах диалога искусства степи 60 и цивилизаций // Номады казахских степей: этносоциокультурные процессы и контакты в Евразии скифо-сакской эпохи: Сб. мат-лов междунар. науч. конф. – Астана, 2008., С. 60-61.

15. Клейн Л. С. Трансмиссия (в археологии) // http://xn--c1acc6aafa1c.xn--p1ai/?page_id=3044

ЖҮРСІНБАЕВ Б.А.
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

УАҚЫТША ҮКІМЕТ ТҰСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҰЙЫМДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада Уақытша үкіметтің билігі кезіндегі Түркістан өлкесінде құрылған ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдардың жергілікті тұрғындардың әлеуметтік мәселелерін шешу жолындағы қызметі мен рөлі жан-жақты қарастырылған. Әсіресе, ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдардың өлкеде қалыптасқан азық-түлік тапшылығын шешудегі белсенді әрекеттері, Жетісуда орын алған босқындардың орналастырудағы жан-қиярлық еңбектері талданады.

Түйін сөздер. Уақытша үкімет, Қазақ-қырғыз комитеті, азық-түлік комитеті, «Шуро-и-Ислам» ұйымы, босқындар.

ЖУРСИНБАЕВ Б.А.
Таразского государственного педагогического университета, Тараз, Казахстан

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ТУРКЕСТАНЕ В РАЗРЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ ПРИ ВРЕМЕННОМ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается деятельность и роль общественно - политических организаций Туркестанского края созданных при власти Временного правительства в пути разрешения социальных проблем местного населения. Особенно анализируется активные действия национальных общественно-политических организаций в разрешении продовольственных проблем и размещения беженцев в Семиречье.

Ключевые слова. Временное правительство, Казахско-киргизский комитет, продовольственный комитет, организация «Шуро-и-Ислам», беженцы.

ZHURSINBAYEV B.A.
Taraz State Pedagogical University, Taraz, Kazakhstan

THE ROLE OF NATIONAL SOCIAL AND POLITICAL ORGANIZATIONS IN TURKESTAN INSOLVING SOCIAL PROBLEMS UNDER THE PROVISIONAL GOVERNMENT

Abstract. The article comprehensively examines the activities and role of the socio - political organizations of the Turkestan Krai, established by the Provisional Government in the process of solving the social problems of the local population. In particular, the active actions of national socio-political organizations in solving food problems and housing refugees in Semirechye are analyzed.

Keywords. Provisional Government, Kazakh-Kyrgyz Committee, Food. Committee, Shuro-i-Islam organization, refugees.

Кіріспе

Уақытша үкімет патша өкіметінен елді ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайда қабылдап алды. Ақпан революциясына дейін-ақ елде азық-түлік тапшылығы сезіліп, қымбатшылық белең ала бастаған еді. Түркістан секілді шеткері аймақтарда соғыс шығынына деп жиналған түрлі алым-салымдар, 1916 жылғы көтеріліс барысында отырықшы және көшпелі шаруашылықтың күйзеліске ұшырауы жағдайды онан әрі ауырлата түскен болатын. Сондай-ақ бұл өлкеде Шығыс Түркістанға ауып кетіп, өзгерістен соң елге оралған Жетісу босқындарының да әлеуметтік жағдайы мүшкіл еді. Қалыптасқан осындай жағдайда өлкеге жоқшылық, ашаршалық пен түрлі аурулардың таралу қаупі төнді. Осыған орай сол тұста «Бірлік туы» газеті былай деп жазған еді: «Бүгінгі өңшең жоқшылықтардың көбі сол соғыстан туып отыр. Бұлар соғыстың салдарынан пайда болған аурулар. Қандай ауру боса да, оның жазылу шарты – түп себебінің құруы. Әйтпесе, қанша емдеп, қақыртып, соқтырғанмен ол анық жазылмайды. Аурудың түп сабағын құртпай жазамын деген дәрігерлік емес, надандық» [1]. Түркістан өлкесіндегі ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдарды осындай қиын әлеуметтік ахуал кезінде жергілікті халықтың мүддесін қорғаудан шет қалмады. Олар ең алдымен бар мал-мүлкінен айырылып, елге оралған Жетісу босқындарына көмек көрсетуді өздерінің басты борышы санады. Сол кездегі босқындардың саны жөнінде «Қазақ» газетінде мынандай мағлұмат берілген: «Мұхамеджан

Тынышбайұлының жинаған мағлұматынша Қытай жеріне (Құлжа һәм Қашқар өлкелеріне) босқан қырғыз-қазақтың саны 164 мың адам екен. Сонан үстіміздегі июльдің біріне шейін қырылғаны 83 мың, жеріне қайтқаны 69 мың, Қытай жерінде қалғаны 12 мың адам екен. Біз бұрын қырғынға ұшыраған жалғыз қырғыз деп жүруші едік, Мұхамеджанның айтуынша, Жаркент уезіндегі албандардың (Ұлы жүз) босқыны қырғыздан кем емес екен» [2]. Қытай жеріне асқан босқындардың да жағдайы мәз емес еді. «Құлжа жаққа үркіп келген қазақтардың жай-күйі жаман; аштан қырылып жатыр, қатын-балаларын сатып жатыр, күн көргені жемтік. Азық беріп жәрдем жию тығыз керек. Мұсылмандар арасынан жиып болыса көріздер», – деген мазмұндағы хабарлар 1917 жылы «Қазақ» газеті редакциясына келіп түсіп жататын [3] Жетісу облыстық Қазақ-қырғыз комитетіне жергілікті халықтардың атынан жіберілген шағымдардың мазмұнына қарағанда, Шығыс Түркістанға мал-мүлкімен барған қазақ-қырғыз босқындары онда да тоналып, елге қайтқанда құр алақан қайтқан. Мәселен, Верный уезіне қарасты Қызылбөрік болыстығының Қытай жеріне ауып кетіп, қайта орлған 500 түтін қазақтың қолында ешқандай мал болмаған [4, 10-11-п.].

Сол тұста бәрінен бұрын Шығыс Түркістаннан екі бағыт бойынша, Қашқар, Ақсу ауданы және Құлжа жақтан арып-ашып қайтқан босқындарды аңдыған қоныс аударушылардан нысанасына айналып, тағы қырылып кетпеуі үшін өзінің атажұртына, болмаса қауіпсіздеу жерлерге орналастырып, жай тауып беру ісі маңызды болатын. Сондықтан Жетісу облыстық Қазақ-қырғыз комитеті сәуірдегі Жетісу облыстық қазақ-қырғыз съезінде жан-жақты талқыланып қабылданған босқындарды орналастыру туралы шешімін жүзеге асыруды қолға алды. Съездің шешімі бойынша Қашқар, Ақсу аудандары жақтан қайтқан босқындарды Пржевальск уезіндегі Ұлар, Семізбел, Тоң өңірлеріне, пішпек уезінің Қашқар, Сусамыр, Жұмғал аңғарларына, Нарын жақтағы Тоғызтарау, Құланақ, Андалы өңірлеріне, құлжадан қайтқандарды – Верный уезінің шығыс жағына және Жаркент уезінің Шонжа, Шөлтатыр аңғарларына, Бесқарағай, Қарқара, сондай-ақ Пржевальскідегі орыс шаруаларының көңіл-күйі дұрыстау жерлерге орналастыру қарастырылған болатын. Соған орай Жетісу облыстық Қазақ-қырғыз комитетінің төрағасы И. Жайнақов Түркістан комитетіне съездің осы шешімін жолдап, босқындарды аталған жерлерге орналастыруға рұқсат сұрады. Бұл рұқсат Түркістан комитетінің мүшесі М. Тынышбаевтың араласуымен оң шешімін тапты [5, 303-304-б.].

Босқын қазақ-қырғызға жәрдем көрсету мақсатында Ташкент қаласындағы «Шуро-и-Ислам», «Тұран», «Шуро-и-улема» және «Еңбекші мұсылмандардың одағы» ұйымдары тарапынан халық арасынан жылу жинау жұмыстары қолға алынды. Бұл іске «Бірлік туы» газеті редакциясы да тартылды. 1917 жылыдң 14 наурызынан бастап бұл ұйымдардың атсалысуымен Ташкент қаласында «Аштарға жәрдем комитеті» құрылды. Осы комитет жиналған қаражатқа қалаға босып келген қазақтар мен қырғыздар үшін деп бір асқана ашылды. Бұл асқанада күніне 250-ден астам аштыққа ұшыраған қазақ-қырғыз босқындары тамақтандырылып тұрды [6]. Жетісу облысындағы «Милли-шуро» ұйымы да босқын қазақ-қырғызға көмек көрсетудің бел ортасынан көріне білді. Бұл істе «Милли-шуро» ұйымының Тоқмақтағы өкілі Ахун Манкуй белсенділік танытты. Бұл жөнінде «Бірлік туы» газеті бетінде Пішпек уездік Қырғыз-қазақ комитетінің Тоқмаққа жіберген Қалдыбай Ғидалдин деген өкілі былай деп жазған еді: «Өткенде уезной Қырғыз-қазақ комитетінің жұмсауымен аш қазақ-қырғыздардың хәлін біліп қайту үшін Тоқмақ қаласына бардым. Аштықтан қырылғандардың есебі жоқ. 2-3 күндей көмілмей қалатындар да болады екен. Ақырында сасып, шіріп бара жатқан соң орыс болсын, қазақ болсын бәрін жинап бір шұқырға тыға тастайтын көрінеді. Бұндай оқиғаларды көріп «Шура-и-Ислам» жамиғаты қаладағы сарт, ноғай һәм басқаларды шақырып, бір шара қарастыру амалына кіріскенде біреулер жәрдем берген, біреулер өлмесе-тұрмасын деп кетушілер де болды. .Әуелі бұл Тоқмақ қаласында қазақтан 10 мың сом алып, бір асхана ашып едік, бір жетіге жетпей бітіп қалып осы күні пішкек уезіндегі 45 болыс қазақ-қырғыз арасындағы 800 үй шамалы дүнгендер екі айдан бері қарай 1700-дей аштарды асырап келе жатқан көрінеді. Бұлардың Ахун Манкуй баласы дегені бас болып азақ-түлік жинап беріп, үстеріне күрке жасауға 20 мың бау қамыс беріп, оны тасып әкеліп беруге, отындарын әзірлеуге 7 ат арбамен жігіттер жалдап қойыпты. Бір уыс дүнгендер мұндай іс істеп жатқанда 45 болыс қазақ-қырғыздың істеп жатқан көзге көрінерлік істері жоқ» [7]. Түркістан өлкесінде Жетісу өңіріндегі қазақ-қырғыз босқындарына көмек ұйымдастыру бағытындағы жұмыстар атқарылып жатқан кезде елде азық-түлік тапшылығы орын алып, оның соңы ашаршылыққа ұласты. Бұл жөнінде «Бірлік туы» газетінде: «Сырдариядағы азық-түлік комитетінің төбе ағасы августың 12-нде Мәскеудегі мемлекет кеңесінің төбе ағасы атына мынандай телеграм жіберді: «Сырдария облысына астық алып келу тоқтап қалды. Арнап жіберіліп отырған айға 300 вагон астық мұндағы халықтың жүз бөлігінің отыз бөлігіне ғана жетеді. Осы күні халық қабының түбін сілкіп жеп отыр. Халыққа жетерлік азық табуға мықтап кірісу керек. Облысқа жіберілетін азықтың айға бір миллион 200 мың пұтқа шейін көбейтілсе екен. Осындай өтініш министрге һәм Түркістан аймағының азық-түлік управасына да жіберілген» [8], – делініп көрсетілді. Уақытша үкімет елдегі азық-түлік мәселесімен айналысатын арнайы мекеме азық-түлік комитеттерін құруды 1917 жылдың наурыз айынан бастап қолға алған болатын. Бұл комитеттерге қоғамдық-саяси ұйымдардан да өкілдер енгізілетін. Ол өкілдер азық-түліктің халық арасында дұрыс бөлінуін қадағалауды жүзеге асыратын. Осы мақсатта

өлкедегі ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдар азық-түлік комитеттеріне өкілдерін жібере отырып, жергілікті халықтың өз үлесін алуына бас-көз болуға тырысты. Мәселен, Үржарда ашылған азық-түлік комитетіне ондағы С. Аманжолов жетекшілік ететін Мұсылман комитеті өзінің бес өкілін енгізді. Сөйтіп, азық-түлік комитетінің басшылығының қоныс аударушыларға артықшылықтар жасауына жол бермеуді қолға алды [9, 82-84-п.]. Ташкент қаласындағы «Еңбекші мұсылмандардың одағы» ұйымы да өз өкілдерін өлкелік азық-түлік комитетіне енгізді. Бұл ұйымның атынан азық-түлік комитетіне енген өкілдер өздерінің бағдарламасына сәйкес барлық азық-түлік қоймаларындағы тауарлардың бірден тізімге алу бағытында әрекет жасады. Сонымен бірге ташкентте ғана емес, өлкенің өзге қалаларындағы мұсылман еңбекшілерінің тауарлармен қамтамасыз етілуін қадағалауды өзінің міндеті санады [10, 5-п.].

Азық-түлік комитеттеріне еніп алған кейбір пысықайлар онсыз да тапшы тауарды үстеме бағамен сатып, содан мол пайда тауу көзіне айналдырған еді. Мәселен, Шымкенттегі азық-түлік комитетінде осындай жағдайға кең жол берілген еді. Бұл жайлы «Бірлік туы» газетінде «Шымкенттен» деген тақырыппен жарық көрген мақалада былай делініп көрсетілді: «Ел арасындағы азық-түлік комитеттерінде арамдық көп. Комитетке сайланған елдің атқамінер мырзалары ұят, иманнан безіп жатыр. Бұлардың аштан қырылайын деп отырған жұрт хақында қайғылары жоқ. Бар ойлары – қара бастары. Осындай арамдығы тақырыпты Қоңырат ішінде бабалары датқа болған Мейірбек деген азаматтың бір баласы төрт жолдасымен бірге абақтыға жабылды. Бұрынғы заман болса, мұндай сасықтар бықсып жата бере еді. Енді, жақсы-жаманды ашып тұрған жаңа заманға тәңір жарылқасын» [11]. Азық-түлік комитетіне еніп алған мұндай алып-сатарларды әшкерелеуде Шымкенттегі «Шуро-и-Ислам», «Тұран» ұйымдарының өкілдері әшкерелеуде белсенділік танытты. Бұл ұйымдар Шымкент қаласының мұсылман тұрғындары атынан азық-түлік комитетіне жаңадан өкілдер енгізіп, тауарлардың әділ бөлінуін өз қадағалауына алды [11]. Өлкенің кейбір өңірлерінде құрылған азық-түлік комитеттерінің басшылары қатарында бұрынғыдай ұлыдержавалық пиғылынан арыла қоймағандар да болды. Ондай басшылары өңірдегі азық-түлік комитетіндегі тауарларды бөлуде қоныс аударушылардың пайдасын көздейтін. Мұндай жағдай Әулиеата уезінде орын алған еді. Соған орай уездік Қазақ-қырғыз кеңесінің төрағасы Ә. Кенесарин уездегі болыстықардан өкілдер шақырып, азық-түлік комитетіне байланысты мәселе қарастырды. Осы жиналыста қабылданған шешімнің астарын «Бірлік туы» газетінде жарияланған «Әулиеатдан» деген мақаланың мынандай мазмұнынан да аңғаруға болады: «Азық-түлік туралы қазақ-қырғыздың азық-түлік комитеті уездік азық-түлік комитетінен бөлініп, өз алдына болсын деп қаулы қылынды. Осы уақытқа дейін уездік азық-түлік комитеті дала қазақ-қырғызына тиісті ақысын жеткізіп тұрғандай бір пайдасын тигізбеген еді. Азық берсе аз беруші еді. Оны да елге жеткізбей шаһардегі қуларымыз ала салып саудагерге сатып жіберіп қара басы пайдаланып жүруші еді. Комитет азық бөлгенде туралық дегенді тіпті ұмыт қылып жүр еді, азықты адам санына қарап бөлместен көбін шаһарға алып қалып һәм орыс поселкелеріне беріп, саны олардан неше есе көп келетін қазақ-қырғызға артылған сарқытын ғана беріп келген. .Ақмола облысынан біздің Әулиеата арналып жиырма мың пұт азық келмекші екен. Соның сегіз мың пұтын орыс поселктеріне, төрт мың пұты шаһарға, қалған сегіз мың пұты қазақ-қырғызға берілетін болып ұйғарылған. Уездің қазақ-қырғызы екіжүз мыңнан асады, орыстары жиырма мыңнан көп емес. Қазақ-қырғыздың оннан бірінен де аз келетін орыстардың мұнша алып отырғаны, қазақ-қырғызға жан басына бір қадақ ширек беріп, орыс басына оналты қадақ отырғаны заманның бостандық, теңдік деген жақсылықтарын іске асырып, тіршілікке киргізгелі іс басында отырған жұрт адамдарының әділдігінің асқынғаны. Осы қиянатты көз көріп құлағы естіп отырған жұрт өкілдері қазақ-қырғыз өз алдына бөлек азық-түлік комитетін ашып, өз адамдары жан санына қарай бөліп беріп тұрсын деп қаулы қылып, облыстық азық-түлік комитетінен өтінбекші боды» [12]. Түркістан өлкесі мұсылмандарының қыркүйек айында «Шуро-и-Ислам» ұйымының ұйымдастыруымен өткен екінші съезінде де азық-түлік мәселесі арнайы қаралып, азық-түлік комитеттерінің жергілікті халықты қажетті тауарлардан қағып отырғаны айырықталып, олардың мұндай әрекеті ұларалық араздықты тудырады деп айырықталған болатын. Сондай-ақ азық-түлік мәселесіне байланысты мынандай мазмұндағы қаулы қабылдаған еді: «Түркістан мұсылмандарының екінші жалпы жиналысы уақытша үкіметтен түркістан аймағына кешіктірілместен нан-астық жеткізудің қамына кірісуді өтінеді. Аймақ халқы күнде нағыз ашаршылық алдында; мұның аяғы насырға шауып кету қатері зор. Соңғы жылы бұрынғы мақта егетін жердің жартысына астық егіліп еді. Сонда да құрғақшылық болған себепті халық өзіне жетерлік астық ала алмады. Енді келер егін уақытына шейін халықтың өте ашығып қалар түрі бар. Ең болмаса, халықтың осы аштықтан аман қалғанын құтқару үшін Түркістан мұсылмандарының екінші жиылысы мақта екпей барлық жерге астық шашуға халықты әзірлемек. Егер ашаршылықтан құтқаруға басқа шаралар табылатыны ақталса, бұл қаулыны бұзып, бұрынғыдай мақта егуге елді даярлау жалғасады. Азық-түліктің көбін шаһар халықтары өздері ғана пайдаланып, былайғы сырттағы халықтарды құр-алақан қалдырып жүр. Шаһарлердегі еуропалық халықтар азық-түлікте мұсылмандарға үлкендік қылуда. Бұл мұсылман халықтардың арасындағы орыстарға сенімсіздік көзбен қарап, олардың аралары бұзылуға сылтау болатын нәрсе. Жергілікті мұсылмандармен сүйіспеншілікте тұру орыстардың

өздеріне пайдалы. Қайткенмен бұл жөнсіздікті құрту керек» [13]. Ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдар азық-түлік комитетінің тұрғындарды алаламай, бәріне бірдей қызмет етуін қадағалап отырды. Мұндай әділдік сақталмаған жағдайда Әулиеатадағы Қазақ-қырғыз кеңесі секілді жергілікті халықтардың өзіне арнап азық-түлік комитетін құруға да әрекеттенді. Ә. Кенесарин жетекшілік ететін Әулиеата уездік Қазақ-қырғыз кеңесі мұндай өз алдына бөлек комитет ашуды көздегенімен оны жүзеге асыра алмады. Өйткені, сол кезде Әулиеата уезінде азық-түлік тапшылығымен қатар құрғақшылық белең алып, мал шығыны орын алып жатқан еді. Мұндай жағдай уездегі жергілікті халықтың өз алдына бөлек азық-түлік комитетін құруына мүмкіндік бермеді. Осы тұстағы Әулиеата уезінің қиын ахуалы «Бірлік туы» газетінде былайша көрсетілген еді: «Сырдария облыстық Қазақ-қырғыз кеңесіне Әулиеата уезінен мынандай мағлұмат алынды: Мерке һәм Шу учаскелерінде су болмағандықтан бүкіл егін, шөп құрап кетті. Әлден-ақ топ-топ мал өліп жатыр. Жол жоқтықтан онда астық, шөп тасып апару мүмкін емес. Халыққа үлкен ашаршылық келейін деп тұрғандай жайы бар. Міне, осы хабарды білген соң облыстық қазақ-қырғыз кеңесі мынандай қаулы қылды. Жетісу темір жолын кешіктірмей Әулиеатаға шейін жеткізу үшін өте шұғыл қам қылу керек һәм осы туралы Түркістан комитетінен өтіну керек; темір жолды Әулиеатаға шейін жылдам жеткіздіруге қолынан келген амалын қылсын деп» [14]. Түркістан өлкесінде қуаңшылықтың салдарынан мал азығы болар шөптің құрап кетуі салдарынан ендігі жерде Қазалы, Перовск, Шымкент, Әулиеата уездеріндегі азық-түлік комитеттері халықты пішенмен қамтамасыз етуді де өз мойнына алған болатын. Перовск уездік ұлттық комитеті жергілікті халық арасына қолда бар пішенді сыртқа шығармау жөнінде үндеу таратып, азық-түлік комитеттері арқылы өзге өңірлерден пішен тасмалдау жөніндегі шараларды қарастыра бастады. Мұндай шаралар өзге жерлердегі ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдар тарапынан да қолға алынған еді [15]. Бірақ мұндай әрекеттер көп жағдайда нәтижелі бола қоймады. Осыған байланысты «Бірлік туы» газеті: «Әнеу күнгі аймаққа қараған қазақ-қырғыз жиылысында һәр елдің пішен-шөбі өзінен артылмайтын болса, шетке шығарылмасын деп қаулы болып еді. Бұл заманның ауырлығын, алдағы қыста жұрттан жоқ барлығын ескеріп қылынған қаулы еді. Һәр елдің өзіне керек нәрсені, өзінен артылатын болса, қолынан шығып кеткенде өзі мұқтаждыққа түсіп қалатын болмаса шетке шығармаққа еркі бар. Оның қолынан тартып алуға ешкімнің құқы жоқ. Бүкіл жұрттың пайдасына, ашықпасына көз-құлақ болып тұратын әр елдің өзінің комитеттері, ұйымдары. Біздің Ақмешіт уезі, Жүлек учаскесінде сырттағы тоғыз болыс елдің үшеінде-ақ пішен, шөп бар. .Осы күні обласной азық-түлік комитеті Әулиеата, Шымкент, Ташкент уездерінің азық-түлік комитеттеріне сендерге пішен керек пе, керек болса, пішен тауып берейік деп хабар айтып жатыр екен. Мұның тауып берейін деп отырғаны қай пішен? Түркістанда отын әзірлеуші уәкіл Бурлатовтың біздің Перовск уезінен даярлаған 7 миллион пұт пішені бар еді, сірә сол болса керек. Бурлатов ол пішенді отарбаға сексеуіл таситын крекештердің түйелеріне деп арнап жиған жоқ па еді? Енді мұнысы қалай? Мұндайды тексеретін комитеттеріміз, ұйымдарымыз емес пе? Қолымыздағы пішеннен айырылып, өзіміз тарығып қалсақ, ұяты, обалы кімге болады?» [16]. Құрғақшылық салдарынан Әулиеата уезіндегі малдардың шығынға ұшырап жатуына қарамастан азық-түлік комитеті жергілікті халыққа тауар беруде шектеуді жалғастыра берді. Жергілікті халықтың мүддесін қорғау мақсатында Ә. Кенесарин жетекшілік еткен Әулиеата уездік Қазақ-қырғыз кеңесі Түркістан комитетіне және облыстық азық-түлік комитетіне мынандай мазмұндағы жеделхаттар жолдады: «Нанның кемтарлығы себепті тәртіпсіздік шығар деп біз бұрыннан-ақ ескертіп едік. Шаһардегі орыс халқы жан басына жарты қадақтан нан алып тұрады. Жергілікті халықтар (мұсылмандар) тіпті құралақан отыр. Шаһар халқын, шаһар управасын қолға алып, мұсылмандарға тиесілі нанды бергізуді сұраймыз» [17]. Әулиеата уездік Қазақ-қырғыз кеңесінің мұндай талап-тілектерін қанағаттандыруға Уақытша үкіметтің Түркістан комитеті қауқарсыздық танытты. Соның салдарынан уезде ашаршылық орын ала бастады. Жетісу облыстық Қазақ-қырғыз комитеті азық-түлік комитетімен тығыз байланыс орнатып, онымен өзара түсіністікте жұмыс істеуге қол жеткізді. Облыстағы азық-түлік комитеті мен Қазақ-қырғыз комитеті бірлесе облыс халқын азық-түлікпен қамтамасыз етудің тиімді жолы астығы мол өңірлерге өкілдер жіберу деп тапты. Соған орай Ақмола, Семей облыстарына құрамына ұлттық ұйымдардың өкілдері енгізілген топ жіберіліп, олар сол жақтан облысқа қажетті астық сатып алулары тиіс болды [18, 280-п.]. Бұл кезде Үржардағы Мұсылман комитеті азық-түлік комитетімен бірлесе отырып, көршілес Семей облысына өз өкілдерін жіберу арқылы өңір тұрғындарына қажетті астық қорын қамтамасыз етуге қол жеткізген де еді [9, 90-п.]. Түркістан өлкесіндегі ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдар осылайша, Уақытша үкімет жағдайында Түркістан өлкесіндегі халық ағарту ісі саласын ұлттық мүддеге сай бұру бағытында қызу жұмыстарын жүргізді. Олар жаңа саяси ахуал ұлттық негіздегі ммектептерді қалыптастыруға, соның негізінде жергілікті халықтың сауаттылық деңгейін көтеруге мүмкіндік береді деп түсінді. Жалпы қорыта айтқанда, Түркістан өлкесіндегі қоғамдық-саяси ұйымдар жергілікті халықтың отарлық кезеңде қордаланған әлеуметттік мәселелерін шешуге талпыныс танытты деуге негіз бар. Олардың бұл бағыттағы жұмысы ең алдымен Жетісу өңіріндегі қазақ-қырғыз босқындарына көмек ұйымдастыруынан, жергілікті халықтың мүддесін азық-түлік комитеттеріне өз өкілдерін енгізу арқылы қорғауға деген талпынысынан, жер

мәселесінде ұлттық мүддені қорғауға деген әрекетінен және халық ағарту саласында ескі билік кезінде көзделген орыстандыру саясатынан арылу бағытында атқарған іс-шарларынан айқын көрінді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘЛДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Ташкент, 1 октябрь. // Бірлік туы. – 1917. – 1 октябрь.
2 Ішкі хабарлар // Қазақ. – 1917. – 24 июль.
3 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: «Санат», 1995. – 368 б.
4 ҚРОММ. 13-қ., 1-т., 11-іс.
5 Махаева А.Ш. Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы. – Алматы: «Ценные бумаги», 2007. – 357 б.
6 Аш қазақтарға жәрдем комитетінен // Бірлік туы. – 1918. – 3 март.
7 Ғидалин Қ. Жетісу қырғыздары жайы // Бірлік туы. – 1918. – 22 март.
8 Түркістан аймағында ашаршылық // Бірлік туы. – 1917. – 29 август.
9 ҚРОММ. 9-қ., 1-т., 22-іс.
10 РМӘСТМ. 71-қ., 34-т., 1601-іс.
11 Шымкенттен // Бірлк туы. – 1917. – 20 октябрь.
12 Әулиеатадан // Бірлік туы. – 1917. – 12 декабрь.
13 Түркістан мұсылмандарының екінші жиылысы // Бірлік туы. – 1917. 19 сентябрь.
14 Әулиеата уезі // Бірлік туы. – 1917. – 29 август.
15 Тағы бір хабар // Бірлік туы. – 1917. – 29 август.
16 Ақмешіт уезіндегі комитеттер // Бірлік туы. – 1917. – 29 август.
17 Ашаршылық // Бірлік туы. – 1917. – 11 октябрь.
18 ҚРОММ. 9-қ., 1-т., 86-іс.

94(574);930.25

Ғ.З. ИСКАКОВА,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

КЕҢЕС НҰРПЕЙІСҰЛЫ НҰРПЕЙІСТІҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

(К. Нұрпейісұлының жеке қор құжаттары бойынша)

Аңдатпа. Мақалада Алматы облысының мемлекеттік мұрағатының 2009 жылы құрылған № 1099 «Академик К. Нұрпейістің» жеке қоры материалдары талданды. Мұнда жеке құжаттары, куәліктері, марапатттау қағаздары, қорғаған кандидаттық және докторлық диссертациялары, өз қолымен жазылған өмірбаяны т.б. құжаттары колданылды. К. Нұрпейіс ғалым, тарихшы, академик, тарих ғылымының докторы өмірін отандық тарих ғылымы мен жоғары мектепке арнап, тарих ғылымының қайраткері ғана емес, оның жанашырларының бірі болды. Мақалада ғалымның тарих ғылымын халық арасында насихаттауға, халықтың жаңа тарихи санасын қалыптастырудағы рөлі көрсетіледі.

Түйін сөздер. жеке тектік қор, құжат, Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейіс, материал, іс, тізімдеме, мемлекет, саясат, Алаш қозғалысы.

Кіріспе

Көрнекті ғалым, Ұлттық Ғылым Академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейістің өмірі мен артында қалған ғылыми мұрасы өзінің өзектілігін күн озған сайын сұранысқа ие болуымен айғақтау түсуде.

Жұмысты жазу барысында Алматы облысының мемлекеттік мұрағатының 2009 жылы құрылған № 1099 «Академик К. Нұрпейістің» жеке қоры материалдары талданды. К. Нұрпейістің ғылыми, педагогикалық, қоғамдық қызметін сан-салалы көрсететін материалдар пайдаланылды. Мұнда жеке құжаттары, куәліктері, марапатттау қағаздары, қорғаған кандидаттық және докторлық диссертациялары, өз қолымен жазылған өмірбаяны т.б. құжаттары колданылды [1].

Кеңес Нұрпейіс 1935 жылы 15 наурыз айында Алматы облысы, Райымбек ауданы (бұрынғы Кеген ауданы), Саты ауылында дүниеге келген. XX ғасырдың 30-шы жылдары Қазақстандағы қиын қыстау заманында дүниеге келген баланың басына қиындықтар түсті. 1937 жылы жазықсыз жаламен ұсталып, із түссіз жоғалып кеткен әке тағдырын ол көп жыл өтіп, өзі де ел ағасы болған шағында білді [2]. 1942-1945 жылдары сол ауданның Қарабұлақ ауылындағы балалар үйінде тәрбиеленіп, бастауыш мектепті бітірген соң, 1946-1952 жылдары Алматы қаласындағы .№ 18 Жамбыл атындағы ер балалар орта мектебінде оқиды. Мектепті үздік бітірген К.Н. Нұрпейіс С.М. Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік Университетінің (қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті) философия факультетіне оқуға түседі де, кейін тарих факультетіне ауысады. Ол кезде республикадағы бірден-бір ерекше білім ордасында оған Ермұхан Бекмаханов сияқты атақты ғалымдар дәріс берді. К. Нұрпейіс оқудың алғашқы күнінен бастап-ақ тәлімгер-педагогтар мен бірге оқитын жолдастарының назарын табандылылығы мен эрудициясына, терең ойы мен біліміне аударады. Төменгі курста жүрген кезінде-ақ оның ғылыми баяндамалары мен хабарламалары оқытушылар мен студенттердің үлкен қызығушылығын тудырды. 1957 жылы университетті үздік бітірген студентті өзі оқыған оқу орнына оқытушылық қызметке қалдырады [2]. Осы ЖОО-ғы аз ғана уақыт аралығында жас ғалым өзінің жұмысқа деген салмақты және жауапкершілікті көзқарасымен, аудитория ынтасын жаңа ғылыми идеяларға аудара білу, олардың сол уақытта өте өзекті, сонымен қатар ғылымда түрлі бағаланып жүрген мәселелерге деген қызығушылығын оята алу дарынымен әріптестері мен студенттердің құрметіне ие болды.

1958 жылы ақпан айында К.Н. Нұрпейіс Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтына ғылыми қызметке шақырылады. Сол кезден бері оның бүкіл еңбек жолы мен ғылыми қызметі осы институтта өтті. Мұнда ол кіші ғылыми қызметкерден белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ұлттық Ғылым Академиясының академигіне дейінгі жолдан өтті.

К. Нұрпейіс - Қазақ тарихының ең маңызды мәселелерінің ірі зерттеушісі болды. Оның қаламынан 460-тан астам ғылыми және ғылыми-көпшілік жарияланымдар, олардың ішінде 12 монография, тың байқаулармен, мәнді ескертпелермен, дәйекті корытындылармен сипатталатын монографиялық тұрғыдағы 20-дан артық кітап бар. Оның ғылыми-зерттеу жұмыстарының басты бағыттары:

Қазақстандағы XIX-XX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстарының тарихы;

Республикамыздың қоғамдық-саяси өмірінің мәселелері;

1917 жылғы қос революция;
Алаш қозғалысының тарихы;
1918-1920 жылдардағы Азамат соғысының мәселелері.

Ғалымның қалыптасуына белгілі ғалымдар Қазақ КСР Ғылым академиясының академиктері А.Н. Нүсіпбеков, С.Н. Покровский, академияның мүше-корреспонденті Г.Ф. Дахшлейгер, тарих ғылымдарының докторлары Т.Е. Елеуов, А.С. Елагин және басқалары зор ықпал етті. Келешегі мол жас ғалым 1917 жылғы революциялық оқиғалар тарихын, XX ғасырдың 20-жылдарындағы Қазақстандағы мемлекеттік құрылыс, әлеуметтік-экономикалық даму мәселелерін зерттейтін топ құрамына енгізілді. 1963 жылы К. Нұрпейіс өндірістен кандидаттық диссертация қорғады. Осы кездері жас ғалымның назары қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін, 1917 жылғы революциялар оқиғаларын, Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауы мен азамат соғысы тарихын зерттеуге бағытталды [2]. 60-жылдары ғалым республика облыстарында сол кезеңнің оқиғаларына, тарихына қатысты материалдар мен естеліктер жинастырған бірқатар экспедициялардың жұмысына ат салысты. Осы жұмыстардың нәтижесінде оның қатысуымен орыс тілінде «Қазақстандағы Октябрь революциясы мен азамат соғысының тарихынан» (Алматы, 1962), «Қазақстандағы Кеңестер билігі үшін күрес» (Алматы, 1963) естеліктер жинақтары, «Орта Азия мен Қазақстандағы шетел интервенциясы және азамат соғысы» (Алматы, 1963. Г. 1; Алматы, 1964. Т. 2) атты құжаттар мен материалдар жинақтары және басқа да іргелі басылымдар жарық көрді. 1963 жылы «Қазақстанның солтүстік-шығыс облыстарының Кеңестері. Кеңес үкіметін орнату және нығайту жолындағы күресте» (1917 ж. ақпан-1918 ж. маусым) тақырыбында кандидаттық диссертациясын қорғаған болатын [3]. Диссертацияға жазылған пікірлерді қарастыратын болсақ онда, ғалымның таңдаған тақырыбы өте өзекті деп бағаланып, Қазақстанда Кеңес үкіметінің орнауы үрдісі жан-жақты талданғандығы, ғылыми мазмұнына жоғары баға берілді.

1965 жылы К. Нұрпейіс ғылыми қызметкерлікке өтті. 1968 жылы ол орыс тілінде «Қазақстан Кеңестері жұмысшылар мен шаруалар билігін нығайту үшін күресте (1917 ж. қараша - 1918 ж. маусым)» атты монография жариялады. К. Нұрпейісның ғылыми зерттеулерін жұртшылық жоғары бағалады. 1972 жылы ғалым «Қазақстанның шаруалар Советтері (1917-1929)» деген іргелі монография шығарып, соның негізінде «Қазақстанның шаруалар Кенестері (ауылдық. Советтердің 1917-1929 ж.ж. құрылуы, нығаюы және практикалық қызметінің тарихы)» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады [4, 39-б.].

Ғалым Кеңес Нұрпейіс 1970-1980 жылдары жарыққа шыққан бес томдық «Қазақ ССР тарихы» атты академиялық басылымның, редакциялық алқа мүшесі болды [5,7].

Мұнан кейінгі жылдарда ғалымның зерттеу аясына сонымен бірге 1918-1920 жылдардағы ұлттық-мемлекеттік құрылыс, Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының құрылу тарихы, Орта Азия республикалары мен Қазақстанның ұлттық-территориялық межеленуі, Кеңес өкіметінің Қазақстандағы аграрлық реформалары, республикадағы қоғамдық-саяси өмір мәселелері енді. Осы ізденістер нәтижесінде К. Нұрпейіс бірқатар монографиялық еңбектер жазды. Олар: «Қазақстан Советтерінің I Құрылтай съезі» (Алматы, 1970), «Қазақстан - республикам менің» (Алматы, 1980), орыс тілінде «Қазақстан шаруаларының тарихы» (Г.Ф. Дахшлейгермен бірігіп жазған. Алматы, 1985, Т. 1), «Қазақстанда Кеңестердің құрылуы» (Алматы, 1987), «Куйбышев және Қазақстан» (В.С. Познанскиймен бірігіп жазған. Алматы, 1988) және басқа еңбектер. Мұнымен қатар ол көптеген кітапшалар, ғылыми басылымдар мен журналдарда, мерзімді баспасөзде, «Қазақ Совет энциклопедиясы», «Ұлттық энциклопедия» басылымдарында жарияланған мақалалар мен рецензиялар жазды.

Оның 1978-1981 жылдары негізгі авторлардың бірі ретінде көне заманнан бүгінге дейінгі «Қазақ ССР тарихын» шығаруға катынасуы ғалым өміріндегі елеулі белес болды. Осы жұмыс үшін ол 1982 жылы Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының бір топ көрнекті ғалымдарымен бірге Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты атағына ие болды. 1989 жылы Ұлттық Ғылым академиясының мүше-корреспонденті болып сайланды. 1980 жылдардың соңы - 1990 жылдардың бас кезінде қоғамдық-саяси өмірдегі түбегейлі өзгерістерге байланысты Қазақстанның тарих ғылымында да бетбұрыс басталды. Қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар алдында өткен тарихи жолды жаңа тұрғыдан зерделеу міндеті тұрды. Бірінші кезекте Қазақстан тарихындағы «ақтаңдақтарды» жою, халықтың мәдени мұрасын жаңғырту бағдарламасы жасалды. Осы кезден бастап К.Нұрпейіс басқаратын бөлім Қазақстан Республикасы тарихының өзекті мәселелерін зерттеуге зор үлес қосып келді. КСРО-ның ыдырауы, Қазақстан тәуелсіздігінің жариялануы, ұлттық сана-сезімнің өсуі тарих ғылымының қоғамдағы орнын өзгертуді және өткен тарихты зерттеудің, оның ішінде Кеңес дәуірінің тарихы да бар, жаңа тұжырымдық негіздегі методологиялық әдістерін қарастыруды талап етті. Нәтижесінде бір кезде Кеңестік режим мен Коммунистік идеология тыйым салған XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық қозғалысы, Алаш және «Алашорда» тарихы белсенді зерттеле бастады. Осы мәселелерді жаңа тұрғыдан зерттеуге К. Нұрпейіс өзі тікелей белсенділік көрсетті.

Ғалым алғашқылардың бірі болып XX ғасырдың бас кезіндегі ұлт-азаттық козғалыс тарихын, оның ішінде 1917 жылы ақпан және қазан революциялары мен Алаш көтерген Қазақ Автономиясының тарихын объективтік тұрғыдан зерттеу мәселесін көтерді. 1990 жылдары Тарих институты және өзі К. Нұрпейіс күш салып жүріп, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағатына рұқсат алып, жарты жыл тапжылмай отырып зерттеу жүргізді. Ғалым «Алаш қайраткерлерінің кім болғанын сонда анық білдім» - деп, бөлімше бастығы болған Ресей Федерациясының қылмыстық кодексінің 58 бабына сәйкес сотталып, 1943 жылы Карлагтың бір лагерінде қайтыс болған әкесі Нұрпейіс рухына арнап «Алаш һәм Алашорда» еңбегін жазған болатын [6, 417-б.]. Тарихымыздың тылсым иірімімен суырылып шыққан «Алаш туралы сөз» атты құжаттық жаңа фильм де К. Нұрпейістің ғылыми кеңесші ретінде жаңа қырын таныта алды. Ол «Алаш һәм Алашорда» атты монографиясын жариялады (Алматы, 1995). Сонымен қатар, ғалым қазақ интеллигенциясының аса көрнекті өкілдері, Алаш қозғалысы қошбасыларының шығармашылық мұрасын зерттеді. Бұл жұмыстың нәтижесінде ол Х. Досмұхамедовтың, М. Тынышбаевтың, Ә. Ермековтің шығармаларын, олар туралы құжаттық материалдарды жариялады.

К. Нұрпейіс Алаш ұлт-азаттық қозғалысы және «Алашорда» Автономиясының тарихын зерттейтін ғылыми мектептің негізін салушылардың бірі. Ғалым Т. Рысқұловтың өмірі мен қызметін зерттеуге, шығармаларын жариялауға да зор үлес қосты.

Ізденістер мен көпшілігі әртүрлі мұрағаттардың бұрын жабық жатқан қорларынан алынған материалдар ғалымға кеңестік режимге рухани және саяси салада қарсылық көрсету тарихы туралы байыпты зерттеулер жүргізуге мүмкіндік берді. Оның Е.Б. Бекмахановтың өмірі мен қызметі, оны қуғын-сүргінге ұшырату себептері туралы жазғандары, Е. Бекмахановтың «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монографиясын талқылаған мәжіліс стенограммасын жеке кітап етіп жариялауы жұртшылық арасында зор ықыласқа ие болды.

К. Нұрпейіс авторларынын бірі және бас редакция алқасының мүшесі ретінде бес томдық көне заманнан бүгінге дейінгі «Қазақстан тарихын» дайындап шығаруға қатынасты [7, 339-340-бб.].

Академик К. Нұрпейіс республикадағы археографиялық істің дамуына зор үлес қосты. Ол негізінен Қазақстанның XX ғасырдың тарихы бойынша құнды құжаттарды тауып, өңдеп, ғылыми айналымға енгізді. Ғалым Қазақстанда жарияланған 20-дан астам құжаттар жинағыньң құрастырушысы, редакторы, алғысөзі мен түсініктемелерінің авторы болды.

Тарихи білімді негізгі таратушылардың бірі болып, өзге тарихи зерттеулермен қатар, К. Нұрпейіс өзінің «Кіші Отанының», яғни Жетісудың тарихына көңіл бөлді. Оның шығармашылығы мен зерттеулерінің оқырмандары мен құрметтеушілер ғалымның туған жерге деген сүйіспеншілігіне, өзі таңдаған ғылымына деген адалдығына тамсанады. Ол - Кеген, Қарқара және Нарынқолдың көне және қазіргі тарихы жөніндегі зерттеулердің авторы. Сонымен қатар, ғалым «Атырау» энциклопедиясын құрастыруға қатысқан ғалымдардың бірі. Оның бұған қосқан үлесін сол кездегі Қазақстан Республикасының премьер-министрі И. Тасмағамбетов жолдаған мына алғыс хаттан көруге болады: «Атырау, Ақ Жайық өңірінің ақиқат шежіресі - «Атырау» энциклопедиясын жасақтап, оқырман назарына ұсынудағы ерен үлесіңіз үшін ел атынан ризашылығымды білдіремін. Кітапта өлке тарихы, оның тіршілік тынысы мен игілігін арттырған даңқты перзенттерінің өмір жолдары жан-жақты қамтылып, бүгінгі және келер ұрпақтарға зор тағылым берердей ғылыми, әдеби тұрғыда жеткізіле берілсе, біз автор ретінде сіздің айшықты қолтаңбаңыз бар деп есептейміз» [8, 14-б.] .

Сонымен бірге 1916 жылы Қарқара көтерілісіне арналған тарихи эсселер, сондай-ақ, осы өлкенің танымал өкілдері - Ақай Нүсіпбеков, Нұрбол Өмірзақов, Ыдырыс Көшкінов, Айтжан Түркебаев, Сұраншы Сауранбаев, Сәрсембай Бейсембетов, Аужан Ниязбеков және т.б. туралы бірқатар мақалалар да ғалым қаламынан туған болатын.

К. Нұрпейіс белсенді ғылыми-редакторлық жұмыстарды да атқарып келді: 15 жыл бойы «Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы» журналы редакциялық алқасының жауапты хатшысы болды. 1998 жылдан бастап «Отан тарихы» журналының, Швецияда шығатын «Центральная Азия и Кавказ» қоғамдық-саяси журналы редакцияларының алқа мүшесі қызметін атқарды. «Қазақ тарихы» журналы шыға бастағаннан бері оның редакциялық алқа мүшесі, «Ұлттық энциклопедия» басылымдарының тарих секциясының төрағасы қызметтерін атқарды. 2004 жылдан бастап оның басшылығымен «Туған өлке» журналы шығарылды. Оның ғылыми редакторлығымен Қазақстан тарихының өзекті мәселелеріне арналған 16 монография мен мақалалар жинақтары жарық көрді.

К.Н. Нұрпейіс жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының есімін қайтару саласында үлкен қоғамдық жұмыс атқарды. Ол Республикалық «Әділет» ерікті тарихи-ағарту қоғамы құрылтайшыларының бірі және басқарма мүшесі болды. К.Н. Нұрпейіс Москва, Ереван, Ташкент, Бішкек, Уфа және басқа да қалаларда өткен халықаралық және республикалық ғылыми конференциялар мен симпозиумдарға қатынасып, құнды баяндамалар жасады.

Академик К.Н. Нұрпейіс Отандық тарих ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі жоғары бағаланды. Мемлекет тарапынан көптеген марапаттауларға ие болды. 1989 ж. ол Ұлттық Ғылым академиясының мүшесі, 2003 жылы толық мүшесі (академигі) болып сайланды. 1997 жылы ол Әлеуметтік академияның толық мүшесі (академигі) болып сайланды. 1995 жылы «Қазақстан Республикасы білім беру ісінің үздігі» белгісімен марапатталды. 1998 ж. К. Нұрпейіске «Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері» құрметті атағы берілді.

Кеңес Нұрпейіс «Тарихи тұлғалар» мақалалар жинағы 2007 жылы жарық көрді [8]. Кітапта Қазақстандағы XIX-XX ғасырлардағы ұлт-азаттық қозғалыстарының тарихы, Республикамыздың қоғамдық-саяси өмірінің мәселелері, 1917 жылғы қос революция, Алаш қозғалысының тарихы, 1918-1920 жылдардағы Азамат соғысының мәселелері тақырыбында кейінгі жылдары жазып, кезінде баспасөзде жарық көрген материалдары жинақталған. Барлығы 45 мақалалары жинастырылып ұсынылған болатын. Мұнда Қазақстан тарихына жаңаша тұжырымдарға сай зерделеу бағытымен танысып, коммунистік идеологияның кесірінен есімдері аталмай келген көрнекті ардагерлерінің өмірі мен қоғамдық қызметтері, тәуелсіздік жолындағы табанды күрестері жайлы дәйекті мағлұматтар берілген. Кітап Алаш қозғалысының 90 жылдығы, қызыл қырғынның 70 жылдығына арналып шығарылған болатын [9].

Ғалым өзінің ғылыми ізденістерінің нәтижесінде көптеген мұрғаттарда қажырлы еңбек етті, олар: ҚР ОММ, Омбы, Семей, облыстарының ОММ мұрағат қорларын, Өзбекстан Республикасының ОММ, РФ Мемлекеттік мұрағаты, Жамбыл, Шымкент, Ташкент облыстық, мемлекеттік мұрағаттары, Орынбор облыстық ОММ мұрағаты. Ғалымның жоғарыда аталған еңбектері көп жылдар бойы осы мұрағат материалдарын қажырлы еңбекпен жинақтап, талдау нәтижесінде туындаған болатын.

Қазақстанның тарих ғылымы бастауында тұрған ғалымдардың қажырлы еңбектерінің арқасында калыптасты. Олардың арасында танымал ғалымның орны ерекше. Ол Қазақстан Республикасында тарих ғылымының дамуына өзінің табиғи дарынымен, еңбек сүйгіштігімен және туған Отанға, Қазақстандық тарих ғылымына деген махаббатымен орасан зор үлес қосты.

Кеңес Нұрпейістің таныстарының естеліктерінде ғалымның дүниетанымының кеңдігіне, тарих ғылымы саласындағы эрудициясына, ғылыми-зерттеудегі мол тәжірибесіне, қайырымдылығына, ақ жаркын мінезіне, өз ісіне берілген адамдарды танып алуына, оларды интеллектуалды еңбек пен жаңа жетістіктерге құлшындыра алу шеберлігіне тәнті болды деп айтылады [10]. К. Нұрпейіс тек өз ісіне шын берілген ғалым ретінде ғана емес, үлкен кәсіби және өмірлік тәжірибесі бар адам ретінде де әріптестер мен студенттерінің шексіз құрметіне ие болды. Кеңес Нұрпейістің зерттеу жұмысы тың жаңалықтарға толы және Қазақстан Республикасының тарих ғылымын жаңа белеске көтеруге өзінің сүбелі үлесін қосқан айтулы ғалым болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Алматы облысының мемлекеттік архиві. №1099-қор Нұрпейісов Кеңес Нұрпейісұлы

2 Қозыбаев М. Тәуелсіздіктің рухани көрінісі // Егемен Қазақстан. – 1999. - 26 маусым. ; Кеңес шыққан белес // Егемен Қазақстан. - 1995. - 14 наурыз.

3 Нұрпейісов К. Қазақстанның солтүстік-шығыс облыстарының Кеңестері. Кеңес үкіметін орнату және нығайту жолындағы күресте (1917 ж. ақпан-1918 ж. маусым). - Алматы 1963 // Алматы ОМА. 1099-қ., 1-т., 250- іс, 1-139-пп.

4 Ахметов Қ., Кәкенова Г. Дарынды зерттеуші, ұлағатты ұстаз // Жаңа Сарыарқа. - 2005. - №6.

5 Әбілсейіт М. Зиялылар шоғырындағы жұлдыз // Мұнайлы Астана. – 2005. - 11 наурыз.

6 Омарбеков Т. Алаш қозғалысының жаңа тарихы // Тарихпен өрілген тағдыр. - Астана 2007; Тарихшы тұғыры //Алматы Ақшамы. – 1995. - 13 наурыз.

7 Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейіс. Қазақстан ғалымдарының библиографиясына материалдар. - Алматы. - 2005.

8 Нұрпейіс К. Тарихи тұлғалар. – Алматы, 2007.

9 Қабдешұлы Б. Өткенді ескеру - өскендіктің белгісі // Жетісу. - 1998. - 21 ақпан.

10 Жүкеш Қ. Еуроцентризм, жаһандану және ұлттық рух хақында // Қазақ әдебиеті. - 2007. - 23 наурыз.

ӘОЖ 94(574); 930:37.016

Ғ.З. ИСКАКОВА
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

К. НҰРПЕЙІСҰЛЫ - ПЕДАГОГ - ҒАЛЫМ
(К. Нұрпейісұлының жеке қор құжаттары бойынша)

Аңдатпа. Мақалада Алматы облысының мемлекеттік мұрағатының 2009 жылы құрылған № 1099 «Академик К. Нұрпейістің» жеке қоры материалдары негізінде ғалым, ұстаз Кеңес Нұрпейісұлының ұстаздық қызметі жан-жақты қарастырылған. К.Нұрпейісұлы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап мектеп оқушылары үшін жазылған Қазақстан тарихы бойынша алғашқы оқулықтарды жазуға ат салысып, мектеп оқулықтарының сапасын арттыруға, жастардың патриоттық санасын қалыптастыруға өзінің орасан зор үлесін қосты. Жоғары оқу орындарындағы педагогикалық тәжірибесі нәтижесінде ұлағатты ұстаз өскелең ұрпақты ғылымға баулып, белгілі ғалымдар қатарын тәрбиелеп шықты. Аталған мақалада ғалымның ұзақ жылдардағы еңбектерінің мазмұны мен нәтижелері мұрағат құжаттары материалдары негізінде талданды.

Түйін сөздер. жеке тектік қор, құжат, Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейіс, материал, іс, тізімдеме, оқулық, ЖОО, Отан тарихы.

Кіріспе

К.Н. Нұрпейісұлы ғалым, тарихшы, академик, тарих ғылымының докторы өмірін отандық тарих ғылымы мен жоғары мектепке арнаған болатын. Ол тарих ғылымының қайраткері ғана емес, оның шынайы жанашырларының бірі еді. Ғалым тарих ғылымын халық арасында насихаттауға, халықтың жаңа тарихи санасын қалыптастыруға белсенді қатысты. Ұстаз ретінде ғалым өзін бар қырынан таныта алған болатын.

Ол жоғары оқу орындары мен мектептер үшін Қазақстан тарихы бойынша оқулықтар мен оқу құралдарын жазуға белсене қатысып келді. Оның қатысуымен жазылған орта мектептердің 9- 10-11 сыныптарына арналған оқулықтары мыңдаған таралыммен қазақ, орыс және ұйғыр тілдерінде жарияланды. Атап айтқанда, Б. Аяған, Жақсыловқовпен бірге «Қазақстан тарихы» атты 11 сыныпқа арналған оқулық және 2001 жылы 9-сыныпқа арналған оқулықты академик М. Қозыбаев пен К. Жүкешевпен бірлесіп жазған. Бұл тәуелсіздік алған Қазақстанда «Қазақстан тарихы» оқулықтарының алдыңғы қатары болды десек болады. Сондықтан да қоғамда бұл оқулыққа үлкен қызығушылық туындады. Оқулық екінші дүние жүзілік соғыстан кейінгі кезеңнен бастап 1994 жылға дейінгі уақыт аралығын қамтыды. Бір кезде отарлық езгіде болған, қазақ даласының ахуалы оқулықтан көрініс тапты. Олардың ішінде республиканың ядролық қарулардың сынақ полигонына айналуы, халық құрамының өзгеруі, экономиканың дамуы және басқа да мәселелер қамтылды. Халықтың қоғамдық-саяси өміріндегі құбылыстар, КОКП-ның әкімшілдік-әміршілдік саясаты сыни көзқараспен жазылған еді [1, 57]. Содан бері Қазақстанда 10-11 сыныптарға арналған Қазақстан оқулықтары қайта-қайта басылып шыққан болатын, ғалымның бұл кітабы соларға бастама болды десек қателеспес едік. Мамандар мен жалпы оқырман қауым қабылдаған бұл оқулық екінші дүние жүзілік соғыстан кейінгі кезеңнен бастап бүгінгі күнге дейінгі уақытты камтиды. Онда жаңа көзқарас тұрғысынан елеміздің өткен жолы дәуір құжаттары негізінде баяндалады. Бір кезде отарлық езгіде болып, империяның шикізат шылауына айналған қазақ даласының ахуалы оқулықтан анық көрініс тапқан болатын. Олардың ішінде республиканың ядролық және ракеталық қарулардың сынақ полигонына айналуы, халық құрамының дамуы және басқа да мәселелер бар. Елдің саяси-қоғамдық өміріндегі құбылыстар, КОКП-ның әкімшіл-әміршілдік сыни көзқарас пен дұрыс жазылған. Оқулықтың соңғы бөлімі Қазақстанның егемендік алуына, тәуелсіз мемлекет ретіндегі алғашкы қадамдарына арналған болатын. Әрине кемшіліксіз дүние жоқ. Әсіресе бұл қазақ тілінде кездескен қателіктер болды. Оның үстіне орысша басылымында бар дәуір құжаттарының көлемі екі баспа табақтай бөлігі қазақша аудармасында түсіп калған болатын [1, 58-б.]. Оқулық шыққан соң бір жарым жыл өткеннен кейін осы оқулыққа «Қазақ тарихы» журналы ерекше назар аударып, 1995 жылғы 2-3 сандарында екі түрлі рецензия жарияланған болатын. Жалпы қоғамда оқулық жақсы лебіздерге ие болды деп тұжырым жасауға болады.

Қазақстандағы жалпы білім беретін мектептер үшін Қазақстан тарихы оқулықтарының мән-жайы туралы ғалым қашанда хабардар болып, өз ой тұжырымдарын соған байланысты сұқпаттарда білдірген болатын. Кітаптардың сапасы туралы мынадай ой-білдірген болатын: «Қазақстандық төл

оқулықтардың мазмұнында артық айтылған немесе кем айтылған тұстар бар. Республиканың білім және ғылым қызметкерлерінің III съезінде Президент Н. Назарбаев кейбір оқулықтарға сын айтты. Аталған оқиғадан кейін оқулықты сынаушылар күрт көбейді. Сол сынға байланысты кейбір оқулықтар қайтадан жазылып, түзетулер мен өзгерістер енгізіліп жатыр [2].

Ғалымның ойы бойынша отандық тарихтың қайта саралап, екшелеп алатын тұстары да көп еді. Қазақстанда идеологтардың жазған тарихы бар, әркімнің жинаған фактологиясы мен өзінше қорытулары бар, ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған тарих жоқ. Сондықтан ғалым мектепте оқытылатын Отан тарихының мазмұны қайта қаралуы керек деп тұжырым жасаған болатын.

Қазақ тарихының жарқын беттері де аз емес еді, біздің ата-бабаларымыздың жалпы адамзаттық өркениетке қосқан үлесі де қомақты. Қазақстан жеріндегі көне мәдениет, далалық немесе көшпелілер, қалалық немесе отырықшылар өркениеті байланыстыра зерттелуі керек. Соның ішінен мектеп оқулығына енгізілуге тиісті материалдарды іріктеуге мұқият қараған жөн деген қорытындыларды автор жасаған еді.

Тарихи айғақтың бәрі бірдей зерттеуші үшін ақиқат болғанымен, оқушы үшін тәрбие құралы бола алмайды. Зерттеуші айғақты саралай отырып, қоғамның бұдан былай ондай келеңсіздіктерді қайталамай алға басуын қамтамасыз ететін тұжырымдарды қорытып шығаруға міндетті. Ал мектепте оқытылатын тарихтың міндеті мүлдем басқа: тарихтың жаркын беттерін, халықтың рухы өрлеп тұрған тұстарын, адамзат өркениетіне қосқан қомақты үлесін сипаттауға мейлінше көп орын бере отырып, баланы отаншылдыққа тәрбиелеу керек. Ал тарихи дағдарыстар, әлеуметтік катаклизмдер, қоғамның статикалық күйі, кері кетулер мен тоқыраулар мөлшерімен берілуі керек және олардың себептері айқынырақ көрсетілуі және сол кездегі тарихи дамудың баламалы жолы болғаны тарихтан сабақ алу мақсатында алға тартылуы керек [3].

Сонымен катар К. Нұрпейсұлы қазақ және орыс тілдерінде жарияланған бір томдық «Қазақстан тарихы. Очерктер» кітабы авторларыньң бірі де болды.

Студенттердің көптеген буыны үшін тарихи білім Кеңес Нұрпейісұлының тамаша дәрістерімен байланысты болды. К. Нұрпейісұлы 1996-2003 жылдар аралығында ҚызПИ және Қайнар жоғары оқу орындарында тарих және тарих емес факультеттерінің 1-2 курс студенттеріне көне дәуірден бастап қазіргі дәуірге дейінгі уақыт кеңістігін қамтитын Қазақстан тарихынан дәрістер оқыды [4, 496-б.].

Тағыда бір мәселелердің бірі ретінде ғалым мектепте және жоғары оқу орындарында көп талқыдан өткен тарих оқулығы тапшылығы туралы жазды. Оқушы қалағанын оқысын деген «демократия» бар. Бұл әлгі дүмбешелер жазған дүмбілез оқулықтарға жол ашты. Әр оқулықта дерек көзі әр түрлі. Қиял-ғажайыптар көп. Оның зардабын оқушылар мен мұғалімдер тартып, қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екенін білмей дал болып жүр деп мәселенің көтерген еді.

Көптеген сынақтардың өткізілуі оқушылар біліміне әсер еткенін де ғалым жазған болатын. Гуманитарлық пәндерден, оның ішінде тарихтан сынақты тестпен алатын үрдіс қалыптасты, бұл жаратылыстану пәндеріне ыңғайлы болса да тарих пәніне ыңғайсыз екендігін тұжырымдады. Тарих ғылымының дамуы оның мектеп деңгейінен бастап жолға қойылуы ілгері дамуының кепілі ретінде ғалым қарастырды.

Академик К.Н. Нұрпейісұлы жоғары білікті ғылыми кадрлар даярлау ісіне зор көңіл бөлді. Профессор ретінде К.Н. Нұрпейісұлы 1973 жылдан бастап Қазақ мемлекеттік Қыздар педагогикалық институтының тарих факультетінде қызмет істеді. Оның ғылыми жетекшілігімен 38 кандидаттық, 9 докторлық диссертациялар қорғалды [5].

К.Н. Нұрпейісұлы бірнеше жыл Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының докторлық диссертациялар қорғау жөніндегі Диссертациялық кеңесінің төрағасы болды, кейін осы кеңестің және Қазақстан тарихы бойынша ғылыми-проблемалық кеңестің мүшесі қызметін атқарған. 1992-1996 жылдары ол Жоғарғы аттестациялық комитеттің тарих ғылымдары бойынша сараптау кеңесінің төрағасы қызметін атқарды [6, 39-б.].

К. Нұрпейісұлының шәкірттері көп. Оның ғылыми жетекшілігімен 9 докторлық, 40-қа жуық кандидаттық диссертациялар қорғалды. Шәкірттері ғылыми дәрежелерге ие болып, ғылыммен айналысып, ұстаздық қызмет атқарып келеді. К. Нұрпейісұлының жетекшілігімен Қазақ тарихын зерттеуге сүбелі үлес қосып келе жатқан ғалымдар докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғады. Олар: Н.Э. Алдабек, Қ. Ахметов, С. Д. Дильманов, Т. Омарбеков, Қ. Атабаев, Г.М. Какенова, А.Т. Капаева [7, 7-б.] т.б.

Өмірінің соңғы 20 жылында XX ғасырда елімізде орын алған саяси қуғын-сүргін тарихын зерттеуге, тоталитарлық саяси-мемлекеттік жүйенің құрбаны болған ондаған, жүздеген Алаштың жақсылары мен жайсаңдарының есімін ақтау ісіне зор үлес қосқанын ерекше атап өту керек. А. Байтұрсынов, Ә. Ермеков,

Т. Рысқұлов, М.Тынышбаев, Х. Досмұхамедов, О. Жандосов, С. Сәдуақасов өмірі мен шығармашылығын зерттеп, Жетісу өңірінің арғы-бергі тарихына да жете мән беріп, осы өңірден шыққан мемлекет және қоғам қайраткерлерінің өмірі мен қызметін қалың жұртқа таныстырып, жас ұрпакпен табыстырған.

К. Нұрпейісұлы «заманына карай адамы демекші, алашордашылар туралы әр түрлі жаздым»- деп, мойындап, «темір құрсау сыр беріп, сыры ашыла бастағанда сол қатені түзетуге тырыстым»-деп, тағы жазған болатын. 1989 жылдан бастап Алаш азаматтарына телінген қара дақтың бәрі жала екенін зерттеп зерделеуге үздіксіз қатысты.

Кеңес Нұрпейісұлы 460-тан астам ғылыми және ғылыми-көпшілік еңбек жазған. Олардың ішінде 20-дан астам монография мен мектептерге арналған оқулықтар бар. 10-нан астам құжат жинақтарын құрастыруға қатысып, олардың көпшілігінің ғылыми және жауапты редакторы болды. Көптеген ұжымдық еңбектерді, олардың қатарында академиялық 5 томдық Қазақстан тарихының 2 басылымын жазуға қатысқан. Ғалым республикадағы археография ісінің дамуына да көп үлес қосты. 15 жыл бойы «Қазақ КСР ҒА хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы» журналы редакция алқасының жауапты хатшысы болды, Швецияда шығатын «Центральная Азия и Кавказ » қоғамдық-саяси журналы редакция алқа мүшесі міндеттерін үш жыл атқарды. 2003 жылдан бастап «Туған өлке» журналының бас редакторы. Республикалық тарихи-ағартушылық «Әділет» қоғамының (1989 ж. құрылған) құрылтайшысының бірі және вице-президенті болды. Кеңес Нұрпейісұлы 1989-2005 жылдары саяси қуғын-сүргін құрбандары болған Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ә. Ермеков, Т. Рысқұлов, М.Тынышбаев, Х. Досмұхамедов, О. Жандосов мұраларын жариялап, бағалауға қомақты үлес қосты [8].

Егемендігін алған Қазақстанның шынайы қазақ тарихын жазуда, жаңа ұрпақты тәрбиелеу жолында К. Нұрпейісұлының қалдырған мұраларының ғылымда алар орны ерекше. Мұрағат материалдарына жүгіне отырып К. Нұрпейісұлы әсіресе Алаш козғалысы және XX ғасыр басындағы қазақ ұлт зиялыларының қызметіне, аграрлық және шаруалар тарихы, 1917 жылғы қос революция т.б. көкейкесті уақиғаларға байланысты мол зерттеулер қалдырған және олар отандық тарихнамада іргелі зерттеулер катарына жаткызылады.

Қазақстанның тарих ғылымы бастауында тұрған ғалымдардың қажырлы еңбектерінің арқасында калыптасты. Олардың арасында танымал ғалым -Кеңес Нұрпейісұлының орны ерекше. Ол Қазақстан Республикасында тарих ғылымының дамуына өзінің табиғи дарынымен, еңбек сүйгіштігімен және туған Отанға, Қазақ тарихына деген махаббатымен орасан зор үлес қосты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Асылбеков М. Тарих оқулықтарына әділ сын болсын // Қазақ тарихы. -1995. - №1.
2. Жүкеш Қ. Еуроцентризм, жаһандану және ұлттық рух хақында // Қазақ әдебиеті. - 2007. - 23 наурыз.
3. Өмірбек О. Тарихты терең зерттеу - уақыт талабы // Егемен Қазақстан. - 1998. - 8 сәуір.
4. К. Нұрейісұлының дәрістер дәптерлері. 1996-2003 // Алматы облысының мемлекеттік архиві. 1099-қ., №1-т., № 164-іс, парақ 496-п.
5. Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейіс. Қазақстан ғалымдарының библиографиясына материалдар. - Алматы.-2005.
6. Ахметов Қ., Кәкенова Г. Дарынды зерттеуші, ұлағатты ұстаз // Жаңа Сарыарқа. - 2005. - №6.
7. Мұқтар Ә. Зиялылар шоғырындағы жұлдыз // Мұнайлы Астана. -2005ж. - 11 наурыз.

94(574).084.6

Құдайбергенова А.И., Омарова Г.Ә., Мурзаходжаев Қ.М.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

«ОТАНЫН САТҚАНДАР ӘЙЕЛДЕРІНІҢ АҚМОЛА ЛАГЕРІ» ТАМҰҒЫНДА

Аңдатпа. Мақалада Ақмола лагерінің мысалында КСРО-дағы, соның ішінде Қазақстандағы еңбекпен түзету лагерлерін құрудың заңнамалық, экономикалық және саяси қырлары талқыланады. Сондай-ақ, мұрағаттық құжаттар негізінде «Отанын сатқандар әйелдерінің Ақмола лагерінде» болған әйелдердің өмірінің жаңа белгісіз тұстары анықталады. Авторлар әр түрлі мұрағаттық құжаттарды, тақырып бойынша жарияланған материалдарды М.Т. Юзипенконың жеке қорындағы естеліктерімен салыстыра отырып, жүйеледі және өңдеді. Жоғарыда келтірілген мәліметтерді талдай отырып, авторлар тұтқындарды ұстау ерекшеліктеріне, олардың күнделікті қиын өміріне, еңбек ету нормаларына және т.б. тоқталады.

Түйін сөздер. АЛЖИР, ГУЛАГ, КарЛАГ, қуғын-сүргін, қызыл террор, тоталитаризм еңбекпен түзеу лагері, жазықсыз жазаланған әйелдер, отанын сатқандардың отбасы мүшелері, балалар тағдыры

Құдайбергенова А.И., Омарова Г.А., Мурзаходжаев Қ.М.
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

В АДУ «АКМОЛИНСКОГО ЛАГЕРЯ ЖЕН ИЗМЕННИКОВ РОДИНЫ»

Аннотация. В статье рассматриваются законодательные, экономические и политические аспекты создания исправительно-трудовых лагерей в СССР, частности в Казахстане на примере Акмолинского лагеря. Также на основе архивных документов, раскрываются новые неизвестные страницы из жизни заключенных женщин «Акмолинского лагеря жен-изменников Родины». Авторы впервые сопоставляя различные архивные материалы с воспоминаниями из личного фонда Юзипенко М.Т. и с опубликованными материалами по теме систематизировали и обработали архивные данные. Анализируя вышеупомянутые данные, авторы проливают свет на особенности содержания арестанток, на их тяжелую бытовую жизнь, трудовую норму, и т.д.

Ключевые слова: АЛЖИР, КАРЛАГ, ГУЛАГ, РЕПРЕССИЯ, КРАСНЫЙ ТЕРРОР, ТОТАЛИТАРИЗМ, ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВОЙ ЛАГЕРЬ, НЕСПРАВЕДЛИВО ОСУЖДЕННЫЕ ЖЕНЩИНЫ, ЧЛЕНЫ СЕМЕЙ ИЗМЕННИКОВ РОДИНЫ, ТРАГИЧЕСКИЕ СУДЬБЫ ДЕТЕЙ

Annotation. В статье рассматриваются законодательные, экономические и политические аспекты создания исправительно-трудовых лагерей в СССР, частности в Казахстане на примере Акмолинского лагеря. Также на основе архивных документов, раскрываются новые неизвестные страницы из жизни заключенных женщин «Акмолинского лагеря жен-изменников Родины». Авторы впервые сопоставляя различные архивные материалы с воспоминаниями из личного фонда Юзипенко М.Т. и с опубликованными материалами по теме систематизировали и обработали архивные данные. Анализируя вышеупомянутые данные, авторы проливают свет на особенности содержания арестанток, на их тяжелую бытовую жизнь, трудовую норму, и т.д.

Keywords. alzhir,, KARLAG, GYLAG, repression, КРАСНЫЙ ТЕРРОР, totalitarianism, ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВОЙ ЛАГЕРЬ, НЕСПРАВЕДЛИВО ОСУЖДЕННЫЕ ЖЕНЩИНЫ, ЧЛЕНЫ СЕМЕЙ ИЗМЕННИКОВ РОДИНЫ, ТРАГИЧЕСКИЕ СУДЬБЫ ДЕТЕЙ

Кіріспе

Жаппай саяси қуғын-сүргін әлі күнге дейін толыққанды әрі жүйелі зерттелініп болған жоқ. Мәселен, сасяи қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалардың отбасы мүшелері мен туған-туыстарының қудалау саясаты жете зерттелмеген.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев: 2008 жылдың 31 мамырында ««Алжир» тоталитарлық және қуған сүргіндерге арналған мемориалды мұражайдың» ашылу салтанатында «Дүние жүзінің ешқандай елінде халық жауының әйелдеріне бұндай жаза қолданылмаған. Әйелдер мен балалар тек

репрессияға ұшырағандардың туыстары болғаны үшін айдалаға апарылып аштық, ауру, азапқа, өлімге айдалған» - деп айтқан еді.

Мұрағат қойнауларында саяси қуғын-сүргін тақырыбына қатысты деректер жеткілікті. Алайда, толыққанды талдауға түспеген. Мұрағат деректері, жинақтар мен БАҚ беттерінде жарияланған естеліктерді жинақтау, талдау арқылы, АЛЖИР лагерінің мысалында кеңестік тоталитарлық қоғамның қылмысын әшкерелеуді мақсат тұттық. Себебі, АЛЖИР-дегі әйелдердің тұтқындалу себептерін, олардың үстерінен заңсыз қозғалған қылмыстық істерді ғылыми тұрғыдан зерттеу арқылы кеңестік тоталитарлық қоғамның адам құқығын аяққа басқан саясатын тереңдете ашу өзектілігін жойған жоқ.

Материалдар мен әдістер

Алматы (ҚР Орталық мемлекеттік архиві, ҚР Президенттік архиві, ҚР кино-фото құжаттар мен дыбыс жазу архиві және т.б.), Астана (Астана қалалық мемлекеттік архиві, «АЛЖИР» мұражай-мемориалдық кешенінің архиві) және РФ Москва (Ресей Федерациясы мемлекеттік архиві, Ресей мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихы архиві, «Мемориал» қоғамы архиві және т.б.) қалаларында орналасқан архивтердегі жұмыс нәтижесінде жинақталған архивтік материалдар, естеліктер, құжаттар жинағы мен басқа да деректерді жарияланған материалдармен салыстыра талдау негізінде мақала даярланды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде табиғат құбылыстары мен қоғамды танудың диалектикалық әдістері пайдаланылды. Зерттеу барысында жалпы ғылыми және арнайы-тарихи әдістер қолданылды. Жалпы ғылыми әдістер арасында анализ, синтез, логикалық әдістер қатыстырылды. Арнайы-тарихи әдістер санатында тарихи-ретроспективті, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелі әдістерді айтып өтуге болады.

Талқылау

Тәуелсіздік алған соң мұрағаттағы дерек көздеріне зерттеушілердің қол жеткізуі сталиндік кезеңнің ақиқатын танып-білуге, яғни сапалы зерттеулердің жариялануына әкелді. Сондай-ақ АЛЖИР-ге арналған мақалалар мен саяси қуғын-сүргінді басынан кешірген аналардың естеліктері де мерзімдік басылымдарда жарияланды.

Қазақстандық ғалымдар да жазықсыз жазаланған аналар тағдырын зерттеуге өзіндік үлес қоса бастады. Мәселен, Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. лагерьлерді зерттеп қана қоймай, Ақмола лагеріне жеке бір тарау арнаған [Шаймуханов, Шаймуханова, 1997]. Алайда, Қазақстандық әйелдердің қуғындалу тарихы терең көрсетілмейді. С.Д. Шаймуханованың [Шаймуханова, 2000] еңбегінде ІІХК қызметкерлерінің көпшілігінің заңсыз іс-әрекетке барғандығы, ГУЛАГ-тың Кеңес мемлекетінің ішіндегі ірі империяға айналғандығы айтылады. Осы кітаптың бір тарауында «АЛЖИР» тарихы баяндалады. Сонымен қатар А. Әбдәкімовтың зерттеуінде [Абдакимов, 1997].

«АЛЖИР» тұтқындарының қайғылы тағдыры жалпылама қарастырылғанымен, қазақ әйелдерінің қуғын сүргінге ұшырауы арнайы зерттелінбеген. А.Р. Кукушкинаның еңбегінде «Отанын сатқандар» әйелдерінің Ақмола лагерінің құрылуы мен қызметі (XX ғ. 30-40 жж.) талданады [Кукушкина, 2002: 184]. Мұнда ГУЛАГ жүйесінің құрылуы, АЛЖИР-дегі ауыр жағдай, әйелдердің ақталу процесі құнды дерек көздері негізінде жазылғанымен саяси баппен сотталған әйелдердің тағдыры терең зерттелмеген. Автор саяси бап бойынша сотталған әйелдер туралы мәлімет тек қана 1942 жылдың 1 сәуір айынан бастап жүргізілгендігін айтады. Сондай-ақ АЛЖИР-дегі тұтқын әйелдердің әлеуметтік құрамы мен саны түрлі мәліметтерде түрліше көрсетілгендігін де ескертеді. Сондықтан АЛЖИР тақырыбында толыққанды зерттеу жүргізу қажеттілік деп есептедік.

Нәтижесі

Кеңес өкіметі жеңгеннен соң 1918-1919 жылдары «контрреволюционер мен олардың отбасыларының мүшелерін» тұтқындау, қуғындау және ату жазасына кесу шаралалары жүргізілген болатын. 1920-жылдары тоқтамаған бұл үдеріс 1930 жылдары ерекше қарқынмен жүрді. 1930 жылдар КСРО-да жаппай қуғын-сүргіннің халықтың қаймағын жалындай жалмап, әйел-ананы жазықсыз қудалап, сәбилерінен күштеп айырған зұлматты жылдардың куәсі болды.

1930 жылдың ортасынан КСРО аумағында әйелдерге арналған арнайы лагерлер ұйымдастырылды. Соның бірі «Отанын сатқандар әйелдерінің Ақмола лагері» (АЛЖИР).

«Отанын сатқандардың әйелдерінің Ақмола лагері» кеңестік кеңістікті өзінің темір торлы қоршауымен қоршаған тұтастай лагерлік жазалау жүйесінің (ГУЛАГ) бір бөлігі ғана. Жазалау лагерьлері қуғын-сүргінге толы «Қызыл террор» жылдарында Қазақстанда да жауыннан кейінгі саңырауқұлақтай қаулап, ондағы контингенттің саны, құрамы және түрлері өсті. АЛЖИР «отанын сатқандар» ретінде «әшкереленіп, жазаланып-қуғындалған әр түрлі этнос өкілдерінен шыққан қайраткерлердің анасы, әйелі, қызы болғандығы үшін ғана жазықсыз түрмеге түскендерді тоғытқан Кеңес Одағындағы 4 лагерьдің бірі болды: біріншісі Тотьмадағы (Ресей, Мордовия) «Темников» лагері (кейін бұл лагердегі тұтқын-әйелдер контингенті басқа лагерьлерге (соның ішінде АЛЖИРге де) қайта бөлініп жіберілді), екіншісі Горький

(қазіргі Нижний Новгород) қаласынан 40 шақырым жерде орналасқан «Тепляков» лагері, үшіншісі - «Алжир», төртіншісі – Фрунзеден (қазіргі Бішкек) 100 шақырым жердегі «Жангижер» лагерлері.

Сонымен, АЛЖИР еңбекпен түзету лагерлерінің бірі ғана. АЛЖИР мысалында лагерьлік жазалау жүйесінің құқықтық-заңнамалық негіздеріне тоқталсақ...

1917 ж. желтоқсан айында Кеңестік Ресейде жазалаушы орган – Бүкілресейлік Төтенше Кеңесі (ВЧК) құрылып, оның құзырына айыптау, жазалау, тұтқындау, шешім шығару секілді мәселелерде шексіз еркіндік берілді. 1918 ж. Халық Комиссарлар Кеңесі контрреволюциялық ұйымдарға, көтерілістерге, толқуларға қатысты адамдарға қарсы «қызыл террор» науқанын жүргізді. 1918 ж. 2 қыркүйегіндегі жарлыққа сәйкес контрреволюциялық элементтерді жоюға қарсы бағытталған қанды шара қабылданды. Ол бойынша кімде қару-жарақ, жарылғыш заттар табылса, көтеріліске қатысқан болса, бұрынғы жандарм қызметкерлерін, т.б. тез арада атып тастау бұйырылды. Ал жұмысшылар, солдаттар, шаруаларды атпай, түрмеге қамау керектігі айтылды [Яковлева, 2018]. Осыған орай Кеңес билігіне қарсы болғандарды қамауға ұстайтын лагерьлер жүйесі қажет болды.

1919 ж. сәуір айында Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті (ВЦИК) еңбекпен түзету лагерлерін ұйымдастыру туралы қаулы қабылдады, ал мамыр айында еңбекпен түзету лагерлерінің құрылымын Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің төрағасы М. Калинин бекітті. Бұл құжатта еңбекпен түзету лагерлерінің Губерниялық Атқару Комитеттерінің Басқару бөлімдерінде құрылу керектігі көрсетілді. Алғашқы кездері осы лагерлерді басқару ісі Губерниялық төтенше комиссияға жүктелді [О лагерях, 1971: 175].

Уездерде лагерлерді ашу үшін рұқсатты Ішкі Істері Халық Комиссариаты беретін болды. Бас бостандығынан айыру орындарының алдында екі міндет тұрды:

1. Өз шығынын өзіне өтету;

2. Сотталғандарды тәрбиелеп, қоғамға толыққанды адам етіп шығару.

Аталған міндеттер аясында барлық лагерь тұтқындары тез арада жұмысқа жегіліп, еңбек етуге мәжбүрленді. 1921 ж. Лениннің қолы қойылған түрмедегі тұтқындардың еңбегін пайдалану туралы қаулысы шығады. Ол қаулы бойынша Халық Комиссарлар Кеңесінің рұқсатымен адамның күші керек болып жатқан шаруашылықты, кәсіпорынды, ұйымдарды сотталғандар есебінен тегін жұмыс қолымен қамтамасыз ету жоспары бекітіледі. КСРО территориясындағы барлық лагерлерді бір орталықтан басқару мақсатында Орталық Басқарма құрылады (ОГПУ). Лагерлерді материалдық жасақтау мен құрылғылар алу үшін қаражаттарды Ішкі Істер Халық Комиссарияты бөліп, Губерниялық Атқару Комитеті арқылы сметалық тәртіппен берілетін болды. Лагерьлердегі дәрігерлік-санитарлық жағдайды қадағалау жергілікті денсаулық сақтау бөлімдеріне жүктелді [Яковлева, 2018].

Кеңес Одағы аумағында құрылғын барлық лагерлердің аталуын мақсатына қарай екі топқа бөлуге болады:

1. Ерекше мақсатқа арналған лагерьлер (1918 ж. бастап 1929 ж. дейін);

2. Еңбекпен түзету лагерлері (1929 ж. бастап).

Еңбекпен түзету лагерлерінің алғашқы тобы Ресейдің солтүстік аудандарында бой көтерді. Себебі, Ресейдің солтүстік аудандары қазба байлықтарға бай, мәселен Печора мен Воркута өзендерінің бойы тас көмірге, Ухта өлкесі мұнай қорларына бай, орман алқаптары өз алдына бар. Бірақ аталмыш жерлер адамның өмір сүруіне, еңбек етуіне өте қолайсыз әрі қауіпті еді. Кеңес билігі жазасын өтеп жатқандар арқылы бұл аймақтарды игеру мәселені шешуге тырысып, табиғаты қолайсыз аудандардың табиғи байлықтарын игеру үшін еңбекпен түзету лагерлерін сала бастады.

Соның бірі, әрі ең алғашқысы халық арасында «СЛОН» деген атпен тарап кеткен, бас бостандығынан айыру мекемесі ретінде КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің шешімімен 1923 ж. 13-қазанда құрылған Соловец лагері ерекше мақсатты еңбекпен түзету лагері болып табылады [Постановление, 2018]. Бұл түрмедегілер, негізінен, егін егумен, морская капустаны дайындаумен, мал бағумен айналысқан. Бұл лагерь, өзінің географиялық орналасу ерекшелігіне орай, көбінесе мемлекет саясатына нұқсан келтіргендерді **(**меньшевиктерді, ақгвардияшыларды, шіркеу қызметкерлерін, эсерлерді, т.б.) қоғамнан алыс ұстауға оқшаулау орны міндетін атқарған [Лопатин, 2018].

Айта кету керек, ІІХК (НКВД) құжаттарында «мәжбүрлі еңбек ету лагері» мен «концентрациялы еңбек ету лагері» терминдері синонимдес мағынада қолданылған. Сонымен қатар, сол кезеңге қатысты архив құжаттарында «концентрациялы еңбек лагерлері» деген атау да кездеседі [РФМА, 37]. Демек, мәжбүрлі еңбек ету лагерлерінің түрлерге бөлінуі тек қағаз жүзінде десе болғандай [Джекобсон, Смирнов, 2018] .

Арнайы мемлекеттік мекеме болғандықтан лагерлер жұмысының нақты белгіленген тәртіптері, құрылымы, жүйесі, т.б. аспектілері көрсетілген 1924 ж. 10 қазанда КСРО-ң Еңбекпен түзету лагерлерінің Кодексі жарияланады. Кодекстің «Қамау орындарындағы жалпы ережесі, оның негіздері мен ұйымдастырылуы» атты бөлімінің 1-тарауындағы 49-бабында былай жазылған: «Еңбекпен түзету

лагерлерінде адамдарды қинауға жол берілмейді, кісендеу, карцерге қамау, тамақ бермеу, туыстарымен кездестірмеу секілді физикалық тұрғыда қысым жасауға тыйым салынады». Алайда, шынай өмір бұл ережелердің қағаз бетінде ғана қалғандығын көрсетті [Исправительно-Трудовой, 2018].

Еңбекпен түзету лагерлер жүйесінің дамуы мемлекеттің экономикалық саясатының бағытымен тікелей байланысты болды. Мыңдаған тегін жұмыс қолын мемлекеттің экономикалық даму салалары бойынша пайдалану арқылы Кеңес билігі бірнеше мәселені бірден шешуді көздеді:

– Экономикалық тиімділікті арттыру;

– Қауіпті элементтерді қоғамнан оқшаулау;

– Кеңес мемлекетін тоталитарлық бақылауда ұстау.

Мәселен, 1925 ж. Сталиндік жүйе индустриализация бағытына көшкен болатын, яғни аграрлы экономикадан индустриялды экономикалық бағытқа өту жоспарланды. Алайда өнеркәсіп орындарын салу үлкен қаржыларды талап етті. Сонымен бірге, көп ұзамай елде ұжымдастыру науқаны басталған болатын (1929 ж.). Көптеген жаңа өнеркәсіптерді салу, ол үшін ақша табу, ұжымдастыру, соның салдарынан халықтың бас көтерулері, осының барлығы лагерлік жүйенің ұлғайып, кеңеюіне алып келді.

1929 ж. 13 мамырда Бүкілресейлік Коммунистік (б) партиясының Орталық Комитетінің Саяси бюросы «Қылмысы үшін тұтқындалғандардың еңбегін пайдалану» жөнінде қаулы қабылдайды. Ол қаулыда, жазасы 3 жылдан жоғары мерзімге сотталғандарды Ухта (Коми Республикасы), Индиго (Арктикаға жақын жерде) секілді ерікті жұмысшылар бармайтын, адам төзгісіз жағдайдағы аудандарда жұмысқа салуды бұйырған [Постановление, 2018].

1929 ж. 27 маусымында «Жазаланғандардың еңбегін пайдалану» атты қаулы жарияланады. Енді лагерьлерге «концентрациялық лагерьлер» деген атау қолданылмайтын болып, атаулары «еңбекпен түзету лагерьлері» деп өзгертіледі [doc/1009080, 2018].

1929 ж. 11 шілдеде лагерьлер жүйесін кеңейту және жаңа еңбекпен түзету лагерлерін ұйымдастыру бұйырылады. Нәтижесінде Сібірде, Солтүстікте, Қиыр Шығыста және Орта Азияда жаңа еңбекпен түзету лагерлері салынады. 1930-1932 жж. аралығында Нижегород, Кургур, Ухто-Печорский, Сибир, Сызрань, Қазақстан» және Қарағанды лагерлері пайда болады. Үш жылдан жоғары жаза алғандар бірден арнайы жасақталып жатқан лагерлерге тоғытылады. Бұл лагерлерді ұйымдастырудағы негізгі мақсат: табиғи байлыққа бай, ресурстары мол алыс шеткейдегі және адамдар қоныстанбаған жаңа жерлердің табиғи байлығын сотталғандардың көмегімен игеріп, пайдалану.

ГУЛАГ жүйесінің торына түскендерді тегін жұмыс күші ретінде пайдалану саясаты бірден қолдау тапты. Бүкілодақтық Халық шаруашылығы Кеңесі (ВСНХ) төрағасының орынбасары Г.Л. Пятаков: «Бұл аймақта тек тау-кен өндірісі ғана емес, ауыл шаруашылығын дамытудың да үлкен келешегі бар» деген еді. Тұтқындардың тегін еңбегін пайдаланудың қажеттілігін негіздеп берген Дзержинский болды. Ол: «республика қылмыскерлерге аяныш сезіммен қарай алмайды және оларға көп қаржы бөле алмайды. Сондықтан олар өз еңбегімен өздеріне қажетті шығынды жабуы керек, оларды жолсыз, елсіз мекендерге қоныстандыру керек» деген сөздері ГУЛАГ жүйесін құрудың негізгі ұстанымы болды. Бұл саясат Қазақстан жерінде де толықтай жүзеге асырылды [Садықов, 2011: 257-258].

Ал 1-3 жылға бас бостандығынан айрылғандарды арнайы ұйымдастырылған ауылшаруашылық немесе өнеркәсіптік колонияларда жұмысқа тарту көзделді [РФМА, 210- 212].

Бір жылдан кейін еңбекпен түзету лагерлерінің Ережесі бекітілді. Құрылған лагерьлерді толтыратын жазаланғандардың жаңа топтары пайда болды. Барлық сотталушылар 3 категорияға бөлінді:

1. бес жылға дейінгі мерзімге қамау жазасы кесілген жұмысшылар;

2. бес жылдан артық уақытқа қамау жазасы кесілгендер;

3. контрреволюциялық әрекеттері үшін қамау жазасы кесілгендер [http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009086, 2018].

Барлық еңбекпен түзету лагерьлері КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының (НКВД) қарауына (1934 ж.). беріліп, оның құрамындағы ГУЛАГ – яғни лагерлерді басқаратын Бас Басқармаға тікелей бағынатын болады.

Еңбекпен түзету лагерьлері 1934 ж. 1 желтоқсанда Ленинград қаласында БК(б)П ОК Саяси бюро мүшесі БК(б)П Ленинградтық обкомның бірінші хатшысы С.М. Кировтың қастандықпен өлтірілуіне байланысты басталған «Қызыл террордың» кезінде ерекше қарқынмен толықтырылды. Бұл оқиға КСРО-да жаппай қудалау мен реппрессияға түрткі болады. Сталин Ежов пен Косаревке (Халық комисарлары) қылмыскерлерді халықтың ішінен іздеп табуға бұйырады. Тергеу жұмыстары барысында 1935-1938 жж. ІІХК бүкіл елді қамтыған Кеңес өкіметі қарсы астыртын сөз байласқан топтар бар екендігін жариялайды. Содан бастап, 1937-1938 жж. үлкен қанды террор науқаны барысында жоспарлы түрде саны белгіленген деуге болатын «халық жауларын» әшкерелеу, жазалау бастау алады. Сталин БК(б)П ОК ақпан-наурыздағы пленумында сөз сөйлеп, елді контрреволюциялық қалдықтардан тазарту керектігін айтады. Нәтижесінде

атақты №00447 қаулы қабылданып, антисоветтік элементтерді іздеу науқаны басталып кетеді. Репрессияға ұшырағандардың барлығы екі категорияға бөлінді: 1-категория бойынша сотталғандар ату жазасына кесілсе; 2-категорияға лагерлерге 8-10 жылға сотталғандар кірді [Лопатин, 2018].

1937 ж. 3 шілдеде Мәскеуден Батыс-Сібір ауданының ІІХКБ (УНКВД) басшысы Мироновқа және Қазақстаның Ішкі Істер халық комиссары Залинге құпия телеграмма жолданады. Ол хатта жақын арада атылып кеткендердің отбасы мүшелерінің сотталатындығы, олардың көбісі әйелдер екендігі, сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балалар болатындығы және олардың саны 6-7 мыңдай екендігі хабарланады. Олар үшін әрқайсысы 3 мыңнан қабылдай алатын арнайы екі концлагер ұйымдастырып, күшейтілген қарауыл қойылып, сотталғандарды лагерь ішінде жұмысқа тарту керектігі баяндалады. Бұл үлкен операцияның бастамасы еді. Нарым (Батыс Сібір) мен Қарағандыда тез арада лагер тұрғызып, жабдықтау тапсырылады.

1937 ж. 15 тамызында КСРО ІІХК №00486 «Отанын сатқандардың әйелдері мен балаларын репрессиялау операциясы» атты жедел бұйрық шығарылады [Сборник, 1993: 10]. Бұл құжат бойынша әйелдерді тұтқындау тәртібі, топтарға бөлу, мүлкін тәркілеу, балаларды балалар үйіне орналастыру механизмдері, т.б. аспектілер толықтай дерлік қамтылған. Саяси сылтаумен қудаланғандардың барлығының дерлік әйелдері бірнеше ай ішінде ұсталып, 5-8 жылға еңбекпен түзету лагерлеріне тоғытылды. Айта кету керек, «отанын сатқандар отбасының мүшесі» атты термин кеңестік заңнамада алғаш рет 1934 ж. кездеседі. ОАК-ң қаулысы бойынша шекара асып кеткен әскери қызметкерлердің отбасылары 5-10 жылға лагерьлерге қамалып немесе Сібірге айдалған [Узницы, 2003: С. 7].

1937 ж. 3 желтоқсанда ІІХК тапсырмасы бойынша жоғарыда аталған үкім бойынша сотталғандарды қамайтын «26-нүкте» деп аталатын Карлагтың еңбекпен түзеу мекемесі ретінде Ақмола арнайы бөлімшесі құрылады. Алғашқы сотталған әйелдерді АЛЖИР лагері 1938 ж. қаңтар айының басында қабылдай бастайды. А.Р. Кукушкина зерттеушінің баяндауынша лагерь тез арада толып, тіпті, Карлаг басшылығы алғашында келіп жатқан этаптарды басқа лагерлерге жіберіп, ал күзге қарай тағы бір – арнайы Спасское бөлімін құрады. Отанын сатқан опасыздардың әйелдері Мәскеуден, Орынбор, Иркутск, Ростов, Калуга, Орск қалаларынан келе бастайды [Кукушкина, 2002: 73].

Алғашқы жылдары АЛЖИР лагері тек отанын сатқандардың отбасы мүшелерінің лагері емес, «өте қауіпті» қылмыскерлерді ұстайтын лагерь ретінде қаралды. Оған дәлел, бұл әйелдер лагерінің Карлаг-қа емес, тікелей Лагерлердің Бас Басқармасына бағынуы. Тек 1939 ж. мамыр айына қарай АЛЖИР «арнайы тәртіптен» жалпылагерьлік жүйеге ауыстырылды. Яғни сотталушы әйелдер сыртпен байланыс жасап, хат жазысып, туғандары жайлы ақпарат алуларына рұқсат етілді. Осы кезден бастап лагерлер арасында сотталушыларды бір-бірімен араластырып, қажеттілікке қарай бір лагерьден екіншісіне ауыстыру жұмыстары басталды. «Отанын сатқан опасыздардың» әйелдері Карлагтың басқа да бөлімдеріне орналастырылды, дегенмен көп бөлігі Долинкаға түсті. Ұлы Отан соғысының қарсаңында Ақмола лагеріндегі сотталушылар контингенті араласып, Карлагтың басқа бөлімдерімен бірдей болды [Кукишкина, 2002: 90].

«АЛЖИР» Қарағанды лагерлер архипелагының 26-бөлімшесі ретінде КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының 1937 жылғы 15 тамыздағы № 00486 бұйрығы негізінде құрылды. Лагерь қазіргі Астана қаласының оңтүстік-батысында, Төңкеріс (Малиновка) елді мекенінде орын тепті.

Лагерь мен оның қызметі арқылы қыз бала мен ананы ерекше қадірлеген, өзгені өзіндей қадірлеген ұлттық санамызға шындық ретінде қабылдауға мәжбүр еткен, халықты шарасыз жағдайға түсірген сызат-нәубет кірді. Отбасының ұйытқысы, ата-баба тегін ұрпағына ұмыттырмау қызметін адал атқарған аналар 1937 жылдың зұлматына жем болды. Жазықсыздан жазықсыз «Отанын сатқандар әйелдерінің Ақмола лагері» (АЛЖИР) деп аталатын лагерь-тамұққа тоғытылды. Онда партия, кеңес органдарындағы басшы қызметкерлердің, соғыс қайраткерлерінің көрнекті ғалымдар мен жазушылардың әйелдері, туған-туыстары азап шекті. Олар қорлық пен азаптың алуан түрін көріп, кәнігі қылмыскерлерше номерленіп, ешқандай құқықтарға ие бола алмады. Төрт жасқа толған сәбилер Осакаров балалар үйіне жіберілді.

Ана мен баланы айырудың қасіретті шағын әйелдер өз естеліктерінде жиі жазады [Ұрпақтар, 2011].

АЛЖИР-ге Кеңестер Одағының 60 қаласынан «тұтқын» әйелдер әкелінген. Егерде ІІХК-ның 00468 бұйрығы бойынша 18 мың әйел (ОСОМ – отанын сатқандар отбасыларының мүшелері (ЧСИР) саяси қуғын-сүргінге ұшыраса, ал оның 4482-сі АЛЖИР-де азап шеккен.

Одан кейінгі жылдары АЛЖИР-дегі әйелдер саны өсіп отырды. Ресми түрде «Р-17» деп аталған 26-нүктеде 1937 жылы-ақ тұтқын әйелдер саны 6,5 мыңға жеткен деген пікір бар [Тасымбеков, 1993: 41]. 1938 жылы лагерьде 8 мың қамаудағы әйелдер мен 4500 «Отанын сатқандардың отбасы мүшесі» болған. 1500 адам басқа да лагерьлерде болды. 1939 жылдың 29 желтоқсанынан бастап АЛЖИР Карлаг құрамына енді. 1953 жылы 17-Ақмола лагері жабылды. Дегенмен, 1958 жылға дейін лагерьден әйелдер біртіндеп босап жатты, тіпті кейбір босаған әйелдер бостандықта орнын таппай, қайта оралып, лагерьде әртүрлі жұмыстар жасап отырды.

Қазіргі есеп бойынша бұл лагерьден барлығы шамамен 22 мыңдай әйелдер өткен. Соның ішінде алды 5 жылға, арты 8 жылға түрмеге кесілгендер, сонымен бірге, басқа лагерьлерден этаппен келіп 3 немесе одан көп ай мерзім ішінде лагерьге тоғытылғандар, өздері де, құжаттары да өздерімен бірге жоғалып кеткен, сол себепті тізімге енбей қалғандар да бар.

ІІХК-ның 1937 ж. 15 тамыздағы №00486 бұйрығы шыққаннан бастап, «оңшыл-троцкистшіл, шпиондық-диверсиялық ұйым мүшелері, Отанын сатқандар» деп атанған тұлғалардың әйелдері жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырай бастады. Тіпті, күйеуінен ажырасып кеткендер де «халық жауының» әйелі ретінде тұтқындалып, түрмеге қамалып, лагерьлерге айдалған. Кейіннен, ақталу процесі жүргеннен кейін, саяси қуғын-сүргін құрбаны болған тұлғаларға берілетін жеңілдіктер, «халық жауының» әйелі болып құдаланған, бірақ кезінде заңды түрде некеге тұрмаған аналарға берілмей де қалған.

Айта кету керек, архив қойнауларынан табылған, лагерлерге тоғытылған әйелдерге қатысты ресми құжаттар әйелдерді тұтқындау себептерін қылмысы үшін дәлелді етіп, ал жүкті әйелдердің жағдайы, бала тууы мен бала күтіміне қатысты шараларды адамгершілік принциптерге лайықты етіп көрсетеді. Ресми құжаттарда жазаланған әйелдердің жұмыстан шығарылу себебі «өз еркімен босады» деп тіркелген. Нақты айтқанда ресми құжаттар лагерлердегі тамұқтық жағдайларды көрсетпейді.

Заңдар, нұсқаулар, бұйрықтар, тапсырмалар және т.б. құжаттар нақты қылмысы бар адамдарды жазалауға лайықты шараларды жүзеге асырғандай болып рәсімделген. Мысалы, Тарих және этнология институтының қызметкерлері: А.И. Құдайбергенованың, Г.Омарованың және Е.Ешімнің ізденісі арқасында бірқатар материалдар, с.і. Қарлаг архипелагының бөлімшелерінде бақылаушы (надзиратель) болып жұмыс атқарған М.Т. Юзипенконың ісі, естелік-жазбасы табылды. Астана қалалық архивінде лагерь тарихына байланысты №370 нөмірмен сақталған М.Т. Юзипенконың (1904-1994 жж.). жеке қорында оның өз әрекетін, АЛЖИРдегі қатал тәртіпті жұмсартып, ақтап жазған естелік-хаттары сақталған.

Естеліктегі Қарағанды лагерінің, соның ішінде Ақмола бөлімшесінің жұмысы және лагерьге тоғытылған әйелдер мен лагерь өмірі жайлы мәліметтер бақылаушының көзқарасы тұрғысында жазылған. Айта кету керек, АЛЖИР тарихына қатысты осы күнге дейінгі жарияланған еңбектерде бұл құжат мәліметтері пайдаланылмаған. Сондықтан бұл құжатты біз алғаш рет ғылыми айналымға тартып отырмыз десек болады [Юзипенко, 52 іс.]. Украинаның Черкасск облысы, Писаревка селосында туылып, әкесімен бірге 1903 ж. солтүстік Қазақстанға қоныстанған Юзипенко Михаил Терентьевич өзінің жазбасын 1921-1923 жж. Поволжьенің ашығып жатқан халқына, питерліктерге арнап Солтүстік Қазақстаннан астық жинаған азық-түлік отрядында болғанынан бастайды. (*Бұл жылдардың Қазақстанды да ашаршылық жайлаған жылдар екенін ескерейік - автор*). Орта Азиядағы, Бұхарадағы басмашылармен күреске кавалерист қатарында қатысқан ол өзінің жүріп өткен өмір жолын еске түсіреді. 1931 жылдан бастап Қарағанды қалалық атқару кеңесінде, партиялық қызметтерде болған Юзипенко 1934 жылдан бастап Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінде бақылаушы қызметін атқарып, 1939 жылдан Қарлагтың 26-нүктесінде, Ақмола бөлімшесінде (АЛЖИР-де) әкімшілік-шарушылық бөлімінің бастығы болып қызмет атқарады. 1941-1943 жылдары «АЛЖИР», яғни «Отанын сатқандар» әйелдерінің Ақмола лагерінің бастығының орынбасары болып қызмет атқарады [АҚМА, 1-16-пп.; 1-8-пп; 1-24-пп.]. Қорға автор естеліктерін 1989, 1991, 1992, 1994 жылдары өткізген. Қордың алғы сөзінде М.Т. Юзипенко «1934 жылдың ақпанынан 1948 жылдың наурызына дейін Қазақ КСР ІІХК - ІІМ жүйесінде қызмет еткен, оның ішінде, яғни «26 нүкте», «АЛЖИР» деп аталған Қарлагтың Ақмола лагерінің бастығының орынбасары болды» делінген.

Бұл құжат түрме қызметкерлерінің түрмедегі қатал тәртіпті қалыпты жағдай ретінде қабылдағанына куә деуге болады. Өз міндетін адал атқардым деп есептеген М. Юзипенко Қарлаг Ақмола бөлімшесінің қалыптасуы туралы жазбаларында «Отанын сатқандар» әйелдер лагерінде жағымды жағдайдың қалыптасқанын, әйелдер сегіз сағат жұмыс істеп, балаларымен бірге тұрып, барлық медициналық қызмет көрсету салаларының көмегін пайдаланғанын айтады. Құжат АЛЖИРге тоғытылған әйелдердің айналысқан шаруашылықтарынан хабардар етеді. Ол лагерьдегі әйелдердің 10 мың га егістік жерге бидай, арпа, тары, сұлы сияқты дәнді дақылдар еккенін, 210 мың га суармалы жерге картошка, капуста, қызылша, сәбіз, помидор, қияр және пияз көкөністерді өсіргенін айтады. Лагерьде, сонымен қатар, 500 бас сиыр және 500 бас жылқы өсіретін 2 ферма болған. Ауыл шаруашылық жұмысынан бөлек 2000 әйел қызмет ететін тігін фабрикасы мен тоқыма өндірісінде жұмыс істеді. Бұл жұмыстардың барлығын жазасын өтеп жатқан әйелдер атқарды, кейбірінің көп жылдық тәжірибесі бар аналар еді. Атап өтетін болсақ, бас агроном қызметін ауылшаруашылық ғылымдарының кандидаты Е.А. Сенцова, аға зоотехник қызметін Н.С. Савельева, мал дәрігері қызметін К.М. Дедкова, көкөніс өсіруші-агроном, суармалы егістің меңгерушісі А.И. Руденко атқарды. Ал тігін фабрикасын тәжірибесі мол маман М.Л. Анцис басқарды. Осы фабриканың құрылуына да, жұмыс жасауына да атсалысып, ұйымдастырушысы да өзі болды. Бұл фабрика соғыс жылдары майданда жүрген солдаттарды әскери киімдермен қамтамасыз етіп отырды. Негізінен фабрикаға шикізатты Ивановадан, Тейковадағы тігін фабрикасынан, Барнаул мен Ташкенттегі комбинаттардан алды. Фабрикада

жұмыс істеп жүрген әйелдер: «Бәрі майдан үшін, бәрі жеңіс үшін» деген ұранмен тоқтаусыз 3 ауысыммен жұмыс атқарған. Сөйтіп олар 1942 жылы 1 млн рубльге дейін табыс алып келді – деп жазады М.Т. Юзипенко [АҚМА, 3-4-пп.; 7-п.].

Ол «Свидетельствую как это было (К истории Карлага)» атты құжатта лагерді тіпті одан әрмен керемет етіп көрсетеді: «Қарлагты тұтқындар орны емес, курорт болды деп айта аламын ба? Басқа лагерлермен салыстырғанда – иә!» – деп жазған [АҚМА, 13-п.]. М.Т. Юзипенконың жазған естеліктерінен Қарлагтың тарихы туралы материалдарды ала алатынымызды жоққа шығармаймыз, әсіресе мекеме басшылары, шаруашылық жағдайы мен экономикалық әлеуетіне қатысты мәліметтер кездеседі.

Айта кету керек, Қайта құру жылдарынан соң мерзімді басылымда жарық көрген журналистердің Қарлаг, АЛЖИР туралы ащы шындықты айтып жазған мақалаларына байланысты М. Юзипенко көп айтысқан. Бірнешеуін көрсетелік. «Казахстанская правда» газетіне шыққан В. Диктің «Карлаг» атты мақаласына байланысты газет редакторы Ф. Игнатьевке, «Ленинская смена» газетіне шыққан В. Комаровтың лагерь тұтқындары З. Тіналина мен Шубрикованың айтуымен жазылған «Правда Алжира» мақаласына қатысты жазған арыздары бар. Барлық арыздарында ол өзінің кінәсіз екендігін дәлелдеп бағады.

М. Юзипенконың ақталмақшы болып істеген қарекеттеріне сын - пікірді А. Тасымбеков өзінің «Жан дауысы: АЛЖИР архипелагы» кітабында білдіреді. Еңбекте «Отанын сатқандар» әйелдерінің Ақмола лагерінде болған тұтқындардың естеліктері мен мемуарлары ішінен аталған лагерь бастығы туралы мәліметтерді кездестіруге болады. М. Юзипенконың мұрағатқа өткізген құжаттарында шындыққа жанаспайтын тұстары кездеседі. Мысалы ол АЛЖИР тұтқынында болған З. Тінәлинаны Ақмолада лагерінде болған жоқ деп көрсетеді. Ал, Алматы қаласы Ішкі істер архивінен алынған анықтама-құжат З. Тналинаның АЛЖИР лагерінде болғанын растайды (*Анықтама құжат мақала соңында 1-қосымша ретінде беріледі – авторлар)*

Зерттеуші А. Тасымбеков сұқпат барысында З. Тінәлинадан қақтығыстың мән-жайын сұраған. З. Тінәлина төмендегідей жауап берген: «Ойлашы өзің, ол кезде әйелдер лагері бастығының орынбасары болып, бізге тұтқын ретінде қараса, ал ендігі ақталып отырған біздер, мыңдаған аналар оған неге кешірім жасауымыз керек. Уақыт өтті деп кешіріммен қарасақ, қиянатымызды ұмытқанымыз емес пе. Бұл бір де. Екінші, Юзипенко Ұлы Отан соғысына қатысушы ретінде орден-медальдармен наградталып, қолын жылы суға малып отырған қадірменді зейнеткер. Ал біз болсақ, Ұлы Отан соғысы жылдары лагерь тұтқыны болдық. Сонда өзіміз көрген қасіретті өзіміз жасырғанымыз шындықтың тұнба бастауын бітеп тастағанмен бірдей болғаны да. Жоқ, олай болмау керек. Сондықтан Юзипенконың қасірет жылдары істеген ісін қолдай алмаймын, мыңдаған аналардың атынан оның орден, медальмен орынсыз наградталғаны жөнінде жазғаным рас. Юзипенко да қалысқан жоқ. Қорғанып бақты. Мен оны осылай, баспасөз арқылы тұқыртып алдым». Ал Шубрикованың баласы К. Шубриков та «Әлгі Юзипенко дегеннің сөзіне сене бермеңдер. Зобалаң уақыттың сұрқылтайларының бірі сол. Ол «Алжирдің» лагерь бастығының орынбасары болғандықтан өзін-өзі ақтайын деп, бас бостандығынан айрылған аналар өмірін «жұмақпен» салыстырғысы келеді» - деп баяндайды [Тасымбеков, 1994].

1990 жылы Малиновка поселкісінде, сталиндік зобаланда, АЛЖИР-де қайтыс болған аналарға арнап «Әділет» - «Мемориал» қозғалысының ұйғарымымен және көпшіліктің талап-тілегімен ескерткіш орнатылды. Бұған сондағы Ақмола құс фабрикасының басшылары қолдау көрсеткен. Бұрынғы Кеңестер Одағының әр жерінен тірі қалған аналар жиналды. Осы кездесуге қатысқан сол кездегі Малиновка селосындағы «АЛЖИР» саяси қуғын-сүргін мен тоталитаризм құрбандарының мұражай-мемориалдық кешенінің Экспозиция және көрме бөлімінің меңгерішісі Раиса Жақсыбаеваның айтуынша, кездесуге тұтқында болған әйелдердің көпшілігі келген. Олар сол жүздесуге қатысқан М. Юзипенконы жек көретіндерін ашық білдірткен. Р. Жақсыбаева оның тұтқын әйелдерден хат алысып тұрғандығын да жоққа шығарады, көптеген құжаттарды М. Юзипенко қолдан жасады деген пікір білдіреді. Лагерьде басшылық қызмет атқарған және орынбасарларының түрмедегі аналарға жасаған қиянаты кейіннен олардың ұрпақтарының тағдырына әсер еткенін айта кеткен жөн.

Сонымен, лагерьдің басшылары, бақылаушылары болып қызмет атқарғандар естеліктерінде АЛЖИР-дегі әйелдер жағдайын жұмсартып көрсеткісі келгенімен, лагерь тамұғында қамалған әйелдердің естеліктері лагерьдегі шынайы өмірді, адам төзгісіз жағдайдын куәсі.

Лагерьде болғандардың бірі өз естеліктерінде «Қасымдағы бір қазақ әйел «менің күйеуімді тракторист деп тұтқындады. Бірақ ол бригадир болды ғой. Ол тракторист емес. Неге оны тракторист дей береді. Ал, мен не істедім. Не үшін түрмеге қамады?» - деп әрдайым таңғалып, бұндай жағдайға қалайша тап болғанын түсінбей жүрді. «Троцкист» болмақ түгіл, «троцкист» пен «тракторист» ұғымын шатастырып, ол сөзді де, оның мәнін де тіпті түсінбейтін әйелдер өте көп болатын» - деп еске алатын. Ал, «троцкист» ұғымының не екенін түсінбейтін әйелдер көп болатын.

Архив құжаттарының бірінде «қылмыстары дәлелденіп, әшкереленген, 1936 ж. 29 шілдеден 1937 ж. 10 сәуірі арасында партия қатарынан шығарылған«троцкист-зиновьевшілердің, алашордашылардың тізімі» жарияланған. Бұл тізімде қазіргі кезде белгілі болып, зерттеулер мен газет-журнал бетіне шығып, халықтың назарында жүрген, кезінде қуғындалған мемлекет қайраткерлері мен алашордашылар тіпті де көрсетілмеген. Мұнда аудан, ауыл, колхоз-совхоздарда қарапайым басшылық қызметтерде болған немесе қарапайым қызмет атқарған, бірақ қылмысты деп танылып, «әшкереленген», партия қатарынан шығарылып, жазаланған жер-жерлердегі бастауыш партия ұйымдары бойынша мүшелерінің тізімі (*тарихи айналымға алғаш түсіп отырған тың есімдер – автор*) берілген. Тізімде адамдардың аты-жөні, қызметі, не үшін қылмысты деп табылғандығы туралы анықтама бар. Құжат тізімдегілердің негізгі көпшілігі «троцкист-зиновьевшілер, біршамасы «алашордашылар» деп жазаланғанын көрсетеді. Міне, осы қарапайым адамдардың әйелдері «Менің күйеуім тракторист емес. Менің күйеуім - бригадир» деп лагерьдің қапасында қамалғандар болып табылады.

Төмендегі 2-қосымшада Қазақстанның бірқатар өңірлерінен «қылмыстары дәлелденіп», әшкереленген, ұсталған, сондықтан, партия қатарынан шығарылып, жазаға тартылған «отанын сатқандардың» бірқатарының тізімі берілді. Қосымшаға архив құжаттарында кездесетін адам есімдер түгел сыймайтыны белгілі. Бірақ, мысал ретінде берілген кішкене үзінді мәліметтерден бүкіл Қазақстанды «троцкист-зиновьевшілер» түріндегі, «халық жаулары» қаптап кеткендей күй кешесің. Бұл бір мысал. Ал, тақырыпты тереңдетіп қарасақ, АЛЖИР тамұғында болғандардың, жазықсыз жазаланғандардың есімдері анықтала түсері анық.

Лагерьде қарапайым үй шаруасындағы әйелдерден бастап, ақын, жазушы, ғалым, әнші, биші, дәрігер, мұғалім, режиссер, артист, партия, комсомол, кәсіподақ қызметкерлері, стенографист, тіпті мал дәрігерлеріне дейін 18-25 жастағы әртүрлі мамандық иелерінің қорлық көргені белгілі. Жастық өмірін солдырып, қайғы-қасіретке ұшыратып, өздерінің ғана емес, ұрпақтарының да өмірлеріне өшпестей таңба салған лагерьлік тамұқта алжирліктер түрменің түнекті өмірін сүрді.

Ақмоладағы әйелдер лагеріне Ұлы Отан соғысы жылдары да әйелдер әкелінді. Бір қадақ бидайды аш-құрсақ отырған балаларына апарып, талғажу етпекші болған аналар да «халық жауына» айналды.

2003 жылы Москва қаласында жарияланған «Узницы АЛЖИРа» жинағында 1938-1940 жылдары АЛЖИР түрмесінде қамалған әйелдердің тізімі жарияланған. Ол жинақта 7259 әйел-тұтқындар туралы қысқаша мәлімет беріледі [Узницы, 2003]. Осы жинақта берілген тізімде осы мақалада аттары аталған, Е.А. Сенцова, Н.С. Савельева, К.М. Дедкова, А.И. Руденко туралы еш мәлімет берілмеген. Яғни олар және басқа да әйелдер туралы мәліметтер анықтауға мұқтаж.

1940-1953 жылдар аралығында қосылған «отанын сатқандар отбасының мүшелерінің» тізімі толық анықталған жоқ. Қазіргі кезде «АЛЖИР» мемориалды-музей кешені қызметкерлерінің, зерттеушілердің еңбектерінің арқасында 7,5 мыңдай әйелдің аты-жөні белгілі болды. Қалған есімдерді анықтау ұрпақтың алдында тұрған борыш-міндет болып табылады. **Қорытынды.** Кеңестік тоталитарлық қоғамның адам санасына салған зардаптары әлі күнге дейін жаңғыруда. Сталиндік жазалау саясаты кезінде қазақ халқының ерте заманнан бері сақталып келе жатқан әйелдердің қоғамдық дамудағы орны мен рөліне берілген бағасы мен соған сәйкес келетін қарым-қатынастары аяқ асты болды. Өткен тарихымыздағы ұмытылмас, халық жадында «әділетсіз жара» ретінде сақталуға тиісті, әйел мен баланың қоғамдық өмірдегі орны мен рөлін анықтауда тарихи сабақ бола алатын оқиғаны ұмытпау керек.

1-қосымша

Департамент внутренних дел города Алматы.
Информационно-аналитический центр
050012, г.Алматы, ул. Масанчи, 57 «А» [*Архив АЛЖИРа***]**

Архивная справка

Архивное уголовное дело по обвинению **Тналиной З.** находится на хранении в Специальном государственном архиве ИАЦ ДВД г. Алматы.

В материалах дела имеются следующие сведения: **Тналина Загфи** 1911 года рождения, национальность казашка, уроженка Карагандинской области, Вишевский. Образование – среднее. До ареста проживала в Алма-Атинской обл. г. Алма-Ата, работала секратерем. Арестована 09.04.1938 года, УГБ УНКВД КазССР. Осуждена ОС НКВД СССР от 10.06.1938 года по статьям: 58-2, 58-7, 58-8, 58-9, 58-10, 58-

11 УК РСФСР к лишению свободы в ИТЛ сроком на 3 года. Реабилитирована 20.08.1956 года Главной военной прокуратурой СССР за отсутствием состава преступления.

Муж – Алибаев Абат Баженович, 1905 года рождения, национальность – казах, уроженец Алма-Атинской обл. г. Алма-Ата. Образование высшее гуманитарное. До ареста проживал в Алма-Атинской обл., г. Алма-Ата, работал зам. заведующего. Арестован 27.04.1937 года НКВД по Алма-Атинской обл. Осужден Военной коллегией Верховного Суда КССР, от 27.02.1938 года по статьям: 58-10, 58-11 УК РСФСР к ВМН. Реабилитован: 07.09.1957 года Верховной коллегией Верховного Суда КССР, за отсутствием состава преступления.

Основание: архивное уголовное дело №4362 фонд №20.

Приложение: на 8 листах.

И.о. начальника ИАЦ
ДВД г.Алматы **С. Фазылханов**

Гл. специалист ИАЦ
ДВД г. Алматы **А. Шаяхметова**

Қосымша 2

1936 ж. 29 шілдеде партқұжаттарын тексерген және айырбастаған кезде, айырбастағаннан кейін және БКП /б/ ОК хаттарына байланысты әшкереленіп, партиядан шығарылған троцкист-зиновьевшілдер, Алашордашылар [РМӘСТА, 56: 50-62]

ТІЗІМІ

Партқұжаттарын айырбастағанға дейін әшкереленген троцкистшіл-зиновьевшіл партаппарат қызметкерлері				
	Рудерман Исаак Яковлевич	1918 ж. бері	Оңт. Қаз. облысы, Майлыкөл қой совхозының саяси бөлімінің басшысы	Троцкист-екіжүзді
	Калинин А.А.	1925 ж. бері	Қостанай обл. Москалев етсовхозының партком хатшысы	К-р, троцкистшіл әрекеттері үшін
	Покровский	1927 ж.	Шымкент қаласы БКП /б/ қалалық комитеті парткабинетінің меңгерушісі	Троцкистшілдердің көмекшісі
	Гераси мов В.В.		ОРПО Өлкекомының инструкторы	Троцкистшіл оппозицияға кіргенін жасырғаны үшін
	Беков Сафа		№3 «УРС» совхозының парторгі	Ұлтшыл-троцкистшіл
	Сухочкий Леонид		Нұра ауданы, Жарасбай ет/сүт совхозының партком хатшысы және саяси бөлім басшысының көмекшісі	К-р насихат таратқаны үшін, троцкишіл-зиновьевшіл оппоззицияның құйыршығы
	Поздняк В.В.	1926	Совсиньторг саяси бөлімінің басшысы	Троцкишіл
	Исаков Сартай	1928	«Жалқұдық» колхозы саяси бөлімі басшысының бұқаралық партиялық жұмыстар жөніндегі орынбасары	Троицкистшілдер мен ұлтшылдармен байланысы үшін
	Замский Ефим Шпемович	1926	Ақтөбе қалакомшаруашылығының абаттандыру бойынша конторының меңгерушісі	К-р троцкистшіл-зиновьевшіл оппозицияға қатысушысы.
0	Романова Лидия Ивановна	1925	қ. наубайхананың меңгерушісі	К-р троцксишіл-зиновьевшіл оппозицияның қатысушысы
	Меняев	1	Бөрілі ауданы	К-р троцкистшіл-

1	Сергей Александрович	924	аудандық ішкі сауда бөлімінің меңгерушісі	зиновьевшіл оппозицияға қатысушысы
2	Лотте София Андреевна	1918	Прибалхашқұрылыс Құрылыс денсаулық бөлімінің меңгерушісі	Троцкистшіл, антипартиялық жұмыс жүргізген
3	Павлов Иосиф Моисеевич	1918	Прибалхашқұрылыс II кірпіш зауытының директоры	Троцкийдің жақын досы
6	Короленко Петр Иванович	1924	Шымкент электростанциясының директоры	К-р троцкистшіл-зиновьевшіл оппозицияның белсенді қатысушысы
7	Манько Хаим Исаакович	1921 ж.	Түрксіб басқармасы қаржы бөлімінің басшысы	Белсенді троцкистшіл әрекеті үшін
8	Богушевский М.И.		Қаскелең ауданы Қазсауда меңгерушісі	Қарусызданбаған троцкист

Алашордашыл және контрреволюционер ұлтшылдар деп әшкереленген /партқұжаттарын айырбастағанға дейін партиядан шығарылған/ өлкекомдар мен обкомдардың номенклатуралық қызметкерлері				
	Тарлыкбаев Керей	IV – 25 ж.	Түлкібас МТС директоры	Алашордада офицер қызметін атқарғаны үшін
	Сартов Қыышбек	1928 ж.	Дубровский орман шаруашылығы бөлімшесінің директоры	Алашорда қарулы отрядында қызмет еткені үшін
	Мантазаров Сазанбай	1932 ж.	Андреев ауданы «Есалы» колхозының төрағасы	Алашорда белсендісі
	Абдулин Кенжеғалий	1926 ж.	Созақ ауданының аудандық газетінің редакторы	Алашордашы
	Касабулатов Есенғали	1920 ж.	Новороссийский ауданы Қызылқайың етсовхозының директоры	Алашордашы
	Жанғазин Кәрим	1925 ж.	Сүтеттресінің директоры	Белсенді Алашордашы

1	Садчиков И.С.	1916 ж.	Қарағанды облысының облжоспар төрағасы	К-р троцкишілдік көрсеткені үшін қамалды
2	Горский А.П.		ПБС Бас инженерінің орынбасары	ПБС-ғы к-р зиянкес ұйымдардың мүшесі
3	Муртазин Газиз	1926 ж.	НКЗ Хлопский басқармасының басшысы	Контрреволюционер-ұлтшыл
4	Шумский С.Ф.	1921 ж.	Орал қ. ВКСХШ ректоры	Троцкист екіжүзді
5	Нурумов А.Н.	1926 ж.	Қазалы ауданы зоотехникум директоры	Контрреволюционер-троцкист
6	Погодин П.П.	1919 ж.	Зам. Пред. Жуалы ауатком-ының төраға орынбасары	Контрреволюционер-троцкист
7	Иванов Б.М.	1920 ж.	Қазегінхалком қаржы жоспары бөлімінің басшысы	К-р, троцкистшіл зиянкес ұйымдардың зиянкес әрекеттері, оңшыл Нусиновпен байланысты

				болғаны үшін
8	Голик П.П.		Ақтөбехимкомбинат АХО басшысы	К-р, троцкистшіл насихат жүргізген
9	Гросс П.А.	1918 ж.	Зав. КарГРЭС-тің электротехникалық бөлімшесінің меңгерушісі	Троцкист зиянкес

Троцистшіл-зиньевшіл деп айыпталған Өлкеком және Обкомның номенклатуралық қызметкерлері (парткұжаттарын ауыстырғаннан кейін)

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Абдакимов А.А. Тоталитаризм: депортация народов и репрессия интеллигенции. – Караганда, 1997. – 83с.
2. Архив «Музейно-мемориального комплекса жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР».
3. Астана қалалық мемлекеттік архиві, 370-қ., 1-т., 50-іс, 52-іс, 57-іс.
4. Астана қалалық мемлекеттік архиві, 370-қ., 1-т., 51-іс.
5. Астана қалалық мемлекеттік архиві, 370-қ., 1-т., 52-іс.
6. Джекобсон М., Смирнов М.Б. Система мест заключения в РСФСР и СССР. 1917-1930 / http://old.memo.ru/history/NKVD/GULAG/articles/Chapter2.htm. – қаралды 16.10.2018 .
7. Исправительно-Трудовой Кодекс РСФСР. http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009071; – просмотрено 06.10.2018.
8. Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников родины»: История и судьбы. – Караганда: Trade Елена и К., 2002. – 184 с.
9. Личный архив А.Н. Яковлева / http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009055. – просмотрено 06.10.2018.
10. Личный архив А.Н. Яковлева / http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009063. – просмотрено 06.10.2018.
11. Лопатин П.К. Исправительно-трудовые лагеря в СССР http://www.memorial.krsk.ru/Work/Lect/Lopatin1.htm. – просмотрено 06.10.2018.
12. Мұсағалиева А.С. /http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/565
13. О лагерях принудительных работ: Инструкция Президиума ВЦИК от 12 мая 1919 г. / Декреты Советской власти. – М., 1971. – Т. 5. – 701 с.
14. Постановление Полютбюро ЦК ВКП(б) «Об использовании труда уголовных арестантов». http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009076;– просмотрено 06.10.2018.
15. http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009080. – просмотрено 06.10.2018.
16. Постановление СНК СССР об организации Соловецкого лагеря принудительных работ особого назначения. http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009067 – просмотрено 06.10.2018.
17. РМӘСТА, 17-қ., 71-т., 56-іс, 50-62 пп.
18. РФМА. 4042-қ., 8-т., 12-іс, 37 п.
19. РФМА. 5446-қ.,1-т., 48-іс, 210-212 пп.
20. Садықов Т. XX ғ. 30-50 жж. Кеңестік тоталитарлық саясат және оның Қазақстанға тигізген зардабы / «АЛАШ-АЛЖИР. Бірінші том. – Астана: Сарыарқа, 2011. – 384 б.
21. http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009086. – просмотрено 06.10.2018.
22. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / Отв. и сост. Е.А. Зайцев. – Москва, 1993. – 224 с.
23. Узницы «АЛЖИРа». Список женщин – заключенных Акмолинского и других отделений Карлага. – М.: Звенья, 2003. – 567 с.
24. Ұрпақтар ұмытпайды» = «Помнять потомки = «The descendants remember». – Семей, 2017. - 514 б.; ALJIR. Qorqinisti tustey… Kak strashnyi son… Estelikter. Vospominaniya / Бас редакторы: Болат Жүнісбеков, «АЛЖИР» мемориалды-мұражай кешенінің директоры. Құрастыруға қатысқандар: Әбдрахманова Лауренсия, Жақсыбаева Рахима, Ергельдиева Жанар, Айғанова Эльмира, Төлепбергенова Гүлнұр. – Астана, 2014. – 364 б.; Эхо массовых политических репрессий. Судьбы людские. – Астана, 2005.; «АЛАШ-АЛЖИР / ALASH-ALZHIR» АЛЖИР. Бірінші том. – Астана: «Сарыарқа» БҮ, 2011. – 384 б.; «АЛАШ-АЛЖИР / ALASH-ALZHIR» АЛЖИР. Екінші том. – Астана: «Сарыарқа» БҮ, 2011. – 384 б. т.б.; Жоқтау (Воспоминания детей репресированных казахстанцев). – Алматы, 1998. 100 с.
    a. Тасымбеков А. Жан дауысы. АЛЖИР архипелагы. – Алматы: Жазушы, 1993. – 223 б.
25. Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. – Караганда, 1997. – 175 с.
26. Шаймуханова С.Д. Политические репрессии в Казахстане 1930-40-е и начало 50-х гг. – Караганда, 2000. – 160 с
27. Юзипенко М.Т. Записки о работе в Акмолинском отделений Карлага и о женшинах заключенных в лагере. Астана қаласы мемлекеттік архиві, 370 қор, 1 тізбе, 52 іс.

ӘОЖ 930:94(574) "6-17"

Н.Н. ҚҰРМАНАЛИНА
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСЫНЫҢ КӨРШІЛЕС ЕЛДЕРДЕГІ ТАРИХНАМАСЫНАН

Аңдатпа. Мақалада зерттеу жүргізу барысында тарихнамалық дерек ретінде еліміздегі көршілес орналасқан мемлекеттердегі (Ресей, Қырғызстан, Қытай) зерттеушілердің қазақ-жоңғар қатынасы мәселесіне қатысты жарияланған ғылыми мақала, монография т.с.с. жарияланымдары қолданылып, тарихнамалық тұрғыда қарастырылды. Көршілес елдердегі тарихшылардың мәселеге байланысты жасаған басты тұжырымдарына талдау жасалып, проблеманың зерттелуіндегі негізгі бағыттар айқындалды.

Түйін сөздер. Ресей, Қырғызстан, Қытай, сыртқы саясат, қазақ-жоңғар қатынастары, тарихнама, тұжырым.

Н.Н. КУРМАНАЛИНА
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

ИЗ ИСТОРИОГРАФИИ СОСЕДНИХ СТРАН ПО КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИМ ОТНОШЕНИЯМ

Аннотация. В статье в ходе проведения исследования использовались научные статьи, монографии и другие издания ученых из соседних государств, таких как – Россия, Кыргызстан и КНР в виде историографических источников. Анализированы основные заключения исследователей соседних стран по истории казахско-джунгарских отношений, определены главные векторы изучения проблемы.

Ключевые слова. Россия, Кыргызстан, Китай, внешняя политика, казахско-джунгарские отношения, историография, заключение.

N.N. KURMANALINA
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology

FROM THE NEIGHBORING COUNTRIES' HISTORIOGRAPHY OF KAZAKH-DZUNGAR RELATIONS

Abstract. The article used research papers, monographs and other publications of scholars from neighboring countries, such as Russia, Kyrgyzstan and China in the form of historiographic sources. The main conclusions of the researchers of neighboring countries on the history of Kazakh-Dzungar relations are analyzed, and the main vectors for studying the issue are identified.

Keywords. Russia, Kyrgyzstan, China, foreign policy, Kazakh-Dzungar relations, historiography, conclusion.

Кіріспе

Қазақ-жоңғар қатынастарының әр қырын зерттей түсудің өзектілігі бірқатар ерекшеліктермен айшықтауға тұрады. Біріншіден, кезең бойынша да бұл уақыт орта ғасыр мен жаңа заман кезеңінің түйіскен аралағында жатыр. Екіншіден, оқиға орын алған аймақ – Орта Азия, күллі Орталық Азияны түгел қамтыған. Бұл – соғыс тарихы, халықаралық қатынастар тарихы, қос көшпелі өркениеттің, мысалы, діндер тарихы. Сондықтан қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің шетелдік тарихнамасының өз орны бар. Соның ішінде мақаламызда Жоңғар және Қазақ хандықтарымен іргелес орналасып, қатынастарға түскен мемлекеттердің қосқан үлесі зерттеу нысаны болды.

Зерттеудегі тарихнаманың хронологиялық шеңберіне түсініктеме беріп, нақтылап өтсек. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің іргелес орналасқан елдердегі тарихнамасында дербес, тәуелсіз Ресей мен Қырғыз мемлекеттері бұрынғы кеңестік елдер қатарына жататындықтан, олардың тарихшыларының еңбектері 1991 ж. бастап қамтылды. Ал Қытай тарихнамасы негізінен XX ғ. 80-жж. бастап ерекше серпінмен дамуына байланысты елдің сол уақыттан бері қарайғы зерттеулеріне көңіл бөлінді.

Қос көшпелі мемлекеттің байланыстарының тарихнамасы халықаралық қатынастар тарихы сияқты маңызды болып табылады. Жоңғарияның болмысының өзі және оның сыртқы саясаты өз заманында Орталық

Азиядағы геосаяси ахуалға серпінді ықпалын тигізді. Осыған орай, Жоңғарияның сыртқы саясатына қатысты проблеманың тарихнамасының ауқымы айтарлықтай кең. Сонымен қатар проблема Қазақстан, Ресей, Қытай, Моңғолия және Орталық Азия елдері үшін өзекті болып саналады.

Қазақ пен жоңғар соғысы мәселесі төңкеріске дейінгі кезеңде, кеңестік тұста, сонымен қатар бүгінгі таңда да зерттелініп келе жатыр. Оған үлес қосушы ғылыми ортаның бірін Ресей және Қырғызстан елдері құрайды.

Соңғы ортағасырлардағы, жаңа замандағы Орталық Азияның геосаяси өзгерістерінде ірі державалар – Ресей мен Қытайдың рөлдері ерекше болды. Жоңғар факторы кеңестен кейінгі кезеңде де ресейлік тарих ғылымы үшін қызықты зерттеу объектісі болып қалып отыр. Қазақ-жоңғар соғыстарын зерттеуде орыс тарихшыларының қосқан өзіндік сіңірген еңбегі бар. Сол себепті қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің ресейлік тарихнамасындағы негізгі тенденцияларды анықтау маңызды.

Қазақ-жоңғар күресінің ресейлік тарихнамасына тоқталатын болсақ, қазақ-жоңғар қатынасының тарихнамасы өзіндік ерекшеліктерімен, зерттеулерінің молдығымен ерекшеленеді. Бүгінгі таңда тарихшылар ойраттардың тарихына қатысты тайпалық құрамның атаулары мәселесіне назарларын салуды тоқтатпаған. И.И. Дремов өзінің «Золотая Орда и возникновение этнонима «Калмак» мақаласында «қалмақ» сөзінің дүниеге келуі проблемаларын қарастырған. Автор зерттеуінде әр түрлі деректерден көптеген фактілерді келтірген. Зерттеушінің жасаған қорытындысы бойынша Өтеміс Қажының «Шыңғыс-намадағы» пікірі расталған. Улуг-Тагта, яғни Дешті Қыпшақтың солтүстік-шығысында, қазіргі Қазақстанның құмды аймағында (Сарыарқада) Алтын Орда тұсында қалмақтар мекен еткен, ал XVI ғ. бұнда Өзбек тұсындағыдай моңғол сөздерін қолдана отырып сөйлесуін жалғастыра берген. Демек, өзінше бір этникалық топ сақталып қалған, оларды түркітілдес мұсылмандар «қалмақ» атаған [1, с. 127]. Дегенмен жоғарыда сөз болған «қалмақ» атауының пайда болу мерзімі мен нақты мағынасы туралы мәселеге толыққанды нүкте қойылмаған.
«Жоңғар» сөзі де осындай проблемалық мәселелердің бірінен саналатыны белгілі.

Көптеген тарихшылардың ойынша, ойрат мемлекетінің билеушілері Шыңғыс ханды өздеріне үлгі тұтқан және басқару істерінде Шыңғыс хандікіне ұқсас дәстүрді жалғастыруға тырысқан. В.А. Моисеев А.Ш. Кадырбаевтың ойын қолдай отырып, ойрат билеушілерінің бойындағы ұлы қаханға ұқсап бағуға тырысушылықты байқаған «…ойратский хан намеревался возродить практику великих монгольских императоров, править завоеванными странами с помощью администраторов из мусульманских народов и прежде всего уйгуров» [2, с. 18]. Бұндай тенденцияларды басқа да ел авторлары да алға тартқаны өзге зерттеулерден мәлім.

Қазіргі Ресей тарихнамасында жоңғар проблемасын зерттеген белгілі тарихшы В.А. Моисеевтің ұсынған тұжырымдарының көп тарағанын байқауға болады. Ол өзінің монографиясында КСРО тарап, Қазақстан тәуелсіз мемлекет ретінде жарияланғаннан кейін Ресейдің Орталық Азиядағы саясатын бағалауда қарама-қарсы бағытқа өзгергенін атап өткен. Әрмен қарай ол: «русское государство предстало на страницах работ казахских историков и публицистов «кровожадным северным хищником», таким же историческим врагом казахов, как и Джунгария, - деп көрсете келе, - более того, царское правительство якобы провоцировало джунгаро-казахские войны, снабжало ойратов оружием и натравливало их на казахов», - деп ойын қорытады [3, с. 6]. Автордың негізгі ойына сәйкес КСРО ыдырап, Қазақстан тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін Ресейдің Орталық Азиядағы саясатын бағалау қарама-қарсы бағытқа өзгерген. Орыс мемлекеті қазақ тарихшылары мен публицистерінің еңбектерінде «қанды жыртқыш», қазақтардың ата жауы жоңғарлар тәрізді етіп көрсетілген. Оның үстіне автордың түйіндеуінше, патшалық үкімет қазақ-жоңғар соғысына май құйып, ойраттарды қарумен қамтамасыз етіп, қазақтарға қарсы қойып отырғандығы туралы пікірлер орын ала бастаған. М.О. Акишин жоғарыдағы автордың пікірін қостай отырып, сөзбе-сөз былай жазады: «в 1990-х гг. в Казахстане стало развиваться «новое» направление, в работах историков и публицистов Россия стала представляться «кровожадным северным хищником», таким же историческим врагом казахов, как и Джунгария» [4]. Тарихшы Л. Бобров та өз ойын осылай жеткізген: «в постсоветский период некоторые авторы поспешили выступить с «сенсационными» заявлениями, согласно которым Россия якобы целенаправленно снабжала оружием джунгар и поощряла их вторжения на территорию Казахстана» [5, с. 46]. Алайда Ресей оқымыстылары нақты фактілер келтірмеген, яғни қазақстандық зерттеушілердің белгілі бір жұмыстарына сілтеме көрсетпеген. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін тарих ғылымындағы бағыттар, көзқарастар өзгергені шындық.

Дегенмен де В.А. Моисеевтің жұмысында жоңғарларға орыс қарулары қолжетімді болғандығы жайлы факт бар. Автор Мәскеу мен Петерборда ойрат елшілері патша сарайына қонақ болып жиі келіп, бал кештері мен маскарадтарға да қатысқандығын көрсеткен. Ойраттар ойын-сауық құра отырып, керек адамдармен танысып, жасырын түрде қарулар сатып алып отырғандығын жеткізеді. Бұған анықталған қарулар дәйек екенін де көрсеткен: «в 1744 г. в доме посла в Москве, в Китай-городе, обнаружили 38 пищалей, 31 саблю, 18 панцирей» [3, с. 105]. Сол сияқты, мысалға, Мәскеудегі елшілер үйінде бірнеше

қарулар анықталғандығы туралы да мәлімет берілген. Л.А. Бобров пен Л.С. Худяков бірлесіп жазған еңбегінде Жоңғар хандығының әскери жетістіктеріне кепіл болған бірнеше факторларды жекелеп көрсеткен. Олардың жазғаны: «залогом военных успехов Джунгарского государства были три основных фактора – централизация, модернизация и милитаризация, которые были теснейшим образом связаны между собой» [6, с. 204]. Авторлар еңбекте жоңғарлардың қарулармен жабдықталуына қатысты мәселелерге тоқталған. Олар жоңғарлардың орыстардан қару алып отырғандығын ашық көрсеткенмен, бұл үрдіс ресейлік үкімет тарапынан қолдауға ие болмағандығын ерекшелеген. Яғни ресми түрде тыйым салынған болса да, қарулар жоңғарларға астыртын сатылып отырғандығы көрсетілген.

Ресей әкімшілігі тарапынан қазақтардан гөрі ойраттарға деген ыңғайы туралы төмендегі болмашы дерек те куә бола алады. Р.А. Кушнерик, Ресейдегі елшілерді күту туралы айта келіп, ресейліктердің әр елдің елшілеріне деген қатынастың әркалай болғандығын ерекшелейді. Оның ойынша, ойрат елшілері азық-түлік, шараппен қазақтарға қарағанда молырақ қамтамасыз етілген. Мәселен, 1730 ж. жазда Мәскеуде жоңғар елшілігі және Ресей бодандығын қабылдау туралы мәселемен Әбілқайырдан келген қазақ елшілері болған. Зерттеуші бұл жайлы: «несмотря на всю значимость казахских предложений, главам его (Кутлумбету Коштаеву и Сейткулу Кудайгулову), рядовым членам и слугам выдавалось продуктов на порядок меньше, чем ойратскому посольству», - деп нақты көрсетеді [7, с. 93-94].

Р.А. Кушнерик келесі еңбегінде де Ресей мен Жоңғар арасындағы қатынастың Галдан Цереннің тұсында мүмкіндігінше бейбіт түрде өрбігендігін алға тартқан. Осы кезде екі жақтың арасында ресми тұрғыда сауда немесе басқа да мәселелерге қатысты келісімшарттар жасалмағанымен, мемлекетаралық қатынас тұрақты болған және өзара келіссөздер белсенді жүргізілген. Зерттеуші: «даже подчинение Галдан-Цэреном Среднего и Младшего жузов, некоторые воинственные заявления ойратских военачальников о вытеснении русских с Иртыша и переброска в связи с этими угрозами дополнительных войск в Сибирь не привели к конфликтной ситуации», - деп өз ойын келтірді [8, с. 137].

И.А. Ноздрина соңғы ортағасырлардағы Ресейдің Орталық Азияда жүргізген халықаралық қатынастардағы геосаяси рөліне баға бере отырып, XVIII ғ. орта тұсына дейін Ресей ортаазиялық аймақтағы халықаралық қатынастар жүйесінде тұрақтандырушы фактор ретінде саналғандығын жазды. Оның пікірінше, орыс дипломатиясы Жоңғарияның, болмаса Қытайдың күшеюіне алып келуі мүмкін жоңғар-қалмақ немесе қытай-қалмақ әскери-саяси одағының құрылуының алдын алу тапсырмасын жетістікпен атқарып отырған [9].

Орталық Азиядағы күрделі халықаралық қатынастар жағдайында Ресей – Жоңғария – Қазақстан – Қытай – Қалмақ – осы аймақтағы басқа да мемлекеттердің түрлі одақтар мен бірлестіктер жасауы бек мүмкін еді. Мысалға төмендегі тұжырым бойынша, Жоңғар хандығымен күресу үшін Цин үкіметі Ресей империясынан көмек алуға, сонымен қатар ойраттарға қарсы қалмақ ханы Аюкенің атты әскерін қолдануды ойластырғаны туралы концепция бар [10, с. 119]. Автор алайда 1713-1714 жж. және 1731-1732 жж. қытай елшілігінің жоғарыдағы мәселе бойынша Ресейге елшілігінің нәтижесі Петерборды ойрат-қытай соғысына тартуға алып келмегенін көрсетті.

Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін көп ұзамай Орталық Азиядағы халықаралық қатынастарда мультиполярлық жүйе (Ресей – циндік Қытай – Жоңғария) биполярлыққа (Ресей – циндік Қытай) трансформацияланады. Ресей мен Цин империялары арасында аймақтағы саяси-территориялық және экономикалық басымдық үшін бәсекелестік басталады [9]. Сөзсіз, соңғы ортағасырлар Орталық Азиядағы геосаяси өзгерістерде доминантты рөл осы екі беделді мемлекеттерге тиесілі болғаны анық. Бүгінгі таңда да әлемдік кеңістікте аталған ірі екі елдің саяси, қоғамдық және ғылыми бағытына маңызды орын беріліп отыр.

Ресей оқымыстыларының ойына сүйенетін болсақ, Қытай бұндай жағдайларда Моңғолия, Тибет, Шығыс Түркістанды өзінің біртұтас бөлігі, ал олардың тұрғындарын қытайлықтар етіп жариялайды. «…Китай в подобной ситуации объявляет своими неотъемлемыми частями Монголию, Тибет и Восточный Туркестан, а их жителей – китайцами, издревле связанными в «единую семью» с ханьцами» [11, с. 17]. «Біртұтас қытай ұлты» концепциясының себебі Қытайдың Моңғолия, Тибет және Шығыс Түркістанға өз құқын негіздеуі сеп болған. Алайда ресейлік әріптестердің тарапынан бұл тұжырымға белсенді түрде қарсылық көрсетілген.

М.О. Акишин нақты көрсеткендей, қытайдың моңғолтанудағы жоғарыдағы бұл тенденциясын кезінде кеңестік тарихшылардың өздері байқаған. Қытайда Жоңғарияның ешуақытта тәуелсіз мемлекет болмағандығы туралы және біртұтас Қытайдың бір бөлшегі болып табылатындығы туралы концепция басшылыққа алынды. Ал Қытай империясының ойраттарға қарсы жүргізген соғыстары жоңғар ақсүйектерінің көтерілісін басу, ел тұтастығы үшін әділ күрес ретінде сипатталды. Ресейдің Жоңғария бағытындағы саясаты қытай территориясына деген шабуыл ретінде қарастырылады [12, с. 44]. Ресей тарихнамасына келетін болсақ, Жоңғар хандығы тәуелсіз мемлекет ретінде танылған. Осы проблемаға қатысты зерттеуші С.Г. Скобелев «Гибель джунгарского этноса в 1755-1760 годах: численность населения

и размеры потерь» атты мақаласында: «абсолютно нет оснований говорить о поголовной гибели населения Джунгарии», - деп көрсетеді [13, с. 59]. Зерттеуші бұған дейін көп айтылып келе жатқан тұжырымға қарсы шыққан. Оның түсіндіруінше, қытайлықтардың жаулап алуына дейін-ақ жоңғарлардың кей бөлігі қытай жеріне ауып кеткен. Дегенмен бұл оқиғаның әлем тарихындағы ең трагедиялық көрініс болғандығымен келісетінін жеткізді. Автор зерттеуін қорытындылай келе: «если русское завоевание Южной Сибири стоило коренному населению лишь около 4 % населения, то завоевание цинами Джунгарии было на порядок кровопролитнее – более 60% а для ряда тюркоязычных групп и того более», - деп жазады [13, с. 60]. Оның қорытындысында қытайдың басып алуы кезінде жоңғар елінің алпыс пайыз халқынан айрылғаны көрсетілді. Автордың бұл проблемаға назар аударуы өте орынды деп санаймыз, өйткені сол кезеңдегі демографиялық нақты көрсеткіштер әлі де жіті зерттеуді қажет ететін мәселелер санатында.

Қазіргі кезде қазақ жүздерінің Ресей империясының құрамында болуының себебін ресейліктер мен қазақстандық тарихшылардың түсіндіруінде айырмашылық жоқ емес. Мысалға, отандық еңбектерде қазақ халқының Ресей қоластында отар ел ретінде күн кешкені туралы тұжырым айтылса, ресейліктер өз тарапынан қазақ елін қамқорлыққа алып, дамуына оң әсерін тигізгендігін алға тартатыны белгілі. Ресейлік әріптес Р.Ю. Почекаев: «особенностью вхождения Казахстана в состав Российской империи стало то, что, в отличие от тюрко-татарских народов Поволжья, Приуралья и Сибири, казахи признали российский сюзеренитет добровольно и даже более того – фактически они сами проявили инициативу по поводу вхождения в состав России», - деп көрсетеді [14, с. 6]. Автордың ойынша, сол себепті де ресейлік әкімшілік ұзақ уақыт бойы қоластына жаңадан енген елмен қандай байланыс орнатқан жөн екендігін толықтай түсіне алмаған. Осы секілді тарихымыздағы кейбір мәселелерді интерпретациялауда қазақстандық және ресейлік тарихшылардың бағыт-бағдары, ұстанымдары ортақ болмауы әбден мүмкін. Ондай проблемалар қатарына жоғарыда көтерілген Жоңғариямен қарым-қатынастың кейбір мәселелері де жататыны айқын.

Ресейлік зерттеуші Р.А. Кушнерик «Противоборство русской и джунгарской дипломатий в Казахстане в первой половине 40–х гг. XVIII в.» атты мақаласында Ресейдің қазақ жүздерін өз қоластына алу себептерін төмендегідей түсіндірген: «одной из важных ... было стремление создать на границе Сибири и противовес Джунгарскому ханству. Русские власти, писал в связи с этим А.И. Левшин, думали, что «добровольно покоряющиеся орды можно будет употреблять к ослаблению зюнгаров...» [8, с. 112]. Ресейлік бұл зерттеушілердің пікірлерінше, империяның қазақ жерлерін қосып алудағы себептердің бірі олардың өз жағдайын ойлағандығынан болып тұр, яғни патшалық өзінің шекаралық аймақтарында жоңғарлардан қорғаныс ретінде қазақ жүздерін пайдаланғысы келген. Қазақ жерлерінің Ресей отарына айналу үрдісі бүгінгі таңда да өте күрделі проблема болып саналады. Р.А. Кушнериктің зерттеуінде қайшылықтар кездеседі. Ол бір сөзінде В.А. Моиссевтің ойын қолдап: «ослабевало давление Китая, Джунгарские войска тут же обрушивались на казахов, вынуждая их откочевывать к границам России или в Среднюю Азию», - деп жазған. Бұл жерде жоңғарлардың қазақ жеріне жүргізген шапқыншылық соғыстары болғандығы нақты көрсетіліп тұр. Алайда Р.А. Кушнерик Галдан Цереннің саясатын түсіндіре отырып, келесі ойын былай жалғастырады: «...необходимо было обезопасить западные районы страны от губительных казахских вторжений» [8, с. 112]. Ал бұл түйіннің мағынасы бойынша қазақтар басқыншылар болып тұр. Бірақ жалпы алғанда, көпшілік ғалымдар дәлелді түрде көрсетіп кеткендей, шабуылдаушы тарап – жоңғарлар, ал қорғанушы – қазақтар болды.

Жалпы, бүгінгі таңда да соңғы ортағасырлар кезеңіндегі Орталық Азия аймағында орын алған халықаралық қатынастар, нақтылап айтсақ, қазақ пен жоңғар қарым-қатынастары ресейлік зерттеушілердің назарынан тыс қалмаған. Оның себебінің бірі ретінде ресейлік зерттеуші төмендегідей көрсеткен: «джунгаро-казахские отношения оказывали большое воздействие на всю систему международных отношений в Центральной Азии, в том числе и на отношения Джунгарии с Россией» [8, с. 111].

Жоңғар шапқыншылығына қатысты қазіргі қырғыз тарихшыларының негізгі зерттеулеріне шолу жасауға болады. Тарихшы А.Ш. Махаева көрсеткендей, Қазақ хандығының тарихында тілі мен ділі бір, этникалық құрылымы және бір-біріне жақын әдет-ғұрыптары мен соғыс өнері де ұқсас болып келетін қырғыздардың алар орны ерекше екені рас. Бұл ғасырлар бойы көршілес келе жатқан қазақ-қырғыздың тығыз байланыстарын көрсетсе керек. Өз кезегінде Қазақ хандығының дәуіріндегі қырғыз-қазақ қарым-қатынастары Қазақстан мен Қырғызстан ғалымдарының еңбектерінде қарастырылып жатқандығы байқалатыны көрсетілген [15, 14-б.]. Бұл тұста зерттеушінің ойымен келіспеуге болмас. Жекелеген кезеңдерде қазақ елімен ұқсас күн кешкен бауырлас қырғыз елі де жоңғар шапқыншылығынан зардап шеккені белгілі. Сол себепті XVII-XVIII ғғ. жоңғар елімен күрес тарихы мәселесін ағайындас елдің ғалымдары да өз зерттеулерінің нысанына айналдырғаны түсінікті. Ол зерттеушілердің қатарына А.А. Асанканов, С. Аттокуров, Д.Б. Сапаралиев және басқаларын жатқызуға болады.

Қазақ пен жоңғар арасында орын алған алғашқы шайқастардың бірі – Орбұлақ шайқасында қырғыздардың да үлес қосқандығы белгілі. Аталған шайқаста бірнеше есе басым күшпен келген жоңғар

басқыншыларына қарсы шайқаста қазақ-қырғыз қолы жеңіске жеткенін жазған А.Ш. Махаева бұл жеңістің қазақтар мен қырғыздар үшін тарихи маңызы зор болғандығы туралы қорытынды жасаған. Оның ойынша, екі жұрттың да еңсесі көтеріліп, бірліктің түбі тірлік екендігін аңғарған. Сонымен қатар Жәңгір ханның дипломатиялық көрегендігін ерекшелеген автор Орбұлақ шайқасы қазақ пен қырғыз жасақтарының өз еркіндігін қорғау жолындағы жасампаз ерліктерін алыс-жақынға паш еткізгендігі туралы ойын түйіндеген [15, 20-б.].

Д.Б. Сапаралиев Ш. Уәлихановтың жоңғарлардың шапқыншылығы туралы айтқан ойынан үзінді бере отырып, бұндағы кей тұжырымдармен келіспейтіндігін көрсетіп жазады. Ол Ш. Уәлихановтың көрсеткен 1723 ж. жоңғарлардың қазақ жеріне жасаған шабуылына орай былай дейді: «этот поход джунгарских войск на казахов и киргизов был совершен не джунгарским ханом Галдан Цереном (правившим в 1727-1745 гг.), а его братом Шуно Даба и вероятнее всего в 1722, а не 1723 году» [16, с. 58]. Жоңғар тарапынан Қазақстанға, автордың сөзі бойынша, қырғыздарға да жасалған шапқыншылықты Галдан Цереннің өзі емес, оның бауыры Шуна Даба басқарған және бұл үлкен шапқыншылық 1723 ж. емес, 1722 ж. орын алған екен. Автордың өз сөздеріне дәлел ретінде капитан Унковскийдің жазбалары мен Флорио Беневенидің жеткізген ақпараттарына сүйенгені көрсетілген. В.З. Галиев өз еңбегінде Д.Б. Сапаралиевтің бұл ойын қолдайды. Ол: «Д.Б. Сапаралиев уточнил дату нашествия джунгар на Казахстан и Среднюю Азию. «Актабан шубурунды» было не в 1723, а в 1722 году», - деп көрсеткен [17, с. 51]. В.З. Галиев өз ойын нақтылай түсіп, жоңғарлардың бүкіл Қазақстан бойынша бір мезетте жорық жасауға күші де келмейтінін әрі бұлай жасау мәнсіз болғандықтан, 1722 ж. елдің оңтүстік аймақтарына, ал 1723 ж. солтүстік пен батысқа өзге әскерімен, өзге қолбасшыларымен жорық жасағанын түйіндейді [17, с. 52].

Д.Б. Сапаралиевті келесі бір тұжырымы бойынша XVIII ғ. орта тұсынан бастап қырғыздар, қазақтар және басқа да ортаазиялық елдер өз жерлерін жоңғар басқыншылықтарынан азат ету іс-қимылдарын белсенді түрде жүргізе бастаған: «с начало 50-х годов XVIII в. кыргызы, казахи и другие среднеазиатские народы активизировали борьбу за освобождение своих земель от Джунгарского ханства» [16, с. 61-62]. Д.Б. Сапаралиев қырғыздар мен қазақтардың жоңғарларға қарсы бағытталған соққыларының аса тиімді әрі күшті жүргізілгендігі турасында жазды.

Қазақтар мен қырғыздардың Жоңғарияның солтүстігі және солтүстік-батысындағы азаттық күрестерінің күшеюі елдің оңтүстік-шығысындағы мәнжүр-қытай әскерлерінің 1755 жылдардағы жаулаушылық әрекеттегі іс-қимылдарымен және 1756-1757 жж. циндердің өз өмірі мен бостандығын әділетті түрде сақтап қалуға тырысу мақсатында көтерілген жоңғар халқына қарсы жазалаушы жорықтарымен тұспа-тұс жүргендігін ерекшелеген. Бұндағы жоңғарлардың көзқарасын жазған тарихшы олардың бұл кампанияны жоңғарларға қарсы коалиция ретінде түсінгенін алға тартқан. Дегенмен де бұның шынайылыққа жат екендігін ол келесі себептермен түсіндіруге тырысады: «если Цинская империя стремилась к новым территориальным захватам, то кыргызы и казахи боролись за возврат своих исконных кочевий, занятых джунгарскими феодалами» [16, с. 62-63]. Цин империясы өз территориясын ұлғайтуды көздесе, қазақтар мен қырғыздар жоңғарлар басып алған өзінің атамекен жерлерін қайтармақшы болған. Әйтсе де бұл кезең аралығында Жоңғар хандығы қырғыз үшін де, Цин империясы үшін де ортақ жау ретінде саналғанымен, М.С. Иманалиев көрсеткендей: «однако цели и задачи их были совершенно различные» - олардың (қырғыздар мен қытайлардың – Н.Қ.) мақсаттары мен міндеттері тіптен бөлек болған [16, с. 63].

Түрлі фактілерді келтіре отырып, өз ойын дәйектей түскен қырғыз тарихшысы төмендегідей қорытындысын жасаған. Ол бойынша Ыстықкөл аймағын қырғыздардың жат басқыншылардан Цин империясының жауынгерлері Жоңғар хандығын талқандамай тұрып-ақ азат еткен. Осылайша автор қытай дерегінде көрсетілгендей «Жоңғария толықтай басып алынғаннан кейін қырғыздар өздерінің бұрынғы территорияларын қайтара алған», - деген пікірді оң санамайтындығын жеткізеді. Осындай тұжырымдарын ұсынған қытай зерттеушілерінің әрекеті Жоңғар хандығын талқандаудағы цин әскерінің рөлін асыра бейнелеп, ал керісінше, қазақтар мен қырғыздардың жоңғарларға қарсы азаттық күресінің маңызын төмендету міндетімен түсіндірілетіні қорытындыланды [16, 63-б.].

Қырғыз ұлттық университетінің аспиранты болған А. Исмаилованың «Қырғыздар мен қазақтардың Жоңғар хандығының басқыншылық саясатына қарсы бірлескен күресі» деген мақаласында жоңғарлардың шапқыншылық соғыстарының барысы жалпы түрде қарастырылған [18].

Кеңестік дәуірден кейінгі кезеңде тәуелсіздік алған елдерде тарих ғылымында жаңаша түйсіну тенденциясының орын алуы заңды саналады. Қазіргі Қазақстан мен Қырғызстан зерттеулерінде жекелеген проблемаларға қатысты тарихи оқиғаларды қайта түйсінуіне, оларды жаңаша көзқараспен бағамдауға бағытталған. Ал заманауи Ресей тарихшыларының көшпелі халықтармен байланыс мәселелерін зерттеудегі бұрыннан келе жатқан тарихи позицияларын сақтап қалуға тырысатыны байқалады.

Жоңғар хандығының дамуының қытайлық тарихнамасын қытай тілін меңгермегендіктен, барынша көлемді түрде ашып жазу өте күрделі. Алайда қытай тарихшыларының проблемаға қатысты жазылған

еңбектерінің орыс, қазақ тілдеріне аударылған жарияланымдарын қарастыра отырып және қытай тілін білетін тарихшы-мамандардың тиісті зерттеулеріне сүйену арқылы ондағы басты тарихнамалық аспектілерді ашуға талпыныс жасауға болады.

Қытай зерттеушілерінің Жоңғар хандығы мен қазақтардың тарихына қатысты еңбектерін, қытай деректерін, зерттеу тақырыбы бойынша негізгі концепцияларын, жалпы, қытай тарихнамасының мәселелерін өз еңбектерінде қазақстандық зерттеушілер де қарастырды.

Қазақ тарихының қытай тарихнамасына қатысты жекелеген маман- зерттеушілердің еңбектерін сараласақ. Н. Мұқаметқанұлы «Қытай және жапон тарихшылары XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ тарихы туралы» мақаласында Қытай елі – өзінің төрт-бес мың жылдық жазба мәдениетімен әлемге әйгілі болған, ерте замандағы дүниедегі төрт ірі мемлекеттердің бірі болғанын ерекшелеп өтеді. Ол еңбегінде: «...қазақ» деген мұқым бір ұлт аты қытайдың Шинь патшалығының орда естелігінде тұңғыш рет 1697 жылы24 көкек күні жоңғар қонтайшысы Қалданға байланысты жазылған екен», - деп көрсетеді [19, 49-б.]. Зерттеушінің мәліметінше, содан бастап қазақтар туралы мәліметтер анда-санда жоңғарларға байланысты Цин патшалығының орда естелігінде хатталып отырған. Ондай деректер Цин патшалығының жоңғарға қалың қол аттандырар шағында, яғни 1750 жылдары көбейе түседі, оған себеп қазақтардан қандай қарсылық болар екен деген алаңдаушылыққа байланысты қазақтар жөнінде мәліметтерді көбірек жинауы. Әрі осы тұста Орта жүз ханы Абылай мен Ұлы жүз ханы Әбілмәмбет Цин патшалығымен тікелей қарым-қатынас орната бастайды [19, 49-50-бб.]. Цин патшалығы тұсында орда тарихшылары жазған еңбектерде қазақтар туралы арнаулы тараулар жазылып отырған. «Шинь патшалығының тарихы» көп томдық еңбектегі арнаулы тарауда қазақтардың үш жүзге бөлінетіндігі, олардың өз алдына көтерген хандарының аты-жөні, географиялық табиғи ерекшеліктері және өзге де ақпараттар келтірілген екен. Автор ойын қорытындылай келе, XVIII-XIX ғғ. өзінде қытай тарихшылары қазақ жөнінде зерттеу жүргізе бастағанын, алайда ол тұста жазылған еңбектердің ғылымилығынан гөрі мәліметтік құны жоғары болып отырғанын жазған. Н. Мұқаметқанұлының ескеруінше, Цин патшалығы XVIII ғ. орта шенінде қазақтармен тікелей байланыс орнатқаннан кейін 1911 ж. осы патшалық құлағанға дейінгі аралықта қазақтарға арнайы жазылған еңбек мақала түрінде болған. Ол «Мемлекеттік газет» бетінде 1879 ж. «Қазақтар Ресейдің қоқан-лоқысына ұшырауда» деген атпен жарияланған. Мақалада, тақырыбынан көрініп тұрғандай, қазақтардың патшалық Ресей отаршыларынан жәбір-жапа, зорлық-зомбылық көріп отырған ауыр жағдайы сипатталған [19, 50-б.]. Бұған дейін Жоңғарияға қатысты Қытай саясаты кеңес тұсындағы тарихшылар тарапынан сынға ұшыраса, қытайлар да өз кезегінде Ресейдің қазақ халқына байланысты саяси әрекеттеріне сыни тұрғыда қарағаны байқалады.

Жоңғар хандығы туралы қытай дереккөздері жалпы жоңғарлар туралы тарихи зерттеулер үшін аса маңызды ғылыми құндылыққа ие. Арысы – жалпы Моңғол ұлысы туралы деректерден бастау алып, XV-XVI ғасырлардағы ойрат тайпаларының тарихы туралы, берісі – Жоңғар хандығының саяси, әлеуметтік, экономикалық және дипломатиялық тарихы туралы мағлұматтар қытайдың тарихи жазбаларында молынан кездеседі. Әсіресе XIV-XVII ғасырлардағы Миң империясы мен XVII-XIX ғасырлардағы Цин империясының тарихи жазба деректері Жоңғар тарихын зерттеуде таптырмайтын дереккөздер болып есептеледі [20].

Қытайдың тарихи мұрағат қорларында Жоңғар хандығына тікелей немесе жанама қатысы бар өте көп тарихи жазба материалдар сақтаулы. Жоңғар тарихын зерттеуде маңызды тарихи және ғылыми құндылыққа ие болып табылатындары да жеткілікті. Бұл тарихи дереккөздер Қытай және шетелдегі қытай тілді тарихшылардың Жоңғар тарихы туралы зерттеулеріне негіз болуда. Қазақстандағы жекелеген тарихшылар да Жоңғария туралы зерттеулерінде осы аталған тарихи материалдарды қолданып келеді.

Жоңғар тарихы туралы арнаулы зерттеулер Қытайда кешірек басталды деуге болады. 1949 ж. ҚХР құрылғаннан кейінгі 20-30 жылда да Қытайда тарих ғылымы айтарлықтай белсенді түрде дамып кеткен жоқ. Бұған Қытайдағы коммунистік жүйенің тар шеңбері себеп болды. Әсіресе 1966-1976 жылдар арасында Қытай ғылымын тас-талқан еткен «Мәдениет төңкерісі» тарих ғылымының аяғына тұсау болған еді. Тек 1978 ж. Қытай «сыртқа қарата есік ашу» реформасын жүргізгеннен кейін тарих ғылымы қайта жанданды. Қытай тарихшыларының 1978 жылға дейінгі зерттеулерінде ойрат немесе жоңғар тарихы жалпы моңғол тарихынан негізінен бөлек қарастырылған жоқ десек болады. Ойрат-жоңғар туралы ең алғашқы арнаулы тақырыптық зерттеу ретінде Жин Жуизоңның «Ішкі Моңғол университеті журналында» 1964 жылы жариялаған «Цин патшалығының алғашқы кезіндегі ойрат пен қытай арасындағы сауда базары» атты ғылыми мақаласын атауға болады [21].

Уақыт жағынан осы кезеңді де салыстырмалы түрде екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Бірінші, 1970 жылдардың соңынан 1980 жылдардың соңына дейін Қытай тарихшылары «солшыл» саясаттың ықпалынан толық айығып кетпегендіктен, олардың Жоңғар туралы зерттеулері көбіне Жоңғарлардың қоғамдық құрылымына және билеуші тап арасындағы талас-тартыстарына арналды. Енді бір жағынан сол кездегі қытай-совет қарым-қатынасының салқындауы салдарынан, патшалық Ресейдің жалпы Моңғол жеріне болған шапқыншылығы да көбірек назарға ілікті. Екінші, 1990 жылдардан кейін Қытайдағы тарих

ғылымының жаңаша дамуына сәйкес, қытай тарихшыларының жоңғар тарихы туралы зерттеулері де сан-салалы болып, жоңғарлардың саяси, әлеуметтік, экономикалық, діни және мәдени тарихына қатысты зерттеулер жүргізілді.

Қытай тарихшысы Ма Малидың орыс тарихшыларының Жоңғар елінің тарихына қатысты жұмыстарын аударуда сіңірген еңбегі айырықша атауға лайықты. Ол 1980 ж. орыстың географ тарихшысы М.И. Венюковтың «Жоңғар шекарасындағы халықтар туралы» деген мақаласын қытай тіліне аударып, «Шынжаң университеті журналында» жариялады [22]. Сонымен бірге, Ма Мали сол жылы тағы орыстың атақты монғолтанушы ғалымы И.Я. Златкиннің «Жоңғар хандығының тарихы» атты кітабын қытай тіліне аударып баспадан шығарды [23]. Ланьчжоу университетінде қытай тіліне аударылған И.Я. Златкиннің «История Джунгарского ханства» еңбегінің ұзақ уақыттар бойы тар шеңберде қолданыста болғанын К. Хафизова ерекшелеп: «...долгое время она (книга И.Я. Златкина – Н.Қ.) распространялась под грифом «для служебного пользования», - деп көрсеткен [24, с. 11]. Б.П. Гуревичтің «XVII-XVIII ғасырдағы қытай-орыс-жоңғар қарым-қатынасы және Қытайдың тарих ғылымы» атты ғылыми еңбегі қытай тіліне аударылып, «Қытай тарихының зерттелу жағдайы» атты журналдың 1979 жылғы 9-санында жарыққа шықты [25]. Жоғарыда аталған еңбектердің аудармаларының жариялануы Қытайдағы Жоңғария тарихы туралы зерттеулерге тың серпін берді. Осыдан кейін жоңғарлар тарихы туралы, нақты айтқанда Жоңғар хандығының көршіліс мемлекеттермен, өңірлермен қарым-қатынасы туралы ғылыми мақалалар жарыққа шыға бастады. Осындай жұмыстардың бастылары ретінде Бай Суйчиннің 1979 ж. «Экономикалық тұрғыдан ойрат пен қытай қарым-қатынасы» [26], Сай Жияьидың 1979 ж. «XVIII ғасырдың басында жоңғарлардың Ресейге қарсы күрес тарихының маңызды бір көрінісі» [27] және Ба Дай мен Ма Дажыңның 1981 ж. «Жоңғар билеушілерінің Оңтүстік Шынжаңдағы үстемдігі туралы» [28] атты мақалаларын атауға болады [20, б. 57].

Қытай дереккөздері және Қытай тарихшыларының Жоңғар туралы зерттеулері Жоңғар тарихын зерттеуде маңызды бір саланы құрайтыны анық. Тарихта іргелес жатқан екі ел арасы бірде тату, бірде қату болса да, жоңғар-қазақ, жоңғар-қытай қарым-қатынасының саяси, экономикалық жағынан айтарлықтай дамығаны белгілі. Жоңғар хандығы мен Цин империясы арасындағы сауда керуендері қазіргі Ішкі Моңғол арқылы жалғасып, жоңғарлардың малшаруашылық өнімдері мен қытайлардың жібек, шай және дәрі-дәрмектерінің айырбасы жүріп тұрды. Цин үкіметінің жарлығымен жоңғарлармен шекаралас аудандарда арнаулы базарлар да ашылды [29]. Жоңғар хандығының дәурені жүріп тұрған кезде, жоңғарлар Қытайдың үстемдігінде болған Тибет пен ұйғырларды да өз қоластына қаратып, қала берді Қытайға да жорық жасап тұрды. Цин императоры жоңғар қонтайшысына қыз беріп, құдаласу арқылы ымыраласу жолын да қарастырған кездері болды. Бірақ жоңғарлар қытайлардың құрығынан бәрібір қашып құтыла алған жоқ, XVIII ғасырдың ортасында Қытайдың Цин империясы Жоңғар хандығын түбегейлі жойып тынды. Сол кездегі Қытай деректеріне қарағанда, жоңғарлардың оннан үштей бөлігі обадан қырылып, оннан үштейі орыс империясы мен Қазақ хандығына бас сауғалап қашса, оннан бес бөлігі қытай әскерінің қолынан өліп, неше мың шақырым ұлан-байтақ далада тірі пенде қалмаған [21]. Жоңғарлардың тірі қалған аз бөлігі Қытайдың мәңгілік бодандығына кіріптар болып қала берді. Бұл өз кезегінде айырықша зерделеуді қажет ететін үлкен бір тарихи тақырып. Ал, жоңғар-қытай қарым-қатынасының аталмыш тарихын ескерсек, Жоңғария туралы қытай дереккөздері мен қытай тарихшыларының жоңғарлар туралы зерттеулерінің аз болмайтыны түсінікті.

Қытайда XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ тарихын ғылыми тұрғыда зерттеу істері XX ғасырдың 80-інші жылдарынан кейін ғана белсенді дамығанын зерттеуші көрсеткен [19, 50-б.]. Сол сияқты жоғарыда байқағанымыздай, Қытайдағы жоңғартану саласы да осы кезеңнен бастап ілгерілеп дамыған. Өйткені XX ғ. 80-жж. дейін қытай тарихшыларының Жоңғария тарихы туралы зерттеулері мақала деңгейінде болып келсе, аталған уақыттан бастап ғылыми мақалалардан тыс, арнаулы зерттеулер мен монографиялар жазыла бастаған [20, 56-б.]. Оның себебін зерттеуші К. Хафизованың еңбегінен білуге болады. Ол XX ғ. 80-жж. қытай үкіметі қоғамдық ғылымдарды, соның ішінде саны аз халықтардың тарихын, этнографиясын, тілдерін, мәдениетін зерттеу, дамыту үшін үлкен қаражат бөлгенін көрсеткен. Бұны жүзеге асыру үшін кешенді шығармашылық топтар құрылып, кітап топтамалары жарыққа шыға бастаған [24, с. 11]. Бұндағы қарастырылған мәселелерді жалпы түрде қорытындылай келе, қазақ пен жоңғар тарихына қатысты тарихи оқиғалар қытай тарихшылары тарапынан XX ғ. 80-жылдарынан бастап ғылыми негізде зерделене бастағандығы туралы тұжырым жасауға болады.

Жоңғария тарихы туралы Қытайдағы тарихи деректер молдығымен ерекшеленеді, проблемаға қатысты тарихнамалық деректер де баршылық. Оларға арналған ғылыми мақалалардың саны неше мыңға жетіп жығылатыны анық, сондықтан ғылыми мақалалар туралы емес, ғылыми маңызы жоғары ауқымды еңбектердің бірқатары қарастырылды. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресінің қытайлық тарихнамасы – дербес ірі бағыт.

Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі тарихының ресейлік тарихнамасына төңкеріске дейінгі кезеңде-ақ бастама жасалды. Кеңестік тұста ортақ даму белгілері заманның тарихи және саяси факторларымен шартталған еді. Ал қазіргі Ресейде патшалық деуірден жалғасып келе жатқан тамыры бар болғандықтан, зерттеушілерде алдыңғы замандардағы тарихи көзқарастарды ақтауға және жандандыруға деген бетбұрыс байқалады. Екінші жағынан, олардың кеңестік тұстағы тарих ғылымында орныған қалған позицияларды да сақтап қалуға тырысатыны көрінеді. Себебі олар посткеңестік елдерде жарық көрген тарихи еңбектердегі жаңаша ой мен көзқарастарға сынмен қарайды. Ресейліктер кезінде өздері отарлаған елдерге қатысты өздерінің қамқоршылық статусын насихаттайды. Орыстар қазақтармен салыстырғанда Жоңғариямен қарым-қатынасының жақсы болғандығын аса ерекшелеп көрсетуге зауықсыз. Егемендікке қол жеткеннен кейін қазақтардың жоңғарлармен өзара байланыстарына, яғни қазақтардың жоңғар шапқыншылығына қарсы күресіне қатысты орыстардың саясатының екіұшты сипатын ашып жазған зерттеушілеріміздің қорытындыларын ресейлік тарихшылар жазғырды. Десек те орыстардың іргелес орналасқан халықтарды өзара алауыздыққа ұшырату тактикасын қолданғандығы басқа елдердің тарихнамасында кеңінен көрсетіліп, ашық жазылып жүр.

Қырғыздар зерттеулерінде жоңғар шапқыншылығына қазақтармен бірлесіп тойтарыс бергендігін ерекшелеп, мәселені екі республика халқының арасындағы бұрыннан келе жатқан бауырластық, ортақ мүдде тұрғысынан қарастырып жазуда.

Қытай елі жазу мәдениеті ертеден дамыған мемлекет ретінде сан ғасырлық тарихын қаттап жинақтауымен ерекшеленеді. Бұл елдің XVII-XVIII ғғ. көршілес елдермен, яғни қытайлықтардың қазақтармен, жоңғарлармен байланысы туралы жазба деректер көп сақталған. Ал тікелей қазақтар мен жоңғарлардың өзара қатынасына XVIII ғ. орта тұсынан бастап, мәнжүрлер жоңғарларды түгелімен басып алу үрдісі барысында басым мән берілді. Зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми жұмыстарды атқаруға Қытайда XX ғ. 80-жж. бастап ерекше ден қойылды. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі қамтылған XVII-XVIII ғғ. Қытайдың аймақтағы саясатының тарихнамасы жеке зерттеуге лайықты.

Жоңғар факторы тек қазақ мемлекеті ғана емес, күллі Азия халқына, яғни бүгінгі жеке-жеке мемлекет болып отырған Өзбекстан, Қырғызстан, Түркменстан сияқты елдерге, сонымен қатар Ресей мен Қытай сияқты ірі мемлекеттерге де өзінің геосаяси т.б. ықпалын тигізді. Аталған мемлекеттердің барлығы өз тарихын зерттеу барысында Жоңғариямен болған қатынастарын тасадан тыс қалдырмайды. Дегенмен де әр ұлттың тарихи танымы, белгілі бір мәселеге қатысты көзқарасы дербес жолмен қалыптасады. Сондықтан да Жоңғар хандығының кезінде халықаралық қатынаста жүргізген саясатына әр мемлекеттің тарихи зерделенуінде түрліше баға беріледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Дремов И.И. Золотая Орда и возникновение этнонима «калмак» // Вопросы истории. – 2013. – № 3. – С. 119-129.

2 Моисеев В.А. Взаимоотношения ойратов Джунгарии и уйгуров Восточного Туркестана. XV-XVII вв. // Востоковедные исследования на Алтае: сб.статей. – Барнаул: Алтайск.ун-т, 1994. – С. 4-40.

3 Моисеев В.А. Россия и Джунгарское ханство в XVIII в. (Очерк внешнеполитических отношений). – Барнаул: Изд-во АГУ, 1998. – 175 с.

4 Акишин М.О. Джунгарское ханство во внешней политике Петра Великого // Дореволюционная Россия: http://statehistory.ru/4217/ Dzhungarskoe-khanstvo-vo-vneshney-politike-Petra-Velikogo/ (қаралу күні: 12.09.2015).

5 Бобров Л. Россия – Казахстан. Военно-политическое сотрудничество конца XVI – середины XIX вв. // Mangilik El. – 2014. – № 1(3). – С. 44-49.

6 Бобров Л.А., Худяков Ю.С. Огнестрельное оружие в войсках Джунгарского ханства (1635-1758 гг.) // Роль номадов в формировании культурного наследия Казахстана: сб. матер. межд. науч. конф. – Алматы: Print-S, 2010. – С. 204-217.

7 Кушнерик Р.А. Дипломатический этикет и порядок приема послов в России XVII-XVIII вв. (на примере русско-джунгарских отношений) // Международные отношения в Центральной Азии: история и современность: матер. науч. конф. – Барнаул: АГУ, 2008. – С. 86-100.

8 Кушнерик Р.А. Противоборство русской и джунгарской дипломатий в Казахстане в первой половине 40-х гг. XVIII в. // «Актуальные проблемы Центральной Азии и Китая: история и современность»: сб. научных статей памяти Б.П. Гуревича. – Барнаул: Азбука, 2006. – С. 111-140.

9 Ноздрина И.А. Калмыцкое ханство в системе международных отношений в Центральной Азии в XVIII веке: автореф. ... канд. ист. наук. – Томск, 2007. – 28 с.

10 Непомнин О.Е. История Китая: эпоха Цин. XVII – начало XX века. – М.: Восточная литература, 2005. – 712 с.

11 Дмитриев С.В., Кузьмин С.Л. Что такое Китай? Срединное государство в историческом мифе и реальной политике // Восток (Orients). – 2012. – № 3. – С. 5-19.

12 Гуревич Б.П., Моисеев В.А. Взаимоотношения цинского Китая и России с Джунгарским ханством в XVII-XVIII вв. и китайская историография // Вопросы истории. – 1979. – № 3. – С. 42-55.

13 Скобелев С.Г. Гибель джунгарского этноса в 1755-1760 годах: численность населения и размеры потерь // Социально-экономические и этнокультурные процессы в Верхнем Прииртышье в XVII-XX веках: сб. матер. межд. конф. – Новосибирск: Параллель, 2011. – С. 54-60.

14 Почекаев Р.Ю. Указ императрицы Анны и присяга хана Абулхаира 1731 г.: между старинными традициями и новым имперским законодательством // Отан тарихы. – 2014. – № 3(67). – С. 5-15.

15 Махаева А.Ш. Қазақ хандығы және қырғыздар: өзара байланыстарының тарихынан // Отан тарихы. – 2015. – № 1(69).– Б. 14-23.

16 Сапаралиев Д.Б. Кыргызско-казахские взаимоотношения XVII-XVIII вв. в научных трудах Ч. Валиханова // Чокан Валиханов и гуманитарная наука XXI века: матер. межд. науч.-прак. конф. – Алматы, 2010. – С. 56-67.

17 Галиев В.З. Проблемные вопросы казахско-джунгарских отношений в XVII – первой половины XVIII веков // «История Казахстана: новый взгляд»: сб. матер. метод. семинаров ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова за 2012-2013 гг. – Алматы: Елтаным, 2014. – С. 40-53.

18 Исмаилова А. Қырғыздар мен қазақтардың жоңғар хандығының баскыншылық саясатына қарсы бірлескен күресі // Отан тарихы. – 2005. – № 4. – 57-63-бб.

19 Мұқаметханұлы Н. Қытай және жапон тарихшылары XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ тарихы туралы // Қазақ тарихы. – 1994. – № 3. – 49-54-бб.

20 Құрманалина Н.Н., Қанай Ө. Жоңғарлар туралы қытай тарихнамасынан // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 2016. – № 3(82). – С. 54-60.

21 Жин Жуизоң. Цин патшалығының алғашқы кезіндегі ойрат пен қытай арасындағы сауда базары // Ішкі Моңғол университеті журналы. – 1964. – № 2.

22 Венюков М.И. Жоңғар шекарасындағы халықтар туралы // Шынжаң университеті журналы. – 1980.

23 Златкин И.Я. Жоңғар хандығының тарихы. – Пекин: Сауда баспасы. – 1980.

24 Хафизова К.Ш. Казахская стратегия Цинской империи. – Алматы: Таймас, 2007. – 104 с.

25 Гуревич Б.П. XVII-XVIII ғасырдағы қытай-орыс-жоңғар қарым-қатынасы және Қытайдың тарих ғылымы // Қытай тарихының зерттелу жағдайы. –1979. – №9.

26 Бай Суйчин. Экономикалық тұрғыдан ойрат пен қытай қарым-қатынасы // Қытайдағы Моңғол тарихы қоғамының құрылу конференциясы жинағы. – 1979.

27 Сай Жияьи. XVIII ғасырдың басында жоңғарлардың Ресейге қарсы күрес тарихының маңызды бір көрінісі // Қытай-орыс қарым-қатынасы тарихынан мақалалар жинағы. – 1979.

28 Ба Дай, Ма Дажың. Жоңғар билеушілерінің Оңтүстік Шынжаңдағы үстемдігі туралы// Шынжаң университеті журналы. – 1981. – № 2.

29 Жау Лиян. Шияу Тиң За Лу. – Пекин: Жуңхуа кітап мекемесі. – 1980.

Г.А. МЕЙРМАНОВА
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ҚАЗАҚТАРДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ТАМАҚТАНУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭТИКЕТ

Аңдатпа. Қазіргі таңда қазақтың тамақтануын шайсыз елестету мүмкін емес. Дегенмен, ол салыстырмалы жақында ғана қазақтардың күнделікті өміріне кірді. Ғасырлар бойы қазақтардың өмірінде негізінен қой мен жылқыны бағу басым болған көшпелі мал шаруашылығы болды. Мұндай шаруашылық түрі ұзақ уақыт бойы аз мөлшерде негізделген біржақты қазақ асханасының ерекшеліктері ең алдымен ет және сүт пайдалану, сондай-ақ, ***тары*** сияқты астық өнімдерін пайдаланудан құрылды. Алайда, XVIII ғасырдың аяғынан бастап саясаттың салдары ретінде, қазақтардың экономикалық өмірінде іргелі өзгерістер басталды. Салдары жерге отырықшылану мен жер үшін көрші халықтармен жиі қақтығысқа түсу процесіне әкелді. Қазақ тағамында көптеген кірме және жаңа өнімдер келе бастады. XIX ғасырдың аяғында қазақтардың рационына (қазақтар шәй деп атайды) шай кірді.

Мейрманова Г.А.
КазНУ им. аль-Фараби

ЭТИКЕТ ТРАДИЦИОННОЙ ПИЩИ КАЗАХОВ

Аннотация. В настоящее статье автор описывает казахскую чайную церемонию. Отмечает что чай с XIX века входил в повседневную жизнь казахов в относительном выражении. На протяжении веков в жизни казахов существовал преимущественно кочевой скот, в котором преобладали овцы и лошади. Особенности односторонней казахской кухни, основанной на небольших количествах таких ферм, в основном обусловлены использованием мяса и молока, а также зерновых продуктов. Однако с конца XVIII века, как следствие политики, начались фундаментальные изменения в экономической жизни казахов. Последствия высадки на землю и землю часто приводили к конфликту с соседними народами. В казахской кухне есть много новых продуктов и новых продуктов. В конце XIX века чай вошел в казахскую диету (так называемый чай казахов).

Ключевые слова. чай, гостеприимство, застолье, просо, самовар

G.A. MEIRMANOVA
KazNU Al-Farabi, Almaty

ETHICS IN THE SYSTEM OF DELICATE MEALS IN KAZAKHS

Abstract. in this article, the author pointed out the role of tea in Kazakh food. . However, he has recently entered the daily lives of Kazakhs in relative terms. For centuries in the life of the Kazakhs there was mainly nomadic livestock, which was dominated by sheep and horses. Features of the one-sided Kazakh cuisine, based on small quantities of such kind of farms, are primarily due to the use of meat and milk, as well as grain products. However, since the end of XVIII century, as a consequence of politics, fundamental changes in the economic life of Kazakhs have begun. The consequences of landing on the ground and the land have often led to the conflict with the neighboring peoples. In the Kazakh cuisine there are many new products and new products. At the end of the XIX century tea entered the Kazakh diet (called Kazakhs tea).

Key words. tea, hospitality, feast, millet, samovar

Кіріспе

Бір қарағанда, қазақ ортасын зерттеу жүргізу кезінде шайдың таралу жолдары мен уақыттары туралы мәселе екі жақты пікір бар. Қазақстанның түрлі аймақтарында шай түрлі жолдармен және әртүрлі уақытта таратыла бастады. Бұл бірнеше елді мекендерді құрған қазақтардың қоныс аударуының кең аумағы арқылы анықталды - батыста Ресей қалалары, оңтүстікте Бұхара, Хиуа және басқа Орталық Азия қалалары, шығыста Құлжа, Шәушек және т.б. Қытай қалалары.

Қытайдың батыс бөлігіндегі шайдың таралуының негізгі рөлін Қалмақтар (жоңғарлар) алды. Қалмақтар кейде басшылардың әскери элитасының бір бөлігі болды, олар Орталық Азия қалаларымен тұрақты шайқасты [1; 200 с.]. Қалмақтар жауланған қала халқына әсері бар еді, олар шайдың арнайы түріне «шир-чой» (сүтпен шайға) халықты әуестендірді.

Қалмақтар шығыстағы қазақтар арасында шайды таратуда үлкен рөл атқарды. Жоңғар хандығы қазақ тайпаларының күшті және тынымсыз шығыс көршісі болған. Бірақ олар тек батысқа ғана шабуылдар жасап коймай, одан болек Қытаймен саудаласып малды шайға айырбастайтын. Белсенді Батысқа шай сату барысында монополия болды, бастапқыда Бұхаралықтар және XIX ғасырдың ортасында Ресейлік саудагерлер. Қалмақтар мен қытай арасындағы қарым-қатынастарының күрделену кезеңдерінде олардың саудалары үзілген, содан кейін шай «Кяхта, Томск арқылы Сібірден» қалмақтарға тартылды, «Жоңғарияның өрістерінде соғысқан қытай әскері үшін Семей және Кяхта арқылы Қытайға жоңғадың ірі қара мал мен түйелері өтіп отырды», - деді Г.Н. Потанин [12, 85 с.]. Әрине, кең таралған «Қалмақ шайы» қазақтарға таныс болды.

Жоңғарияның құлдырауымен (1757-1758), қазақтардың аймақтағы рөлі күрт өзгерді. Қазақтар өте тез, осы жерлерді басып алды, сонымен қатар тауар жолдарын алды: «Қытай, бұрын өздерінің әскерлерін Қырғыз мен Жоңғар даласынан шыққан жылқылармен қамтамсыз еткен, олар қырғыздармен жылқыны тауарға ауыстырумен жалғастырды, содан Шығыс елдеріндегі ескі сауда қайтадан пайда болды».

Сол уақыттан бері Өскемен және Семей, Есіл және Ямышев, Святой Петр бекінісінен белсенді қазақ саудасы жүріп отырды. Мына маршруттардан өткен сауда жолдары қазақ даласының батыс аймақтарын қамтыды, мысалға Ургадан басталып Абылай ұлысы арқылы Кончинский көлінен Бакланская бекінісіне Орынбор қаласына өтті.

Бірақ Жоңғарияның жеңіліске ұшырауына дейін қытайлықтар Сібірдегі шай сауда жолын жасады. Жергілікті тұрғындар дәстүрлі аң аулау, бұғы мүйізі және басқа да заттармен айналысты, ресейлік қоныс аударушылар жаңа жерлерді белсенді түрде жыртуды жалғастырды, ал өмірлік маңызды тауарлармен Бұхара халқы, негізінен малмен, арзан мақта маталарымен (қытайлық) және шаймен камтамасыз етті. Ирбит жәрмеңкесіне немесе Тобылға жеткен соң, бұл тауарларды Батыс Сібір және Еділ татарларына сатты. Ресей үкіметі бухараларға саудаға, жерді иеленуге жеңілдіктер беріп, бұл XVIII ғасырдың аяғында Сібірдегі «Бұхарлықтар» артықшылықты сыныптарының қалыптасуына әкелді. Мұндай саясат Орталық Азиямен белсенді сауда жасауды көздейді. Біртіндеп, бұхарлықтар өздерінің қолында тек көтерме емес, бөлшек саудасын да ұстады. Бірде-бір ресейлік сатушы Жоңғарияға немесе Қытайға бұхарлықтар жолсерігісіз бармады. Түркі тектес және Бұхаралықтардың исламдық сенімі оларды саудада Сібір мен Қазан татарларының негізгі серіктестері ретінде жасады. Бұл негізінен Еділдегі саудагерлер-татарлармен шай саудасын анықтаған. Атап айтқанда, «татар саудагерлері негізінен қырғыз халқымен алмасып жүрді», «Татарлар әрдайым сауда-саттық операцияларында делдал қызметін атқарды». Әсіресе, даланың солтүстік аймақтарында шай ішу дәстүрлері татарларға, саудагер қазақтардың негізгі серіктестеріне, қатты әсер етті. «Шай жолында» негізгі сауда нүктесі Кяхта, XIX ғасырдың 60-жылдарына дейін іс жүзінде Ресейге шайдың жалғыз жеткізушісі болды. Ирбит жәрмеңкесіне қосымша, Төменгі Новгород жәрмеңкесіне басқа шай саудасының орталығы болды - бірінші сатылуы (шайдың құны 40-80 фунтқа дейін бағаланды) шын мәнінде оның жұмысының басталуы деп саналды.

XIX ғасырдың басындағы даланың «тыныштандырылуы» шай керуен жолдарының санының өсуіне әкелді [7, 5с.]. Керуен жолын белсенді түрде осы бағытта жұмыс істей бастады: Құлжа-Чугучак-Көкбектов-Семей-Омбы-Тары-Тобыл-Ирбит [11,с.22]; сонымен қатар Хиуа мен Бұхарадағы керуен жолдарының рөлі артты, батыс өңірлері арқылы Орынбор мен Сібір шекараларына жеткен [9, 14 с.]. Сібір және батыс шай сауда маршруттары, қазақ даласынан өтті, бұл процеске қазақтар бастапқыда қатыспады. Көптеген зерттеушілер бұған мынадай түсініктеме айтты: «Бұл өте қауіпті еді, өйткені олар билікке бағынбайтын жабайы қырғыздар жерінен өткендіктен. Қырғыздар керуендерге шабуылдаған кезде, олар тіпті ресейлік жерде жасырынған кезде де оларға шабуыл жасады». «Қырғыздар өз жерінен өткен керуендерге ғана емес, тіпті көршілес мемлекеттердің елді мекендерін басып алып, тұрғындарды құлдыққа алды», алғашқы онжылдығында қазақтар 1750 жылы Троицк бекінісінде ашылған сауданың «айырбастау үшін көп тұтқындар, қалмақ балаларын» әкелді [3, с.111]. Бірақ 20-30 жыл өткеннен кейін қазақтар сауда-саттық пен айырбас қатынастарына көбірек келе бастады. Қазақтардың әдеттегі тауары мал еді (ресейліктер мен қытайлықтардың әскери қажеттіліктеріне арналған жылқылар), әртүрлі терілер (түлкі, суыр және т.б.), ақбөкендердің терісі, тұз, оларды темірден жасалған бұйымдарға (пышақтар, балталар, қазандықтар), ұн мен шүберекке айырбасталды. Өнімдердің бұл жиынтығы сауда-саттықтың барлық нүктелерінде өзгеріссіз қалды және ұзақ уақыт бойы айырбас түрі ретінде жүрді.

Бұл жайлы сегіз жыл Орынбор қаласында (1833-1841) тұрған философ және фольклоршы В.И. Даль: «Орынбордың ауласына қарап, сіз өзіңіз қоқыс пен қасіретін көресіз. Бұл – киізден жасалған бұйымдарды тұтынады. Бұдан кейін: мұнда, қоқыстар - бұл қалдықтар, қағаз жамылғылары, қымбат емес қалың маталар мен бүкіл Туранның жерін өтеуге турмайтын, тіпті жүз шақырымға (верстке) тасымалдауға тең емес маталар. Бірнеше өрік, пісте, манна, кептірілген қауын жолақтардан тұратын сөмкелер, әдетте бары осы. Орынбор

жолының бәрі бірдей, ал көрші Азиямен сауда-саттығымыз да осылай!», - деген. Алайда XIX ғасырдың ортасында кейбір қазақтар саудада шаймен айналысты.

Қазақ халқының шайы саудада символдық орын алды деп айтуға болады. Әулие Петрдің бекінісінде шай сатуға шамалы сілтемелер бар. Дегенмен, сандар анық емес [18 Потанин]. Қытаймен сауда жасауда қазақтар «астық, бидай ұны және дәнді дақылдарға» өз тауарларын ауыстырды. Тек XIX ғасырдың ортасына дейін қазақтар шай сатудың статистикасы өсті, бірақ аса көп емес. Мұндағы сандар: жеті жыл ішінде (1840-1846 жж.) қазақтар күміс 12 мың рубльге шай сатты. Сонымен бірге 1840 қазанда Орынборда және Троицкте 790 мың рубльге мал сатылды, бұл 1843 жылы 1 млн 200 мың рубль болды. Салыстыру үшін біз Қытайдан жыл сайын 1841, 1842, 1845 және 1846 жылдары, шай шамамен 7 млн рубльге әкелінді [10, 178].

XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасынан бастап шай Ресейдің көптеген қалаларында, атап айтқанда Одесса, Полтава, Харьков, Ростов, Оренбург, Самара, Орал, Астрахань қалаларында сатыла бастады (Похлёбкин 206). Орынборда немесе Оралда қазақтар шай сатып алған деп есептеуге болады, сонымен бірге ол бүкіл Ресей халқының күнделікті өміріне мықтап кірді.

Орынбор облысының мемлекеттік мұрағатында вице-канцлер граф Нессельроденің Орынбор өлкесінің әскери губернаторы граф П.К. Эссенге 1829 жылы жазған хаты сақталған, онда былай деп жазылған: "Жайықтың ар жағында қоныстанған көшпелі халықтар (қазақтар мен башқұрттар) арасында Қытаймен, дәлірек Кяхта кеденінде сауда-саттықтан Ресей мемлекетінің қазынасына пайда түсіруі тиіс кірпіш шайын қолдану әдетін енгізу". Мұның ең басты дәлелі Ресейге бағынышты көшпелі халықтар «бурят пен қалмақ моңғол тайпалары» уақыт өте келе осындай шайға әуестеніп алғандығы және бұл затты салауатты, арзан тамақ түрі деп қабылдайтыны болды. Тіпті олармен көрші тұратын ауыл тұрғындары олардан осы әдетті үйренді, бұл бір жағынан олардың малын сақтап қалуға ықпал етті, өйткені кірпіш шайын ішетіндер етсіз күн көре береді". Ол: «қытай шайын сату үшін жаңа жолдар іздестіруді: Жайықтың ар жағында өмір сүретін көшпелі халықтарды осы шайға үйрету қажет" деп шайды қазақтар арасында таратуды ұсынады. «Өзге» сусыннан жасалған шай қоғамның өзгерісі кезінде «өзіміздің» сусынға айналады. Осы кезде ол халықтың барлығына қол жетімді болады. Бұл үшін ең басты шарт – көшпелі өмір салтынан жартылай отырықшылық немесе отырықшылыққа көшу.

Шай қазақ мәдениетінде өзінің орнын алды. Бұл процесс, саяхатшылар мен зерттеушілердің күнделіктері мен очерктерінен оқу арқылы қалпына келтіруге болады. Олар әр түрлі сүт сусындар қазақтардың тұрақты пайдалануында екенін, әсіресе сүйіктісі қымыз сусыны екенін жазды: «Қырғыздардың қаншалықты көп қымыз ішетінін бірінші рет көргендер үшін, бұл керемет көрінеді», «Қырғыздардың қымыздан таңертеңнен бастап сапырып ішу арқылы шөлін қандырады, содан кейін тағамды жейді» [18, 32 с]. Бірақ XIX ғасырдың ортасына дейін шай ішу туралы ақпараттар өте сирек және барлығы дерлік қазақ қоғамының ауқытты адамдары ішкендіген көсетеді. XIX ғасырдың ортасына дейін бай қазақ қана шай ішті. XIX ғасырдың екінші жартысы қазақ қоғамының барлық топтарында шай ішуді бастаған және біртіндеп сүйікті сусындарына айналған уақыт: «Қырғыздар шайға қатысты біздің сатушыларымызға, тіпті ескі саудагерлерге өте ұқсас: олар сондай-ақ шайды бірдей жағымды сезінеді және қатты аязда да ішеді, - деп ғасырдың ортасында қазақтың Бөкей ордасы ұйымдастырған қазақ тойында жүрген байқаушы жазды [7, 448].

1832 жылы қазақтардың шайды ішіп жүргенін алғашқылардың бірі болып Левшин жазды: «Хандар, сұлтандар т.б. ауқыттылыр шәйдә балмен немесе қантпен, ал қытаймен шекаралас қазақтар монғолдар сияқты шәйді жаөсы ішеді» деп жазған [9, 306 с.].

Күн сайын көп мөлшерде кою шай ішу әдеті осы сусынға үнемі тәуелді болуға әкелді. Бүгінде қазақтың апалары онсыз өмір сүру мүмкін емес («Менің анам - нашақор сияқты», - деді бір Батыс Қазақстандық информатор, шайға тәуелді деген мағынада). Кейбір ақсақалдар шай ішпей, іс бастай алмайды дейдіауыл тұрғындары [16, с.12], ал қазіргі ұрпақ оған тәуелді емес, бұл қалалық мәдениеттің ерекшелігімен және басқа сусындардың үлкен таңдауымен түсіндіріледі.

Қазақ ортасындағы шайдың мұндай таралуына көптеген факторлар әсер етті. Қазақ халқына шайды алғашқы таныстырған олардың шығыс көршілері - қалмақтар болды. Бірақ қазақтар арасында неғұрлым кең таралу Сібір және Еділ татарлары және орыстардың ықпалына байланысты. Мысалы, шай бірінші кезекте сауда керуен басшылары арасында, сауда-саттықпен ел аралайтын және шайды үнемі тұтынған халықтармен тығыз қарым-қатынаста болған қазақтар арасында әдетке айналды. Олар арқылы, қымбат өнім болып табылатын шай ұлтаралық байланыстар әсерінен, сондай-ақ қазақтың ауқатты ортасында ең алдымен тарады. қазақтардың жаппай шайға көшуі отырықшы өмір салты мен өзгерген экономикалық құрылымына көшу кезінде мүмкін болды.

Көшпенділер үшін шайды дайындаудың қарапайымдылығы мен жылдамдығы маңызды болды, бұл сүт өнімдерін дайындауға ұқсас саналды. Шай ішуге көп уақыт кетеді. Себебі, көшіп-қоныстанған қазақ елді мекендері негізінен өзен жағалауларында болды, су мен отын шай үшін қажет болды.

Алайда, бұл табын түрлік мал құрамын өзгертуін әкелді, яғни табындық жылқы шаруашылығы төмендеді, демек, ішінара шай қымызды ауыстырды, қымыз өндірісі азайды. Ресей мен Татар халқымен тығыз байланыстар орнатылды, олар үшін бұл сусын ұлттық сусынға айналды, сондай-ақ қазақтар арасында шай мәдениетін қалыптастыруға ықпал етті [8; 89 с.].

Қазақ халқы «уақыт пен орынды талдаусыз, тамаққа дейін және тамақтан кейін» шай ішеді деп тоғызыншы ғасырдың ортасында М.Я. Киттары жазды (). Шын мәнінде, егер сіз қазақ халқына шай ішкенін қарап жатсаңыз, онда ол үшін қатаң бекітілген ережелер жоқ: олар әр түрлі себептермен негізгі тағамнан бұрын және кейін ішеді. Қонақты шайсыз қайтармаған. Шай ішуді күнделікті өмірде қолданады, мысалы көршілер немесе жақындары, достары көрісуге келгенде және отбасыларымен сөйлесіп отырғанда. Дәстүрлі ортада үйге кісі шақырғанда «үйге келіп, қонақ болыңыз» деп, тура айтқаннан гөрі дәм татыңыз, шай ішіңіз, шайға келіңіз деп шақырушы өзін елеусіздеу көрсетеді. Сынық сөз, сыпайылықпен қонақ шақыру қазақы ортада этикеттік нормаға айналған. Шайға шақырылған адам да шайдың тура мағынада емес екенін түсінеді. Шай дастарқанында қонаққа дәстүр бойынша кәделі мүшесі бар сыйтабақ тартылады. Соңынан шай беріледі. Дастарқан басындағы әңгіме-сұхбат көбіне шай беру кезінде болады. Шай баппен, қонақтың қалауынша түрлендіріп беріледі. Шай берудің өзіндік бейресми болады. Этикет бойынша, алдымен жасы, жолы үлкен құрметті қонаққа шай кесе ұсынылады; суып қалмауы үнемі шай берушінің назарында болады[18, 25 б.]. Қазақы ортада шайға шақырудың *келіншай, абысыншай, көңілшай, шүкіршай* деп аталатын түрлері қазіргі кезде ұмыт бола бастаған деуге болады. Дастарқан мәдениетімен байланысты шайдың бұл түрлері лексикографикалық сөздіктерде тіркеле қоймаған. Дегенмен, осылардың ішінде келіншайға шақыру ғұрпына этнографиялық энциклопедияда лайықты мақала түрінде арнайы орын берілген [15; I том. 109 б.]. Жаңа түскен келіннің ауылдағы енелеріне, жасы үлкен сыйлы абысындарына арнайы жайылған дастарқанда шай құйып, қызмет көрсету рәсімін келіншай деп атаған. Ол мақалада келіншай рәсімінің этномәдени әрі танымдық мазмұны айтарлықтай жақсы ашылып көрсетілген. Келіншай рәсімі туралы аталмыш энциклопедияда былай делінген: «Келін түсірген үй көп ұзамай арнайы дастарқан жасап, жаңа түскен келіннің құйған шайын ішуге үлкен кісілер мен сыйлы абысын-ажындарын шақырады[6, 23,]. Әсіресе шай әбзелі мен дастарқан жабдығына ерекше көңіл бөлінеді. Дастарқан басына бауырсақ, тәтті тоқаш, мейіз, науат, жент, майсөк, сарымайға шыланған, тәтті қосылған талқан, т.б. қойылады. Самаурын, шайнек (аққұман), кесе, шыныаяқ, қасық, табақ, т.б. қойылатын өз орындары болады». Дастарқан басына жиналған әйелдер (шамамен 8-12 адамдай) өздерінің әлеуметтік мәртебесіне қарай рет-ретімен жайғаса бастайды. Жас келін қонаққа кесеге шай құйып, ізетпен ұсынады. Шайдың қоюлығы, қаймақ қатқан түсі әркімнің қалауынша құйылады. Ізет бойынша келін шай құйған кесені оң қолымен ұсынады, ал сол кесе ұстаған оң қолдың шынтақтан төмендеу тұсында тұруға тиіс. Дастарқан басына жиналғандардың басты назары, әдетте шай ішуден гөрі оның «церемониясында» болады. Шайдың қызылы кесілмеуі үшін келін оны дәл уақытында әлсін-әлсін демдеп отыруы керек. Шай құйған кесені шатастырып алмауы қажет. Тәртіп бойынша келін дастарқан шетінде бір қырын отырады, сөзге араласпайды, тек сұраса ғана жауап береді. Жиналғандар ішінде сыйлы, беделді әйел (коммуникация лидері) сөз бастап, әңгімеге бағыт беріп отырады. Әңгіме арқауы негізінен келін тәрбиесіне қатысты болады. Өнеге, сабақ болсын деп алғашқы түскен кезіндегі жайттарды еске түсіріп, ұялған кездерін немесе өз келіндерінің кейбір жаңылшақ сәттерін айта отырады. Шай беру рәсімі аяқталар сәтте жас келінге көп жаса қарағым; көсегең көгеріп, көрпең ұлғайсын; дастарқаның берекелі болсын, етегіңді бала бассын деген игі тілектер айтылады. Келіннің шайы пәмілшай болды, келіннің шайы көңілашар шай болды, келіннің аяғынан деп бағалауыш мазмұнда ризалықтарын білдіріп, келіншайға баға беріседі. Келіннің жақын абысындарының бірі дастарқан мәзірінен келген қонақтардың әрқайсысына мынау үлкен енеме; мынаны немереңізге, сіз де келінді болыңыз; мынау пәленшенің апасына, мынау жеңешеме, мынау әпкеме деп жеке-жеке атап түйіншектер береді. Жас келін мұның бәрін қалт жібермей көңілге тоқып тұрады. Ең бастысы аталмыш лұғаттық мақаланың соңында келіншай рәсімінің абысын институтымен байланысты екені, бұл рәсімнің функциясы жаңа түскен жас келінді «жат ортаға» бейімдеп, оны бірте-бірте жаңа ортамен байланыстырып, психологиялық күйін жеңілдету екені айтылған.

Абысын шай – ауылдың ерлері мен үлкендері жоқ кезде, ауыл-үйдегі әйелдердің қолы жұмыстан сәл босаған сәтте бір үйге жиналып, шай ішіп, өзара әңгіме-дүкен құратын дастарқан шайы. Оған белгілі ортада қауым болып өмір сүретін қазақ ауылдарының көбіне көңілжетер, сыйлас абысындар жиналатындықтан, бұл салт абысыншай деп аталған. Оның қынамендеден өзгешелігі – ол алдын ала жоспарланып, арнайы ұйымдастырылмайды және сауық құрып, өлең айтып, ұзақ көңіл көтеруге уақыттың қысқалығы мұрсат бермейді. Ол әдетте күндізгі уақытта өтеді [14; 102 б.].

Дәстүрлі ортадағы «шайға шақыру» рәсімінің ел ішіндегі тағы бір түрі көңілшай деп аталады. Көңілшай рәсімі – етжақын адамы қайтыс болғанда жора-жолдас, өзара аралас-құралас, сыйлас, сондай-ақ жегжат адамдардың көңіл аулап беретін дастарқаны. Шайға шақыру рәсімінің бұл түрі, әдетте марқұмның жылына дейін беріледі. Шай дастарқанына шақырылғандардың саны да онша көп болмайды. Көңілшайға

шақырылғандардың ішінде көңіл жетер, таныс-білістігі бар адамдар болады. Шай дастарқанына шақырылғандар көңілі жарым адамның қас-қабағын бағып отырып, көңілге дем беретіндей әңгімелер, сөз арасында ертең де күн бар екені, тірі адамның тірлігі болатынын айтады. Көңілшай рәсімінде де әңгіме-дүкенді үйлестіріп отыратын коммуникативтік лидер болады. Бұл жерде де шай тар мағынадағы ұғым емес. Шай деп, елеусіздеу эвфемизм түрінде айтылғанмен, көңілшай дастарқанына кәделі мүшелері бар сыйтабақ, түр-түрімен алуан түрлі тағамдар қойылады.

Дәстүрлі ортаға тән шайға шақыру рәсімінің ел ішіндегі тағы бір түрі шүкіршай, шүкіршілік шайы деп аталады. Шай деп айтылғанмен, атаудың мазмұны тек шай деген жалаң ұғыммен шектелмейді. Шайға шақырудың бұл түрінде де дастарқан мәзірі түр-түрімен молынан жасалады. Бұнда да астың бір атасы – ет болса, бір атасы – шай дегендей, алдымен шай беріледі. Біршама уақыттан соң, қазақы ортада қалыптасқан дастарқан дәстүрі бойынша кәделі мүшелері бар сыйтабақ қойылады. Соңынан тағы да шай дастарқаны жасалады.

Шайға шақыру рәсімінің бұл түрі қазіргі кезде ұмыт бола бастаған деуге болады. Бұл рәсімнің шүкіршай аталуының өзіндік уәжі болған. Оның неге бұлай аталуы жұртшылыққа түсінікті көрінбейтіні байқалады. Ауызекі деректерден, байқауымызша, шүкіршай ұғымы мүшел жас жөніндегі түсінікпен байланысты екені аңғарылады. Мүшел жаста, байырғы түсінік бойынша, сақтанып жүреді; қиын жол, алыс сапарға шықпайды; көзсіз тәуекелге бармайды. Мүшел жастың ішіндегі әсіресе 37, 49, 61 жасты айрықша көреді. Бұлай болуы мүшелдегілердің осы жас аралығында өмірдегі белсенділік әрекеті арта түсуіне байланысты болса керек. Адамның жарақат алуы, қауіп-қатерге ұшырап, қайтыс болуы көбіне осы жас шамасында жиірек кездесетін сыңайлы көрінеді. Сөйтіп, ауыртпалығы бар мүшел жастан аман-есен өткеніне «шүкіршілік» деп кей жерлерде «қазан қоңырсытып», шай беруді ырым етсе, көп жерлерде садақаға мал атап, етін таратып жібереді. Сарқытшай – алыс жолдан, ұзақ сапардан келген қадірменді адамның үй-іші сәлем беруге, хал сұрасуға келгендерге беретін шайы. Шайдың басқа да рәсімдік түрлері тәрізді бұнда да дастарқан молынан жасалады, ет-табақ тартылады. Жолаушылап келген адам көрген-білгенін, көңілге түйгенін айтып, жиналғандарды хабардар етеді, ақпарат алмасады. Шай соңында алыс елдің дәм-тұзы, той-томалақ сарқыты деп келгендерге өрік-мейіз, қант-шай, орамал, кездеме салған түйіншектерден ұсынады. Ел ішінде шайдың рәсімдік түрлерінен басқа бойдақ шай деп аталатын түрі бар. Келушілер асығыс болған жағдайда бойдақ шайға да ризамыз дейді. Бұнда ет-табақ тартылмайды, дастарқан молынан жасалмайды, жеңіл-желпі шай ғана беріледі. Шай дастарқанына өрік-мейіз, бауырсақ, т.б. қойылады.

Жоғарыда айтылған келіншай, абысыншай, көңілшай, шүкіршай, сарқытшай, бойдақшай, кеңес шай да той-томалақ деген ұғымға кірмейді. Қазақы ортада «шай» ұғымының мәдени мазмұны кеңейе түсіп, адамдар арасындағы қатынастарда этикеттік мән алып, эвфемистік формада қолданылған. Әр халықтың шай әзірлеуде өзіндік ерекшеліктері бар дәстүр қалыптасқан. Мысалы қытай, жапон халықтары шайға қант қоспай ішеді. Орыс, голланд және көптеген Еуропа елдерінде қанты бар шайды ұнатса, қырғыз, қалмақ, моңғол, тибеттіктер шайдың дәмін тұзбен келтіреді. Ағылшындар сүттен кейін шай құяды, керісінше істеу надандық болып саналады. Олардың пайымдауынша бұлай ету шайдың дәмін жоғалтып хош иісінен айырады делінеді. Голланд, шотланд, қалмақтар керісінше шай қайнаған соң сүт қатады.

Шай ішу жапондықтар үшін үлкен рәсім. Қатал дзен-буддизмге құрылған «гя-до» шай ішу рәсімі әуелде Қытайда пайда болған. Кейін бұл рәсім жапон тұрмыс салтына еніп кеткен. Содан бері рәсім тәртібі онша өзгермеген. Жапондар өздерінің ерекше көк шай «*о-тяны*» қант салмай ішеді. Кез-келген мекемеде «отякумдар» яғни шай дайындап құюшы хатшы қыздар болады екен. Олар күніне 3 рет қызметкерлерге шай дайындап береді. Жапондар шай өсіргенімен оны сыртқа шығарып сатпайды десе де болады [16; 208].

Ертеде шайды адамды түрлі улану кезінде және ой, дене еңбегінен шаршаған нан арылу үшін дәріге ішкен. Қара шайға қарағанда көк шай адам ағзасына өте пайдалы. Мысалы: Өзбекстан тіс дәрігерлері оқушылардың тіс ауруымен сирек ауыратыны байқаған. Кейін белгілі болғандай көк шайдың құрамында эмальдың бұзылуына жол бермейтін фторлы заттар бар екен. Шай бүйрекке тас байлануды болдырмайды. Қытайлықтарға бұл аурудың белгісіз болып келуі сондықтан. Көк байха шайы қырқұлақ және дәрумен жеткіліксіздігіне бірден-бір ем.

Сүт қосылған қою шай дәрі-дәрмектен, ішімдіктен уланған жағдайда удың бетін қайтарады. Аз мөлшердегі құрғақ жүзім шарабы тамызылған қара және көк шай қоспала рының қою, салқындатылған тұнбасымен қабақтың қабынуы, шырышты қабықтың бітеліп қалуы, конъюктивит кезінде көзді жууға болады. Жас шай жапырағының шырынымен немесе ұнтақталып, үгітілген кепкен шаймен дененің күйген жерлерін емдейді. Кепкен көк шайды шайнау - жүрек айныған басуға жақсы көмектеседі. Көк шайдың қою тұнбасы денедегі сыртқы жараларды, тіпті жүйелі пайдаланған жағдайда асқазан мен аш ішек жараларын жазады. Көк шай тұнбасы қан қысымын түсіреді. Шайды тіл ойылғанда, экземаға, теріге жарақат түскенде, іріңді жараларға ем ретінде қолданады. Таңертеңгілік және кешкі уақытта тіс тазалар алдында шай тұнбасымен ауызды шайса, тістің түбі нығаяды. Қытай медицинасы да шайды уланған адам ағзасын емдеуге

пайдаланған. Онымен ауыр тері жарақаттарын емдеп, дене еңбегімен шұғылданғанда сергу үшін ішкен көрінеді. Шай түрлі бактерияларды өлтіре алатын күшке ие. Негізінен, ол – сүзек, дизентерия тәрізді аса қауіпті бактерияларды жояды [5, 33]. Қан құрамын, жүрек жұмысын жақсартады. Шай бүйрекке тас байлануын болдырмайды. Жақсы өскен шай жапырағында С, В1, В2, А, Р дәрумендері бар деп, оны бет-алды іше берсең, шай өңіңді өзгертіп, ұйқыңды қашырады. Шайды тым қою етіп дайындап ішсең, оның құрамындағы кофеин жүйке жүйесінің қызметін қоздырады, қан қысымын күшейтіп жібереді. Шай 18 градус ыстықтан төмен болса, жұпар иісі мен адам жанын сергітетін шипасын, дәмдік татымдылығын жоғалтады. Шайды асықпай, ұрттап ішсе ас қорыту органы, тамақ, асқазан күйіп қалмайды. Шай тұнбасындағы Р дәрумені адам ағзасына С дәруменінің жақсы сіңуіне көмектеседі. С дәрумені жетпеген адамға көк шай ішу қажет. Көк шайды дұрыс пайдалана білген адам ерте қартаймайды. Шай тұнбасы қан капиллярын бекітеді, жүйкені жақсартады. Бейбіт Дауылбаев «Торғай облысы Николаевск уезі қазақтарының 1830 мен 1880 жылдар аралығындағы өмірі туралы» әңгімесінде 50 жыл ішіндегі қазақтардың өміріндегі мәдени-тұрмыстық өзгерістерді жазды. Осы өзгерістердің ішінде ол шай ішу рәсімін көшпенділер дәстүріне қалайша енгізілгендігін көрсетті. "1853 жылдан бастап әуелі кедейлер, содан кейін байлар бидай өсірумен айналыса бастады, сол кезден бастап қазақтар ауқатты өмір сүре бастады және молшылықтың бір түрі ретінде шайды қолдана бастады. Шайды алдымен шойын құмандардан, содан кейін мыс шәйнектерден және ақырында самаурыннан ішетін болды. 1854 жылы бір халықтық жиында әңгіме арасында шай ішу тақырыбы қозғалып, самауырындарды есептей бастайды; 10 отбасының біреуі ғана шай ішпейтін болып шықты» [8; с.66]. Қазақтардың отырықшы тұмысқа көшуі және орыс самауырындарының таралуы көшпенділер арасында шайдың кең етек жаюына алып келді. Орыс самауырыны тұрмыстық ыдыс қызметін ғана емес, әлеуметтік қызметті де атқарды. «Орыс мұрағатында» самауырынның рөлі туралы қызықты әңгіме сақталған. Петерборда Кавказдан келген князь М.С. Воронцовтың орыс көпесі В.А. Кокоревпен кездесуі болады. Әңгіме барысында князь бейбіт ауылдардың бүлікшіл ауылдармен сауда қатынасы арқылы жақындауы туралы әртүрлі тапсырмаларын орындату үшін Ставропольда лайықты адамдар іздестіріп жүргенін айтады. Оған В.А. Кокорев былай деп жауап береді: *".. мен сізге баяу болса да мықты қарым-қатынасты қамтамасыз ететін және ешқашан ештеңені шатастымайтын бір ықпалды ұсынайын. Менің ұсынып отырғаным – қарапайым орыс самауырыны. Шекараның батысында біз көршілерімізбен кейде сыра арқылы қатынасамыз, ал шығысында азияттықтар қатты сүйетін самауырын арқылы қатысатын боламыз".* Патша билігі көшпенділер арасында шайды таратуға мүдделі еді. Сыртқы істер министрлігі кірпіш шайын сатуды арттыруды шешті. Оның тұтынушылары Сібір халқы болды және осы жерде мынадай сұрақ туындады: "Ресейде тұратын басқа ұлт өкілдерін де кірпіш шайына үйретуге болмай ма?". Барлығының назары қазақтарға ауды. XIX ғасырда қазақтардың шайды қолдана бастауының бір себебі «Торғай газетінде» көрсетіледі: «…біздің құрғақ, 45-50 градусқа дейін қызатын ыстық мекенімізде, шөліңді қандыратын сусынның жоқтығында осы жақсы сусын – шай өте қажет, қышқыл-тұзды қара суды ішкеннен кейін қалатын ащы дәмді кетіру үшін қажет" [2; 29 б.]. Уақыт өте келе қазақтардың шай ішуі рәсімге айнала бастады. Қонаққа деген құрметі шайды кім және қаншалықты құйғанына байланысты ажыратылатын болды. Егер шайды кесеге толтырып құйып беретін болса, сіз шықырылмаған қонақ ретінде қабылданасыз. Шайды аздап: жартылай немесе кесенің түбіне құятын болған. Алдымен сүт құяды, содан кейін барып шайды құяды. Қазақстан үлкен ел және шай ішу рәсімі әр өңірде әртүрлі. Республиканың оңтүстігінде: Оңтүстік-Қазақстан, Қызылорда облыстарында, сондай-ақ Қазақстанның өңірде әр шай ішу рәсімі әр түрлі сүт құяды, содан кейін барып шайды құяды. Ал Атырау, Маңғыстау облыстарында және Ақтөбе, Батыс Қазақстан облыстарының оңтүстік-шығыс бөлітерінде шайды кішкене кеселерге құйып береді, ал басқа өңірлерде – орташа немесе үлкен кеселерге құяды. Мұндай ерекшелік бұл өңірлердің табиғи-климаттық жағдайларына тікелей байланысты. Ыстық жерлерде жартылай құйылған кішкене кеселерден шайды ұрттай отырып, шөлді қандыруға болады. Шайды әйел адам құяды, оның орны мен жасы қонаққа деген құрметін көрсетеді. Әдетте бұл үйдің келіні немесе отанасы. Олар ерлердің әңгімесіне араласпайды. Шай құюшы көптеген қонақтардың үздіксіз келіп отыратын кеселерін бақылап, олардың сұрауын күтпей, өзі үнемі кеселерін толтырып отырады. Шайды түбіне дейін ішпейтін болған, бұл жаман әдет деп саналды. Жаңадан қайнатылған шай ұстағышы жоқ кеселерден ішіледі. Шаймен бірге кептірілген сүт өнімдерін: құрт, ірімшік, сарысу берілетін болған. Жалпылама ішілетін қою қызыл шаймен бірге көк шай да ішеді, әсіресе тойымды және майлы тамақтан соң. Басқа өңірлерде, керісінше, салқын және бірқалыпты климатта, шайды кесеге толтырып ішеді. Шай ішу рәсімінің аяқталуы кездесу мерзімінің аяқталғандығын білдіреді. Осы кезде құрметті қонақтардың бірі шайдың батасын береді. Тамақтан соң үйдің иесі қонақтарға қол жууды ұсынады. Тамақтанып болған соң, қонақтар бірден емес, біртіндеп тарауы тиіс. Шай ішу рәсімінің кең етек жаюы шай ішу үрдісіне мәртебелі сипат беретіндігіне байланысты болды, сондай-ақ бұл сусын көшпелілердің тамақ үлесін толықтыра отырып, пайдалы қасиеттерге (қыста жылытатын және жазда шөлді қандыратын) ие болды. Осылайша, шай ішу рәсімі қазақ мәдениетінің бір бөлігіне айналды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1.Абашин С.П. Чай в Средней Азии: История напитка в XVIII – XIX // Традиционная пища как выражение этнического самосознания. М., 2001

2.Аргынбаев Х. Краткий очерк материальной культуры переселенцев из России в Казахстан: по материалам Восточного Казахстана, вторая половина XIX- начало XX века // Вопросы этнографии и антропологии Казахстана. Алма-Ата, 1962;

3. Ларина Е.И. Наумова О.Б. Традиция чайпития у казахов // Хмельное и иное: напитки народов мира (отв. Ред. С:А. Арутюнов, Т.А. Воронина). М.: Наука, 2008. С. 221-248.

4. Гурулев С.А. Чай по-сибирский // Чай в Сибири. Иркутск, 1996. С 16.

5. Добромыслов А.Н. Тургайская область. Исторический очерк. Оренбург, 1900. Вып. 1. С. 33, 111;

6. Киттары М.Я. Киргизский туй // Журнал министерства внутренних дел. СПб., 1849. Ч. 25. С. 34.

7. Краснов А.Н. Очерки быта Семиречинских киргизов // Известия ИРГО. СПб., 1887. Т. 23. Вып, 4.

8.Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы, 1996. С. 306;

9.Небольсин П. Заметки на пути из Петербурга в Барнаул. СПб., 1850. С. 178, 179;

10. Небольсин П. Статистические записки о внешней торговле России. СПб., 1835. Ч. I. Гл. 2. С. 173;

11. Потанин Г.Н. Окараванной торговле с джунгарской Бухарией в XVIII столетии. М., 1868;

12.Похлебкин В.В. Чай. Его типы, свойства, употребление. М., 2000. С.9;

13. Харузин А.Н. Степные очерки (Киргизская Букеевская орда). Странички из записной книги. М., 1888. С. 69, 74, 115, 143.

14. Шаханова Н. Ж. Специфика пищи в военном быту казахов (XVII - XIX) // Этнографические аспекты традиционной военной организации народов Кавказа и Средней Азии. М., 1990. С.84;

15. Қазақтың этнографиялық категориялар,ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Алматы: РПК «Слон», 1-том, 2011.736 б.

16. Окакура Какудзо. Книга о чае. / Пер. С анг.В. Н. Иванова // Дальний Восток. 1993. №8.

17. Мейрманова Г.А. Культура общения у казахов: трансформация традиционного этикета. Автореферат.М., 2009.

18. Зеленский Б. Жизнь казахских степей. Алматы, 1991. 188 с.

Морякова М.Т.
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ КАЗАХСКО-МОГУЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ В.П. ЮДИНА

Аннотация. Особое место в творчестве В.П. Юдина занимает могульская проблематика, точнее говоря вопросы истории Могулистана, Могулии, а также роль могульского этноса в истории Центральной Азии. В данной статье раскрываются основные аспекты, касающиеся вопросов казахско-могульских отношений в научном наследии В.П. Юдина. В большинстве своих трудов он отражает этническую связь могулов с казахами, киргизами, уйгурами и т.д.

Ключевые слова. могулы, народы, Могулистан, казахи, источники, отношения, этнические связи.

МОРЯКОВА М.Т.
Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

В.П. ЮДИННІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-МОҒОЛ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӨНІНДЕ

Аңдатпа. В.П. Юдинның шығармашылығында моғол мәселесі, дәлірек айтқанда, Моғолстан тарихының мәселелері, сонымен қатар Орталық Азия тарихындағы моғол этносының рөлі ерекше орын алады. Бұл мақалада В.П. Юдинның ғылыми мұрасындағы қазақ-моғол қатынастарының мәселелері қарастырылатын негізгі аспектілері ашылады. Еңбектерінің көбісінде ол моғолдардың қазақтармен, қырғыздармен, ұйғырлармен және т.б. этникалық байланыстарын қамтып көрсетеді.

Түйін сөздер. моғолдар, халықтар, Моғолстан, қазақтар, деректер, қарым-қатынастар, этникалық байланыстар.

Moryakova M.T.
Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology

ON SOME ISSUES OF KAZAKH-MOGUL RELATIONS IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF V.P. YUDIN

Abstract. A special place in the work of V.P. Yudin belongsto the Mogul issues, more precisely the issues of the history of Mogulistan, Mogul, and the role of the Mogul ethnos in the history of Central Asia. This article reveals the main aspects concerning the issues of Kazakh-Mogul relations in the creative heritage of V.P. Yudin. In most of his works he reflects the ethnic connection of the Moguls with the Kazakhs, Kirghizes, Uighurs, etc.

Keywords. Moguls, peoples, Mogulistan, Kazakhs, sources, relations, ethnic ties.

Введение

Научное наследие известного казахстанского ученого Вениамина Петровича Юдина (1928–1983) богато и многогранно. За годы независимости казахстанские историографы, исследователи его творчества не только изучили его труды, но и опубликовали ранее не изданные исследования, переиздали прежние публикации.

Особое место в исследованиях В.П. Юдина занимают вопросы истории могулов Могулистана и Могулии. Известной и признанной специалистами является его статья «О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами», опубликованная в Серии общественных наук Известий АН Казахской ССР в 1965 г. [1, с. 52–65; 2, с. 72–95]. Данная статья получила широкую известность, в ней рассматриваются вопросы истории Могулистана, Могулии, судьбы могульского этноса, его роли в истории Центральной Азии, родоплеменного состава и языковой принадлежности, этнических связей с казахским, уйгурским и другими народами. Согласно мнению Вениамина Петровича, могульские племена доглат и канглы-бекчик вошли в состав Старшего жуза, а могульское племя кераиты приняли участие в сложении Среднего жуза. Как пишет супруга В.П. Юдина и издатель его трудов Юлия Григорьевна Баранова в своем предисловии к новому изданию трудов В.П. Юдина, эта статья «получила широкую известность и признание специалистов» [3, с. 7]. Уже на следующий год после своего опубликования в 1966 г. она была переведена на английский язык и издана в Англии в известном журнале CentralAsianRewiew [3, с. 7].

Название могулов часто приводит исследователей в сторону от правильного решения вопроса об их языковой принадлежности. Этноним могул, по некоторым данным, по происхождению связан со словом монгол, которое в Средней Азии произносилось и писалось в мусульманских и средневековых сочинениях как могул. В.П. Юдин говорил о могулах как об особом этносе. Опираясь на конкретные источники, он отмечал ряд могульских племен, которые вошли в состав казахского этноса.

Упомянутое предисловие Ю.Г. Барановой предпослано новому изданию трудов В.П. Юдина под названием «Центральная Азия XIV–XVIII вв. глазами востоковеда», опубликованному в 2001 г. В этом издании также наряду с известными материалами впервые была опубликована статья «Могулы» [4, с. 96–136]. Здесь автор развил некоторые свои идеи, посвященные как истории могулов, так и в целом изложил некоторые свои мысли по истории кочевников Центральной Азии.

Кроме того, хорошо известно, что В.П. Юдин автор серии интересных и в то же время довольно критических рецензий на труды своих коллег. В них высказывались оригинальные идеи,в том числе и по интересующей нас теме. В частности, «могульская проблематика» рассматривалась в рецензии на книгу А.М. Мугинова «Описание уйгурских рукописей Института народов Азии» [5, с. 251–260].

В этом ряду работ, так или иначе затрагивающих вопросы казахско-могульских отношений, стоит отдельно упомянуть статьи-справки, которые В.П. Юдин написал для известной коллективной работы казахстанских и ленинградских (ныне санкт-петербургских) востоковедов «Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Извлечения из персидских и тюркских сочинений», изданной в 1969 г. [6].

Перечисленные и некоторые другие исследования В.П. Юдина раскрывают ряд интересных вопросов истории казахско-могульских связей, на которые нам хотелось бы обратить внимание.

В названной статье «О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами» исследователь обращал внимание на то, что «история могулов – это большая самостоятельная проблема» [2, с. 72]. В числе важных вопросов он выделял этническое взаимодействие могулов с казахами [2, с. 72].

По справедливому мнению историка «сопоставление родоплеменного состава могулов с родоплеменным составом казахов, прежде всего с родоплеменным составом казахов Старшего жуза, убеждает в том, что могулы играли большую роль в сложении казахской народности. Могульские племена доглат и канглы-бекчик, несомненно, вошли в состав Старшего жуза под названиями *дулат* и *қаңлы*» [2, с. 84–85].

Что убедило историка прийти к такому заключению? По его мнению, об этой преемственности говорит не только совпадение названий племен. «Важно также и то, – продолжает исследователь, – что соответствующие племена Старшего жуза занимают именно те территории, на которых находились могульские доглаты и канглы» [2, с. 85].

Что еще более важно, историк называет большую часть казахов Старшего жуза выходцами из могульских племен. «Как известно, – говорится в его статье, – *дулаты* и *қаңлы* составляют подавляющее большинство населения Старшего жуза» [2, с. 85]. Родовые подразделения албан и суан, по его мнению, являются близкородственными дулатам и соответственно могулам, их доглатской части [2, с. 85].

Второе крупное родовое объединение Старшего жуза *қаңлы* известно у могулов под именем бекчик, но после вхождения в состав казахов они, по словам В.П. Юдина, возродили свое древнее название *қаңлы* [2, с. 85].

По мнению исследователя, могулы принимали участие не только в сложении казахов Старшего жуза, но и Среднего жуза также. Он считает, что могульские кераиты– это казахские кереи из Среднего жуза. В пользу этого также говорит и совпадение их территорий. Казахские кереи и сейчас еще занимают территорию Жетысу, на которой некогда находились могульские кераиты [2, с. 85]. Стоит отметить, что такая точка зрения (кераиты = кереи) господствует в казахстанской и российской науке со времен исследований Н.А. Аристова (имеется ввиду его известная работа «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, и сведения об их численности», 1897 г. [7]), в последующем эта идея была развита в ряде работ казахстанских советских этнографов, например, в книге М.С. Муканова и В.В. Восторова «Родоплеменной состав и расселение казахов» (1968 г.) [8].

О родственности могульских и казахских родов говорит, по мнению исследователя В.П. Юдина, и языковое единство. У автора рассматриваемой статьи нет сомнений в том, что могулы были тюркоязычны. Более того, они были таковыми изначально, и их язык относился к тюркским языкам кыпчакской группы и был близок к казахскому и кыргызскому языкам [2, с. 84].

В.П. Юдин справедливо писал, что многие вопросы истории могулов, в том числе и их связи этнические, культурные, политические с казахами изучены явно недостаточно и не могут быть исчерпаны одной статьей. Как он сам отмечает, он лишь попытался «очертить контуры многовекового процесса этнического взаимодействия могулов с соседними народами в XIV–XVII вв.» [2, с. 94].

Дальнейшее, по его мнению, наиболее полное изучение этнических процессов в этом районе за указанный период – одна из важнейших задач исследователей этногенеза притяньшанских народов [2, с. 95].

Отметим в этом контексте, что одновременно с работами В.П. Юдина вопросы казахско-могульских отношений продуктивно исследовали востоковеды-иранисты О.Ф. Акимушкин в Ленинграде (Санкт-Петербурге) [9; 10] и К.А. Пищулина в Алма-Ате (Алматы) [11; 12]. Меруерт Хуатовна Абусеитова, ученица, последователь и популяризатор научного наследия В.П. Юдина в монографии 1998 г. также посвятила отдельный параграф этой теме [13].

Такое пристальное внимание исследователей к этому вопросу говорит о востребованности и актуальности темы казахско-могульских отношений. Во многом именно по этой причине я выбрала темой своей магистерской работы историю взаимосвязей двух народов. В данный момент, я ограничиваюсь освещением вопросов политических и военных контактов. Вопросы же этнических и культурных связей о необходимости изучения которых говорил в своих работах В.П. Юдин в моей магистерской работе затронуты не будут в силу обширности как самой проблемы, так и ее источниковой и историографической базы.

Завершая этой краткий обзор хотелось бы обратить внимание на некоторые общие вопросы научного наследия В.П. Юдина. По мнению современного российского исследователя Альфрида Бустанова, «угнетенный ориенталист» (AnOppressedOrientalist) Вениамин Юдин являлся одним из первых казахстанских востоковедов, обладавших знаниями для серьезной работы с историческими рукописями, он предпринял несколько важных шагов на пути к их критическому изучению в контексте истории Казахстана [14, p. 217].

О важности источниковедческих работ В.П. Юдина говорит и введение им в научный оборот сокращенной версии уникального исторического источника, написанного в XVI в. Утемишем-хаджи и названного В.П.Юдиным «Чингиз-наме». Этот ценный источник в переводе В.П. Юдина с его пояснениями и исследованиями был издан лишь спустя 9 лет после его смерти в 1992 г. Его многолетний труд является достоянием для большого круга ученых, исследующих историю средневекового Казахстана. Данный историко-культурный труд В.П. Юдина «Чингиз-наме» представляет собой перевод сочинения на русский язык, в подготовке которого активное участие приняла его супруга Ю.Г. Баранова и профессор М.Х. Абусеитова [15]. Только в этом 2018 году ученые из Татарстана смогли издать полную версию с оригиналом, транскрипцией и переводом сочинения Утемиша-хаджи [16]. Об этой полной версии сочинения Утемиша-хаджи писала Ю.Г. Баранова в своем «Вступительном слове» к изданию 1992 г.: «Судьба этого более полного списка сочинения долгое время оставалась неизвестной. В начале 70-х В.П. Юдин получил информацию, что рукопись находится в Стамбуле у А.-З. Валидова (Тогана)». Попытки получить копию ни к чему не привели. И он вынужден был ограничиться в работе неполным ташкентским списком [17, с. 325: прим. 3]. Теперь, благодаря усилиям татарстанских историков, русскоязычному читателю доступна полная версия этогонесомненно ценнейшего источника по истории Центральной Азии, которому в научном наследии В.П. Юдина по существу посвящена большая часть.

По мнению М.Х. Абусеитовой, поднимаемые в работах В.П. Юдина «вопросы способствовали дальнейшей разработке теоретических востоковедных проблем, новых концепций. Он придавал большое значение проблемам источниковедения, сравнительно-текстологическому анализу восточных письменных памятников средневековья, их классификации по идейно-политическим и текстологическим особенностям» [18, с. 364].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами // Известия АН Казахской ССР. 1965. – С. 52–65.

2. Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахским и другими соседними народами // В.П. Юдин. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 72–95.

3. Баранова Ю.Г. Вторая жизнь (вместо предисловия) // Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 5–16.

4. Юдин В.П. Могулы // Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 96–136.

5. Юдин В.П. Рецензия на книгу А.М. Мугинова «Описание уйгурских рукописей Института народов Азии» // Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 251–260.

6. Ибрагимов С.К., Мингулов Н.Н., Пищулина К.А., Юдин В.П. Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Наука, Казахской ССР, Алма-Ата, 1969.– 655 с.

7. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. 1897.

8. Муканов М.С., Восторов В.В. Родоплеменной состав и расселение казахов 1968.

9. Акимушкин О.Ф. К вопросу о внешнеполитических связях Могольского государства с узбеками и казахами в 30-х гг. XVI – 60-х гг. XVII в. // Палестинский сборник. – Москва-Ленинград, 1970. Вып.21. – С. 233–248.

10. Акимушкин О.Ф. Средневековый Иран. Культура, история, филология. СПб.: Наука, 2004. – 404 с.
11.Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). А., 1977. – 288 с.
12. Пищулина К.А. Очерки по истории Казахского ханства. 2016.
13. Абусеитова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII вв.: история, политика, дипломатия. – Алматы, 1998. – 268 с.
14. BustanovAlfrid. Settling the Past. Soviet Oriental Projects in Leningrad and Alma-Ata. Amsterdam, 2013. – 397 p.
15.Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, пер., транскрипция, текстолог.прим., исслед. В.П. Юдина. А., 1992. – 296 с.
16. Утемиш-хаджи. Кара таварих. – Казань, 2017. – 312 с.
17. Баранова Ю.Г. Вступительное слово // Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 324–328.
18. Абусеитова М.Х. Вклад В.П. Юдина в казахстанское источниковедение // Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVIII веках глазами востоковеда. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – С. 359–366.

Наурызбаева Эльмира Кенжегалиевна, Исенов Өтеген Ихсанұлы
Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қаласы

«БАЙҒҰСТАР» - XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТОП

Аңдатпа. Мақала XIX ғасырдағы Ресей патша үкіметіне қараған қазақ қоғамындағы әлеуметтік топ ¬«байғұстар» хақында.. Дәстүрлі қазақ қоғамының тарихына арналған арнайы монографиялық зерттеулер мен мұрағаттық құжаттарды талдау арқылы, сол уақыттардағы патша үкіметінің жарлықтары негізінде «байғұстардың» қоғамдағы орны мен әлеуметтік-тұрмыс жағдайлары талдауға алынған. Сонымен қатар байғұстардың үш тобы туралы деректер берілген. Тарихи деректер бойынша байғұстардың көбінің шаруашылықтарында жылқы болмаған, шамалыларының бір немесе екі сиыры болған байғұстардың арасында ең қайыршылары (мүлде малсыздары) және кедей шаруаларға жақын ауқаттылары болғаны туралы салыстырмалы мәліметтер талдауға алынған.

XIX ғасырдың басында Орынборға «байғұс» қазақтардың ағылып келуіне байланысты Орынбор әскери губернаторының шешімімен 1817 жылдың 23 сәуірінде қайыр-садақа жинау мен жұмысқа жалданудың тәртібі орнатылады. Бұл жұмысты атқару Орынбор Шекара комиссиясына жүктелді.

Мақала авторлары байғұстар ¬ XIX ғасырда патша үкіметінің қазақ даласын отарлау саясатының нәтижесінде дәстүрлі шаруашылығын жүргізетін жерден, малдан айырылып әбден кедейленіп, күйзеліске ұшыраған әлеуметтің бір бөлігі пайда болды деп көрсетеді. Олар шеп маңындағы станица казактарына табыс іздеп кеткен жарлы-жақыбайлар тобы. XIX ғасырдың бірінші жартысында олар едәуір топқа айналған. Байғұстар – қайыршыланған нағыз пауперлер «байғұстар» ештеңесі жоқ, жұмыс күшін сатып, күн көруге мәжүбір болған жұмысшы пролетариаттар қатарының негізін құрады деген ой түйіндейді.

Түйін сөздер. Қазақ қоғамы, жарлық, ереже, салық, алым, байғұс

НАУРЫЗБАЕВА Э.К., ИСЕНОВ О.И.
Костанайский государственный педагогический университет

«БАЙГУШИ» КАК СОЦИАЛЬНАЯ ГРУППА КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА В XIX

Аннотация. Статья посвящена исследованию байгушев как социальной группы казахского общества в XIX века. Анализируя монографические исследования и архивные документы, посвященные истории традиционного казахского общества, была исследована роль «байгушев» в обществе и их социально-бытовые условия на основании указов царского правительса того времени. Кроме того, представлены данные по трем группам данной социальной группы. Согласно историческим данным, у большинства «байгушев» отсутствовало наличие лощадей в собственном хозяйстве, среди некоторых байгушев, имевших одну или пару коров было число беднейших (без домашнего скота) и проанализированы сравнительные данные о присутствии бедных людей, находившихся по уровню к бедным семьям.

Решение военного губернатора Оренбургса 23 апреля 1817 года в связи с прибытием «бедных» казахов в Оренбург был учрежден порядок благотворительного пожертвования и занятости. За эу задачу отвечала Оренбургская пограничная комиссия.

Аворы статьи пришли к выводу, чо в XIX веке в результтате политики колонизации казахской степи, ухода от традиционного хозяйства, которой пришлось искаь зароботки у линии станицы казаков.

Байгуши - обнишалая рабочая сила, коорая была вынуждена выживать, составляя основу рабочего пролетариата

Ключевые слова. Казахское общество, указ, налоги, сборы, байгуши.

Abstract. The article is devoted to the study of the baigushi as a social group of the Kazakh society in the 19th century. Analyzing monographic studies and archival documents devoted to the history of traditional Kazakh society, the role of "baigushi" in society and their social and living conditions was studied on the basis of the instructions of the tsarist government of that time. In addition, of this social group are presented on three groups. According to historical data, the majority of the "baigushi" did not have horses in their own farm, among some baigushi who had one or a pair of cows there were a number of the poorest (without livestock) and analyzed on the comparative presence of poor people who were level with poor families.

By the decision of the military governor of Orenburg on April 23, 1817, in connection with the arrival of "poor" Kazakhs in Orenburg, in order of charitable donations and employment was established. The Orenburg Border Commission was responsible for this task.

The authors came to the conclusion that in the XIX century, as a result of the policy of colonization of the Kazakh steppe, abandonment of traditional farming and loss of livestock, led to poverty and the emergence of a socially vulnerable group of people of Kazakh society, who had to look for earnings from the Cossack village line.

Baigushi is an impoverished labor that was forced to survive, constituting the basis of the working proletariat.

Keywords. Kazakh society, decree, taxes, fees, baigushi

Кіріспе

Патша үкіметіне қараған қазақ қоғамында XIX ғасырдағы әлеуметтік топтардың ішіндегі ең қайыршыланған бөлігі байғұстар болды. Кеңестік кезеңге дейінгі тарихнамада байғұстар институты арнайы талданбаған. Дегенмен қазақ даласында болған көптеген саяхатшылар мен патша шенеуіктері, «байгуш» терминін қолданып осы әлеуметтік топтың болғандығы туралы деректер қалдырды. Кеңестік кезеңдегі белгілі тарихшы, профессор Е.Бекмахановтың зерттеуінен байғұстар туралы кездестіреміз. Автор осы әлеуметтік топ туралы былай деп жазды: Байғұстар – қазақтардың кедейленіп, күйзеліске ұшыраған бөлігі, шеп маңындағы станица казактарына табыс іздеп кеткен жарлы-жақыбайлар тобы. XIX ғасырдың бірінші жартысында олар едәуір топ болды. Е.Бекмаханов, тек Кіші жүз бойынша ғана байғұстар еркек, әйелін қоса есептегенде 20 мыңға жуық болғандығын жазды [1, 95, б.]. Автор еңбегінде, шеп маңындағы ауқатты қазақтарға болмашы ақы үшін жалданған байғұстар олардың малын бағып, жерін жыртты, үй іші жұмыстарының алуан түрін атқарды. Байғұстардың бір бөлігі балық аулау кәсіпшілігінде жұмыс істеді. Бұдан басқа кейбір байғұстар бай-феодалдардың қарамағында қалып, үй қолөнершілері ретінде жұмыс істегендігі туралы деректер келтіреді [1, 95, б.].

Өз алдына шаруашылық жүргізуге мүмкіншілігі жоқ қазақтар тобы да болған. «Қоңсылардың» бірталайы осылардың қатарына кіретін болған. Қоңсылар бай ауылдарға қосылып, солардың шаруашылықтарында жұмыс істеп жүрген. Ең ақырында, нағыз пауперлер «байғұстар» болған, бұлар оқта-текте жұмыс істеп немесе қайыр тілеп күндерін көрген. Жыл ауыр тартып, қыс қатты болып, ел жұтқа шалдығып, мал қырылғанда байғұстардың саны тым көбейіп кеткендігі туралы М. Вяткин жазды [2, 123 б.].

Қоңсылар туралы профессор М. Вяткин: «Қоңсы» деп жалпы келімсекті айтады. Бөтен қауымдардың ішінде қазақтарды осылай деп атаған. Бұлардың арасында беделді, ауқатты семьялардың кездесуі де мүмкін. Бірақ қоңсылар көбінесе өз бетімен шаруашылық жүргізуге мүмкіншіліктері болмаған соң амалсыздан басқа ауылдарға келіп қосылған кедей қазақтар екендігінде ешқандай күмән жоқ [2, 123 б.], – деген анықтама берді.

Қоңсылар бай ауылдарға қосылып, солардың шаруашылықтарында жұмыс істеп жүрген. Ең ақырында, нағыз пауперлер «байғұстар» болған, бұлар оқта-текте жұмыс істеп немесе қайыр тілеп күндерін көрген [2, 123 б.].

Шеп маңындағы ауқатты қазақтарға болмашы ақы үшін жалданған байғұстар олардың малын бағып, жерін жыртты, үй іші жұмысының алуан түрін атқарды. Байғұстардың бір бөлігі балық аулау кәсіпшіліктерінде жұмыс істеді. Бұдан басқа кейбір байғұстар бай-феодалдардың карамағында қалып, үй қолөнершілері ретінде жұмыс істеді.

Байғұстардың жағдайын көзіменен көрген куәгерлердің айтуынша: екінші бір киіз үйде оттан алыс, есікке жақын тақыр жерде малдас құрып отырған егде байғұсты көресіз, ол бір тілім нан мен бір жапырақ ет үшін күні бойы қолындағы бізбен теріні тесіп, тарамыспен дөрекі етік тігіп отырады. Алба-жұлба күпісі мен тозығы жеткен тақиясы оның сіңірі шыққан кедей екенін, ал босағада отырған сиқы оның сорлы жан екенін көрсетеді. Бұл кезде киіз үйдің төрінде үстіне тау болып жүк үйілген әбдірелердің қасында, астына бұқарлық көрпе төсенген, үстіне жібек бешпент киген қожайынның өзі отырады. Бір қолына мүйіз мүштігін сәндене ұстаған ол, екінші қолымен сақалын маңғаздана сипап қояды.

Зар заман ақыны Шортанбай Қанайұлы: кедей байғұстың ауыр да аянышты жағдайын жырмен сипаттады:

Бай кедейді көрмейді, Байды құдай атқаны –
Кедей байға ермейді, Жабағы, жүнін сатқаны.
Қызметін бір күн қылмаса Кедейің қайтып күн көрер,
Майлы сорпа бермейді – Жаз жатақта жатқаны.
Әне байдың қайыры! Жаздай арық қазады,
Бұрынғы өткен адамның Күздей пішен шабады.
Міне, келді тайыры Оны-мұны жиғанын
Жалғанда қылған ісінің Шығын деп тілмаш алады.
Алдыңнан шығар ғайыбы [3]. .

Жырда байғұстың дәрменсіз тіршілік жағдайы анық көрініс таптқан. Азық-түлік және жұмыспен өтеу ренталары формасында феодалдық міндеткерліктің болуы Қазақстандағы феодалдық қатынастардың

тарихи калыптасу процесін бейнелейді. Феодалдық қатынастар ыдырай бастаған кезде пайда болған ақша рентасы Қазақстанда мүлде дерлік болмады. Тек патша үкіметі ғана қазақтардан ақшамен түтін салығын алды, соның өзінде салық жинаушылар қазақтардан тиісті күміс ақшамен 1 сом 50 тиынның орнына қой алды, сосын оны базарға апарып сатып, едәуір олжа тапты. Бұл факт қазақтарда ақшаның айналыста әлі аз болған және Сібір генерал-губернаторлығының қазақтардан алынатын салық мөлшерінен екі есе баға артық тұратын заттай төлем жинауы сияқты оқиғалардың орын алғандығын дәлелдейді [1, 93, б.].

Феодалдық қоғамда қосымша өнімді иелену экономикадан тыс күштеу негізінде жүзеге асады. Бұл кезде экономикадан тыс күштеу формалары қазақ қоғамында өзгеше түрде көрінді. Бір жағынан, феодалдық міндеткерлікті (ұшыр, зекет және әр түрлі сыйлықтар) өтеу міндеттілігі императивтік сипатта болған әдет нормаларымен анықталды. Екінші жағынан, «туысқандық көмек» көрсету және тағысын тағылар түрінде көрінген жұмыспен өтеу түрлері феодалдық қоғам жағдайында қазақтардың қалың бұқарасын қанау құралына айналдырылды. Қазақтар бұларды ру бойынша да орындауға міндетті еді. Сөйтіп, патриархалдық әдет-ғұрыптар экономикадан тыс күштеу құралы болды.

Қанау қатынастары тікелей өндірушінің жеткіліксіз өндіріс құралдарымен күш-көлікпен, тұқыммен жабдықталуына немесе феодалдардың кедей қазақтарға малды қарызға беруіне байланысты болған кезде экономикадан тыс күштеу әдістері феодалдың тікелей өндірушіге экономикалық қысым жасауымен ұштасты.

Қазақ қоғамының бір тарауы ретінде байғұстар қазақ қоғамдастығының ішінде мүліктік айырмашылықтың даму кезінде, бар байлық қоғамның бір бөлігінің қолында шоғырланып, ал екінші бөлігінің кедейлену үрдісіне ықпал жасаған кезде пайда болған. Байғұстар немесе басқаша қоңсы деп аталған және өндіріс құралдарынан мүлде айрылыған немесе айрылуға жақын адамдар, сондықтан да экономикалық және саяси тұрғыдан қарастырғанда құқықсыз.

Академик С. Зимановтың еңбегінде байғұстардың үш тобы туралы деректер берілген, біріншісі Орта жүздің сүйенішәлі руының құрамындағы көшпелі ұжымдарды қарастыра отырып, шартты топқа жатқызылатын шаруашылықтар көбінесе егіншілердің ең кедейлері – байғұстардың шаруашылықтары екені айтылды. Бірінші көшпелі ұжым бойынша 83 отбасының 35-і осыларға жататын [4, 252-253 бб.].

Мал басының саны				Мал басының саны			
Шаруашылық №	Жылқы	Ірі қара	Ұсақ мал	Шаруашылық №	Жылқы	Ірі қара	Ұсақ мал
1	–	2	–	19	–	1	–
2	–	6	–	20	–	2	–
3	–	2	16	21	–	2	–
4	–	1	15	22	–	1	6
5	–	1	10	23	–	4	5
6	–	2	–	24	–	1	6
7	–	1	–	25	–	1	–
8	–	1	–	26	–	1	–
9	–	1	–	27	1	1	–
10	–	2	–	28	1	1	–
11	–	2	–	29	1	1	–
12	–	1	–	30	1	1	–
13	–	2	–	31	1	2	–
14	–	1	–	32	1	2	–
15	–	2	–	33	1	2	–
16	–	1	–	34	1	1	–
17	–	1	–	35	1	1	–
18	–	4	–				

1 кесте

Дерек көз

Зиманов С.З. Общественный строй казахов первой –половины XIX века и Букеевское ханство – Алматы. Арыс, 2009. – С. 252-253.

Көптеген шаруашылықтарда мүлде жылқы болмаған, үштен бір шаруашылықтан кемдегенде бір жылқыдан болған. Аталған категориялы шаруашылықтардың барлық сүтті қара малын бір немесе екі сиыр құраған. Малдың аталған саны отбасының қажеттілігін қанағаттандырмақ түгілі, өмір сүру үшін негізгі табыс көзі болып табылмайтыны айқын.

Байғұстардың материалдық құндылықтарының негізгі көздері олардың жеке шаруашылықтарынан тыс жерде орналасқан. Өздерінің негізгі өндірістік еңбегін жеке мал шаруашылығына жұмсайтын кедей-шаруалардан айырмашылықтары осы.

Сүйенішәлі руының екінші көшпенді шаруашылығындағы мал басының шаруашылықтар арасында реттелуі, 2-ші кестеде басқаша. 1-ші кестеге қарағанда бұл көшпенді топ қуаттырақ. Бұлардағы кедей және өте кедей отбасылар саны кемірек, және де олардың ішінде кемінде бір жылқысы бар болған отбасылары көбірек, ал жылқылары жоқтарының бір-екі сиыры болған. Бұл топқа жататын байғұстардың ішінен одан да «байлары» кездеседі, олардың 5-7 қара малы (оның ішінде бір жылқысы) болған және жиырма шақты қойлар ұстаған. Аталған отбасылар, тұтыну деңгейлерін маңызды түрде кеміте отырып, өмір сүрудің негізгі көзі ретінде өз жеке шаруашылығын қолдана алады, немесе өздерінің жағдайларына қарай оларды кедейлер категориясына жатқызуға болады.

Мал басының саны				Мал басының саны			
№ Шаруашылық	Жылқы	рі ара	сақ мал	Шаруашылық №	Жылқы	рі ара	сақ мал
1.	–			15	1		
2.	–			16	1		
3.	–			17	1		
4.	–			18	1		
5.	–			19	1		
6.	–		0	20	1		
7.	–			21	1		
8.	–			22	1		
9.	–			23	1		
10.	–			24	1		
11.	1			25	1		
12.	1		7	26	1		5
13.	1			27	1		6
14.	1			28.	1		0

2- кесте

XIX ғасырдың ортасында Каспий теңізінің жағалауында, Гурьевтің маңайында байғұстардың көптеген отбасылары мекендеген. Ресми деректер бойынша 107 шаруашылықтан құралған олардың бір бөлігінің мал басы келесі 3- кестеде берілген.

Шаруашылықтардың мал саны	Малы бар шаруашылық саны (мал түріне байланысты)						
	үйе	Жылқы	рі ара	ой	шкі	Ірі малдың барлығы	Малдың барлық түрлері
Малы жоқтар	06	103	5	01	2	43	–
1бас малы бары		4	6			45	47

2-3		–	16		3	19	45
4-5		–				–	8
6-10		–				–	4
11-15		–				–	3
16-20		–				–	–
21-25		–				–	–

3- кесте.

Мәліметтер аталған отбасылардың шексіз қайыршылығын дәлелдейді.

107 шаруашылықтың 106-сында түйе, ал 103-інде жылқы болмаған. Сонымен, аталған отбасылар тобының көшпенді малшаруашылығында жүк тасымалдау мен көшіп-қону үшін қажетті негізгі құралдары болмаған. Отбасылардың 40%-дан шамалы артықтары ғана өз шаруашылықтарында бір ғана ірі қара мал ұстаған, ал шамамен сонша отбасында ол да болмаған.

Байғұстардың үш тобы туралы деректер берілген. Осы деректер бойынша байғұстардың көбінің шаруашылықтарында жылқы болмаған, шамалыларының бір немесе екі сиыры болған байғұстардың арасында ең қайыршылары (мүлде малсыздары) және кедей шаруаларға жақын ауқаттылары кездеседі.

Өз замандастарының байғұстардың әлеуметтік жағдайлары мен тұрмысы туралы сипаттамалар аса бағалы дерек болып есептеледі. Олардың мәлімдеуінше байғұстардың қайыршылығы сонша: көбінің өз киіз үйлері болмағандықтан олар бір киіз үйде 2-3 отбасы болып өмір сүрген [4, 255 б.].

Олар киіздері болмағандықтан өз баспаналарын жөкемен, шыммен және қамыспен жапқан. XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның солтүстік және орталық аудандарына сапар шеккен Гейнс жатақтар қатарына жатқызылған байғұстардың тұрмысы жайлы: «Менің ештеңем жоқ, жейтін тамақ түгілі төсейтін төсегім де жоқ. Киіз үйдің ішкі көрінісі сол қайыршылықты дәлелдеп тұр. Киіз үйдің ағаш құралдары ескірген. Қабырғаларына жабылған киіздері тесік-тұсық...», – дейді киіз үй иесі. Оларға қой сатып алатын ниеттерін білдірігенде, сол ауылдан сатылатын бір қой табылмаған. Бөлек Сібір корпусының аудармашысы Ф. Назаров 1813 жылы Қоқанда болған және сондағы қазақ байғұстары туралы: «Нұрдан Есілге құятын Қозыкөш өзенінің маңайында Малыкөл көлінің жанында түк малдары жоқ қырғыздарды кездестірдік. Олар жаяу жүріп келеді, киімдері алба-жұлба, балаларын арқалаған». Қазақ халқымен тығыз қарым-қатынаста болған орыс шенеуніктерінің бірінің мәлімдеуінше, орыс мекендеріне жалдануға келген байғұстың түрі «өте нашар – алба-жұлба киінген, жадап-жүдеген, бұл адамға ұқсас бір жан, оған аяушылықсыз қарауың қиын...» [4, 255-256, б.], – деп жазды.

Байғұстар туралы М. Иванин, – біздің бекіністер мен станицалардың маңайында өмір сүреді және өз киіз үйі мен мүлкін бір жерден екінші жерге көшіру үшін түйелері болмағандықтан, көшпенділік әдетті сақтап қалу мақсатымен, жүктерін жылына бірнеше рет бір орыннан екінші орынға қолмен тасиды (50 сажень және одан да артық). Байғұстар ауыл-ауыл болып, ұрпақ-ұрпақ болып қайыршыланады да аштықтан, суықтан қырылады, өйткені көмек күтер ешкімі жоқ, десе, В.И. Даль, – толық бір отбасында бір ғана ешкісі бар, одан басқа ешқандай кіріс көзі жоқ; сол ешкісіне барлы-жоқты мүлкін артады және соның сүтімен күнәра немесе екі күнде бір тамақтанады, бұның бәрі ертегі емес, өмірде болған оқиға» [4, 256 б.] екенін жазған.

Оралда байғұстардың өз балаларын сатқаны да белгілі болған – бұл қайыршылықтың ең сорақысы болып табылады. 1804 жылы Орал әскери кеңсесінің Орынбор шекаралық комиссияға берген есебінде: «Шекара бойында орналасқан бірқатар қырғыз-қайсақтар кедейленулері мен шексіз қайыршылықтарынан өздерінің жас балаларын шенеуніктер мен казактарға беріп жатыр» [4, 255 б.] деп жеткізген.

Тарихи аренада байғұстардай әлеуметтік бөліктің пайда болуы, біздің пікірімізше, феодализмнің даму үрдісіне, қазақ ауылының күйреуіне және рулық қарым-қатынастардың әлсізденуіне байланысты. Аталған үрдіс неғұрлым қарқындалса, соғұрлым өндіріс құралдарынан тікелей өндірушілердің алшақтай түсуі де кеңінен тарала бастаған. XVIII ғасырда көзге түсе бастаған ауылдық қоғамдастықтың дағдарысы XIX ғасырда өз шыңына жеткен болатын. Аталған кезеңде ауылдық қоғамдастықтың күйреуі мен топтарға бөлінуі аяқталмағанымен, экономикалық зардаптарының негіздері мен рулық идеологиясына айтулы нұсқан келтірілген.

Бұрынғы кездерде ауылдың қайыршылыққа ұшыраған мүшелеріне ауылдастары мен рулық қоғамдастық тарапынан түрлі мөлшерде жәрдем көрсетілетін. Көшпелі малшаруашылығы жағдайындағы

қоғамдастық мүшелерінің өзара көмектесуі аталған өндіріс формасының ерекшеліктеріне негізделген болатын. Байлар да мұндай өздеріне тікелей тәуелді мал бағушыларды қолдайтын. Өндіріс құралдарынан және сонымен қатар шаруашылық тәуелсіздігінен де айырылған заттай өнім өндірушілердің феодалдық қанаудың объектісіне айналары белгілі. Сондықтан феодалдық қарым-қатынастардың алғышарты болып өндірушілердің шаруашылық тәуелсіздігі табылатын.

Ал XIX ғасырда қазақ қоғамындағы әлеуметтік салада басқа жағдайлар туындады. Ауыл старшындары мен феодалдары көп жағдайларда билік басындағыларға қарайлап, ұжым мүдделеріне бас бұрмайтын болды. Байлардың көбі түрлі ресми лауазымдарға ие болып, отарлаушы органдардың өкілдеріне, салық жинаушыларға және т.с.с. айналды, сондықтан да ұжымның мүдделері мен өмірінен алыстай берді. Патша үкіметінің отарлық билігі тұсында көшпелі ұжымның дәстүрлі бірлігі бұзылды. Рулық идеологияның кезінде қоғамдастықтың кез-келген мүшесін көш орнында қалдыруға немесе қоғам мүшесінің ұжымнан бөлініп кетуіне жол берілмейтін, өйткені қоғамдық тәртіпті бұзушылық деп саналып, қатаң жазаланатын болған.

Дәстүрлі қазақ қоғамы ішіндегі әлеуметтік сараланудың себебен келсек, байғұс, егінші, жатақ және бақташылардың болуы патша өкіметінің Қазақстандағы отарлау саясатына байланысты күшейе түскен қазақ қоғамы ішіндегі әлеуметтік сараланудың белең алғанын дәлелдеді. Сонымен қатар, байғұстар – феодалдық шаруашылыққа жұмыс күшін тегін берген әбден күйзеліске ұшыраған әлеуметтік топ өкілдерін құрады [5, 350 б.].

Мұрағат құжаттарында байғұстарға қатысты деректер сақталған. Байғұстар туралы патша I Александрдің 1808 жылдың 17 маусымындағы «О переходе степных киргизов на внутреннюю сторону Урала и о подчинении Киргиз-Кайсацкой меньшой орды Орды Букей султана с народом его Оренбургской Пограничной Комиссии» атты үкіметің 1808 жылдың 17 маусымындағы жарлығымен орнатылған билеттік алымдар Орынбор шекара комиссиясына жүктелген келесі қызметінен де орын тапты [6, 16]. Билеттік алым немесе плакаттық жиын деп аталған алым-салық Орынбор шебінде тұрып жатқан казактар мен башқұрттарға жұмысқа жалдануға келген қазақтардан алынды. Бұлар әр түрлі салықтар мен қанаудың нәтижесінде мал-мүлкінен айырылған кісілер еді. Оларды деректер көздері «байгуши» («байғұс») деп атайтындығы жазылған [7, 13 - 15 п.].

XIX ғасырдың басында Орынборға «байғұс» қазақтардың ағылып келуіне байланысты Орынбор әскери губернаторының шешімімен 1817 жылдың 23 сәуірінде қайыр-садақа жинау мен жұмысқа жалданудың тәртібі орнатылады. Бұл жұмысты атқару Орынбор Шекара комиссиясына жүктелді.

Бекітілген тәртіп бойынша, шеп бойына келгендердің ішінде қайыр - садақа тек ғана 10 жасқа дейінгі балаларға берілді. Қалған кісілерді Орал көпірлеріне қойылған қарауылдар кідіртіп, Айырбас сарайына жіберіп отырды. Егер кімде-кім қазақтардан жалдама жұмысқа адам алғысы келсе, ол Айырбас сарайына келуге міндетті еді және жалға алған жұмысшымен көпірдегі қарауыл офицеріне келуі қажет болды. Ал офицер оларды күзетшілердің айдауымен Шекара комиссиясына жеткізіп отырған. Сол арада олар Шекара комиссиясындағы тіркеу кітабына тіркеліп, жалға алу шартын рәсімдеген. Шарт бойынша жалға алушыға бірнеше міндеттер арттырылған:

1) қазақтың тәртібіне жауаптылық;

2) жалақыны уақытында төлеу және т.б. Бұған қоса жалдаушы жұмысшы үшін бір жылға – 6 сом, жылдың үштен біріне – 2 сом, ал бір айға - 50 тиын төлеуге міндетті болды. Жалға алушы мен жалданушы арасындағы арақатынастарды билет арқылы реттеген Шекара комиссиясы жұмыстың осы түрін өз қадағалауына алып қосымша төлем ақылар енгізіп отырды [6, 13 - 15 п.].

Бұл Ережеде тек қана қарапайым қазақтар ғана емес, сұлтандар, би, старшындар да арнайы Комиссия рұқсатымен кіргізіп-шығарып отырылған.

Деректерге жүгінсек жоғарыда аталған «билет» және канвои жаңалықтары Шекара комиссиясының қазақтар өміріне біржолата бас сұғып, өз қарамағына алғанын және осылай халықтың тұрмыс тіршілігіне араласуы арқылы оларды өзіне тәуелді еткенін көрсетеді. Осы тәртіптерді орындау Орынбор шебі бойынша Орск, Кизильск, Троицк, Верхнеуральск және Звениголовск, ал Орал шебі бойынша Илецк, Уральск және Гурьев бекіністерінің комендanttары мен Орал әскери кеңсесіне ұйғарылды. Осы аталған жерлерден басқа жерлерге қазақтарды жіберуге тыйым салынды. Барлық бекіністер Шекара комиссиясының тіркеме кітаптарымен қамтамасыз етілді және әр жылдың соңында жиналған қаржысы Шекара комиссиясының ревизиясына ұсынылып отырды [8, 51].

Бұл шын мәнісінде профессор Е. Бекмаханов жазғандай, «үкімет үшін бұл қазынаны толықтырудың өте тиімді көзі болды, сонымен бірге барлық станицалық шенеуніктер арзан жұмысшы қолымен қамтамасыз етілді» [1, 140 б.].

Жұмысқа жалданушы қазақтардың қызметі әр түрлі болды. Олар қысқа отын дайындады, егіндік жерді, бау-бақшаны өңдеді, мал бақты. Каспий теңізіндегі балық аулау кәсіпшілігінде, тұз өндіру мен ағаш

кесу саласында да «байғұстардың» еңбегі кеңінен пайдаланылды. Әсіресе, күзгі уақытта шоқыр балығын аулауға екі айға 55 - тен 70 рубльге жалақыға жалданған. Шоқыр – балығын аулау үшін Орал әскери кеңсесіне 1814 жылдың өзінде-ақ 5978, ал күзгі уақытқа 1197 адамға билет сатылған. Шөп шабу жұмыстарына күніне 3 - тен 5 рубль ақы төленді [9, 180 б.]. Батыс Қазақстандағы жағдай туралы Орынбор Шекара комиссиясының 1820 жылы берген есебінде «байғұс қазақтарға» жұмысқа жалдану үшін берілген 1919 билеттен қазынаға түскен ақша көлемі 11761 рубль 50 тиынды құрағаны көрсетіледі. Яғни бекініс комендanttарымен 1683 билет беріліп, 11287 рубль, ал Шекара комиссиясынан 236 билет беріліп, 474 рубль 50 тиын ақша жиналады. Орта есеппен кедей қазаққа берілген бір билет құны – 6 рубль 12 тиынға тең болды [9, 189-196 б.].

Орынбор Шекара комиссиясының төрағасы Веселицкийдің 1825 жылы берген есебінде жұмысқа жалданушы қазақтарға берілген билеттерден 15894 рубль түскені [10, 9-9 қ.п.], ал жалпы қазынаға түсірілген қаржы көлемі 16564 рубль, оның ішінде 589 рубль айып үшін алынғаны айтылады [10, 1, 8 қ.п.].

Ал Орынбор Шекара комиссиясының жылдық есебінде билеттік алымдардан 1828 жылы 50008 рубль, 27 тиын, 1829 жылы 53846 рубль ақша түскені айтылады [11, 43 б.].

1844 жылғы «Ережеге» сәйкес билеттер маңызы нақтыланғандай болды. Енді шеп бойында және ішкі тұрғындарға қандай да бір жұмысқа жалдануы үшін қазақтар алдымен ішкі аймақта тұру құқығына ие болу керек болды. Ол үшін арнайы «билет» сатылды. Билеттер бір айдан бір жылға дейінгі мерзімге берілді. Айлық билеттің құны 15 тиын болды [9, 196 б.].

Қорыта келе, байғұстар XIX ғасырда патша үкіметінің қазақ даласын отарлау саясатының нәтижесінде дәстүрлі шаруашылығын жүргізетін жерден, малдан айырылып әбден кедейленіп, күйзеліске ұшыраған әлеуметтің бір бөлігі пайда болды. Олар шеп маңындағы станица казактарына табыс іздеп кеткен жарлы-жақыбайлар тобы. XIX ғасырдың бірінші жартысында олар едәуір топқа айналған. Байғұстар институты – қайыршыланған нағыз пауперлер «байғұстар» жұмыс күшінен басқа ештеңесі жоқ, жұмыс күшін сатып, күн көруге мәжүбір болған жұмысшы пролетариаттар қатарының негізін құрады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырлардың 20-40-жылдарында – (Оқу құралы). – Алматы, Санат, 1994. – 416 б.
2. Вяткин М. Батыр Сырым. – Алматы: Санат, 2002. – 344 с.
3. Қанайұлы Ш. Дария құйсаң толар ма?../ https://www.zharar.com /kz/olen/ 9311-kanayuly.
4. Зиманов С. З. Общественный строй казахов первой половины XIX века и Букеевское ханство – Алматы: Арыс, 2009. – 400 с.
5. Исенов Ө. И. Дәстүрлі қазақ қоғамы: тұлғалар тұғыры. / Монография. – Қостанай, «Шапақ» ЖШС баспасы, 2016. – 356 б.
6. Наурызбаева Э.К. Батыс Қазақстан қазақтарының әлеуметтік - экономикалық және мәдени өмірі (Орынбор Шекара комиссиясының материалдары бойынша (1799-1859 жж.): тар. ғыл. канд... диссертациясы. – Астана, 2010. – 33 б.
7. Предписание Оренбургского военного губернатора Оренбургской пограничной комиссии по поводу наплыва байгушей в г. Оренбург // ҚР ОММ, 4 - қ. – 1 – т. – 4918 - іс. - 13 - 15 п.
8. Наурызбаева Э.К. Патша үкіметінің кіші жүздегі саясаты хақында (Орынбор шекара комиссиясының материалдары бойынша).// Л.Н. Гумилев атынд.Еуразия ұлттық университетінің Хабаршы ғылыми журналы. I бөлім. №5 (112) – 2016. – 238-244.
9. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. – Алматы: Наука, 1964. – 460 с.
10. Указы Оренбургской Пограничной комиссии о сборах денег с киргиз за кочевание // ОрОММ, 222 - қ. – 1 – т. – 19 - іс.
11. Алекторов А. «Географический очерк Оренбургской губернии». – Оренбург, 1885. – 115 с.

327(574+519.5)

Л.Н. НУРСУЛТАНОВА
Л.Н. Гумилев ат.ЕҰУ

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН-АВСТРИЯ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан мен Австрия арасындағы ынтымақтастық сұрақтарын зерттеуге бағытталған. Қазақстанның тәуелсіздігін Еуропалық мемлекеттер, соның ішінде, Австрия да, 1991 жылы танығандығы белгілі. Осы жылдар кезінде экономика маңызды салаларының белгілі нормативтік-құқықтық базасы құрылды. Көлік, өзара инвестицияны қорғау, Акционерлік қоғам және бірлескен мекемелер құру аймағында бірнеше құжатқа қол қойылды. Австриялық компаниялар өнеркәсіп, агроөнеркәсіптік кешен, банк жүйесінде жұмыс істейді.

Түйін сөздер. Қазақстан, Австрия, дипломатия, саясат, экономика.

Л.Н. НУРСУЛТАНОВА
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И АВСТРИЕЙ

Аннотация. Статья посвящена исследованию вопросов сотрудничества между Казахстаном и Австрией. Как известно, европейские страны признали независимость Казахстана в 1991 году, в числе которых была и Австрия. За эти годы сложилась определенная нормативно-правовая база по важнейшим отраслям экономики. Был подписан ряд документов по транспорту, взаимной защите инвестиций, в области создания акционерных обществ и совместных предприятий. Австрийские компании работают в промышленности, в агропромышленном комплексе, банковской сфере.

Ключевые слова. Казахстан, Австрия, дипломатия, политика, экономика.

L.N. NURSULTANOVA
Eurasian National University after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

CONTEMPORARY RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND AUSTRIA

Abstract. The article is dedicated to the research of cooperation issues between Kazakhstan and Austria. As you know, European countries, including Austria, recognized Kazakhstan's independence in 1991. Over the years, there has been a certain regulatory and legal framework for the most important sectors of the economy. A number of documents were signed on transport, mutual protection of investments, in the establishment of joint-stock companies and enterprises. Austrian companies work in industry, in the agro-industrial complex, and in the banking sector.

Key words. Kazakhstan, Austria, diplomacy, politics, economics.

Кіріспе

Тәуелсіздіктің бірінші күндерінен Қазақстан Республикасы (ҚР) Австрия Республикасымен (АР) ынтымақтасуда. Қазақстан мен Австрия арасындағы қатынастар мемлекет басшылары мен сыртқы саяси мекемелердің басшылары кездесулерінің барысында құрылған сындарлы диалог ретінде көрініс табады.

1991 жылы қазанда Вена қаласында ҚР Президенті Н.А. Назарбаев пен АР Федералды Канцлері Ф. Враницкийдің кездесуі өтті. 1993 жылы 2-3 ақпанда Қазақстан Президенті Австрияда екінші ресми сапарымен болды, оның барысында Федералды Канцлер Т.Клестил және Федералды Канцлер Ф. Враницкиймен кездесті . Келіссөздің басты назары екіжақты экономикалық ынтымақтастық сұрақтарына аударылды.

1993 жылдың сәуір айының соңында Федералды канцлер Ф. Враницкий Қазақстанға жауапты сапарын жасады. Оның барысында үкіметаралық әуеқатынасы туралы Келісімге және Қарағанды металлургиялық комбинатын қайта құруға инвестиция бойынша Меморандумға қол қойылды.

Негізгі бөлім

Қазақстанның Еуропа мемлекеттерімен қатынасының даму перспективалары бұл аймақтың әлемдік экономикалық және саяси орталықтарының бірі ретіндегі консолидациясымен, сонымен қатар, Еуропалық

Одақ (ЕО) мемлекет-мүшелерінің экономикалық және саяси интеграциясының жоғары деңгейде болуымен байланысты.

ҚР сыртқы саясатының еуропалық бағыты Орталық Азия (ОА) аймағының ЕО үшін оның геостратегиялық орналасуына, сонымен қатар, шикізаттық, біріншіден, Мұнай экспорттаушы елдердің ұйымы (ОПЕК) мемлекеттерінің минералды шикізат көздеріне альтернатива бола алатын энергетикалық, мүмкіншілігіне байланысты басты қызығушылығына негізделген. Сондықтан, Батыс Еуропа мемлекеттері демократиялық институттар дамыту, нарықтық өзгерістер, конфликтік мүмкіншілікті азайту, ОА экономикалық және саяси орналасуды күшейту арқылы аймақ елдерінің тұрақты және прогрессивті дамуына қызығушылық танытады. Түрлі деңгейлерде екіжақты қатынастарды сапалы жаңа деңгейге көтеру үшін аймақтық кооперацияны, аймақта және бүкіл әлемде тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтау бойынша Орталық Азия мемлекеттерінің белсенді рөлін қолдауды қарастыратын әрекеттер жүргізілуде.

Австрия Республикасы мен ҚР арасындағы дипломатиялық қатынастарды орнату бойынша бірлескен коммюникеге 1992 жылы ақпанда Венада қол қойылды. Құжатқа сәйкес екіжақ арасында достық, сондай – ақ, саяси, экономикалық және басқа да қатынастар орнатылды. Бұл қатынастар Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) принциптеріне және Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық туралы Конвенциясына негізделді. Бұл құжатқа сәйкес КСРО өмір сүру тоқтатуына байланысты туындаған барлық мемлекетаралық сұрақтар келіссөз арқылы шешілді, жақтар, сонымен қатар, осы коммюникеге байланысты елшіліктер деңгейіндегі дипломатиялық миссиялармен алмасты [1].

1992 жылы ақпанда Венадағы ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Австрияға сапары барысында ынтымақтастық туралы Меморандумға қол қойылды. ҚР өндіріс министірлігі австриялық жақпен 500 млн. АҚШ долл. Қарағанды металлургиялық комбинатын бірлесіп қайта құруға және жаңғыртуға бағытталған экономикалық ынтымақтастық туралы Меморандумға келісілді [2].

1992 жылы 19 ақпанда Венада қол қойылған ынтымақтастық туралы Меморандум ережелерін, сонымен қатар, 1993 жылы ақпандағы Н.А. Назарбаевтің Австрияға сапары кезінде қол жеткен келісімдерді орындау үшін келесі құжаттарға қол қойылды:

· ҚР мен Австрия Республикасы арасындағы әуеқатынастары туралы үкіметаралық Келісім (27.04.93.)

· Қарағанды металлургиялық комбинатын қайту құруға инвестиция туралы Меморандум;

· Сауда-экономикалық ынтымақтастық Келісіміне қол қою жайлы алдын ала жазылды және дайын болды (1993 ж. сәуір);

· инвестицияларды қолдау және өзара қорғау туралы Келісімге жақын уақытта қол қою жайлы келісімге қол жеткізілді;

· 1992 жылы көктемде Австриялық кредиттік линияны ашу жайлы үкіметаралық Келісім. Республика Министрлер кабинетінің 16.10.92.№879 үкімімен 300 млн. АҚШ долл. көлемінде Австрия республикасы кредиттер есебінде инвестициялауды айқындайтын жобалар тізімі бекітілді;

· 1993 жылдың ақпанындағы екі мемлекет басшылары арасындағы келіссөздер барысында австриялық жақ белгілі жобалар бойынша кредиттік линияны ашатындығын растады;

· Австриялық кредиттер көмегімен Алматыда Біріккен Кәсіпорын (БК) «Рахат» құрылысты бастауы керек болған бесжұлдызды «Марко Поло» қонақ үйін құру жоспарланды. Австриялық Контрольбанк пен Қазақстанның «Алембанк» арасындағы Келісім шарттары бойынша аванс ретінде 15% алдын ала төлем келісілді;

· Бас мердігер ретіндегі «Фест - Альпини Анлагенбау» акционерлік компаниясы және «ЭНТЕС» (Түркия), «НИССО ИВАИ» (Жапония) партнер-фирмалары қатысуымен Карметкомбинатта болатты тоқтаусыз құю және пештегі емес өңдеу линияларын құрумен бірге цехті қайта құру басталды, жоба құны 530 млн. АҚШ долл. бағаланды.

1993 жылы шілде мен қараша айларында австриялық «Фест-Альпини» концерн өкілдерімен және Қазақстанның мүдделі министерліктерімен, ведомстволорымен екі жұмыс кеңесі өткізілді. «Әлембанк» және «Австриялық Контрольбанк» арасында қаржы желісін құру бойынша жұмыс жүргізілді, банктер қаржыландыру тәртібі мен шарттарын келісті. Қазанның ортасында комбинатты қайта құру бойынша жұмыс басталды;

- австриялық несие желісі шеңберінде австриялықтар көмегімен 19 объектіні енгізу жоспарланды; оның 15-і шығынның өтелімділігін ұйғарды. Жобаларға қатысқан 50-ге жуық кәсіпорын шағын және орта болды;

- ҚР Үкіметі жас мамандарды нарықтық экономика мен маркетингті оқу үшін Австрияға жіберу туралы шешім қабылдады;

- Веналық Дипломатиялық Академияда дипломатиялық кадрларды дайындау туралы екі жақты келісімге сәйкес 1993-1994 жж. ҚР Сыртқы Істер Министрлігінің (ҚР СІМ) 3 жауапты қызметкері тағылымдамадан және оқудан өтті;

- австриялық несие желісі шеңберінде екі жақпен де қол қойылған келісімшартқа сәйкес австриялық «МАГ» фирмасы Балқашта «Эмальпровод» зауыт құрылысын бастады. Қазақстандық «Әлембанк» және Австрия Республикасындағы «Австриялық Контрольбанк» несие желісінің қызмет етуі үшін Келісім жасады, негізінен ол ҚР СІМ объектілерін салу мен жобаларын қаржыландыруға қатысты [3].

1993 жылы Қазақстанда спорт құрылысы, озық технологияларды ендіру, құрылыс материалдары мен медициналық құралдарды шығару бойынша жұмыс жасайтын 4 құрылыс кәсіпорны тіркелді. 1992 жылы Австриямен сыртқы тауар айналымы 83 млн. $ немесе жалпы республикалық көлемнен 5,6% құрды, экспорт 78 млн. $, импорт 5 млн. $. Қазақстан тарарынан басты сауда әріптестері «Карагандауголь», Ермак ферроқорытпалар зауыты, Ертіс химия-металлургиялық комбинат, «Жезказганцветмет», ПО «Фосфор», Қостанайдағы ет комбинаты болды. 1994 жылы қаңтар мен тамыз аралығында сыртқы тауар айналымы 18553,6 млн. $, экспорт 7048,2 млн. $, импорт 11505,4 млн. $ құрды, 1993 жылмен салыстырғанда 2 есе төмендеу байқалды [4].

1993 жылы 1 қаңтарда Қазақстанда 13 құрылыс кәсіпорны тіркелді. Олардың ішінде ең ірілері «Сенім», Алматыдағы «Рахат», Шымкенттегі «Тұлпар-АЮ». Австриялық төрт фирма аккредитациядан өтті: «Цинекс», «Вальтхам», «Вико Хандельс Гмбх», «АСГ Хандельс унд Бетайлигунге Гмбх». ҚР Министрлер кабинеті жалпы сомасы 1 млрд. 823 млн. доллар құратын 34 бастапқы жобалар тізімін анықтап, олардың 18 бойынша келісімшарттарға қол қойылды. Дәрі-дәрмектерді, медициналық құралдарды, халық тұтынатын тауарларды сатып алу үшін австриялық фирмалармен жалпы сомасы 70 млн. доллар құрайтын келісімшарттар жасалды. Кейін 34 жобадан жалпы сомасы 1034,3 млн. АҚШ долларын құрайтын 25 жоба қалды.

1997 жылы 16 маусымда 55 бірлескен фирмалар өкілдері қатысқан «Қазақстан экономикалық партнер» казақстан-австриялық форум өткізілді. Бұл кезде Қазақстанда 25 австриялық фирма аккредиттелген. Жұмыс, сонымен қатар, мемлекеттер арасындағы құқықтық базаны жақсарту, басқа салаларда ынтымақтастық бойынша жүргізілді.

Австрия СІМ бастамасы бойынша 1997 жылы Қазақ мемлекеттік халықаралық қатынастар және әлемдік тілдер университетінде (Алматы) 4 000 астам кітап бар «Австриялық кітапхана» ашылды.

1997 жылы 8 мамырда Ф.Шубертің 200 жылдығына және М.Әуезовтың 100 жылдығына арналған ресми мерейтойлық ашылу өткізілді, оған «Көктем» атты Алматыдағы №1 музыкалық-хор мектебінің балалар хоры қатысты. 1997 ж. 12 мен 26 мамыр аралығында Алматыда Орталық мемлекеттік мұражайда «Роберт Кабас және австриялық графика» көрмесі өткізілді.

2009 жылы қазанда Венада Қазастан Республикасы Президенті Н.Назарбаевтың «Қазақстандық жол» (Kasachstans Weg) кітабы неміс тілінде басып шығарылды.

Ұлы Отан соғысының Жеңісінің 65 жылдығына орай 2010 жылы Авсрияда қайтыс болған қазақстандықтарды еске алу Кітабы шығарылды және «Маутхаузен» концлагері территориясында мемориалдық тақтаның салтанатты ашылуы өтті.

2011 жылы ақпанда болған ҚР Премьер-Министрі – индустрия және жаңа технологиялар министрі А. Исекешевтің Венадағы сапары барысында Қазақстан мен Австрия арасындағы экономикалық ынтымақтастықтың басымдылықтары мен мақсаттары туралы Декларацияға қол қойылды.

2012 жылы 22-23 қазанда Австрия Федералды Президенті Х. Фишер шақыруымен Қазақстан Республикасының Президенті Н.А. Назарбаевтың Австрия Республикасына ресми сапары болды. Келіссөздердегі орталық орынды казақстан-австриялық экономикалық ынтымақтастықты интенсификациялаумен байланысты сұрақтар алды. Сапар барысында халықаралық жүк көлік тасымалы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Австрия Республикасы Үкіметі арасындағы Келісімге қол қойылды.

2013 жылы мамырда Австрияда Қазақстан мәдениетінің күндері өтті және Веналық концертхауста қазақстандық орындаушылардың үлкен концертімен аяқталды.

2015 жылы 2 желтоқсанда ҚР сыртқы істер министрі Е.Идрисовтың Австрияға жұмыс сапары болды. Федералды президент Х. Фишер мен Еуропа, интеграция және халықаралық қатынастар жұмысы бойынша Федералды министрі С. Курцпен келіссөздер барысында саяси, сауда – экономикалық, мәдени аймақтарда екіжақты ынтымақтастық, сонымен қатар, өзекті халықаралық мәселелер сұрақтары қарастырылды. Е. Идрисовтың сыртқы саясат және қауіпсіздік сұрақтары бойынша ЕО бұрынғы жоғарғы өкілі, Австрия сыртқы істер экс-министрі Б. Ферреро-Вальднер төрағалығымен өткен Венадағы халықаралық қатынастар бойынша Еуразиялық кеңестің Консультативті Кеңесінің отырысына қатысуы барысында әйгілі еуропалық саясаткерлер қазіргі әлем жағдайын және оның одан әрі дамуының жолдарын көруімен бөлісті [5].

2015 жылы желтоқсанда Австрия үкіметі Астанадағы «ЭКСПО -2017» халықаралық көрмесіне қатысу ресми шешімін қабылдады. Австрия Парламентінің бойында Орталық Азия мемлекеттерінен әріптестерімен ынтымақтасу бойынша топ бар. ҚР Сенат Парламентінде Орталық Еуропа мемлекеттерімен, соның ішінде, Австриямен, ынтымақтасу бойынша топ жұмыс істейді.

2015 жылдың басынан ҚР Елшілігі демеушілер қаражаты көмегімен «Қазақстан маржандары» жобасы іске асырылып жатыр. Оған сәйкес Австрияда қазақстандық музыканттардың концерттері, сонымен қатар басқа да мәдени іс-шаралар өткізілді. Бұл жоба 2016 жылы ҚР тәуелсіздігінің 25 жылдығын тойлау шеңберінде жалғасты [6].

“ЭКСПО-2017” көрмесіне аз дегенде Австрия астанасында орналасқан 5 халықаралық ұйым қатысты. Алдыңғы қатарлы инновациялық компаниялар да өзінің соңғы технологиялық жетістіктерін Қазақстанға әкелді. Штириядағы Қазақстанның құрметті Консулдығында қайта австриялық бизнес-қоғамдастықтың элитасы жиналды. Осындай онша ресми емес жағдайда болашақ маңызды инвестициялық жобалар шешілді. “Жасыл” технологияның дамуы жағынан австриялық компаниялар тәжірибесі үлкен. Ең бастысы, еуропалықтар ынтымақтастыққа ашық және өзінің соңғы шығарылымдарымен бөлісуге дайын.

AVL компаниясын дамыту бойынша директор Ульф Эрбар айтуынша- біз Қазақстанда индустрализацияны дамыту үшін өзіміздің ноу-хау мен технологияны ұсынуға дайынбыз. Бұл болашаққа шын технологиялық итермеліс болуы мүмкін. Біз инвестиция құюға дайынбыз. Шынын айтса, бұл қызығушылық болған ЭКСПО көрмесіне байланысты [7].

2017 жылғы 22 тамыз Астанада Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрінің орынбасары Роман Василенко мен Австрия Республикасының ғылым және экономика федералдық министрлігінің вице-министрі Бернадетт Гайнингердің төрағалығымен экономикалық, ауыл шаруашылығы, экология, өнеркәсіптік, техникалық және технологиялық ынтымақтастық жөніндегі Қазақстан-Австрия үкіметаралық комиссиясының 8-ші отырысы өтті.

Кездесу барысында, екіжақты күн тәртібіндегі, соның ішінде Қазақстан Республикасы мен Австрия Республикасындағы экономикалық ахуал, екіжақты экономикалық ынтымақтастықтың жай-күйі мен болашағы туралы кең ауқымды мәселелер бойынша дәстүрлі пікір алмасылды [8].

Қорытынды

Екіжақты экономикалық ынтымақтастық саласындағы екі жақ өзара тиімді серіктес ретінде қарайтынын айта кету керек. Австрия Республикасы, ең алдымен, Қазақстан Республикасынан энергия жеткізуде мүддеелі, ал Қазақстан

Австрияның алдыңғы қатарлы технологиялары мен ноу-хауында, соның ішінде Австрияда айтарлықтай тәжірибе жинақтаған цифрландыру саласында.

Көп жақты қатынастар сындарлы диалог пен өзара сенім қағидаттарына негізделген. Тараптар көптеген халықаралық проблемаларды шешуде ұқсас тәсілдерді қолдайды. Австрияның жоғарғы басшылығымен саяси диалог Астанамен саяси және экономикалық қатынастарды одан әрі нығайтуға Венаның стратегиялық қызығушылығын көрсетеді. Жақын болашақта саяси, парламентаралық байланыстар мен экономикалық ынтымақтастықты тереңдету, сондай-ақ мәдени байланыстарды одан әрі дамыту болып табылады.

Қазақстан мен Австрия арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнатқан уақыттан бері біздің елдеріміз саясат, экономика және мәдениет саласындағы ынтымақтастықты табысты дамытып, әрі қарай интеграциялауға бағытталған.

ӘДЕБИЕТТТЕР

1. Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты (ҚР ПМ). 75Н-қ., 1-т,. 83-іс, 5-п.
2. ҚР ПМ. 5Н-қ., 1-т., 2186-іс, 66-п.
3. ҚР ПМ. 75Н-қ., 1-т., 83-іс, 20-21-пп.
4. ҚР ПМ. 5Н-қ., 4-т.,1-іс,12-п.
5. ҚР СІМ ресми сайты. www.mfa.kz. (Қаралған күні:09.07.2018.)
6. http://mfa.gov.kz/.(Қаралған күні: 09.07.2018.)
7. http://24.kz/ru/news/expo/item/93081-krupnye-gollandskie-kompanii-namereny-predstavit-svoj-opyt-na-ekspo-2017.(Қаралған күні: 10.07.2018.)
8. http://www.mfa.kz/ru/content-view/kazahstan-i-avstria-rassiraut-vozmoznosti-dvustoronnego-torgovo-ekonomiceskogo-sotrudnicestva. (Қаралған күні: 10.07.2018.)

UDC 94 (574:571)

Отепова Г.Е.
Павлодарский государственный педагогический университет, Казахстан

ИЗМЕНЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ИНСТИТУТОВ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация. Всестороннее и углубленное научное исследование различных аспектов истории Казахстана в составе Российской империи, основных этапов его присоединения, проведение в крае имперской политики, является достаточно актуальной проблемой отечественной исторической науки. Процесс изменения административных институтов в Казахстане рассматривается в контексте общей правительственной политики, на основе использования официального законодательства Российской империи. В качестве источников в работе были использованы материалы архивов Республики Казахстан (ЦГА РК), Российской Федерации (РГВИА, РГИА, ИАОО), а также опубликованные в различные периоды документы и законодательные акты, помещенные в Полное собрание законов Российской империи, Свод законов Российской империи и другие издания.

Вопрос внедрения и изменения административно-территориального устройства Казахстана был очень сложным и длительным, так как сам процесс присоединения Казахстана к России был длительным и неоднозначным. В целом политика Российской империи данного периода было направлена на укрепление и расширение позиций царского самодержавия, способствовала юридическому обоснованию российской системы управления на территории Казахстана

Ключевые слова. Российская империя, Казахстан, Царское правительство, Административно-территориальная система, Казахские жузы, Законодательство, Имперская политика, Генерал-губернаторства.

Otepova G.
Pavlodar State Pedagogical University, Kazakhstan

CHANGE OF ADMINISTRATIVE INSTITUTIONS IN THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF THE LEGISLATION OF THE RUSSIAN EMPIRE

Abstract. In-depth scientific investigation of various aspects of the history of Kazakhstan as a part of the Russian Empire and the main stages of its accession, a conduct of imperial policy in the area is a topical issue of the national historical science. The process of changing administrative institutions in Kazakhstan is considered in the context of overall government policy based on the use of official legislation of the Russian Empire.

Materials of archives of Kazakhstan and the Russian Federation, also documents and legislative acts, included in the Complete Collection of Laws of the Russian Empire, Code of Laws of the Russian Empire and other editions were used as sources in the research.

We have done an analysis of the government policy conducted by the empire in the territory of Kazakhstan and its consequences for the political, social and economic life of the Kazakh society

The desire of quickly gaining a foothold on the new lands and the desire to introduce imperial governance in the conquered territories, also ignorance and unwillingness to accept local conditions, the vastness of the Kazakh lands, a desperate resistance of the Kazakh people to the ongoing reforms – all these prevented from the rapid introduction of new governance system in the region and caused many difficulties and negative consequences. This led to the adoption of laws, which supplemented, canceled and sometimes contradicted previous laws. The introduction and change of the administrative and territorial structure of Kazakhstan was very complicated and time-consuming, as the process of Kazakhstan's accession to Russia was long time and intricate. The policy of the Russian Empire of that period was aimed at strengthening the position of the tsarist autocracy and helped to legal grounding of the Russian government system in the territory of Kazakhstan.

Key words. Russian empire, Kazakhstan, tsarist government, administrative-territorial system, Kazakh juzes, legislation, imperial policy, Governor-General.

Введение

Всестороннее и углубленное научное исследование различных аспектов истории Казахстана в составе Российской империи, основных этапов его присоединения и осуществления в крае имперской политики, является достаточно актуальной проблемой отечественной исторической науки на современном этапе. Сегодня у историков появилась возможность показать на основе новых источников объективность

всех процессов, происходящих на территории Казахстана в составе Российской империи, дать общую характеристику национальной политике царского правительства на окраинах, особенности и трудности работы местной администрации, политику местной знати, показать весь исторический процесс изменения политико-правового статуса Казахстана в движении, в развитии со всеми положительными и отрицательными моментами. Необходимость выработки общего концептуального подхода к изучению этого сложного и неоднозначного периода в жизни Казахстана, как казахстанских, так и российских ученых, также обуславливают актуальность темы.

Материалы и методы

В качестве источников в работе были использованы материалы архивов Республики Казахстан (ЦГА РК), Российской Федерации (РГВИА, РГИА, ИАОО), а также опубликованные в различные периоды документы и законодательные акты, помещенные в Полное собрание законов Российской империи, Свод законов Российской империи и другие издания.

Методологической основой работы стали современные концептуальные подходы и общенаучные методы исследования. Это – историзм, объективность и другие научные принципы исторического познания, а также теоретические выводы и положения ведущих российских и казахстанских ученых, сформулировавших основополагающие принципы исследования в области истории.

Обсуждения

Вопросам развития казахско-русских отношений, присоединения Казахстана к России, проведения царской политики в крае посвящены многочисленные научные и публицистические монографии, статьи, очерки и т.д. Анализ основных положений административно-политических реформ, проводимых на территории Казахстана царским самодержавием, содержится в трудах исследователей, путешественников, современников и чиновников, которые непосредственно были участниками тех далеких событий. Среди них работы таких авторов, как А.И. Левшин, Ф.И. Лобысевич, Л. Мейер, М. Красовский, Л. Костенко, И.Г. Андреев и др. Данные работы имеют огромное значение для раскрытия политики самодержавия на территории Казахстана, так как они написаны непосредственными участниками событий и содержат огромный фактологический материал. Но не следует забывать, что в основном эти авторы были представителями царской администрации и выполняли служебные задания. Поэтому характеристику общественно-политического положения Казахстана дореволюционных авторов следует воспринимать более или менее критически.

Проблемы осуществления имперской политики на национальных окраинах, ее особенности давно интересовали российских ученых, по данной тематике написано не мало научных исследований, монографий и трудов как историками, так и правоведами. В данном направлении широко известны работы ученых, разрабатывающих имперское направление в своих исследованиях. Среди них работы Н.П. Ерошкина, Л.М. Дамешека и И.Л. Дамешека, Е. Безвиконной и др. Профессором А.В. Ремневым проведена значительная работа по вопросам осуществления имперской политики в восточном направлении. Научная работа профессора В.А. Волчек «Осуществление имперской политики на восточных окраинах России в деятельности Второго Сибирского комитета» вносит свой определенный вклад в историографию данной проблемы. В своем исследовании автор непосредственно рассматривает вопросы осуществления административных реформ на территории Казахстана на материалах Второго Сибирского комитета (Волчек, 2007).

Казахстанские ученые также уделяли и уделяют большое внимание вопросам политико-правового положения Казахстана в составе Российской империи, внедрения новой административно-территориальной системы управления. Вопросы, регламентировавшие жизнь казахского общества в составе Российской империи, проблемы внедрения административных реформ, их причин и последствий, а также отзывы общественности на проведение реформ нашли отражение в работах М.П. Вяткина, Е. Бекмаханова, Б.С. Сулейменова, В.Я. Басина, С.З. Зиманова, Г.С. Сапаргалиева и других.

Сегодня появилась новая возможность на основе опубликованных архивных материалах, официальных законодательных источниках, а также исследованиях современных российских и казахстанских ученых, провести комплексное исследование осуществления общеимперской политики на окраинах России в целом, и на территории Казахстана в частности.

Результаты

В XVIII - XIX веке во всем мире шел процесс борьбы за новые колонии, новые рынки сбыта и сырья. Россия, как великая держава, не могла стоять в стороне от этого процесса, она также стремилась расширить всеми средствами свои территории, повысить международный авторитет за счет присоединения новых колоний, стать крупной метрополией, диктующей свои политические, экономические и военные интересы всему миру. Территория Казахстана во внешнеполитическом курсе России на Востоке занимала важное стратегическое значение. Поэтому последующее присоединение Казахстана к России во второй четверти

XVIII века стало закономерным явлением: «Россия рано или поздно должна была подчинить себе этот кочующий народ, чтобы через то проложить путь торговому и политическому влиянию на Среднюю Азию» (Асфендияров, Кунте, 1997:20).

Изменение административно-территориального устройства в Казахстане осуществлялось на основе общей правительственной политики, проводимой в отношении национальных окраин Российской империи. С первых дней присоединения Казахстана к России царское правительство поставило задачу о приведении казахских земель под одно российское управление. Именным указом «Об учреждении Оренбургской губернии и о подчинении под ее ведомство Уфимской провинции» от 15 марта 1744 г. была образована Оренбургская губерния, в состав которой вошли и недавно принятые в подданство казахи Младшего жуза (ПСЗ РИ-1, 1830: 51). В 1781 г., согласно именному указу, было образовано Уфимское наместничество, в состав которого вошла Оренбургская область с четырьмя уездами: Оренбургский, Верхоуральский, Бузулуцкий и Сергеевский, а города Уральск и Гурьев были присоединены к Астраханской губернии (ПСЗ РИ-1, 1830: 365-366).

Первые попытки реформирования управления краем были осуществлены в конце XVIII века губернатором Оренбургской губернии О. Игельстромом. Суть данной реформы сводилась к уничтожению института ханской власти и постепенному внедрению на территории Младшего жуза российского управления. Данный план царизма был только очередной тактической задачей в общем стратегическом курсе завоевания и подчинения Казахстана. 2 мая 1784 г. вышел указ Екатерины II «Об обеспечении порядка в Малой орде, учреждении пограничного суда в Оренбурге» (Материалы по истории, 1960: 61-63), в котором были определены новые органы управления Младшим жузом. Согласно данному документу, в Оренбурге предусматривалась организация пограничного суда, действующего на основе российских законов. Через год, согласно именному указу «Об учреждении в Киргиз-Кайсацкой орде трех расправ» (ПСЗ РИ-1, 1830: 950-951), были созданы на территории Младшего жуза расправы. Однако в связи с ростом народно-освободительного движения на территории жуза под предводительством С. Датова, провести в жизнь эти реформы не удалось.

Постепенно в Казахстане продолжалось строительство военных линий укреплений, которые должны были стать военной опорой для дальнейшего продвижения и завоевания казахской степи. В 40-50 гг. XVIII века были построены следующие крепости: Воздвиженная, Рассыльная, Ильинская, Таналыкская, Уразымская, Кизильская, Магнитная, Каракульская, Прутоярская, Нижнеозерная, Перегибенская, Усть-Уйская, Елшанская, Красногорская, Губерлинская, Новосергиевская, Горькая, Иртышская, Колывановская, Ишимская, Орская и другие. В результате такой политики сформировалась сплошная линия крепостей и форпостов от устья Яика до Усть-Каменогорской крепости протяженностью в 3,5 тыс. верст, заселенная в основном казаками (Кан, 2002: 100). Как пишет А.В. Ремнев: «Казачьи станицы стали опорными пунктами имперского присутствия на окраинах Азиатской России. Именно казаки стали основными проводниками имперской политики, носителями иных цивилизационных ценностей в азиатских регионах, испытывая сами хозяйственное и культурное воздействие местного коренного населения. С казачеством в значительной степени связывали надежды на земледелие и промысловое освоение пограничных зон» (Ремнев, 2001).

В начале XIX века правительство продолжает меры по организации непосредственного управления приграничными казахами. Однако для полного и окончательного внедрения российской системы управления у России еще не было достаточных сил и поэтому эта политика проводилась очень осторожно, в этом плане были сделаны даже некоторые уступки казахской знати. В частности, в документе «О нечинении Средней киргизской орды султанам и всему их обществу обид и притеснений» от 14 марта 1800 года написано: «Повелеваем вам (оренбургский военный губернатор Бахметьев) в прекращении всех жалоб онаго, строгое впредь иметь смотрение, чтобы во вверенной вам губернии обид и притеснений подвластным сего общества от россиян и башкир не было, приказав всем и каждому обращаться с ними дружелюбно, отнюдь не отягощая никого напрасным взысканием за чужие продерзости, чинимые иногда киргиз-кайсаками Меньшей орды, наказу за оные по справедливости самих виновников» (Законодательные акты, 2015: ч.1, 7). Массовый переход казахов через Урал, стремление России усилить свое влияние в Западном Казахстане, лояльность, проявленная Букей султаном в отношении царских властей, способствовали тому, что 11 марта 1801 года был подписан именной указ «О дозволении киргизскому народу кочевать между Уралом и Волгой и заводить по удобности в лесных местах селения». Согласно данному документу была образована Внутренняя (Букеевская) орда между Волгой и Уралом: «Председательствующего в ханском совете киргиз-кайсацкой Малой орды Букея султана сына Нурали Ханова принимая к себе охотно, позволяю кочевать там, где пожелают, и в знак моего благоволения назначаю я ему медаль золотую с моим портретом, которую носить на шее на черной ленте» (Законодательные акты, 2015: ч.1, 9). Жители Внутренней орды первоначально были подчинены астраханскому генерал-губернатору. Лишь в 1808 г. вышел указ «О переходе степных киргиз на внутреннюю сторону Урала и о подчинении киргиз-кайсаков Меньшой орды Букея султана с

народом его Оренбургской пограничной комиссии» (Законодательные акты, 2015: ч.1, 34-37), по которому управление этой территорией было передано Оренбургской пограничной комиссии.

Одна из крупных реформ в Казахстане, которая положила начало ликвидации политической независимости и успешному внедрению российской системы управления в крае, была проведена в 20-х годах XIX века. Основным разработчиком этой реформы был М. Сперанский, который в 1819 г. был назначен генерал-губернатором Сибири. Специально для рассмотрения проекта реформ М. Сперанского был создан особый комитет под названием «Сибирского». Почти без изменений все законопроекты М. Сперанского были утверждены в 1822 г. Незадолго до этого, согласно царскому указу «О разделении Сибирской губернии на два главных управления Западную и Восточную», Сибирь была поделена на две части: Западную - с центром в Тобольске и Восточную - с центром в Иркутске (ИАОО. Ф.3. Оп.1. Д.1.Л.43). В результате территория Среднего жуза казахов, состоявшая в подданстве России, вошла в состав Западносибирского генерал-губернаторства.

Таким образом, подготовив все необходимые условия, правительство планомерно начало проводить на территории Младшего и Среднего жузов административно-территориальные реформы, направленные на внедрение российской системы управления. Устав «О сибирских киргизах» 1822 года положил начало ликвидации ханской власти и политической независимости Казахстана, вводил новое административно-территориальное управление на территории Среднего жуза. Согласно уставу территория сибирских казахов была отнесена к Омской области, управление которой находилось в руках генерал-губернатора. Традиционная система деления казахов по родам была заменена на новую: область Сибирских киргизов делилась на округа – внутренние, которые располагались на территории России, и внешние, располагавшиеся вне территории империи, за пограничной линией. Округа в свою очередь делились на волости, волости на аулы. Во главе округов стояли окружные приказы, управление которым формально возглавлял старший султан. Управление округом было определено следующим образом: «Аулы управляются старшинами. Волости управляются султанами. Для судных разбирательств в аулах и волостях нынешние почетные киргизы, называемые биями, удерживают свое значение и название. Для управления целым округом избирают волости старшего султана. В каждом округе учреждается окружной приказ. В приказе, под председательством старшего султана, присутствуют два российских заседателя, определяемые областным начальником, и два заседателя из почетных киргизов по выбору. Окружной приказ имеет полицейскую и судебную власть» (Законодательные акты, 2015: ч.1, 53). По уставу вводилась выборная система, однако избранные кандидаты должны были быть утверждены в должности Омским областным правлением. Таким образом, результаты выборов были полностью под контролем российских властей. Устав планировалось водить постепенно. Для предотвращения недовольства со стороны казахского населения вводимыми изменениями, царское правительство освобождало казахов, которые принимали устав и его положения, от уплаты налогов на 5 лет.

Соответствующий проект устава об отмене ханской власти и введении новой системы управления на территории Младшего жуза был разработан и подготовлен оренбургским генерал-губернатором П.К. Эссеном. В 1824 г. 31 января после многочисленных доработок и поправок было утверждено мнение Комитета Азиатских дел «О преобразовании управления Оренбургским краем» (Законодательные акты, 2015: ч.1, 67-70), который касался вопросов управления в Младшем жузе. В истории он больше известен как устав «Об оренбургских киргизах». Соответственно новому управлению территория Младшего жуза была поделена на четыре части: западную, среднюю, восточную и внутреннюю во главе с султанами правителями, а общее управление жузом осуществлялось пограничной комиссией. В состав пограничной комиссии входили: председатель, 4 советника и 4 заседателя от казахов. В обязанности пограничной комиссии входило: сохранение порядка в степи, наблюдение за действия местных чиновников, сбор налогов, судебные дела и т.д. (Законодательные акты, 2015: ч.1, 67-70). Султанам-правителям полагался казачий отряд под командованием офицера, который должен был охранять султана, а также наблюдать за его действиями. Этот законодательный документ характеризуется незавершенностью, многие положения носили общий характер. В целом, реформы 1822-24 гг. в законодательном порядке способствовали внедрению и изменению административной, территориальной, судебной и других систем управления казахскими жузами.

Новая система управления в корне меняла, существующий веками уклад жизни в казахском крае. Для смягчения ситуации на территории края, в уставе было отмечено, что традиционный принцип деления населения должен быть учтен при создании округов. Однако, по мере продвижения царских вооруженных сил в глубь степи, открытия новых округов, подавления сопротивления со стороны казахского народа, эти положения все более игнорировались и не учитывались. Царское правительство стремилось представить введение новой системы управления в крае как заботу об обеспечении безопасности и благополучия казахского народа. С этой целью и для ознакомления казахского населения с содержанием устава в аулы были направлены небольшие отряды, в составе которых были переводчик, мулла, казаки и офицеры. «В

декабре 1823 - январе 1824 г. в крепости, форпосты, расположенные на Сибирской линии, а также в кочевья наиболее влиятельных султанов и биев, были направлены 14 казачьих отрядов для оглашения высочайшего рескрипта и выписок из статей устава 1822 г. В состав отряда входили чиновники особых поручений, мулла и переводчик, а также офицеры и казаки…» (Безвиконная, 2001: 46).

Не только разъяснительная работа способствовала внедрению нового административного устройства, вместе с этим царское правительство позаботилось об усилении вооруженных сил на территории жуза. По этому поводу М. Красовский пишет: «Для охранения, вводившегося в степи с 1824 г. порядка с линии высылалась из казачьих полков стража. Воинские отряды исполняли должность временного конвоя окружных приказов, при которых они состояли. Отбыв известный срок в степи, казачьи отряды возвращались на линию. Чем больше разрастались наши пределы на юг, тем высылка войск с линии становилась и для казны, и для казаков слишком обременительной; кроме того, возможность повторения таких беспорядков, как, например, кенисаринское возмущение, указывала на необходимость содержания внутри степи постоянного военного резерва, который бы не возвращался на линию» (Красовский, 1868: 155).

Охват новой административной системой по возможности всех кочевых коллективов Среднего и отчасти Большого жузов составлял главную задачу пограничных властей. Появлению соответствующих указов об открытии внешних округов на территории Среднего жуза сопутствовала большая подготовительная и организационная работа, материалы которой сохранились в Фонде № 1264 Российского государственного исторического архива в Санкт-Петербурге.

Соответственно высочайше утвержденному указу «Об открытии в Киргизской степи первого внешнего округа и приказа под названием Каркаралинский» в 1824 г. был открыт Каркаралинский округ. В том же году был открыт Кокчетавский внешний округ. В 1825 году был открыт Кушмурунский округ. 19 октября 1831 года выходит высочайше утвержденное положение Сибирского комитета «Об открытии в Аягузском внешнем округе Омской области окружного приказа (Законодательные акты, 2015:ч.1, 104). Ознакомившись с докладом Сибирского комитета, император Николай I санкционировал 9 января 1832 года открытие Акмолинского округа на территории Казахстана. На основе представления генерал-губернатора Западной Сибири, в соответствии с царским указом 9 марта 1833 года «Об открытии в степи Сибирских киргизов двух округов Баян-Аульского и Уч-Булакского» соответственно были открыты еще два новых округа в казахской степи (Законодательные акты, 2015: ч.1, 111).

Для полного контроля над вновь созданными внешними округами в 1837 г. было создано Актауское укрепление. Согласно высочайше утвержденному наставлению, на актауского коменданта возлагались следующие обязанности: «1) Наблюдение за внутренним спокойствием в трех пограничных округах Акмолинском, Каркаралинском и Аягузском; 2) Действительная защита верноподданных киргизцев во время их кочевки во всей южной полосе области, не исключая и голодной степи; 3) Постоянный надзор за неприкосновенностью границ: пресечение всякого своевольного перехода наших киргиз в чужие пределы и вторжений в наши пределы от соседних народов, наконец, 4) Покровительство движению торговых караванов» (Законодательные акты, 2015: ч.1, 154).

В течение полутора десятка лет с большими трудностями на территории Казахстана были открыты следующие округа: Каркаралинский, Кокчетавский (1824 г.), Кушмурунский (1825 г.), Аягузский (1831 г.), Акмолинский (1832 г.), Уч-Булакский, Баян-Аульский (1833 г.) и Аман-Карагайский (1834 г.). К середине XIX века появились Кокбектинский и Алатауский округа, завершившие организацию нового административного деления. В 1838 г. Уч-Булакский округ был упразднен с передачей волостей в состав Акмолинского и Кокчетавского округов. На месте Кушмурунского округа впоследствии в 1859 году был организован Атбасарский округ, а Аягузский округ был переименован в Сергиопольский с некоторыми территориальными изменениями.

Открытие округов на территории Казахстана углубило и без того острые социальные противоречия в казахском обществе. Царские чиновники стремились ускоренными темпами провести реформу в жизнь, не зная и не учитывая местных особенностей. Как пишет профессор В.А. Волчек:«В конце 40-х гг. XIX в. российское правительство пыталось всеми мерами поднять эффективность управления всех звеньев империи. Восточные окраины занимали особое место в этих планах, поскольку, во-первых, стояла задача дальнейшего продвижения на восток. Во-вторых, закрепление на юге Казахстана также обеспечивало геополитические интересы России» (Волчек, 2004:57). Таким образом, введение новой системы управления, открытие округов соответствовали общей имперской политике и способствовали дальнейшему укреплению гражданской и военной колонизации Казахстана.

Предыдущие законодательные документы не учли все особенности и изменения, происходившие на территории Казахстана. В 1838 г. было принято высочайше утвержденное положение «Об отдельном управлении сибирскими киргизами». В нем отмечалось: «Но управление сие, по мере расширения круга его действий в степи, обозначенное в то же время предметами внутреннего заведывания, естественно, должно

было сделаться неудовлетворительным в отношении к помянутой главной его цели: опыт указал обратиться к другому, в настоящее время более соответственному намерениям правительства порядку, - именно к устройству отдельного управления собственно сибирскими киргизами…» (Законодательные акты, 2015: ч.1, 163). В результате этого положения Омская область упразднялась. Для общего управления сибирскими киргизами было создано специальное управление, под названием Пограничное управление сибирскими киргизами, которое находилось под непосредственным руководством генерал-губернатора Западной Сибири. Пограничное правление соединяло в своем составе власть и обязанность губернского правления, казенной палаты и губернского суда. Пограничное управление составляли: пограничный начальник сибирских киргизов в чине генерал-майора, который непосредственно подчиняется генерал-губернатору Западной Сибири; председатель пограничного управления в чине полковника или подполковника; четыре советника, в их числе один киргизский асессор, стряпчий казенных и уголовных дел, канцелярия по прилагаемому штату. Пограничный начальник и председатель пограничного управления назначались и увольнялись непосредственно по указам императора.

Положение «Об управлении оренбургскими киргизами», обнародованное 14 июня 1844 года, также закрепляло предыдущие шаги царизма в плане дальнейшего укрепления позиций России на территории края (Законодательные акты, 2015: ч.1, 198-204). Соответственно данному документу управление оренбургскими казахами переходило под непосредственное начало оренбургского военного губернатора и сосредотачивалось в Оренбургской пограничной комиссии. Документ также рассматривал вопросы определения и увольнения чиновников, порядок их подчинения и взаимодействия, а также основных обязанностей и ответственности пограничной комиссии, порядок производства дел. Пограничная комиссия приравнивалась к общим государственным учреждениям России и «объединяла в своем составе власть и обязанности губернского правления и палат казенной, государственных имуществ, гражданского и уголовного судов». По сравнению с документом 1824 г., этот законодательный акт носил более завершенный характер. В нем было четко записано: «Занимаемые оренбургскими киргизами земли, составляющие в виде особой области части Всероссийской империи, состоят в ведении Министерства иностранных дел». Для усиления своего влияния на местное население в жузе был введен институт попечительства, который также усиливал имперское вмешательство в местные дела управления.

В 1854 г. выходит специальное положение «Об управлении Семипалатинской области», в результате которого была образована Семипалатинская область. Областным центром данной области назначен город Семипалатинск. В указе отмечены цели образования этой области: «По обширности Киргизской степи Сибирского ведомства, признав полезным изменить порядок ее управления с целью развить в этом края внутреннюю промышленность и доставить средства Сибирским киргизам левого фланга степи, живущим в отдалении от нынешнего главного их местного начальства, получать скорейшее разрешение по своим просьбам и жалобам» (ЦГА РК. Ф.345. Оп.1.Д.182. Л.512). Положение определяло общее управление областью, порядок производства дел областного управления, обязанности военного губернатора, роль полицейских управлений в городах, функции окружных приказов, вопросы распространения промышленности на территории области. Управление Семипалатинской областью осуществляли военный губернатор, который командовал всеми войсками, расположенными во внешних округах области, и областное правление. Они оба непосредственно подчинялись генерал-губернатору и Главному управлению Западной Сибири.

Постепенно царское правительство, соответственно общей имперской политике, законодательно закрепляет свои позиции на территории Казахстана. В частности, 24 марта1859 г. согласно документу «О передаче управления степью Зауральских киргизов в ведомство Министерства внутренних дел» упраздняется пограничное управление в Младшем жузе, его управление было передано из ведения Министерства иностранных дел в Министерство внутренних дел России (ПСЗ РИ-2, 1861: 218).

В связи с обострением русско-английских отношений во второй трети XIX века царское правительство активизировало свои позиции на территории южного Казахстана и Средней Азии. Однако неудачные военные походы России против Хивы показали неспособность и неготовность царизма к быстрому подчинению этих территорий. Для последующего продвижения России вглубь азиатского континента необходимо было тщательно подготовиться, усилить свои силы и создать военный плацдарм. С этой целью начинается строительство Сырдарьинской военной линии укреплений. Главная задача возведения Сырдарьинской линии заключалась в том, чтобы укрепить военные позиции России на данной территории и в последующем начать продвижение русских войск дальше на юг страны. В архивных документах написано: «Возведением укрепления на реке Сыр-Дарье можно… завершить систему водворения спокойствия по степи Оренбургского ведомства, и Малая киргизская орда не будет различаться благоустройством от Внутренней Букеевской орды. Она представит, наконец, преграду хивинцам вторгаться в пределы этой степи, взимать зякет с подданных империи киргизов и возмущать их против нашего

правительства» (РГВИА. Ф.1441. Оп.1. Д.14. Л.23). Россия сосредоточила на территории края значительные вооруженные силы, которые были представлены регулярным и иррегулярными войсками, сведенными в два воинских соединения: Отдельный оренбургский корпус и Отдельный сибирский корпус. Много ценных и важных материалов по данному периоду хранится в Фонде № 1441 Российского государственного военно-исторического архива в Москве.

Административно-территориальное переустройство казахских земель осуществлялось в связи с общей политикой царизма в Среднеазиатском регионе. Поэтому в середине XIX века выходит несколько законодательных документов, которые продолжили административно-территориальные преобразования в Казахстане. Например: «О преобразовании управления Куш-Мурунским и Кокчетавским округами области Сибирских киргизов» (1859 г.); «О переименовании степи Зауральских киргизов в область Оренбургских киргизов и о новом порядке управления сею областью» (1859 г.); «О военном устройстве Киргизской степи Оренбургского ведомства и Сыр-Дарьинской линии»(1861 г.) ; «Об управлении Алатавским округом, который составляют киргизы Большой орды» (1862 г.); «Об изъятии Большой орды, составляющих Алатавский округ Семипалатинской области из заведывания Министерства иностранных дел и передаче их в ведомство главного местного военного начальника Западной Сибири» (1863 г.); «Об упразднении управления Сыр-Дарьинской линии и образовании вместо оного, управление Туркестанской областью» (1865 г.) и др. (Отепова, 2012). Все эти документы говорят о том, что царское правительство пыталось законодательно обосновать и закрепить вводимую систему российского управления и все связанные с этим изменения, которые происходили на территории края.

Завершение присоединения Казахстана, Среднеазиатских земель к России в середине 60-х годов XIX века, укрепление российских позиций на южных границах выдвинули задачи нового устройства этих территорий и их окончательного слияния с Россией. Согласно царскому указу 1867 года «Об учреждении Туркестанского генерал-губернаторства», признавая необходимым «изменить гражданское и военное устройство пограничных с Китаем и Среднеазиатскими ханствами земель, входящих в состав генерал-губернаторств Оренбургского и Западносибирского», было образовано Туркестанское генерал-губернаторство, состоящее из Сырдарьинской и Семиреченской областей (Законодательные акты, 2015: ч.2, 90). Позже был разработан проект положения «Об управлении Семиреченской и Сырдарьинской областей» (Законодательные акты, 2015: ч.2, 91-110), который рассматривался как временный документ до выработки общего положения. Управление новой территорией возлагалось на генерал-губернатора, а управление областями – на военных губернаторов. Кроме того, генерал-губернатор являлся командующим войсками Туркестанского военного округа. Генерал-губернатор непосредственно назначался и увольнялся по усмотрению самого императора. Также, «туркестанский генерал-губернатор снабжается полномочием и высочайше утвержденною инструкцией для ведения дипломатических сношений с соседними владениями». Ему подчинялся весь управленческий аппарат: канцелярия, военные губернаторы, областное правление и т.д. Общее областное управление осуществляли военный губернатор и областное правление. Областное правление приравнивалось к губернскому правлению центральных районов империи. Областное правление возглавлял помощник военного губернатора, который назначался по представлению военного губернатора. Само областное правление состояло из трех отделений: распорядительного, хозяйственного и судного. В документа полностью расписан основной круг вопросов, которыми ведает областное правление. Административная и полицейская власть в уезде сосредотачивалась в руках уездного начальника. Основные обязанности уездных начальников определены в статьях 46-55. По отношению к кочевому населению уезды делятся на волости, управляемые волостными управителями, а они в свою очередь на аулы, которыми управляют аульный старшина. Основные правила местного управления расписаны в статьях 80-128.

Одновременно с этим узаконением был подготовлен другой законодательный документ, который касался преобразований в управлении казахами других районов. В соответствие с указом 1868 г. «О преобразовании управления киргизами Оренбургского и Сибирского ведомств» (Законодательные акты, 2015: ч.2, 129-131). было решено создать 4 области: Уральскую, Тургайскую, Акмолинскую и Семипалатинскую. Временное положение об управлении этими областями было утверждено 21 октября 1868 г. (Законодательные акты, 2015: ч.2, 131-144). Основными целями этой реформы было: создание единой и более эффективной системы управления для всего Казахстана, создание правовых основ для дальнейшей колонизации края.

В результате проведения административно-территориальных реформ 1867-68 гг. Казахстан был поделен между тремя генерал-губернаторствами: Оренбургским, Западносибирским и Туркестанским. Каждое генерал-губернаторство состояло из двух областей, а всего их было шесть: Уральская, Тургайская, Акмолинская, Семипалатинская, Семиреченская и Сыр-Дарьинская. На этих территориях сложилась следующая основная система административного деления: генерал-губернаторство – область – уезды – волость – аул. Согласно данному документу, Туркестанское генерал-губернаторство непосредственно

подчинялось Военному министерству, Западносибирское генерал-губернаторство было отнесено к ведению Министерства внутренних дел, а Оренбургское генерал-губернаторство находилось в подчинении Министерства иностранных дел. Это говорит о том, что высшее управление всей территорией края не было единым, что по-прежнему вносило путаницу и определенные трудности в управлении.

В целом же, временные положения «Об управлении Семиреченской и Сырдарьинской областей» и «Об управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях» продолжили, проводимую еще с начала XIX века, политику правового закрепления российских позиций на данных территориях. Эти положения установили на территории Казахстана новое административно-территориальное деление, которое в корне меняло традиционную систему управления, усилили процесс разложения патриархально-родовых связей внутри казахского общества, создали юридические условия для дальнейшей эксплуатации края.

Хотя эти положения по управлению казахским краем вводились как временная мера, но они продолжали действовать на территории Казахстана почти 20 лет. Время и сама жизнь показали несоответствие, как административной, так и судебной систем, введенных положениями на территории края, местной действительности. Они не учитывали особенностей традиционного уклада жизни казахского общества, разрушали его основы и, следовательно, встретили решительное сопротивление со стороны народа, которое вылилось в ряд национально-освободительных движений на территории Казахстана. Однако, правительство империи не оставляло своей главной цели - «добиться постепенного слияния киргизских степей с прочими частями России». Соответственно поставленным целям, царское правительство осуществило еще ряд крупных изменений в отношении административного управления областями Казахстана. Данная политика империи нашла отражение в следующих законодательных документах: «О военном управлении в Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областях» (1868 г.); «Об открытии в Акмолинской области пятого Сары-Суйского уезда по реке Сары-Су» (1869 г.); «О разграничении земли между уральским казачьим войском и Букеевскими киргизами (1871 г.); О передаче управления Внутренней Киргизской орды в ведомство астраханского начальства» (1876 г.); «Об изъятии Внутренней Киргизской орды, в судебном отношении, из ведения Тургайского областного правления» (1879 г.); «Об изменениях военного управления в областях Акмолинской и Семипалатинской» (1881 г.) и др. (Отепова, 2012).

В результате принятия этих законодательных актов в 80-х годах XIX века произошли значительные изменения в управлении казахским краем. В 1881 г. соответственно царскому указ «Об упразднении Оренбургского генерал-губернаторства» ликвидируется Оренбургское генерал-губернаторство, а области Уральская и Тургайская непосредственно подчинены были Министерству внутренних дел (Законодательные акты, 2015: ч.2, 269). В 1882 г. соответственно царскому указу по предложению Военного министерства было упразднено Западносибирское генерал-губернаторство (Законодательные акты, 2015: ч.2, 276). Вместо него было образовано Степное генерал-губернаторство, в состав которого вошли Акмолинская, Семипалатинская и Семиреченская области. Границы между Степным генерал-губернаторством и Туркестанским краем были определены указом от 15 марта 1886 г. «Об изменении границ между Туркестанским и Степным генерал-губернаторством» (Законодательные акты, 2015: ч.3, 5). В связи с этим появилась необходимость выработки нового положения по управлению этими областями. Подготовительная работа по созданию проекта положения заняла длительное время, примерно, около десяти лет.

В июне1886 г. было издано положение «Об управлении Туркестанского края» (Законодательные акты, 2015: ч.3, 9-31), которое стало основным правовым актом, по которому жило население южного Казахстана до 1917 г. В состав Туркестанского края вошло три области: Сыр-Дарьинская, Ферганская и Самаркандская. В 1897 г. в состав Туркестанского генерал-губернаторства вошла и Семиреченская область. Власть генерал-губернатора, «определяемому и увольняемому по непосредственному усмотрению его императорского величества» была еще больше расширена. Во главе области стояли военные губернаторы и областное правление. Военные губернаторы назначались и увольнялись по представлению военного министра, основанному на предварительном соглашении с министром внутренних дел и генерал-губернатором Туркестанского края. Волостные управители, сельские старшины и их помощники назначаются по выбору населения на три года, однако, военному губернатору предоставлялось право утвердить или не утвердить выборы.

Быстро меняющиеся условия, необходимость завершить внедрение общей российской системы управления требовали разработки и принятия новых законодательных документов, которые бы отражали все изменения, происходившие в экономике, в общественной жизни края. В марте 1891 г. было принято положение «Об управлении Акмолинской, Семипалатинской, Семиреченской, Уральской и Тургайской областями» (Законодательные акты, 2015: ч.3, 82-95), или более известное в истории как Степное положение. Главное управление этими областями передавалось степному генерал-губернатору, который

непосредственно назначался и увольнялся самим императором. По данному документу областное управление составляли: военный губернатор и областное правление. В областях Семиреченской и Уральской военные губернаторы также были наказными атаманами казачьих войск. Уезды находились в ведении уездных начальников, административные функции которых также были значительно расширены. Кочевое население в каждом уезде разделялось на волости, а волости на аулы. Сохранилась выборная система волостных и аульных начальников. За усердную службу должностные лица из инородцев награждались почетными халатами и денежными премиями. В целом данное положение упорядочивало систему управления Степными областями, отменяло временный характер предыдущих реформ 1867-68 годов, значительно расширяло функции администрации, содержало серьезные дополнения и уточнения судебного устройства, внесло изменения в налоговую политику. Как образно высказался депутат первой Государственной думы Т.И. Седельников: «Это положение было одним из решающих поворотных моментов: оно проводило резкую и определенную грань между прошлым степи и ее будущим» (Седельников, 1907: 20).

Заключение

Имперская политика была в основном направлена на сохранение стабильности в регионе, т.к. от этого зависела сохранность границ самой империи, выработка внешнеполитического курса с соседними среднеазиатскими государствами. Все это требовало скорейшего внедрения новой системы административно-территориального управления, способного контролировать и регулировать все отношения в крае. Стремление быстрее закрепиться и внедрить свое управление на присоединенных территориях, не знание и не желание учитывать местные особенности и интересы местного населения, обширность казахских земель, отчаянное сопротивление проводимым реформам со стороны казахского народа - все это способствовало тому, что административные реформы империи внедрялись в жизнь медленно, порой неэффективно, вызывая не принятие и не понимание со стороны местного населения. Это в свою очередь приводило к принятию многочисленных законодательных документов, распоряжений, докладов и т.д., которые дополняли, отменяли предыдущие и даже противоречили друг другу. В целом же политика Российской империи была направлена на укрепление своего влияния и расширение своих позиций на территории Казахстана, а также правовому обоснованию внедрения российской системы управления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдрахманова Б.М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана, 1998. 137 с.
2. Асфендияров С.Д., Кунте П.И. Прошлое Казахстана в источниках. Алматы, 1997. 383 с.
3. Безвиконная Е.В. Кокчетавский внешний окружной приказ в 20-30 годы XIX века // Степной край: зона взаимодействия русского и казахского народа (XVIII - XX вв.). Сборник материалов. Омск, 2001.С.46-48.
4. Волчек В. А. Реализация имперской политики в Киргизской степи в 50 – начале 60-х годов XIX века // Макарьевские чтения. Горно-Алтайск, 2004. С. 56–63.
5. Волчек В. А. Осуществление имперской политики на восточных окраинах России в деятельности Второго Сибирского комитета. Томск, 2007. 41 с.
6. Дамешек Л.М. Внутренняя политика царизма и народы Сибири (XIX-начала XX в.). - Иркутск: Иркутский университет, 1986. 168 с.
7. Дамешек И. Л. Административно-территориальное деление и высшая сибирская администрация в оценке местного общества XVII – первая половина XIX вв. (ретроспектива) // Административно-государственное и правовое развитие Сибири XVII–XXI веков. Иркутск, 2003. С. 44.
8. Жакыпбек С. К. и др. История Казахстана (XVIII - начала XX в.). Сб. документов и материалов. Алматы, 2001. 314 с.
9. Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX в.). Сборник документов. В 3-х частях // Под ред. Отеповой Г.Е. Павлодар, 2015.
10. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII - первой половины XIX в. Алма-Ата, 1960. 296 с.
11. Кан Г. История Казахстана. Алматы, 2002. 222 с.
12. Красовский М. Область Сибирских киргизов. Материалы для географии и статистки России, собранные офицерами генерального штаба. В 3 частях. СПб, 1868. Ч.3. 427 с.
13. Материалы по истории политического строя Казахстана (со времен присоединения Казахстана к России до ВОСР). Алма-Ата, 1960. Т.1. 441 с.
14. Отепова Г.Е. Хронологический указатель законодательных актов Российской империи по истории Казахстана XVIII-начала XX в. Учебно-справочное пособие. Павлодар, 2012. 161 с.
15. Переписка с учреждениями военного ведомства о возведении на полуострове Раим укрепления и заселении его русскими жителями // Российский государственный военно-исторический архив. Ф.1441. Оп.1. Д.14.
16. Почекаев Р.Ю. Правовое положение окраин Российской империи. Казахстан и Средняя Азия. Москва, 2017. 184 с.
17. Полное собрание законовРоссийской империи-1. СПб, 1830. Т.12. № 8901. С.51.
18. Полное собрание законовРоссийской империи-1. СПб, 1830. Т.21. № 15307. С.365-366.
19. Полное собрание законовРоссийской империи-1. СПб, 1830. Т.22. № 16592. С. 950-951.

20. Полное собрание законовРоссийской империи-2. СПб, 1861.Т.34.№ 34270. С.218-219.
21. Ремнёв А. В. Имперское управление азиатскими регионами России в XIX - начале XX веков: некоторые итоги и перспективы изучения // Пути познания истории России: новые подходы и интерпретации. Москва, 2001.http://www. zaimka.ru/power/remnev3. shtml
22. Седельников Т.И. Борьба за землю в киргизской степи (киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства). СПб, 1907.124 с.
23. Сенатские указы за 1822-1839гг. // Исторический архив Омской области. Ф.3. Оп. Д.1.
24. Указы Правительствующего сената 1824г. // Исторический архив Омской области. Ф.3. Оп.1. Д.319.
25. Указы Сената // Центральный государственный архив Республики Казахстана. Ф.345. Оп.1. Д.182.

УДК 2-472(574)

Г.М. Раздыкова,
ПГПУ, г.Павлодар, Казахстан

К ВОПРОСУ О СОДЕРЖАНИИ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ В МУСУЛЬМАНСКИХ ШКОЛАХ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье описывается содержание учебных программ в мусульманских школах Казахстана. В статье рассматриваются различные источники и литература, в том числе изучение постреволюционной литературы во второй половине XX века и в начале XXI века. Новые этнографические материалы дадут более широкий взгляд на содержание образовательных программ в мусульманских школах. Учебно-методическая литература в мусульманских мектебах была представлена как рукописными, так и печатными учебниками и учебными пособиями. Под учебниками и учебными пособиями понимались специально написанные по отдельным дисциплинам книги. В мусульманском мектебе широко использовались рукописные книги. Большой популярностью пользовались рукописные учебные книги. Многие из рукописных книг неоднократно, переиздавались. Главное место в учебно-методическом обеспечении занимало составление учебных программ. Первая учебная программа для новометодных школ была составлена И. Гаспринским в 1898 г. Она называлась «Рэхбаре могаллимин», в ней был дан тематический план уроков, изложены основы преподавания по звуковому методу, поурочные планы дисциплин, приведены примеры расписания уроков с расчетом часов. Учебники для мектебов, широко распространенные в Степном крае, в массе своей были не на казахском, а на татарском языке. В них излагались основные положения исламской религии. Учебно-методическая основа педагогической системы Казахстана сохраняла в себе отжившие черты. Учебно-методическая литература в мусульманских мектебах была представлена как рукописными, так же и печатными учебниками и учебными пособиями. Под учебниками и учебными пособиями понимались специально написанные по отдельным дисциплинам книги. В мусульманских учебных заведениях большое внимание уделялось также преподаванию Таджвида, главной целью которого было правильное чтение Корана посредством изучения законов артикуляции арабских звуков.

Можно сделать вывод, что использовавшиеся до 1917 г. учебные программы и планы составлялись в соответствии с требованиями педагогики и методики преподавания. Хотя и были попытки создания единой учебной программы, она в принципе не смогла стать обязательной для всех мусульманских тюркских учебных заведений из-за отсутствия единого координирующего центра.

Ключевые слова. мусульманские школы, казахская литература, ислам, культура, религиозно-духовная литература, учебная программа, этнография казахов

Г.М. Раздыкова
ПМПУ, Павлодар, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МҰСЫЛМАНДЫҚ МЕКТЕБТЕРІНДЕ ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы мұсылман мектептеріндегі оқу бағдарламаларының мазмұнын сипаттайды. Мақалада XX ғасырдың екінші жартысында және XXI ғасырдың басында революциядан кейінгі әдебиеттерді зерттеудің түрлі көздері мен әдебиеттері қарастырылады. Жаңа этнографиялық материалдар мұсылман мектептерінде білім беру бағдарламаларының мазмұнына кеңірек көзқарас беруге мүмкіндік береді. Мұсылман мектебінде оқу-әдістемелік әдебиет қолжазба және басып шығарылған оқулықтар мен оқу құралдарымен ұсынылған. Оқулықтар мен оқу құралдарын жекелеген пәндер бойынша арнайы жазылған кітаптар таралымға шығарыла бастаған болатын. Мұсылман мектептерінде қолжазба кітаптар кеңінен қолданылған. Үлкен танымалдыққа қолжазба нұсқасындағы кітаптар болды. Аталған қолжазбалар бірнеше рет көптеп қайта басылып, оқу-бағдарламаларын жасауда оқу-әдістемелік құралы ретінде болды. Мұсылман мектептеріне арналған алғашқы оқыту бағдарламасы ол 1898 жылы И. Гаспринскийдің «Рэхбаре могаллимин» деп аталған кітабы болды. Бұл оқу құралында тақырыптық сабақ жоспары құрастырылды, дыбыстарды оқыту әдісі, пәндер жоспарлары және сағаттық есептеуі бар кестелерге мысалдар қолданылған. Дала аймағында кең таралған оқулықтар қазақ тілінде емес, татар тілінде жазылған. Олар ислам дінінің негізгі ережелерін айқын белгіледі. Қазақстанның педагогикалық жүйесінің оқу-әдістемелік базасы ескірген ерекшеліктерді сақтап қалды.

Түйін сөздер. мұсылман мектептері, қазақ әдебиеті, ислам, мәдениет, діни-рухани әдебиеттер, оқу бағдарламасы, қазақ этнографиясы

G.M. RAZDYKOVA
Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

Abstract. The article describes the content of curriculums in Muslim schools in Kazakhstan. This paper presents various sources and literature including post-revolutionary literature of the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century. New ethnographic materials will be able to give a broader perspective on the content of academic programs in Muslim schools. Teaching and methodological literature in Muslim *maktabs* (mostly refers to elementary schools where children are taught reading, writing, grammar and Islamic studies) was represented both by handwritten and printed textbooks and teaching aids. Such textbooks and teaching aids meant specially written books for certain disciplines. Handwritten books were widely used in the Muslim *maktabs*. Manuscript books were in widespread use. Over the years many of the manuscripts had been published in numerous later editions. Learning and teaching support was mainly focused on compilation of school curriculum. The first school curriculum for "new-method" schools was compiled by I. Gasprinsky in 1898. It was called "Rahbar Mogallimin" and consisted of a subject schedule, basics of teaching by the sound method, lesson plans, as well as examples of lessons schedule with the amount of academic hours. Textbooks for *maktabs*, which were widespread in the Governor-Generalship of the Steppes, were mostly published not in Kazakh, but in Tatar. They outlined the main provisions of the Islamic religion. The educational and methodological basis of the pedagogical system of Kazakhstan preserved the obsolete features.

Keywords. Muslim schools, Kazakh literature, Islam, culture, religious and spiritual literature, curriculum, ethnography of Kazakhs.

Введение

В мусульманском мектебе широко использовались рукописные книги. В рапорта Оренбургского духовного управления мусульман от 1 февраля 1893 года есть такие сведения: «В министерство Народного просвещения были получены сведения, что в подведомственном оному …мектебы и медресе, кроме печатных книг религиозного содержания, употребляются рукописные книги и тетради, содержание коих нередко проникнуто враждебными чувствами к России» [1].

Большой популярностью пользовались рукописные учебные книги. Многие из рукописных книг неоднократно, переиздавались. Одним из первых в свет вышел эпос «Ер-Тарғын» (Казань, 1862), записанный Н.И. Ильминским со слов акына Марабая. Позднее эпос был переиздан еще девять раз. На основе архивных документов удалось установить тираж, который составляет в целом 7 600 экз.

Далее в архивных документах содержатся сведения, объясняющие факты использования рукописных книг: «…причиной появления рукописных экземпляров этих книг служит то обстоятельство, что ученики в упражнениях своих, в правописании и каллиграфии, по принятому обычному порядку. Во всех медресе обыкновенно занимаются списыванием с печатных или реже списанных с последних книг и, чтобы не пропадал потраченный труд и материал бесполезно, употребляют свои упражнения по форме книг, коими впоследствии времени имеет возможность пользоваться нуждающиеся в них» [2].

В конце XIX веке рукописные учебные книги стали постепенно уступать место печатным изданиям.

Главное место в учебно-методическом обеспечении занимало составление учебных программ. Первая учебная программа для новометодных школ была составлена И. Гаспринским в 1898 г. Она называлась «Рэхбаре могаллимин», в ней был дан тематический план уроков, изложены основы преподавания по звуковому методу, поурочные планы дисциплин, приведены примеры расписания уроков с расчетом часов.

В дальнейшем до 1917 г. были подготовлены и изданы 21 учебная программа для мусульманских школ. Наибольшей популярностью пользовалась учебная программа «Ысулы тэдрис», достоинством которой было то, что в ней были учтены возрастные особенности учащихся, разработана методика преподавания отдельных дисциплин в каждом классе. Данная учебная программа была составлена на основе принципов ислама, и в то же время она соответствовала требованиям джадидистской системы образования. Следует отметить, что были и индивидуальные программы, которые действовали в рамках только одного учебного заведения.

В новометодных мектебе, где круг изучаемых предметов был достаточно широк, использовались учебники: буквари «Татар-алиф-басы» М. Курбангалиева; «Татар-тили» Туктарова и Гисмати; «Түркі-өқу» («Тюркское чтение») Махмуда Марджани. Последний учебник, изданный в Оренбурге, имел довольно широкое распространение в Степном крае.

В качестве букваря и 1-й книги для чтения использовался в медресе «Мунтазым Алифба» («Правильная азбука»), составленная преподавателем медресе «Галия» Ханафеевым. Объем учебника 42 страницы. Ханафеев дает небольшие указания, как следует обучать по его букварю, составленному им для преподавания по звуковому способу. Для изучения предлагается два-три звука и буквы, и далее приводятся слова на изучаемые буквы, затем целые предложения и, наконец, отдельные статьи. Подбор этих статей однообразный – на тему о пользе и необходимости обучения в мектебе. Наряду со статьями светского характера помещен в букварь ряд статей по вероучению под заглавием «Фасыл». В конце учебника помещены образцы арабского чтения [3].

К сожалению, букварь не отличается ни разнообразием материала, ни последовательностью, не видно, какие собственно задачи преследует автор. К недостаткам букваря нужно отнести также плохую, мелкую печать, отсутствие наглядных материалов.

Первый учебник специально для казахских детей «Оқу құралы» («Хрестоматия»), вышедший в 1913 году, был создан А. Байтурсыновым. В нём классик собрал данные по всем направлениям науки XX в. – химии, физике, астрологии, литературе, географии, математике, биологии. А. Батурсынов так же написал «Әліппе» («Азбука»). Она составлена по звуковому методу. В распределении материала автор следовал общим требованиям дидактики от известного к неизвестному, от легкого к трудному, и нужно сказать довольно удачно. Во второй части букваря приводятся краткие пословицы и поучительные, содержательные рассказы о почитании старших, об осмотрительности в своих поступках, о бережливости, воздержанности и т.д.

Лучшим учебным пособием по географии считалась книга на персидском языке Маглюмат-ульафак, где говорилось, что существует 4 стихии: огонь, ветер, вода и земля; место пребывания огня – между сферою луны и ветра, место пребывания ветра – между сферами ветра и земли; земля окружена тремя остальными стихиями. Далее говорилось, что существует 7 небес, 7 планетных систем, 7 поясов или частей света и 7 морей. Из частных сведений сообщались, например, такие: на горе Саранцио имеется отпечаток ступня Адама, в Индийском море есть остров, на котором обитают люди с собачьими головами и т.п.

В мусульманских учебных заведениях большое внимание уделялось также преподаванию Таджвида, главной целью которого было правильное чтение Корана посредством изучения законов артикуляции арабских звуков.

Наиболее популярными учебными пособиями по истории ислама были «Тарихы ислам» А. Махмуда, «Холасаи тарихы ислам» Х. Забири, учебник под таким же названием Ф. Каримова, «Мэдхале тарихы ислам» С. Сунгатуллина, по истории пророков учебные пособия М. Ханафи, И. Халили, Ш. Хамидуллина и другие. Учебники по истории среди учебных пособий по гуманитарным предметам были самыми малочисленными, тем не менее, они по содержанию и структуре они вполне отвечали требованиям учебников по истории. В этих учебниках имелись сведения и по истории России.

В рамках преподавания литературы уделялось внимание и её теории. Первыми авторами учебных пособий по данному предмету стали Г. Сагди, Я. Адутов, Г. Ибрагимов. «Мохтасар кэвагыйде әдибия» Г. Сагди, изданный в 1911 году в Уфе и «Әдибиет дәресләре» Галимджана Ибрагимова, вышедший в свет в 1916 году в Казани, стали самыми удачными учебными пособиями по этому предмету. В них рассматривались виды произведения, жанры, сюжет, композиция, стиль, литературный анализ и т.д. Преподавание данного предмета в учебных заведениях способствовало более глубокому пониманию тонкостей литературного мастерства.

В Степном крае обучение осуществлялось по тем же учебникам и учебным пособиям: по арабской филологии, мусульманскому праву, религиозной философии, логике, догматике, метафизике с отделом по астрологии и космографии, истории, географии и другим отраслям знания, что и в Средней Азии и у волжских татар.

История казахских учебников, тесно переплетается с историей татарской книги. Центром книгопечатания на казахском языке до революции была Казань. Печатанием книг на этом языке и распространением их среди казахского населения занимались в основном татарские издатели и купцы. Они способствовали становлению и развитию казахской национальной книги и учебных пособий для мусульманских школ. Первая книга на казахском языке была напечатана татарским издателем в 1866 г. – это «Кассаи Тамимдар», которая была издана татарским купцом Ш. Хусаиновым.

В конце XIX в. Первой типографией в Степном крае стала типография Бреслина, в которой было издано 20 книг на татарском, казахском, башкирском языках. В самом конце XIX в. Здесь начало оживляться печатание книг арабским шрифтом, таких, как «Обязанности женщин», настольный книжный календарь «Заман» Ш. Шагидуллина, «Правила орфографии» Х. Файзуллина и др.

В 1901 г. в г. Оренбурге была открыта типографии купца Гильмана Ибрагимовича Каримова, который придавал большое значение новометодным школам, а также снабжению таких школ светскими

учебниками. В типографиях «Каримов, Хусаинов и К» видное место принадлежало учебникам и учебным пособиям для мусульманских школ.

В типографии братьев Каримовых за 15 лет было напечатано 117 книг на казахском языке, т.е. более одной трети всех дореволюционных изданий на казахском языке. Были изданы «Қыз Жибек», «Алпамыс», известные среди тюркоязычных народов «Юзеф и Зулейха», «Зоркум», поэмы «Тахир и Зухра», «Буз егет» и другие [3]. Популярностью пользовалась широко известная среди казахов поэма о любви «Тахир и Зухра», выдержавшая на казахском языке 14 изданий.

Среди издаваемых книг были и учебные пособия для казахских школ. Например, большой популярностью пользовалось учебное пособие для первого года обучения грамоте Джагфара Г «Уку-йазу»- «Чтение-письмо», изданное в 1910 г. в Оренбурге.

До начала XX в. Издателями казахских книг были почти одни татарские представители. Многие из них (Ш. Шеленов, Х Муратов, Жанибеков, Сюзимбеков, М. Сералиев) были авторами казахских книг. По данным А. Кузембаева, в конце XIX – начале XX вв. в Казахстане насчитывалось 14 типографий. Общий тираж казахских книг в дореволюционный период превышал 2 млн. экземпляров [4]. Впоследствии образовалось товарищество «Каримов, Хусаинов и К», которое превратилась в самое крупное печатное заведение Степного края.

Если распределить дореволюционные казахские книги по содержанию, то это будет выглядеть следующим образом:

Отрасли знаний	**Кол- во изданий**	**Общий тираж остальных книг**
Фольклор, литература	386	1 821 000
Учебники, учебные пособия, словари, самоучители	45	139 980
Государство и право	2	1 000
История	10	29 300
Медицина, ветеринария	11	34 200
Техника	4	11 000
Справочники	1	2 000
Марсии (оды)	12	43 825
Религиозно-духовная литература	38	118 800
Итого:	509	2 201 105

Таблица 4. Содержание казахских книг [5]

Из изданных до революции книг на казахском языке 509 были набраны арабским шрифтом и вышли общим тиражом 2 201 105 экземпляров. По количеству изданий казахская дореволюционная книга среди книги тюркских народов уступала лишь татарским.

Как видно из таблицы, абсолютное большинство казахских книг приходилось на художественную литературу и фольклор, что составляет 386 изданий общим тиражом 1 821 000. Эти издания выполняли тогда функции не только эстетического воспитания и развития художественного вкуса, но для читателя они заменяли и политику, и философию, и педагогику.

Огромной популярностью в обучении детей пользовались казахские героические эпосы, которые многократно переиздавались, например, восемь изданий выдержал эпос «Алпамыс», 12-кратное число переизданий выдержал эпос «Хикаят Коруглы Султан». Кроме того, были изданы и переизданы известные в народе с древнейших времен эпосы «Қамбар батыр», «Орақ Мамай батырдын хикаясы», «Кисса-и Құламерген» и др.

Из великой поэмы Фирдоуси «Шахнаме» на казахском языке были изданы в переводах казахских поэтов К. Шахмарданулы, акына Сердалы, Хасена муллы и других небольшие отрывки и эпизоды.

На втором месте среди изданных дореволюционных казахских книг находятся учебная литература, словари, самоучители. На них приходится 45 названий общим тиражом 139 980 экземпляров.

Если на первых порах учебными пособиями по родному языку для казахских мектебе служили издания фольклорных произведений, то позже появились специальные книги для обучения казахскому языку, книги для чтения. Из таких видов изданий можно указать на «Қазақ әдибиеты» («Казахская литература») А. Уразалиева, «Ақыл кітабы» («Книга знаний») М. Кашимова, «Онега яки намуна» («Образец или правила») Алимбетова, «Қазақ балаларына оқу кітабы» («Книга для чтения для казахских детей»); «Қазақша оқу кітабы» («Книга для чтения на казахском языке») М. Малдыбаева; «Қазақ әдибиет» («Казахская литература») А. Кыпшакбаева [6].

В начале XX в. Учебников на казахском языке стало больше. В 1914 г. в Оренбурге вышли на казахском языке учебники по арифметике для первого и второго года обучения. Необходимо отметить, что издание учебников для казахских мектебе по естественным и точным дисциплинам до 1917 не получило заметного развития. Но это не значит, что в казахских мектебах не изучались естественные дисциплины. Обучение географии, физике, ботанике, математике, астрономии в них осуществлялось по учебникам, изданным для татарских мектебе и медресе. С развитием книгопечатания на родном языке, ростом просветительского движения и грамотности было связано возникновение интереса к истории народа, о чем свидетельствовало появление первых сочинений по истории вообще и казахского народа в частности. К такого рода работам относятся изданные на казахском языке «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі» («Родословная правителей тюрков, киргиз-кайсаков», Оренбург, 1911) Ш. Худайбергенова, «Мухтасар тарих қырғызия» («Сокращенная история киргизов». Оренбург, 1913) У. Абызгильдина, «История дома Романовых с прибавлением истории киргиз» на казахском языке К. Ходжаева, А. Касимова и С. Жангирова (Оренбург, 1912).

На третьем месте располагается религиозно-духовная литература. Значительную часть изданий составляют специфический жанр религиозной и религиозно-нравоучительной тематики: дастаны и қисса. В большинстве своем религиозные дастаны и қисса представляют собой сочинения, в которых за основу взяты сюжеты и мотивы известных мусульманских легенд и сказаний, а также тексты, посвященные жизнеописанию Мухамеда, его сподвижников, описанию истории распространения ислама, в частности, религиозных войн и походов, касающихся мусульманства и победы ислама.

В числе многократно переизданных религиозных дастанов и кисса были такие сочинения как, например, «Қисса-и Тамидар», «Қисса-и Сейд-Баттал», «Қисса-и Заркум», «Қисса-и Салсал», «Қисса-и Жумжума», «Кухаммед-Ханафия», «Кесик баш кітабы», «Қисса-и хазрет-и Гусман», «Қисса-и уакига Кербела», «Мархаба шахар Рамазан» и многие другие. Определенную часть религиозных изданий составляют песни-элегии, сочиненные в честь казахских паломников, совершивших хадж в Мекку и Медину и умерших во время путешествия. Это «Қисса-и Осербай», «Хаж-ул-харамаен Бектурган бин Каражан қажы», Қисса-и Өндырбай хак-ул-харамаен», «Қөзыбай-қажи Исенгұл-хаджи ұлынын марсясы» и другие.

Первые издания дастанов и қисса религиозной тематики появились на казахском языке в конце XIX в. В казанских типографиях. Поначалу число таких изданий было незначительно. В последней четверти прошлого столетия количество изданий религиозной тематики заметно выросло. Причиной этого явления было, во-первых, резкое усиление мусульманской пропаганды в крае, развернувшейся в противовес миссионерской пропаганде православного христианства, также стремившегося завоевать определенные позиции среди казахского народа, во-вторых, вследствие проникновения в Казахстан огромного количества духовной мусульманской литературы, а также расширения сферы влияния татарских и среднеазиатских мулл.

Среди религиозных книг наиболее изучаемыми произведениями того времени являлись «Иман шарты» (Азбука с приложением условий веры) и «Хафтияк» (седьмая часть Корана, содержащая наставления).

В общей сложности до революции 1917 г. на казахском языке было выпущено вместе с переизданиями около двухсот сочинений казахских писателей, а также переводных книг. В это число входят: казахская авторская книга – 128, переводная литература – 16, детская и назидательно-дидактическая – 21, учебники и учебно-педагогические издания, составленные казахскими писателями – 28, книги исторического содержания – 9. Большая часть изданий по казахской художественной литературе была выпущена казахскими авторами за свой счет. Заказы на издание этих книг помещались в частные типографии Казани, Уфы, Оренбурга, Троицка. Незначительное число такой литературы было издано в типографиях Ташкента, Семипалатинска, Петербурга и других городов.

В процентном соотношении издания по художественной литературе занимают третье место в общем репертуаре изданий казахской книги, располагаясь вслед за изданиями по казахскому и восточному фольклору и составляют, если не считать учебную литературу и книги по истории, всего 22 % от общего числа печатных изданий.

Если в первой половине XIX в. Преобладали религиозная, религиозно-дидактическая литература и книги для начального образования, то в конце XIX веке постепенно увеличивается издание литературы по праву и философии.

Несмотря на издание казахских книг, в Степной край в большом количестве поступали татарские книги, периодические издания из Поволжья, особенно из Казани, где на более высоком уровне было налажено регулярное печатание мусульманской литературы. Ученый А. Букейханов писал: «В киргизской степи в большом количестве выписываются татарские газеты и книги татарских издателей….» [7].

Через дистанции	В 1857 г.			В 1858 г.			В 1859 г.			В 1860 г.			В 1861 г.			Среднее за 5 лет		
	т.	уб.		т	уб		т	уб		т	уб		т	уб		т	уб	
Петропавловскую	004	031	2	408	16	0	364	22	6	054	61	5	869	58		739	98	
Пресногорьковскую	00	5		29	1	0	20	9	0	43	9	0	80	5		14	8	
Омскую				6	3		34	3		0	4	0				8	4	
Кояковскую	67	0	0															

Таблица 5. Количество татарских книг, ввезенных в Степной край во второй половине XIX в.

Исходя из этих данных, можно сказать, что ввоз книг в Степной край носил волнообразный характер. Это объяснялось, по-видимому, стихией рынка. Хотя, в общем, прослеживается тенденция к уменьшению ввоза татарских книг.

Следует сказать, что среди книг, ввозимых в Казахстан из Поволжья, с каждым годом увеличивалось число книг на казахском языке. Встречались книги с переводом на казахский язык, например, дастан Хисама Кітабы «Джумджума – султан», переведенный Юмачковым.

За увеличение переводов на казахский язык учебников, в том числе религиозных, выступал казахский просветитель Ибрай Алтынсарин. Будучи инспектором казахских школ Тургайской области, И. Алтынсарин пытался сохранять традиции народа, в том числе религиозные. Он считал, что мусульманская вера к казахским детям передается частью на татарском, частью на арабском языках, что затрудняет им ее восприятие. В связи с этим в 1884 г. он составил учебник «Мұсылманшылықтың тұтқасы» («Шараит-ул-ислам») об исламе на казахском языке арабскими буквами [8]. Однако после его издания в Казани, учебник больше не выходил в печати. Находясь в архиве долгие годы, этот труд не был известен широкому кругу читателей.

И. Алтынсарин в письме к Н.И. Ильминскому попросил его прочесть и посодействовать в издании нескольких тысяч экземпляров этого учебника в Казани. Однако Н. Ильминский не дал ходу рукописи, побоялся, что она будет служить распространению ислама, нежели православия. После этого случая Н. Ильминский искал пути отстранения И. Алтынсарина от должности как человека, не внушающего доверия.

За издание книг на казахском языке ратовала и прогрессивная российская интеллигенция. Так, С. Чечерина писала: «Образование инородческим детям должно преподавать в таком виде, чтобы им легче оно усваивалось. И удобнее могло переходить в массу неграмотного народа. А для этого самое лучшее средство – образовательные книги, полезные и назидательные для простого народа, изложить на собственном языке инородцев... И чтобы эти книги как можно яснее и легче понимать инородцам, нужно изложить их на чистом разговорном языке, … в логической постановке мыслей, по возможности приближенной к простонародному складу. Простой человек мыслит и чувствует цельно, в одном органически последовательном направлении и дорожит своими религиозными убеждениями, потому что он живет ими. Мышление народа и все миросозерцание выражается в его родном языке» [9].

Таким образом, с «гуманной точки зрения учебные и вообще образовательные книги для инородцев должны быть изложены и преподаны на их родном языке в подлинном, чистом его виде» [10]. Н.П. Остроумов на одном из совещаний по вопросам образования казахов высказал аналогичную мысль: «Учебники могут быть как на природном языке учащихся, так и на арабском языке, но только не на том искусственном жаргоне, который ныне вводится и имеет задачею объединить все магометанские народности. Что же касается языка преподавания в означенных конфессиональных школах, то таковым должен быть исключительно природный язык учащихся. За подготовку и издание книг на казахском языке выступали многие представители казахской интеллигенции. «Начиная с 1905 года, – писал А. Букейханов, – вышло из татарских типографий несколько книжек на киргизском языке в стихах и прозе: авторы их киргизы» [11].

В это время в казахской литературе появилось новое молодое поколение писателей, продолживших демократические и просветительские традиции великого поэта Абая. Среди них известные писатели С. Торайгыров, С. Кубеев, М. Сералин, С. Донентаев, а также писатели, чьи имена и творческое наследие в годы тоталитаризма находились под запретом и были преданы забвению. Это М. Дулатов, М. Жумабаев, А. Байтурсунов, Ш. Кудайбердиев, Г. Карашев, М. Калтаев, Ж. Темиралиев, Б. Ержанов, А. Маметов, М.-Ж. Копеев, Ж. Жанибеков и многие другие. Им по праву принадлежит заслуга в развитии таких новых для казахской литературы жанров, как социальная публицистика и роман. В их произведениях выражена активная гражданская позиция, свидетельствующая о растущем национальном самосознании казахского народа. Тематика и содержание казахской литературы начала XX в. Во многом отвечали духовным потребностям казахского народа.

По тематике и содержанию казахскую литературу, изданную в начале XX в., можно разделить на несколько групп:

1. Произведения, описывающие прошлое и будущее казахского народа, такие, как «Сборник произведений Абая», «Қазақтын айнасы» М. Калтаева, «Өткен күндер» С. Сейфуллина.

2. Книги, призывающие к знаниям, наукам, искусству и культуре: «Қазақ шәкірттеріне хадия» Г. Мажитова, «Қазақ әліппесі» З. Ергалиоглы «Үлгілі бала» С. Кубеева, «Абрит» А. Маметова, «Қарлығаш» Г. Карашева, «Әдебиет өрнегы» И. Бейсенова (1910, 1913), «Жас ғұмырым» А. Жандыбаева.

3. Книги, поднявшие вопрос о тяжелой доле казахской женщины, ее трудного положения: «Гулкашима» М. Сералина, «Кыз корелик» Т. Жомартбаева, «Калын мал» С. Кубеева [12].

4. Книги, призывающие к оседлости, к занятию ремеслами, торговлей, земледелием: «Жатпа, қазақ» А. Гумарулы, «Қазақтын қамы» К. Абдуллина, «Милли шыгырлар» Б. Бейсенбинова, «Қызметкер» М. Енсеева.

Но в планы царского правительства не входило развитие казахского книгоиздательства. Оно всячески тормозило этот процесс. Так, если в 1914 г. на казахском языке было напечатано 4 издания в количестве 191 500 экземпляров, то в 1915 г. – 26 в количестве 85 850, то есть количество книг уменьшилось почти вдвое.

Многие книги на казахском языке не пропускались цензурой. К их числу нередко относились и школьные учебники. Запрещение изданий некоторых книг создавало лишние проблемы в их приобретении там, где они стоили дешевле. Одновременно с этим учебные пособия для мусульманских школ были подвержены жесткой цензуре со стороны царских властей. Вся духовная мусульманская литература, завозившаяся из-за границы, а также дастаны и кисса религиозной тематики, печатавшиеся в пределах России, попадали в Санкт-Петербургский цензурный комитет (СП ЦК).

Постоянный рост выпуска народной, религиозной и религиозно-нравоучительной литературы на казахском языке вызвал: тревогу и серьезную обеспокоенность царского правительства. Это обстоятельство послужило причиной особого обсуждения вопроса в специальном заседании Главного Управления по делам печати (ГУПДП). При этом отмечалось, что увеличение числа казахских изданий происходит вследствие ослабления общей цензуры мусульманских книг, как печатающихся в Казани, так и привозимых из-за границы, что этот фактор сказывается на усилении влияния исламских клерикалов среди казахов и. служит проводником в казахскую среду панисламистских и пантюркистских идей. Цензор СПЦК В.Д. Смирнов выступил на заседании ГУПДП со специальным докладом, в котором предложил комплекс мер, призванных ограничить число издаваемой религиозной литературы, а также их распространение. Главным направлением в цензурной работе он считал необходимость использования всех средств для противодействия казахским «прогрессистам», стремящимся через печать и литературу к «консолидации инородческих задач и интересов наособицу от задач и интересов общерусских» [13].

К числу основных мер В. Смирнов относит следующие: «1. Усилить бдительность таможенного надзора за привозом мусульманских книг из-за границы. 2. Для парализования вредного влияния на наших инородцев произведений мусульманской печати внутри России издаваемых, ограничивать издание таких произведений значительным уменьшением количества экземпляров, смотря по содержанию, языку, объему и назначению предполагаемых к изданию книг и брошюр. При этом воспретить практикующийся в казанских типографиях обычай печатать многотысячные дешевые издания мусульманские в долгосрочный кредит. 3. Ограничить обращение выше названных печатных продуктов известными территориальными пределами, т.е. воспретить главным образом ввоз и распространение казанских мусульманских изданий, за исключением Алкорана, в местности, населяемой киргизами как самым многочисленным и не успевших еще фанатизироваться тюркским инородческим племенем. 4. Учредить действительный надзор за татарской книжной торговлей» [14]. Эти рекомендации В. Смирнова были взяты на вооружение и неукоснительно выполнялись на протяжении двух с половиной десятилетий, вплоть до революции 1917 года.

В числе первых книг, изъятых из обращения по распоряжению царской цензуры, была книга

известного казахского акына Дулата Бабатаева «Өсиет наме» (Казань, 1880), в которой властям не понравился протест против притеснений казахского народа. Но в первую очередь царская цензура развернула борьбу против сочинений религиозного и религиозно-нравоучительного содержания, в которых цензоры обнаруживали «тенденциозные» стихи, направленные против русских на почве религиозной нетерпимости. Жертвами царской цензуры стали десятки сочинений из числа религиозных дастанов и қисса. Так, например, в 1893 г. по инициативе Б. Смирнова запрещается поминальная песня (элегия), написанная в честь казахского паломника Осербая «Қисса-и Өсербай», которая, как пишет упомянутый цензор, «есть восторженный панегирик благочестивой ревности богатого киргиза к прославлению ислама». Затем в поле зрения цензуры попадают ранее неоднократно изданные религиозные қисса: «Заркум», «Сейд-Баттал», «Жумжума», «Салсал», «Наушируан», «Мухаммед-Ханафия», «Кесик бас кітабы» и многие другие, которые не выходили в течение нескольких лет. Против них были выдвинуты обвинения в разжигании религиозного фанатизма.

Запретительные меры приводили к тому, что отдельные грамотные казахи прятали у себя не пропущенные цензурой книги и гектографированные брошюры на казахском языке. Царские чиновники часто производили обыски в домах грамотных казахов и особенно мулл. За факт обнаружения строго наказывали, вплоть до высылки с конфискацией имущества. Информатор Ильясова Рашида передала в фонды павлодарского краеведческого музея им Г.Н. Потанина Коран 1904 года издания, который её отец – мулла привез из Турции. Он закопал Коран 1938 г., в окрестностях п. Ленинский (Казахстан, Павлодарская область). Возможность выкопать Коран появилась только в 1952 г. (см. Приложение 6).

Дедушка информатора Татимбетова Алубая Ахмет Адилбайулы был репрессирован с конфискацией имущества за владение старинными книгами весом 45 пудов и сослан с семьей в Гурьев. В своем письме протеста он писал, что 2 года обучался в Аравии в медресе «Ишфха» г. Медина, далее учился в Египте в Каирском медресе «Жами Асхари» и оттуда привез произведения таких ученых-историков, как Ибн Халдун, Ибн аль Асыр, Талфикул-Акбар, Ибн Халекен и другие. Он просил вернуть книги и дипломы, подтверждающие его обучение в Медине и Каире.

Можно сделать вывод, что использовавшиеся до 1917 г. учебные программы и планы составлялись в соответствии с требованиями педагогики и методики преподавания. Хотя и были попытки создания единой учебной программы, она в принципе не смогла стать обязательной для всех мусульманских тюркских учебных заведений из-за отсутствия единого координирующего центра. Учебники для мектебов, широко распространенные в Степном крае, в массе своей были не на казахском, а на татарском языке. В них излагались основные положения исламской религии. Учебно-методическая основа педагогической системы Казахстана сохраняла отжившие черты. Обучение и воспитание в мектебе и медресе в основном, сопровождалось запугиванием и телесными наказаниями, которые тормозили развитие грамотности, а, следовательно, и общей культуры народа. Однако нельзя умалять достоинства конфессиональной школы: её близость к народу, отсутствие формализма в преподавании, сосредоточенность на нравственных вопросах в курсе учения, автономное управление. Постепенно в Степном крае широкое распространение получили новометодные школы, которые имели более высокий уровень преподавания и учебно-методическую базу.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1 ЦГА РБ. – Ф. И-11. – О. 1. – Д. 1274. – Л. 1.
2 ЦГИА РБ. – Ф. И.295. – О. 11. – Д. 523. – Л. 36.
3. НА РТ. – Ф. 1. – О. 4. – Д. 5482. – Л. 140.
4. XIX – ғ. II жартысы. қазақ қоғамы. / бас. ред. А.К. Әбілов. – Қарағанды: ҚарМУ, 1992. На каз. яз.
5. Владимерцева В.Г. Деятельность татарских книгоиздателей в Оренбужье [электронный ресурс] // URL: http://www.lira.oren.ru/. – 5 с (дата обращения 28.05.2018).
6. Владимерцева В.Г. Деятельность татарских книгоиздателей в Оренбужье… – 6 с.
7. Букейхан А.Н. Казахи: историко-этнографические труды… – 38 с.
8. Алтынсарин Ы. Мұсылманшылықтың тұтқасы. Шариат-ул-ислам / дайындаған А. Сей-дімбеков. – Алматы: Қазақстан ТПО Қаламгер, 1991. – 80 б. На каз. яз.
9. Чечерина С. Как начиналось дело просвещения восточных инородцев // Известия по народному образованию. – СПб., 1907. – 250 с.
10. Ислам в Татарстане: Опыт толерантности и культура сосуществования. – Казань: Мастер-Лайн, 2002. – 192 с.
11. Букейхан А.Н. Казахи: историко-этнографические труды… – 38 с.
12. Шалгумбаева Ж. История казахского книгоиздания: фольклор, художественная литература и их цензура: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Алматы, 1994.
13. Цит. по: Шалгумбаева Ж. История казахского книгоиздания: фольклор, художественная литература и их цензура: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Алматы, 1994.

УДК 94(574)

Раздыкова Г.М.
Павлодарский Государственый Педагогический Университет, г.Павлодар, Казахстан

О ЗАНИЖЕНИИ ДАННЫХ О КОЛИЧЕСТВЕ ГРАМОТНОГО НАСЕЛЕНИЯ СРЕДИ КАЗАХОВ ПРИ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ В СТЕПНОМ КРАЕ

Аннотация. В статье описываются сведения о мусульманских учебных заведениях, количестве учащихся в мектебе и медресе и тенденции их развития в Степном крае. Рассматриваются различные источники, литература, данные переписи о количестве грамотных казахов. Статистические сведения по Степному краю, взятые из материалов экспедиций не показывают полной картины грамотности среди казахов. Так, по данным Н. М. Ядринцева, в 1880 году число мусульманских школ в Западной Сибири составляло 51, в них училось 1 370 мужчин и 300 женщин. Но царская администрация не в состоянии была уследить за всеми мелкими, «потайными» школами в аулах. Определить точное количество мектебов и медресе и тенденции их развития в Степном крае представляется сложным, в виду особенностей кочевого образа жизни казахов.

По данным переписи, проведенной в 1897 г., среди всех вероисповеданий самый низкий уровень по грамотности наблюдался у последователей ислама (6,7 % у мужчин и 1,1 % у женщин), которые составляли подавляющее большинство 80,84 % от всего населения края и из всего 3,35 % грамотного населения, т.е. в 24 раза был ниже уровень грамотности.

В статье представлены материалы, подтверждающие, что из-за неправильного подхода в организации переписи населения произошло преуменьшение уровня грамотности казахов, обучавшихся на базе арабского алфавита.

Ключевые слова. казахи Степного Края, Царская администрация, мектебы, медресе, мусульманские школы, мусульманские учебные заведения, грамотность.

Раздыкова Гульназ Максутовна
Павлодар Мемлекеттік Педагогикалық Университеті, Қазақстан, Павлодар қ.

ДАЛА АЙМАҒЫНДА ХАЛЫҚ САНАҒЫН ЖҮРГІЗУДЕ ҚАЗАҚТАР АРАСЫНДА САУАТТЫ ХАЛЫҚ САНЫНЫҢ АЗАЮЫ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Аңдатпа. Мақалада мұсылман білім беру мекемелері туралы, Мектептегі және Медреселердегі оқушылар саны және Дала аймағында даму тенденциялары сипатталған. Түрлі дереккөздер, әдебиеттер, саналы қазақтардың саны туралы санақ деректері қарастырылады. Экспедициялар материалдарынан алынған далалық маржа туралы статистикалық ақпарат қазақтар арасында сауаттылықтың толық бейнесін көрсетпейді. Мәселен, Н.М. Яринцевтің айтуынша, 1880 жылы Батыс Сібірдегі мұсылман мектептерінің саны 51 болды, олар 1370 адам мен 300 әйелді зерттеді. Бірақ патша әкімшілігі ауылдардағы барлық кішкентай, құпия мектептерді бақылай алмады. дала аймақтағы зайырлы және діни мектептер мен олардың даму үрдістерін нақты санын анықтау үшін қазақтардың өмір көшпелі салтын ерекшеліктері, өйткені қиын. 1897 жылы жүргізілген санақ бойынша, барлық діндер арасындағы сауаттылық ең төменгі деңгейі облыс халқының жалпы санының 80,84% басым көпшілігі құрайды Исламның (ерлер 6,7% және әйелдер үшін 1,1%) ізбасарлары арасында байқалды табылады сауатты халықтың тек 3,35% -ын ғана құрайды, сауаттылық деңгейі 24 есе төмен болды.

Мақалада халық санағының ұйымдастырылуына дұрыс емес көзқараспен байланысты, араб әліпбиі негізінде оқыған қазақтардың сауаттылық деңгейі төмен екенін растайтын материалдар ұсынылған

Gulnaz Razdykova
Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan

ON THE UNDERESTIMATION OF DATA ON THE NUMBER OF LITERATE POPULATION AMONG THE KAZAKHS IN THE CENSUS OF THE POPULATION IN THE STEPPE REGION

Abstract. The article describes information about Muslim educational institutions, the number of students in mekteb and madrassas and the trends in their development in the Steppe region. Various sources, literature, census data on the number of literate Kazakhs are considered. Statistical information on the Steppe margin, taken from the

materials of the expeditions do not show a complete picture of literacy among the Kazakhs. So, according to N.M. Yadrintsev, in 1880 the number of Muslim schools in Western Siberia was 51, they studied 1,370 men and 300 women. But the tsarist administration was not able to keep track of all the small, secret schools in the villages. Determine the exact number of mektebahs and madrasahs and the trends in their development in the Steppe region is difficult, in view of the peculiarities of the nomadic way of life of Kazakhs. According to the census conducted in 1897, among all faiths, the lowest literacy rate was observed among followers of Islam (6.7% for men and 1.1% for women), which accounted for an overwhelming majority of 80.84% of the total population of the province and only 3.35% of the literate population, i.e. the level of literacy was 24 times lower.

The article presents materials confirming that due to the wrong approach in organizing the population census, the literacy rate of Kazakhs who studied on the basis of the Arabic alphabet was understated.

Keywords. Kazakhs of the Steppe Territory, Tsarist administration, mektebs, madrasas, Muslim schools, Muslim schools, literacy.

Введение

Царская администрация не в состоянии была уследить все мелкие, «потайные» школы в аулах. Определить точное количество мектебов и медресе и тенденции их развития в Степном крае представляется сложным, в виду особенностей кочевого образа жизни казахов.

По данным Н.М. Ядринцева, в 1880 году число мусульманских школ в Западной Сибири составляло 51, в них училось 1 370 мужчин и 300 женщин[1].

Статистические сведения по Степному краю более или менее достоверные содержатся в материалах экспедиции Ф. Щербины, хотя и они не показывают полную картину грамотности в крае, а только дают статистику по Актюбинскому и Кустанайскому уездам[2].

Уезд	Умеющих писать		кол-во учащихся	
	по-киргизски	по-рус.	по-киргизски	по-рус.
Актюбинский	42,3	2,7	94	1,5
Кустанайский	38	3,6	19	0,97

Таблица 1. Сведения о количестве грамотных в Степном крае.

Судя по приведенным данным, уровень грамотности в степи весьма невелик, но трудно предположить, чтобы экспедицией было учтено число всех учащихся и учителей, так как условия нелегального преподавания вряд ли были способны расположить казахов к откровенности.

Отрывочные данные о мусульманских учебных заведениях имеются в Обзорах областей. Согласно обзорам, в Семиреченской области в 1891 г. было 64 мектеба и медресе с 1251 учащимся, в 1895 г. – 74 с 9086 учащимися, в 1897 г. – 88 с 12835 учащимися[3].

В Акмолинской области в 1896г. было 13 мектебе и медресе, в которых обучалось 547 учащихся. В Тургайской области в 1894 г – 59 мектебе и медресе с 457 учащихся. Итого, без Уральской области в Степном крае насчитывалось в 1894-1896 гг. в среднем 170 мектебов и медресе с 14 839 учащихся[4].

Можно с уверенностью сказать, что количество мектебов и медресе, а также число учащихся в них сильно занижено, так как далеко не все мусульманские учебные заведения, как было сказано выше, были известны царским чиновникам.

По данным переписи 1897 г., среди всех вероисповеданий самый низкий уровень по грамотности наблюдался у последователей ислама (6,7% у мужчин и 1,1% у женщин), которые составляли подавляющее большинство 80,84% от всего населения края и из всего 3,35 % грамотного населения, т.е. в 24 раза был ниже уровень грамотности[5].

Можно допустить, что из-за неправильного подхода в организации переписи населения произошло преуменьшение уровня грамотности казахов, обучавшихся на базе арабского алфавита.

В Степном крае действовали следующие виды мусульманских учебных заведений: в Семиречье – қары-ханы и даляиль–ханы и повсеместно – мектебы и медресе.

Число кары-ханы и даляиль–ханы было незначительным. Даляиль были учебными заведениями низшего типа. Под руководством своего даляиль-хана ученики заучивали наизусть написанные на арабском языке, особые молитвы «даляиль-и-хайрот». Кары-хана представляли как учебное заведение, так и особый вид богадельни или приюта для слепых, потому что её ученики, в большинстве случаев являлись слепыми, по большей части это были взрослые, занимающиеся под руководством карыбаши заучиванием наизусть

Корана. Выучив Коран наизусть, но продолжая жить в кары-хана, кары жили случайными заработками на стороне, приглашались для чтения Корана по покойникам, во время поста и других подобных случаях или же состояли постоянными чтецами Корана при гробницах и других учреждениях, содержась на доходы с особо завещанных на сей предмет вакуумных имуществах[6].

Причина возникновения кары-ханы и даляиль – ханы в том что, мусульманам во время совершения намаза необходимо было читать Коран,и поэтому каждый мусульманин выучивал из Корана столько глав, сколько ему было необходимо для ежедневного намаза. Кары-ханы или даляиль–ханы посещали также и «малообразованные» имамы.

Кары-хана очень отдаленно можно причислить к учебным заведениям, потому что они, по существу, были не более как собранием людей различного возраста в свободное время исключительно для заучивания наизусть Корана под чтение одного из грамотных. Кары-ханы и даляиль-ханы постепенно пришли в упадок, поскольку они совершенно не давали никаких знаний.

У казахов Степного края так же, как и у других народов, принявших ислам, в основном были распространены такие типы религиозных школ, как начальная – мектебе и высшая – медресе.

Мектебе и медресе имели «прямым своим назначением обучение народа всем необходимым в жизни познаниям»[7]. Считается, что эти мусульманские школы «уходят своими корнями в глубокую древность и являются не более, как тюркским отпрыском старой арабско-персидской школьной системы»[8].

Значительное распространение мектебов на территории Казахстана начинается с 30-50-х гг. XIX в. В конце XIX в. усиливается интерес к мусульманскому образованию.

В связи с кочевым образом жизни казахов получили распространение подвижные школы – мектебы, переходящие из одной местности в другую, где обучали правилам ислама. Причину распространения передвижных школ среди казахов А. Алекторов объяснял тем, что «магометанские школы, перекочевывая вместе с аулом, стоили очень дешево и вполне удовлетворяли киргизов…»[9].

Около 95% мусульманских школ располагались в аулах, где школы были составной частью патриархально-родовой общины. «В каждом, даже самом незначительном, ауле, особенно в летнее время, когда шакирды из татарских медресе разъезжают по киргизским степям, можно встретить мектебы…», – отмечал А. Алекторов[9, с 29-45].

Обычно учеба проходила на джайлау, куда стекалось большое количество юрт. В особо отведенный аулом или пожертвованную аульному мулле юрту ежедневно сгонялись одни мальчики разных возрастов от 6 до 12 лет. Обучение в передвижных школах начиналось, если собиралось 10–15 учеников.

О зимних же школах в казахских аулах оставила сведения С. Чичерина. Она писала о «татарах-грамотеях», которые летом торгуют, а зимой обучают казахских детей магометанской грамоте. При этом С. Чичерина, подчеркивала, что никто не может «уследить такие малейшие импровизируемые школы»[10]. Следует отметить, что учебная администрация края затруднялась определить количество «передвижных мектебов» казахов и не всегда придавала им значение как школам.

В рапорте начальника Токмакского уезда Семиреченской области от 10–13 декабря 1891 г. в канцелярию Степного генерал-губернатора читаем: «Киргизы кочуют небольшими аулами юрт в 10–15, таких соседних аулов иногда собирается до двух-трех сотен. Между ними появляется мулла. Число таких школ определить весьма трудно, ибо они определенного характера не имеют. По отчетам за последние три года на уезд приходится у киргиз в среднем выводе 50 школ с учениками, а население уезда по переписи 1891 года – 84 522 душ обоего пола»[11].

Некоторые мектебы функционировали при мечети. Они представляли собой учебные заведения первой ступени, в которых дети получали начальное образование. В мусульманских мектебах в основном учились, начиная с 4-5 летнего возраста в течение 3-12 лет. Мальчиков обязывали посещать мектебе. Но некоторые из них не проходили полный курс обучения, прекращая его в силу разных причин. Знания учеников зависели как от способности каждого учиться, а так и от степени педагогического мастерства учителя[12].

Учеба начиналась с поздней осени, когда заканчивалась кочевка. Количество учащихся в такой школе редко достигало 15 детей. Срок обучения зависел от прилежания учащихся[13]. Одногодичные мектебы в крае отсутствовали. На занятия ученики приходили, когда хотели, и уходили также по своему усмотрению. Поэтому в отдельных мектебах в одной группе обучались разновозрастные дети. С каждым учеником занимались отдельно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ядринцев Н.М. Сибирь как колония в географическом и историческом отношении. – 225–226 с.
2. Щербина Ф. Киргизская народность в местах крестьянских переселений. – СПб., 1905. – 120 с.
3. Обзоры Семиреченской области в 1891 г., 1895 г., 1897 г.
4. Обзоры Семипалатинской области, 1895–1906 гг.

5. Джунусбаев Е.М. Развитие просвещения в Южном Казахстане в конце XIX – начале XX вв.: Дис. … канд. ист. наук. – Алматы, 2006. – 164 с.

6. Духовский С.М. Сборник материалов по мусульманству / Под ред. В.И. Ярового-Раевского… – 42 с.

7. Акт частного совещания духовных лиц округа Оренбургского Магометанского духовного собрания на 14 и 15 декабря 1913 г. – Уфа: Восточная печать, 1914. – 3 с.

8. Труды особого совещания по вопросам образования восточных инородцев // Под ред. А.С. Будиловича. – СПб.: Тип. Э.Л. Пороховщикова, 1905. – 33 с.

9. Алекторов А. Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской областей // Известия по Народному образованию. – 1905. – октябрь. – 29–45 с.

10. Чечерина С. Как начиналось дело просвещения восточных инородцев // Известия по народному образованию. – СПб.,1907. – 239 с.

11. Алекторов А. Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской областей. – 29–45 с.

12. НА РТ. – Ф. 160. – О. 1. – Д. 1462.

13. Мустафина Р.М. Ислам в Казахстане (XIX в.) // Ислам: история и современность: Тез. докл. – Алматы: Дайк-пресс, 2001. – 127 с.

УДК 94(574)

Г.М. Раздыкова
Павлодарский ГПУ, Казахстан, г.Павлодар

ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В ИСЛАМСКОМ ВОСПИТАНИИ КАЗАХСКИХ ДЕТЕЙ

Аннотация. В данной статье описывается этнопедагогические традиции в исламском воспитании казахских детей. В работе рассматриваются различные источники и литература послереволюционных исследований литературы во второй половине 20-го и начале XXI века. Новые этнографические материалы позволят более широко осветить содержание этнопедагогических традиции в исламском воспитании казахских детей. В истории каждого народа есть непреходящие ценности, которые передаются из поколения в поколение, из рода в род, из семьи в семью. Особую роль в реализации этой задачи играет этнопедагогика как обусловленная спецификой и .традициями этноса совокупность представлений о воспитании и системе сложившихся в их рамках средств и методов социализации личности. Принципиальная особенность современной этнопедагогики проявляется в том, что она интегрирует накопленный веками народный опыт и научные знания о закономерностях воспитания.

Ведущим звеном преломления принципов этнопедагогики является семья, фокусирующая в себе практически все основные аспекты жизнедеятельности, выступающая решающим, фактором формирования личности, передачи социального опыта и исторической памяти, воспроизводства трудовых ресурсов, сохранения и обогащения этнокультурных традиций. Преимущества семьи как института этнопедагогики проявляются в том, что в отличие от любой другой социальной сферы она позволяет обеспечить непрерывность воспитательного воздействия на всем протяжении жизни человека. Этнопедагогика играет существенную роль в жизни любого народа, но особую актуальность она обретает в регионах влияния ислама, где наряду с традиционными функциями принимает на себя пропаганду нравственных ценностей мусульманской религии, для Йемена как страны древнейшей цивилизации и непреходящих культурных традиций, этнопедагогика веками закрепляла незыблемый приоритет старейшин рода и семьи в сохранении нравственных устоев общества и толковании принципов воспитания. Однако в силу исторически сложившихся особенностей этого региона, развитие этнопедагогики здесь в первую очередь фокусировалось лишь на нравственном и трудовом воспитании при явно недостаточном внимании к педагогике досуга. Это явилось следствием длившейся ряд веков недооценке рекреативно-развивающего потенциала свободного времени, негативного отношения ко многим принятый в Европе и Америке формам развлекательно-игрового досуга, отсутствия традиций приоритета активных видов отдыха, сохранения глубоких различий в характере и содержании досуга мужчин и женщин.

Ключевые слова. этнопедагогика, традиция, ислам, воспитание, казахские дети, казахские семья, кочевая жизнь казахов, духовное воспитание.

Г.М. Раздыкова
Павлодар МПУ, Қазақстан, Павлодар қ.

ҚАЗАҚ БАЛАЛАРЫНЫҢ ИСЛАМ ТӘРБИЕСІНДЕ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ балаларына исламдық тәрбие берудің этнопедагогикалық дәстүрлері сипатталады. Еңбекте әр түрлі әдебиет көздері, XX ғасырдың екінші жартысындағы және XXI ғасырдың басындағы революциядан кейінгі әдебиет қарастырылады. Жаңа этнографиялық материалдар қазақ балаларына исламдық тәрбие берудің этнопедагогикалық дәстүрлерінің мазмұнын кең жария етуге мүмкіндік береді. Әр халықтың тарихында ұрпақтан ұрпаққа, рудан руға, шаңырақтан шаңыраққа беріліп отыратын тозбас құндылықтар бар. Осы міндетті іске асыруда этностың ерекшеліктері мен дәстүрлеріне негізделіп, тәрбие және тұлғаны әлеуметтендірудің құралдары мен әдістерінің жүйесі туралы қалыптасқан түсініктердің жиынтығы болып табылатын этнопедагогика ерекше рөл атқарады.

Заманауи этнопедагогиканың принципиалды ерекшелігі тәрбие жайында халықтың ғасырлар бойы жинаған тәжірибесі мен тәрбиелеу заңдылықтары туралы ғылыми білімдерін кіріктіруінде.

Этнопедагогиканың принциптерін өздігінше түсінудің жетекші буыны – отбасы. Ол тіршілік етудің негізгі аспектілерін бойына жинаған тұлғаны қалыптастыратын, әлеуметтік тәжірибені табыстайтын және тарихи жадты қалыптастыратын, еңбек ресурстарын жасайтын, этномәдени дәстүрлерді сақтап, байытатын

шешуші фактор болып табылады. Кез келген әлеуметтік ортамен салыстырғанда, адамның бүкіл ғұмыры бойында тәрбиелік ықпалдың үздіксіз жүргізуі - отбасының этнопедагогика институты ретіндегі артықшылығын көрсетеді.

G. Razdykova
Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, Kazakhstan.

ETHNO-PEDAGOGICAL TRADITIONS IN THE ISLAMIC EDUCATION OF KAZAKH CHILDREN

Abstract. This article describes ethno-pedagogical traditions in the Islamic education of Kazakh children. The paper examines the various sources and literature of post-revolutionary literature research in the second half of the 20th and the beginning of the 21st century. New ethnographic materials will allow to broaden the content of ethno-pedagogical traditions in the Islamic education of Kazakh children. In, the history of each people has enduring values that are passed down from generation to generation, from generation to generation, from family to family. A special role in the realization of this task is played by ethno-pedagogy as a combination of the specific features and traditions of the ethnos. upbringing and the system of means and methods of socialization of the personality that have developed within them. The fundamental feature of modern ethno-pedagogy is manifested in the fact that it integrates the people's experience accumulated over centuries and scientific knowledge about the laws of upbringing.

The leading element in the refraction of the principles of ethno-pedagogy is the family, which focuses on virtually all the basic aspects of life, decisive, a factor in the formation of the individual, the transfer of social experience and historical memory, the reproduction of labor resources, and the preservation and enrichment of ethno-cultural traditions. The advantages of the family as an institution of ethno-pedagogy are manifested in the fact that, unlike any other social sphere, it allows ensuring the continuity of educational influence throughout the life of a person.

Keywords. ethno-pedagogy, tradition, Islam, education, Kazakh children, Kazakh family, nomadic life of the Kazakhs, spiritual education.

Введение

Верующие казахи не ограничивались проявлением доброты к своим родителям, детям, они точно так же относились к родственникам, разрыв связей с которыми считался большим грехом.

В казахском обществе семья, семейные и родовые отношения считались незыблемыми и святыми. Поэтому с ранних лет детям объясняли, что причина разрушения семейных, родовых отношений объясняется несправедливостью, завистью, высокомерием отдельных членов семьи. Таким образом, основы социальной справедливости вначале закладывались в семье, а потом распространялись на все общество.

В нравственном воспитании большое место занимало формирование умения прощать и быть справедливым. В семье стремились следовать заповеди Корана, которая гласила: «Держись прошения, побуждай к добру и отстранись от невежд» [1].

Далее, воспитательный процесс в казахской семье включал формирование таких качеств, как: ответственность за свои слова, поступки, верность своим обязательствам и обещаниям. В Священном Коране говорилось: «Речь добрая и прощение – лучше, чем милостыня, за которой следует обида» [2]. Для кочевого народа не было ничего более ценного, чем честь и совесть. Родители старались с молодых лет привить эти качества своим детям. Они знали, что человек с чистыми помыслами, бескорыстный, добрый везде и всюду пользуется всеобщим уважением. В этой связи возникли следующие поговорки о совести, чести. Например:

Все мое нажитое добро – в жертву души,
А душа же в жертву моей чести.

Большое внимание в воспитании подрастающего поколения, особенно девочек, уделялось развитию чувства стыдливости, которое должно было удержать от неблагопристойных поступков. С этой целью девочкам говорили: «Қызға қырық үйден тыю» («Воспитание девочки – дело всего рода»).

Воспитание девочек-казашек отличалось от среднеазиатского, их воспитывали более свободолюбивыми. Уважение к девушкам было настолько велико, что даже возникло поверье: «пришедшую в гости девушку следует усадить на почетное место, где обычно сидят пожилые и почитаемые люди, иначе на голову хозяина этого дома обрушатся несчастья».

Иногда снисходительно относились к небольшим их шалостям. Например, по словам информатора Жукенова Кажыкена, в казахском обществе существует шуточная притча: «Сноха,

находясь дома и выполняя домашнюю работу, крикнула на улицу, тому, кто собирался зайти в дом: «Кем бы ты ни был, захвати кочергу!». Этим человеком оказался её свекор, она смутилась своей просьбы и попросила его отнести кочергу на место». Даже выйдя замуж, они могли позволить шутку с родителями и родственниками мужа. В народной пословице сказано: «Әзілің жарасса, атаңмен ойна» («Если хватит такта, пошути со свёкром»). Здесь прослеживаются два направления в воспитании казахской девушки. Во-первых, она могла вести себя свободно, во-вторых, она все-таки с уважением относилась к старшим по возрасту.

В отличие от воспитания мальчиков, девочек наставляли на правильный путь очень мягко, используя, например, такой подход: «Қызым саған айтам, келінім сен тыңда. («Дочь, тебе говорю, сноха, ты слушай»). Когда отец хотел сделать замечание девочке, то не мог прямо сказать это дочери, поэтому он говорил это матери или другому пожилому человеку, в надежде, что дочь примет их слова к сведению. Нравственное воспитание девушек осуществлялось следующими методами – убеждения, личного положительного примера старших и родителей, приучения, упражнения, поощрения, похвалы, одобрения, наказания [3].

У казахов распространялось такое широкое понятие, характеризующее важное качество воспитанной девушки – «Қыздың инабаттылығы» («Достоинство девушки»), которое подразумевало уважительность девушки к старшим, покладистость, терпеливость. Нравственная основа женщины, ее доброта считались честью и совестью народа. С самого рождения девушке внушались правила поведения в семье и обществе. Такое воспитание девушек вполне соответствовало мусульманским традициям.

В исламской системе воспитания уделяли большое внимание материальному обеспечению семьи. В одном из хадисов утверждается, что «лучшим динаром, который может истратить человек, является тот динар, который он потратит на своих детей». Данный принцип ислама имел своеобразное преломление в казахском обществе, богатые родственники обязаны были помогать своим бедным сородичам.

В семейном воспитании отводилось большая роль формированию чувства ответственности родителей за своих детей. Мать и отец обязаны были окружить теплотой, любовью, добротой и заботой своих детей. В исламе покинуть детей, оставить их без средств к существованию, обречь их на нужду и гибель считалось преступлением. Существовало множество пословиц об огромной любви родителей к детям, которые мечтают сделать их еще лучше: «Қарға баласын ағым дейді, кірпі баласын мамығым дейді» (Ворона своего детеныша называет «мой беленький», еж называет «мой мягонький»).

Особое место в казахском обществе занимал вопрос о сиротах, о которых в Коране упоминалось много раз: «А вот сироту ты не притесняй, а просящего не отгоняй» [4], «И давайте сиротам их имущество» [5]. Поэтому, если жена оставалась вдовой, то все родственники мужа должны были помогать её. Воспитывая детей, родители учили радоваться успехам своего ближнего, не злословить, творить добро по мере своих возможностей. Они говорили: «Не зло или гнев, а терпение и добро должны доминировать в отношениях между людьми. В тебя камнями, а ты возвращай – хлебом».

Трудовое воспитание занимало огромное место в формировании ребенка. Высшим долгом родителей считалось формирование у детей трудолюбия, а лень – следствием плохого семейного воспитания («Труд человека кормит, а лень – портит»). Родители привлекали детей к совместному труду. Дети всегда воспитывались в духе почтения к земле и хлебу как источникам жизни человека.

Родители заботились не только о физическом развитии ребенка, но и о духовном. Кроме Корана, детям читали поучительные народные сказки, легенды, дастаны и знакомили с мудрыми поговорками и пословицами, пели колыбельные и другие песни.

Казахи, будучи гостеприимным народом, воспитывали детей правильно встречать гостей и правильно вести себя в обществе. Большой интерес представляет веками выработанный запрет на позы за дастарханом. «Нельзя сидеть, опираясь на что-либо – это поза больного человека. Нельзя сидеть, подперев руками

а) землю – это поза скорби и горя по умершему человеку;

б) поясницу – это поза означает күші кеткен, т.е. «мужская потенция ушла» или поза плакальщицы;

в) щеку или лоб (что является выражением печали или озабоченности)».

Истинный казах еще много чего не имел права делать за столом: закладывать руки за голову, потягиваться при посторонних, сцеплять руки замком, вытягивать ноги вперед, сидеть на корточках. По поводу последней позы хозяин вполне резонно мог спросить: «Жөндеп отырсаңшы! Қойың кетіп бара ма?» («Садись-ка правильно, стадо твое, что ли, разбредется?»).

В казахских семьях большое внимание уделяли выполнению норм личной гигиены. Например, обязательным было мытье рук перед едой и полоскание рта после еды. Не помыв руки, не садились за стол. До подачи блюда гостям и после трапезы хозяева или их родственники обходили каждого из присутствующих с кумганом (чайником) теплой воды, чтобы они могли ополоснуть руки. Споласкивая

руки, надо было обмывать каждый палец. В соответствии с нормами ислама в казахской семье культивировались чистота тела, порядок в одежде и устройстве жилища. Распространенные некоторые суеверия среди казахов способствовали пропаганде чистоты. Так, пить воду из ведра (пригубивши) считалось негигиенично, к тому же было плохой приметой. Стремление к чистоте у казахов отмечает известный историк И. Андреев, который замечает что тяга к чистоте у казахов, намного сильнее, чем у монголов. Казахи издревле знали традицию изготовления мыла, которые сохранилось в литературе и в народной памяти. Так, например, И. Андреев пишет: «Варят мыло из сала и золы в тех же котлах чугунных, в коих варят и пищу. Мыло сие весьма черно и крепко как камень, но для мытья весьма хорошо и мылко, ибо оным из белья выводятся всякие пятна» [6].

Известный этнограф Г.Н. Потанин в статье «Сравнение казахского и монгольского народов» отмечает следующие особенности казахов по сравнению с другими племенами: «Монголам не известно мытье белья; раз сделав платье, монгол носит его до износу. Монголы не делают мыла и не употребляют его. Слой грязи, накопившийся от времени на лицах и руках, не смывается руками, а сам собою сваливается с отшелушивающейся эпидермой, образуя по темному фону лица светлые нежинки. Киргизы в этом отношении счастливо отличаются от монголов; киргизы моют белье и даже сами умеют варить мыло и приготовлять поташь. Самый костюм киргизки отличается от монгольского тем, что рассчитан на опрятность» [7]. Также информатор, жительница Баянаульского района Павлодарской области Муканова Хадиша поделилась рецептом изготовления мыла: «Қара сабын қайнату, қазақтар – «сақар» қайнату деп те атаған. «Ала бота» деген шөпті, сиырдың тоң майын және күл қосады екен». («Процесс приготовления мыла, казахи называли «сақар». Для изготовления мыла, необходимо смешать траву «ала бота», коровий жир и золу»)

Кочевая жизнь казахов требовала не только физической выносливости, но и крепости духа. Поэтому в семейном воспитании акцентировалось внимание на мусульманских заповедях: ни в коем случае не опускать руки, а действовать так, чтобы изменить свое существование к лучшему, не терять самоуважения, помнить: «кто богат, пусть будет воздержан, а кто беден, пусть ест с достоинством».

Кочевники ежегодно перемещались со своими стадами на большие расстояния. Выращивание скота – длительный процесс. Это сформировало в психологии кочевника особое чувство «большого» времени, столь отличающее его от представителя земледельческих культур. И потому была необходима система летоисчисления, позволяющая предвидеть коварные изменения климата. И она должна была работать на много лет вперед, не меньше того срока, за который молодняк любого из «төрт тулік мал», то есть из четырех видов скота, разводимого кочевниками (лошади, овцы, коровы, верблюды), успел бы вырасти и дать приплод. Эта концепция «большого» времени была направлена на воспитание долготерпения, стойкости перед испытаниями, спокойствия и игнорирование преходящих мелочей жизни.

Основа миропонимания, священный жизненный цикл казахов составлял 12 лет (мушель). Казахи, как и все центральноазиатские номады, хорошо знали, что несет с собой каждый год – сколько влаги и ветров, травы и солнечных дней, оттепелей и холодов. Они знали, какие годы благополучные для их главного труда – кочевого скотоводства: сиыр, барыс, жылан, жылқы (корова, барс, змея, лошадь), а какие годы неблагополучные – тышқан, ұлү, мешін, тауық, доңыз (мышь, волк, плеяды, птица, кабан). Кругам времени подчинена и жизнь отдельного человека – цепочка двенадцатилетий. У каждого человека через 12 лет наступает «мушелі жас». Это переходный период, сопровождаемый неустойчивостью личных обстоятельств, ухудшением здоровья, психологических и социальных сложностей. Это годы жизни, требующие особого внимания, осмотрительности, осторожности. Мушелі жас совпадают с известными современной медицине периодами перестройки гормональной системы человека, временно выводящими организм и психику из состояния равновесия. Переход из одного мушеля в другой мыслился как резкая перемена, опасный момент жизни, когда человек особенно беззащитен перед болезнями и всякого рода напастями. Такие переходы мифологически осмыслялись как смерть в одном качестве и рождение в новом. По истечении рубежного периода у казахов принято отдавать любимую вещь младшему родственнику или другу с пожеланием, чтобы и он благополучно миновал предстоящее ему испытание. Этот обычай сходен с раздачей вещей умершего старца, прожившего долгую счастливую жизнь. Что лишний раз подчеркивает осмысление переходного момента как времени реального пребывания в особом пространстве между этим и тем миром, опасно близким к небытию.

Мир нравственной культуры ислама представлен в мусульманских хадисах (преданиях о пророке Мухаммеде и его сподвижниках), которые гласят: верующий не должен быть грубияном, сквернословом, беспутным и безнравственным человеком; кто обманывает нас, тот не из нас; старайся не ссориться с людьми; будь добр к тем, кто плохо с тобой обошелся; говори правду, даже в том случае, если она не в твоих интересах; несчастен раб денег и вещей; не поднимайте человека с его места, чтобы самому сесть, а старайтесь расширить круг и всем дать место; не завидуйте друг другу; не испытывайте ненависти; не прислушивайтесь к беседующим; не будьте скаредными эгоистами и стяжателями; не выискивайте

недостатки у других людей. Вышеизложенные нравственные ценности были моральным кодексом, по правилам которого воспитывался казахский народ, тщательно охраняя свой язык, культуру, быт и обычаи.

Знаток народов Средней Азии и Казахстана Н.П. Остроумов подчеркивает значение языка для развития народа. Он отмечает: «киргизский язык может удовлетворить современные духовным нуждам своего народа, воспринимать в себя элементы других языков и развиваться соответственного развитию самого народа. …Считаем её лучшим доказательством способности киргиза к образованию и постепенному умственному развитию, а через него и к общечеловеческому прогрессу» [8].

В «Киргизской степной газете» говорилось, что в массе своей родители, не зная основ педагогической науки, давали своим детям «довольно сносное воспитание. Такие родители при воспитании своих детей инстинктивно руководствовались правилами разума, личным опытом и убеждениями. Родительская любовь и искренняя привязанность лежали в основе такого воспитания. А родительская любовь и привязанность есть величайшее благо для детей. По искренней привязанности родители-киргизы вскармливали своих детей, а по любви охраняли их от зла и оберегали от разных пороков. Хорошие примеры, добрые советы и назидания их бросали в сердце детей первые семена добра» [9]. В основе педагогики казахов были заложены принципы воспитания: гуманизм, учет возрастных и индивидуальных особенностей и др.

В практике сложились и использовались различные методы воспитания детей: поучение, наставление, намек, включение в деятельность, пример родителей и взрослых, поощрение и наказание. В методике воспитания ребенка в семье важное место уделялось фактору влияния окружающей среды на формирование личности ребенка. Поэтому правоверный казах изучал окружение своего ребенка, его интересы и потребности. Если родители видели, что окружающая среда негативно влияла на поведении ребенка, они старались оградить ребёнка от плохого влияния, путем обращения к Корану как наставнику на путь истинный.

С детства родители стремились привить своим детям чувство справедливости, воспитать такие качества, как честность, ответственность за свои поступки. Большое внимание уделялось воспитанию девушки как будущей матери, хранительницы домашнего очага. Особенностью воспитания степных девушек являлось сохранение за ними определенной свободы. Притом что родители должны были выполнять ее желания, они также должны были держать ее строго, учить приличиям с раннего возраста. На своеобразие воспитательного процесса повлиял кочевой образ жизни казахов, который требовал не только физической, но и духовной выносливости: сдержанности, благородства, оптимизма, сильной воли.

Рассматривая особенности религиозного воспитания в казахском обществе в конце XIX – начале XX вв., мы видим, что казахи, не впадая в пароксизм крайней религиозности, гармонично воспитывали своих детей в соответствии с мусульманскими ритуалами и национальными традициями. Они уделяли внимание и нравственному, и трудовому, и половому, и санитарно-гигиеническому воспитанию. Истоки воспитания происходили из семьи. Специфика воспитания детей в казахском обществе заключалось в том, что казахи видели приоритет в получении образования. Под влиянием ислама и нравственных ценностей, накопленных в казахском обществе испокон веков, постепенно выкристаллизовывался идеал человека, в котором сосредоточивались лучшие качества личности: любовь к родной земле, уважение к старшим, забота о родителях, почитание родственников и т. п.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Коран. – сура «Преграда», аят 198.
2. Коран. – сура «Корова», аят 265 .
3. *Даирбаева А.Е.* Нравственное воспитание девушек в казахской народной педагогике: Автореф. дис.....канд. пед. наук. – Алматы, 1993. – С. 14–15.
4. Коран. – сура «Утро», Аят 9.
5. Коран. – сура «Женщины», Аят 2.
6. *Андреев И.Г.* Описание Средней орды киргиз-кайсаков… – С. 96–97.
7. *Потанин Г.Н.* Соб. соч.: В 3 т. – Павлодар: НПФ «ЭКО», 2005. – Т. 3. – С. 68–74.
8. О киргизах // Терджуман. – 1897. – 10 ноября. – С. 169.
9. Киргизская степная газета. Человек, общество, природа (1888–1902).

Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К.
КарГУ им. Е. А. Букетова

ТЫЛОВОЙ ГЕРОИЗМ ЖЕНЩИН КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ: ПОВСЕДНЕВНОСТЬ И ЖЕНСКИЕ ИСТОРИИ

Аннотация. Статья посвящена изучению тыловой повседневности женщин Казахстана в годы Великой Отечественной войны. На основе архивных материалов, периодической печати военных лет и воспоминаний женщин-ветеранов и тыла раскрывается роль женского труда в мобилизационной экономике Казахстана. Авторы, анализируя отдельные женские истории, попытались провести комплексный анализ повседневной жизни женщин в тылу. Авторы приходят к выводу, что жизненный уровень подавляющей части женского населения страны за годы войны катастрофически снизился. В течение всей войны условия труда и быта женщин оставались крайне тяжелыми, но во имя Победы женщинам пришлось мужественно переносить все трудности.

Ключевые слова. Великая Отечественная война, Казахстан, женщины, военная повседневность, тыловая повседневность, женские истории, уровень жизни.

Сақтаганова З.Ғ., Абдрахманова Қ.Қ.
Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ТЫЛДАҒЫ ЕРЛІГІ: КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ЖӘНЕ ӘЙЕЛДЕР ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақала Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан әйелдерінің тылдағы күнделікті өмірін зерттеуге арналған. Мұрағат материалдары, соғыс жылдарындағы мерзімді баспасөз материалдары және тылдағы ардагер-әйелдердің естеліктері негізінде Қазақстанның мобилизацияланған экономикасындағы әйелдердің рөлі ашып көрсетіледі. Авторлар жекелеген әйелдердің тарихына талдау жасай отырып, тылдағы әйелдердің күнделікті өміріне кешенді талдау жасауға ұмтылған. Сонымен қатар мақала авторлары соғыс жылдарындағы әйелдердің тұрмыс жағдайы өте төмен деңгейде болды деген қорытындыға келеді. Соғыс жылдарында әйелдердің еңбек жағдайы мен тұрмысы өте ауыр жағдайда болды, бірақ әйел азаматтар Жеңіс үшін барлық қиындықтарға шыдады. Соғыс жылдарындағы тылдағы күнделікті өмір тарихтың жаңа беттерін ашуға мүмкіндік береді, сонымен қатар кеңес әйелдерінің ерлігі мен өздерін құрбан етуінің маңызын көрсетеді.

Түйін сөздер. Ұлы Отан соғысы, Қазақстан, әйелдер, әскери күнделікті өмір, тылдағы күнделікті өмір, әйелдер тарихы, өмір деңгейі.

Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.G.
Academician E. A. Buketov Karaganda State University

REAR HEROISM OF KAZAKHSTAN WOMEN IN THE YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR: DAILY LIFE AND FEMALES' FATES

Abstract. The article is dedicated to the study of the rear everyday life of women in Kazakhstan during the Great Patriotic War. The article reveals the role of women's labor in the mobilization economy of Kazakhstan based on the archival materials, the periodical press of the war years and memoirs of women veterans and the rear. The authors try to conduct a comprehensive analysis of the daily life of women in the rear, analyzing individual women's fates. The authors come to the conclusion that the living standard of the overwhelming majority of the country's female population fell dramatically during the war years. During the course of the war, the working and living conditions of women remained extremely difficult, but for the sake of Victory, women had to face up to all difficulties with courage. Everyday life in the rear during the war makes it possible to reveal new pages of history, as well as to show the significance of heroism and sacrifice of Soviet women.

Key words. Great Patriotic War, Kazakhstan, women, military everyday life, rear everyday life, women's fates, standard of living.

Введение

Великая Отечественная война на протяжении более 70 лет остается самым важным историческим событием в памяти народа. Реальность военной повседневности, которую с достоинством прошло и пережило наше старшее поколение, несмотря на свою временную специфику, не утрачивает по сей день своей актуальности, поскольку представляет собой пример преодоления тяжелейших ситуаций. Война не пощадила никого, жертвами стали не только мужчины, но и женщины, дети. В настоящее время в исторических исследованиях ученые стали проявлять наибольшую заинтересованность в изучении гендерной истории в военное время, а особенно роли и места женщины в тыловой повседневной деятельности, феномена выживания в экстремальных условиях военных лет. Женские образы становятся объектом пристального внимания историков. Ученых интересуют такие аспекты как психология и настроение женщин, поведенческие стереотипы, женский патриотизм и мужество, женские истории. Хоть и говорят, что у войны «не женское лицо», но именно на долю девушек и женщин выпало расставание с мужьями, братьями, сыновьями, мучительные переживания и ожидания вестей с фронта, тяжелая работа в тылу на промышленных предприятиях и в сельском хозяйстве.

К началу Великой Отечественной войны женщины представляли собой значительный социально-экономический, политический и культурный слой населения страны. Об этом свидетельствуют данные материалов Всесоюзной переписи населения за 1939 г. Известно, что на кануне войны общая численность женщин в СССР составляла 88,9 млн. человек, или 52,1% [1, с.21]. Из них удельный вес городских женщин составлял 32,9 %, сельских – 67,1% [1, с.43]. В годы Великой Отечественной войны женщины сыграли большую, а во многих отраслях даже определяющую роль.

Для полной реконструкции картины о советской женщине в годы Великой Отечественной войны, чтобы оценить ее героизм в тылу, ее жертвенность перед Родиной, необходимо, на наш взгляд, эту картину дополнить деталями ежедневной, обыденной жизни военной поры, ее повседневностью. В данной статье представлены материалы о женской тыловой повседневности на примере двух казахстанских областей: Карагандинской и Восточно-Казахстанской в 1941 – 1945 годах.

С началом Великой Отечественной войны произошло резкое изменение сложившихся пропорций распределения женского труда по отраслям народного хозяйства страны, где женщины стали составлять подавляющую часть трудоспособного населения. Политика государства с первых дней войны была направлена на решение всеобщего вовлечения трудоспособных женщин в общественное производство. Директивные документы подчеркивали необходимость масштабной подготовки женского населения для замены ими мужчин практически во всех отраслях производства. Женщины Казахстана работали на производстве, оказывали всевозможную материальную помощь фронту, участвовали в приеме и размещении эвакуированного населения, осуществляли шефскую работу в госпиталях, заботились о детях, потерявших своих родителей.

Рассмотрим статистические сведения Госплана об удельном весе женщин в промышленности в 1940 и 1944 гг. в СССР (табл. 1)

Отрасли промышленности	Промышленно-производственный персонал		Рабочие	
	на 1.11.1940 г.	на 1.04.1944 г.	на 1.11.1940 г.	на 1.04.1944 г.
По всей промышленности	41,0	53,5	42,9	54,3
В том числе:				
Металлообрабатывающая	31,8	45,8	31,5	46,5
Угольная	24,4	37,8	25,0	36,1
Добыча и обработка металлов	27,3	40,5	25,4	39,7
Нефтяная	26,5	49,4	24,6	53,4
Химическая	43,0	49,5	43,7	51,4
Текстильная	65,8	76,5	69,2	81,2
Бумажная	48,0	62,5	49,2	69,2
Пищевкусовая	44,5	60,9	48,6	64,6

Таблица 1 – Удельный вес женщин в отдельных отраслях промышленности в 1940 и 1944 гг. [2, с. 146]

Как следует из материалов таблицы 1 труд женщин в СССР в годы войны во всех сферах на производства возрос существенно. Если в предвоенные годы удельный вес женщин среди промышленно-производственного персонала составлял 41%, среди рабочих 42,9%, то к 1944 г. 53,5 и 54,3 % соответственно. Резкий рост удельного веса женщин наблюдался в тяжелых отраслях промышленности – металлообрабатывающая, угольная, металлургия, химическая.

Война потребовала скорейшей перестройки всей промышленности страны на военный лад, особенно те предприятия, которые выполняли заказы фронта. Поэтому вся жизнь Карагандинской и Восточно-Казахстанской областей были подчинены интересам обороны страны. Караганда – уголь, Балхаш, Восточный Казахстан – цветная металлургия.

Накануне войны на территории Восточно-Казахстанской области имелось более 150 промышленных предприятий, в их числе такие крупные, как Лениногорский свинцовый и Иртышский медеплавильный заводы, Лениногорский, Сокольный, Зыряновский, Белоусовский рудники, Лениногорская и Зыряновская обогатительные фабрики. Золотодобывающая и редкометальная промышленность была представлена двенадцатью рудоуправлениями. На Рудном Алтае главное внимание уделялось цветной металлургии. Вся ее продукция шла на фронт. К примеру, в механических мастерских Лениногорского полиметаллического комбината был создан специальный цех по выпуску боеприпасов и т.д. [3, с. 10]

В Караганде было построено и введено в строй 20 шахт и 3 угольных разреза. За 4 года войны в Карагандинском угольном бассейне было добыто 45,8 миллионов тонн угля. Большую роль сыграл Балхашский горно-металлургический комбинат. В целом по Казахстану за годы войны в отрасли цветной металлургии было введено в действие 25 новых рудников, шахт и обогатительных фабрик. Была создана новая отрасль промышленности – черная металлургия, ставшая основой для развития машиностроения [4, с.454]

25 июня 1941 года областными комитетами партии были посланы городским и районным комитетам партии закрытые письма с подробным разъяснением о принятии необходимых мер в связи началом войны с фашистской Германией. Городскими и районными комитетами партии приняты ряд конкретных мероприятий. В частности, Кировскому РК КП (б) К Восточно-Казахстанской области было поручено «в целях обеспечения бесперебойной работы тракторов, комбайнов, автомашин в случае призыва в РККА мужчин, предложено директорам МТС, предприятий, председателям колхозов немедленно приступить к обучению женщин и девушек, трактористок 250 человек, комбайнеров 100 человек, шоферов 50 человек, без отрыва от производства, чтобы обеспечить полную замену [5, с. 15-16].

На смену ушедшим, на фронт рабочим становятся их матери, жены, дочери, овладевая сложными профессиями бурщиков, крепильщиков, трактористов, водителей, в довоенное время составляющих монополию мужского труда.

По состоянию на 1 октября 1941 года в рудниках Лениногорского рудоуправления непосредственно на подземных работах работало уже 37 % женщин, из них в качестве бурщиков и крепильщиков 85 человек, успешно осваивающих и уже перевыполняющих нормы выработки» [5, с. 36].

На промышленных предприятиях Усть-Каменогорска к октябрю 1941 г. из общего количества рабочих в 4941 чел. женщины составляли 2213 чел., или 44,7%. Для сравнения, по состоянию на 1 июня 1941 г. количество женщин было всего 488 чел., то есть за пару месяцев их количество возросло в 4,5 раза [3, с. 13].

На Лениногорском свинцовом заводе с началом войны количество женщин возросло с 350 до 860 чел., то есть в 2,4 раза. [5, с. 38].

На Иртышгрэсстрое до войны по квалификации печников и каменщиков работали только мужчины, с началом войны – исключительно женщины. На строительстве Усть-Каменогорской ГЭС во время войны количество женщин возросло в 2,5 раза и составило в ноябре 1944 года 80% от всех работающих. Почти 700 женщин овладели специальностью бетонщиц, слесарей, электромантеров, машинистов и т.д. [6, с. 165]

В 1942 г. на предприятиях Восточно-Казахстанской области было обучено 5342 человека, из них женщин 2829, или 52,9 %. [7, с. 93].

В целом, по Восточно-Казахстанской области если в начале 1941 года на предприятиях удельный вес женщин составлял 45 % от всех работающих, то к концу года – 54,3 %. В последующие годы удельный вес женщин на некоторых предприятиях возрос до 80% (предприятия Усть-Каменогорска, рудники Лениногорска и др.) [6, с. 164]

Страницы периодической печати пестрели фотографиями и очерками о женских героических подвигах в тылу. К примеру, «Лениногорская правда» писала: «На Сокольном руднике сложной работой бурщика овладели Валентина Злонова и Анна Давыдченко. Их инициативу подхватили горняки всего рудника. На 7 участке самостоятельно уже работают бурильщиками К.Николаенко, М. Храмцова, Е.Е. Феоктистова. Все они перевыполняют нормы. Взрывниками раньше работали только мужчины. Теперь на

руднике взрывники одни женщины. Особенно хорошо работают Л. Усольцева, З. Абакумова. Многие из женщин стали квалифицированными машинистами. Лучшие из них – Шевченко Наталья, Дудина Анна, которые выполняют сменные задания на 200 процентов» [8].

Труд женщин был действительно героическим. Вспоминает жительница г. Усть-Каменогорска Вера Ивановна Морева: «Женщины двигали от шахт до обогатительной фабрики вагонетки, груженные рудой. По одной женщине на каждую вагонетку. Надо было в начале хорошо поднапрячься, чтобы сдвинуть груз с места, а дальше по рельсам уже легко шел…. Это днем, а вечером отправлялись добывать пропитание. За 30-40 км. от рудника мы собирали в поле колоски. Обратно ночью возвращались. А есть так хотелось, что здесь же зерно и жевали. Однажды по весне отравились. Спасибо соседке-казашке, молоком отпоила» [7, с. 21].

С момента начала войны большую работу по пропаганде привлечения женщин в тяжелый труд осуществляли местные партийные организации. К примеру, партийной организацией Лениногорского рудоуправления за 5 месяцев войны было подготовлено 704 женщины по различным профессиям: бурщиков 85 человек, машинистов электровозов – 35, машинистов подъемников – 17, взрывников – 24, лаборантов – 37, классификаторов – 12 [3, с. 13].

Большой вклад в развитие промышленности был внесен женщинами Центрального Казахстана: из 24 тысяч человек, трудившихся в цветной металлургии, 9 тысяч были женщины (40%). На Карсакпайском медеплавильном заводе было обучено 628 женщин, к концу 1943 года должности старших флотаторов занимали исключительно женщины. [9, с. 54]

За годы войны количество женщин в промышленности Карагандинской области выросло с 8800 человек до 25591, то есть, почти в 3 раза (на 290%). Причем значительный рост произошел в таких отраслях и сферах, как цветная металлургия – с 27,5 до 40,2 %; промышленная кооперация – с 46 до 74,5%. [10, с.122]

Высокий удельный вес женского труда и в Карагандинской области: например, в 1941 году в целом по Казахстану в угольной промышленности женщины составляли 24%, в Карагандинской области их доля среди шахтеров – более 50%. По комбинату «Карагандауголь», то в 1941 году женщин в системе комбината работало 4455, а в 1945 году – уже 18149 человек. В 1941 году на подземных работах было занято 980 женщин, причем навалоотбойщиц не было ни одной, по забою работало 126 человек, инженерно-технических работников – 10 человек, десятников – 4 человека; в 1945 году женщин на подземных работах было задействовано 4436 человек, в том числе по забою 2450 человек, из них навалоотбойщиц – 935 человек, инженерно-технических работников – 68 женщин, десятников – 126 человека [11, л. 59-60]. Цифры четко демонстрируют, насколько велик рост женщин в системе угольной промышленности, причем рост не только количественный, но и качественный – женщины и девушки осваивали профессии, требовавшие высокой компетенции и знаний.

Многие женщины, освоив «мужские» профессии, не только выполняли, но и перевыполняли производственные нормы с первых дней войны. В газете «Большевик Алтая» в 1943 г. было опубликовано письмо-обращение бурильщицы участка № 1 Зыряновского рудника Галины Набокиной: «Провожая мужа на фронт, я дала ему наказ: «Бей крепче фашистских гадов, я тебя не подведу, буду трудиться по-стахановски. Слово свое я сдержала. За короткое время овладела перфоратором, сейчас работаю самостоятельно. В январе производственную норму выполнила на 110 процентов» [12].

На страницах этой же газеты передовая бурильщица Зыряновского рудника Мария Яковлева писала: «Когда бурильщик Алексей Верещагин уходил на фронт, на его место встала я. Передавая перфоратор, он мне сказал: «Работайте, девчата, по-стахановски, давайте фронту больше металла, а мы на фронте будет бить фашистов». Наказ Алексея я выполнила. Ежемесячно свою норму выполняла на 106-110 процентов [13]

Флотатор Лениногорской обогатительной фабрики комсомолка Мария Лукьянова своим усердием добилась рекордного извлечения металла из руды – 3,6% по свинцу и 2,5% по цинку, то есть выдавала концентрат с содержанием свинца на 15,6% и цинка – на 2% выше нормы. За свои подвиги Указом Президиума Верховного Совета СССР в июле 1942 г. она была награждена медалью «За трудовое отличие». Повторяя ее подвиги флотаторы Балхашского медеплавильного завода Москальченко, Захарова, Бредюк и Безменова добились повышения извлечения меди на 1,5-2%. Бригада Захаровой давала экономии меди до 4 500 кг в месяц» [14, с.395-396].

Небывалый патриотизм был характерен для сельских тружениц. С первых дней войны на страницах газеты Большевик Алтая было опубликовано обращение трактористок женской тракторной бригады Заульбинской МТС ко всем женщинам Восточно-Казахстанской области: «Женщины, грозное время теперь наступило. Надо и врага бить и урожай убирать. Мужчины идут в бой, а кто будет красным воинам хлеб, мясо, сено и овес доставлять. Мы, колхозницы! Призываем взять руль и штурвал из рук мужчин, уходящих на фронт. Не можем же мы, колхозные женщины, допустить, чтобы машины простаивали» [15]. После этого обращения более 600 женщин сели за руль тракторов и комбайнов, среди них не мало было казашек. Из 2800 трактористов и 750 комбайнеров, подготовленных в 1943-1944 гг.90% составляли женщины. К концу войны

в сельском хозяйстве Восточно-Казахстанской области было занято свыше 45 тысяч женщин, в том числе 12 тысяч в животноводстве.

В письме-обращении колхозниц сельскохозяйственной артерии «Красные горные орлы» Урджарского района Семипалатинской области труженицы призывали «… Трудиться за двоих и троих. Мы установили новый распорядок рабочего дня – трудиться от зари до зари, а женщины – без остановки круглые сутки. Мы рассчитываем свою работу не на месяцы и недели, а на часы и минуты. Те нормы выработки, которые были достаточны в мирное время, теперь нас удовлетворить не могут. Мы решили повысить нормы по все работам на 20 – 50 %» [16].

О роли женщины на руководящей должности в годы войны можно судить по статистическим данным. Только по Катон-Карагайскому райкому партии за все время войны на руководящую работу было выдвинуто 146 женщин. Из них 11 возглавляли сельские Советы, пятеро – колхозы, 60 – бригады и фермы, 71 была избраны членами правления, а также 47 женщин, став механизаторами, взяли в руки почти весь тракторно-комбайновый парк [17, с. 17]. Такая же динамичная картина была характерна повсеместно.

Вспоминает ветеран труда г. Усть-Каменогорска Насима апа: «За долгие годы войны у всех нас руки были в мозолях от непосильного труда, незаживающие раны на теле и в душе. Хотя и солдаты вернулись не с прогулок и за эти годы нажили не меньше ран телесных и душевных, мы ждали, что пришедшие с фронта снимут тот груз тягот, упавший на женские плечи. Я работала уже с двенадцати лет. Впряглась вместе с четырьмя рабочими волами, которые по весне тащили плуг, по осени – в коробе двухколесной тележки зерно с комбайна. Бывало, эти сильные и выносливые животные валились с ног, и было невозможно никакими «уговорами» поднять их. Бывало также, что тележка с зерном опрокидывалась, и никакие девичьи слезы не могли помочь этой беде» [3, с 557].

Женский организм подвергался колоссальным нагрузкам, в значительной степени истощая свои природные ресурсы. Однако в годы войны, как свидетельствуют многочисленные факты, женщины в абсолютном большинстве своем даже не задумывались о негативных последствиях такого физического перенапряжения. На первое место в их повседневной жизни вышли идеалы защиты Родины от врага, оказание помощи Красной армии, максимальная жертвенность во имя Победы.

Но тяжелые, прежде всего, мужские профессии, сказывались на здоровье женщин, способствовали высокой заболеваемости и смертности в силу некоторых биологических особенностей женского организма. У них наблюдалась повышенная чувствительность к свинцу и ртути, раньше развивалась вибрационная болезнь, при подъеме тяжестей быстрее начинались болезни опорно-двигательной системы и нервно-мышечного аппарата. Вспоминает сторожил г. Усть-Каменогорска В.И. Морева: «Те, кто работал на шахтах болели силикозом. И после войны мало кто из них долго прожил. Что там было говорить о каких защитных условиях, если вольфрам обрабатывали на дому. Я однажды большой кусок на отвале нашла, килограммов пять-шесть, так уж мне посчастливилось. Дома мы его толкли, обжигали в печи, отсеивали. За это давали нам боны, на них в магазине можно было что-то купить» [7, с. 22].

Однако, власти старались улучшать существующий производственный быт. По вопросам производственно-технологической дисциплины и техники безопасности ВЦСПС обязывал ЦК союзов и заводские комитеты обеспечить строгое и безоговорочное соблюдение норм охраны труда. В июле 1942 года вышел Приказ Наркома торговли СССР об улучшении питания, увеличивалась норма расходов крупяных и макаронных изделий, требовалось выделять белье, одежду и обувь для продажи юношам и девушкам [18, л.18]. Так, 21 января 1944 года Президиум ВЦСПС принял «Положение об общественном инспекторе по охране труда», по которому инспекторы обязаны были, в частности, строго следить за соблюдением охраны труда женщин [19, с 105]. Нуждающимся семьям старались выдавать пособия, например, 2 октября 1943 года было решено выдать Корниенко Анне Григорьевне единовременное пособие тысячу рублей из средств единовременного пособия семьям военнослужащих при облисполкоме [20, л. 84].

Несмотря на это, во время работы в годы войны нарушались правила техники безопасности, поскольку считалось, что в тылу, как на фронте, потери неизбежны. Согласно Постановлению НКТ СССР от 14 августа 1932 года, для женщин старше 18 лет устанавливались следующие нормы переноски тяжестей: ручная переноска по ровной поверхности – 20 кг на человека, на одноколесной тачке – 50 кг, на 3-х или 4-х ручных тележках – 100 кг, на вагонетках по рельсам – 600 кг. Безусловно, что никакие нормы техники безопасности в военные годы не учитывались. Например, по воспоминаниям Петровой Антонины Егоровны «в шахту спускались с грузом пешком: лопата, кайло, лампа, глина и запалы (всего по 40 килограмм)» [21, л.3]. 26 июня 1941 года режим рабочего времени был ужесточен в Указе Президиума ВС СССР «О режиме рабочего времени рабочих и служащих в военное время»: «Предоставить директорам предприятий промышленности, транспорта, сельского хозяйства и торговли право устанавливать с разрешения Совнаркома СССР как для всех рабочих и служащих предприятий, так и для отдельных цехов, участков и групп рабочих и служащих обязательные сверхурочные работы продолжительностью от 1 д 3 часов в день.

Лица, не достигшие 16 лет, могут быть привлечены к обязательным сверхурочным работам продолжительностью не более 2 часов в день. Не могут быть привлечены к обязательным сверхурочным работам беременные женщины, начиная с шестого месяца беременности, а также женщины, кормящие грудью, – в течение шести месяцев кормления…». [22]

Рабочий день увеличился с 7 до 8 часов, но это официальные цифры, например, согласно воспоминаниям Олейник Александры Игнатьевны, «специальность наша была такова: крепильщиком, бурильщиком, навалоотбойщиком и каталем, нагружали и по 24 тонны, работали по 12-14 часов, иногда и без выходных» [21, л.8]. Произошел переход на семидневную рабочую неделю, был введен запрет на самовольный уход из учреждений и с предприятий, усилилась ответственность за выпуск недоброкачественной продукции.

Неудовлетворительные условия были и по снабжению спецодеждой, выдавалась она крайне низкого качества: молескиновые костюмы (летние), рукавицы, брезентовые ботинки на деревянной подошве, которые через 15 дней приходили в негодность. Следовательно, рабочие угольного бассейна оказывались в чрезвычайно тяжелом положении. Отсутствие одежды порождало невыходы на работу в течение определенного срока, что подтверждается архивными документами. Например, в феврале 1943 года на шахте № 31 из прибывших в декабре месяце мобилизованных рабочих вследствие отсутствия одежды не работали 74 человека. Установлены не единичные случаи, когда рабочие из-за отсутствия обуви ноги обвертывали тряпками: выданные им одеяла резали на портянки и обвертывали ими ноги, голову и в таком виде являлись на работу. Зимой были отмечены случаи обморожения [23, л.7-11].

Плохие условия на производстве и в быту нередко служили причиной нарушения трудовой дисциплины и текучести кадров, поэтому в документах часто встречаются факты «трудового дезертирства», по ним принимаются жесткие меры. В Карагандинской области было осуждено во второй половине 1940 года – 10316 человек, в первом полугодии 1942 года – 8366, в первом полугодии 1944 года – 4202 человека. Как видно, в начале 1940-х годов было большое количество инцидентов «трудового дезертирства», но в военное время идет уменьшение наказания по данной статье. За пять лет количество дел по вопросам «трудового дезертирства» уменьшилось в 2,5 раза [24, л. 40]. Причины носят двойственный характер: с одной стороны, волна всеобщего энтузиазма и патриотизма, с другой, ужесточение законодательства по данным фактам. Но если репрессивные меры военного времени помогали справиться с нарушениями дисциплины, то удержать работников на производстве из-за тяжелейших условий работы было намного сложнее – только с августа 1941 по июнь 1942 года с шахт Караганды ушло около 1000 женщин.

В годы Великой Отечественной войны на плечи женщин была взвалена нелегкая ноша. Однако, не стоит забывать, что помимо этого женщины жили в тяжелейших бытовых условиях – такова была реальность женской повседневной жизни. Элементарно – «нечего есть», «нечего одевать», «некогда и негде спать» и т.д. – с этим приходилось жить и мириться. Ежедневные хлопоты, насущные повседневные проблемы, а также сама война очень сильно сказывались на душевное состояние женщины. Однако, мысль о том, что нужно «перетерпеть» и «все пройдет» помогала бороться и выживать. Рассмотрим эти проблемы на примере отдельных аспектов повседневной жизни.

В годы Великой Отечественной войны одной из самых сложных повседневных проблем, от решения которой нередко зависела здоровье, и даже жизнь женщин и их семей, был продовольственный вопрос. Серьезной проблемой являлось полноценное и здоровое питание жителей Центрального Казахстана. Безусловно, что война резко изменила ситуацию в продовольственном обеспечении. Эта ситуация была везде: в семейной повседневности, в общепите, во всех учреждениях здравоохранения. В справках детского санатория шахты имени Кирова фиксировалось: «Питание детей однообразное с преобладанием углеводов. Молоком полностью не обеспечиваются. Мясо, жиры, сахар получают с перебоями» [25, л. 338].

Резкое сокращение основных продуктов шло по всем наименованиям, в частности, по Казахстану произошло сокращение поступления сахара в 8,5 раз, кондитерских изделий в 15 раз. Цены на колхозных рынках превысили довоенный уровень в 10-15 раз [4, с. 516].

Годы	1940	1943	1944	1945
Все зерновые культуры	95,5	29,4	49,1	47,2
Картофель	75,9	34,9	54,9	58,1

Таблица 2 – Валовой сбор основных сельскохозяйственных культур в СССР (млн. т.) [26, с. 258]

Годы	1940	1942	1943	1944	1945
Мясо	4695	1841	1767	1953	2559
Молоко	33640	15762	16391	22044	26428
Шерсть	161	125	100	103	111

Яйца (млн. шт.)	12214	4513	3469	3588	4883

Таблица 3 – Производство продуктов животноводства в СССР (тыс. т.) [26, с. 259]

Согласно приведенным таблицам 2 и 3, в Советском Союзе производство основных видов продуктов упало во время войны в несколько раз. Например, валовой сбор зерновых в 1945 году сократился по сравнению с довоенным периодом в 2 раза, картофеля – в 1,3 раз. Мяса в стране стали производить почти в 2 раза, а яиц – в 2,5 раза меньше, чем в мирное время [26, с.259].

В условиях дефицита продовольствия с 3 ноября 1941 года в Карагандинской области введены продовольственные карточки на хлеб, сахар и продовольственные товары. По сравнению с другими областями КазССР Карагандинская область имела свои особенности – это введение карточной системы не только на хлеб и сахар, но и другие продовольственные товары: мясо, рыба, жиры, крупы, макароны и проч., а в условиях угольной промышленности, цветной металлургии и разнообразные нормы снабжения рабочих, ИТР и служащих [27, л.29].

С карточной системой была связана система поощрений и наказаний. Рабочим, совершившим прогул, с момента вынесения решения суда и до отбытия наказания в порядке исправительно-трудовых работ на предприятии выдавались хлебные карточки по сниженным нормам: на 200 гр. на тех предприятиях для рабочих, которым была установлена норма 800 грамм и более и на 100 гр. на всех остальных предприятиях [27, л.132]. И наоборот, работники, занятые на тяжелых работах, получали повышенные нормы питания. Например, рабочим, строившим канализацию Караганды, выдавали на 300 грамм хлеба в день больше [28, л.15].

Аналогичная ситуация сложилась и в Восточно-Казахстанской области. А.Коровина: «Хлеб отпускали два продавца. Одна отрезала талоны и принимала деньги, другая устанавливала нужный вес на рычажных весах и работала ножом. Нож для резки хлеба – это настоящее изобретение того времени. Прилавок обвивался большим железным листом. В нем делалась прорезь поперек. В этой прорези ходил нож, похожий на пилу, только остро отточенный и отполированный. Одним концом он соединялся целой системой шарниров и пружин внутри прилавка. Наружу выглядывала только удобная ручка. Буханка хлеба фиксировалась удобным бортиком. Вжик! Вжик! – пел свою короткую песню нож. Трудно было оторвать взгляд от этого изобилия хлеба! Кто работал на комбинате получал высокую норму – по 600 граммов хлеба. А у нас в семье всего четыре человека, да и рабочих карточек всего только две. Так что меньше буханки получается». [7, с. 57-58]

Правда, для многих женщин, которые находились на иждивении своих работавших мужей, имевших отсрочки от призыва в армию, нормы отпуска продуктов были незначительными, находившимися на грани полуголодного существования. Так, в целом по усредненным союзным показателям, иждивенки получали всего 400 г хлеба в день, а сахара полагалось всего 400 г на месяц. В сельской местности ситуация выглядела еще более трагично, поскольку карточная система здесь на протяжении всей Великой Отечественной войны не действовала. Следовательно, сельские женщины были лишены даже минимального нормированного снабжения продуктами питания и должны были самостоятельно решать проблему обеспечения ими и себя, и членов семьи.

Многочисленные послевоенные воспоминания женщин, которые в годы войны находились в детском возрасте, а также документальные материалы наглядно и убедительно свидетельствуют о различных способах и путях выживания людей. Вспоминает ветеран труда Л. Зеберг, которая всю жизнь проработала в Риддерских шахтах: «А как мы работали? Зима, зверский холод, а мы в железном ящике вагона лопатим смерзший уголь, который тут же идет в дело. И нет поблизости от путей какого-то теплого уголка, где можно было чуток передохнуть, согреться горячим чаем. Кипятка даже не было. Обеды – сваренная картошка в «мундирах» – в сухую, тут же в вагоне-углярке. О картошке, вообще-то надо сказать особо, поскольку она нам помогла выжить. Ничего больше из овощей здесь не росло, поэтому все сотки, которые полагалось на «душу населения», засаживались картошкой. И готовилась она, милая, в пареном и жареном виде, сваренная в «мундирах» и запеченная на костре, растолченная в однородную массу, из которой потом делались «котлеты» [7, с. 55].

В виду скудости питания, занятости населения на производстве, отсутствия бытовых условий (дров, керосина и т.п.) для индивидуального приготовления пищи, передвижением больших масс населения в связи с эвакуацией, перемещением предприятий и развертыванием новых строек, возросла роль общественного питания. Доля общественного питания во всем розничном товарообороте государственной и кооперативной торговли выросла с 13% до войны до 25% в 1943, то есть фактически в 2 раза. Только в 1943-1944 годах в Казахской ССР было открыто 2824 столовых [29, с. 87].

Сложное положение складывалось со снабжением населения промышленными товарами. Производство самых необходимых вещей сократилось в несколько раз. Например, централизованные рыночные фонды на производство хлопчатобумажных тканей сократились в 1945 году по сравнению с 1940 годом в 5 раз; шерстяных – в 1,4 раз; чулочно-носочных изделий – в 7 раз; кожаной обуви – в 6,7 раз; резиновой – в 7,5 раз; керосина – в 7,4 раз. В годы войны люди ходили в старых залатанных валенках, обшитых резиной, в лаптях. Появилась обувь на деревянной подошве. Имевшиеся старые, порванные или сломанные вещи невозможно было отремонтировать, так как сфера бытового обслуживания, и так слабо развитая в мирное время, в годы войны фактически была сведена к нулю. Зачастую дети не посещали занятия в школах в связи с тем, что у них отсутствовала обувь и одежда.

Недостатки мобилизационной экономики особенно ярко проявились в сфере жилищного обеспечения населения. Условия жизни в военное время, жилые помещения были различными в зависимости от социальной группы. Партийная, советская номенклатура, хозяйственные руководители жили в лучших условиях – в квартирах, индивидуальных домах. Но для большинства населения основными видами жилья в городах и селах области являлись бараки, общежития, землянки, сараи и другие малоприспособленные помещения, но были также квартиры и индивидуальные дома. Условия проживания в бараках и общежитиях были далеки от нормальных. Например, жилой фонд предприятий «Карагандауголь» всего на 34,1 % состоял из капитальных зданий, остальные 65,9 % – постройки здания временного типа: каркасно-щитовые, саманные и землянки, многие из которых были построены в 1930-1933 годах и находились почти в полном разрушении. Порой на 1 человека, проживающего в квартире или общежитии треста «Карагандауголь», приходилось 2,9 кв.м. Не лучшим образом были обеспечены жильем и рабочие других предприятий Карагандинской области. Тогда как в СССР, согласно справке о состоянии жилищного фонда, в целом фактическая обеспеченность жильем в 1940 году составила 5,3 кв.м. на душу, то есть обеспеченность жильем в Центральном Казахстане была, в среднем, в два раза меньше чем по всей стране [31].

Из 20 общежитий ФЗО были радиофицированы только 10, а к остальным не была проведена линия. Семейные рабочие размещались в палатках, каркасно-засыпных бараках и в землянках: по 2-3 семьи в одной комнате. Капитальные дома были построены в основном в 1933-35 года и часто были непригодны для жилья. Землянки, которые были построены в 1941 году, вследствие непрерывного поступления подпочвенных вод использовались лишь частично. Уголь и воду в жилища, как правило, люди доставляли сами на себе [32, с. 115-116].

Осложняла жилищную проблему и эвакуация, в Карагандинскую область было эвакуировано население из захваченных областей СССР, рабочие и специалисты угольной отрасли эвакуированных объектов промышленности. К 10 января 1942 года в Карагандинской области были размещены 22617 человек, которым также не хватало жилья. На территорию Восточно-Казахстанской области по состоянию на 1 сентября 1942 года прибыло и было размещено 6060 семей, или 16264 человек. Из них мужчин – 22 %, женщин – 43%, детей – 35 %. [33, с. 109]. Для ликвидации недостатка в жилой площади было принято решение в разворачивании строительства упрощенного типа жилья и коммунально-бытовых помещений из местных строительных материалов. 13 сентября 1941 г. в Постановлении Совета Народных Комиссаров за № 2069 был утвержден план, согласно которому было принято построить 25200 кв. метров жилья на территории Восточно-Казахстанской области, а также 14400 кв. метров жилья в Карагандинской области [33, с 25].

Безусловно, что без внимания оставались такие проблемы, как санитарное состояние городов, развитие жилищно-коммунального хозяйства, что создавало неблагоприятную санитарно-эпидемиологическую ситуацию, и, следовательно, способствовала росту числа инфекционных заболеваний среди горожан. Основные предприятия бытового обслуживания населения находились в запущенном состоянии и нуждались в ремонте. Отставало от потребностей горожан и развитие транспортной и водопроводной системы, которые и до войны находились в плачевном состоянии. Огромной проблемой являлось слабое развитие водопроводной сети и системы канализации. Водоснабжение городов осуществлялось через сети, не удовлетворявшие ни жителей городов, ни промышленные предприятия. Водозабор осуществлялся из водоемов, в которые сбрасывали сточные воды местные промышленные предприятия. Горожане оказались в неблагоприятных санитарно-гигиенических условиях. Шахтер Имангали Хайрулин вспоминал: «В Караганде было очень тяжело с питьевой водой, воду возили цистернами из реки Нуры, после развозили по столовым и предприятиям. На улице за одну бочку воды стояла очередь до сотни человек с ведрами, кастрюлями» [34].

Важной частью повседневной жизни является здоровье населения. Во время войны резко возросло число болезней, связанных не с естественным старением, а имеющих социальный характер: дистрофия, вспышки лихорадки неясной этиологии, туляремия, бруцеллез, септическая ангина, эпидемии сыпного тифа. Если брать городское население Центрального Казахстана за 1945 год, 292400 человек, то на них

приходилось 12 общих и специальных больниц с 1345 койками. В среднем по области на каждую тысячу городских жителей приходилось 4,6 больничных коек при нормах Министерства здравоохранения СССР в 8,6 коек на тысячу населения. Естественно, такое положение дел серьезно осложняло работу медицинских учреждений и снижало их качество [10, с.178].

Но, несмотря на все объективные трудности, с которыми сталкивались работники системы здравоохранения, врачи фактически совершили подвиг. Среди медиков – ученых, врачей, медсестер, санитаров – большой процент принадлежит женщинам. К концу войны даже в строевых частях 21,7 % врачей были женщины, в полевых передвижных госпиталях – 41,7 %, в эвакуационных госпиталях их было более половины – 54 %, а 80 % сельских участковых врачей также составляли женщины [26, с.320]. В Карагандинской области работников здравоохранения, медицинских работников с высшим и средним образованием работало в области 1370 человек, из них женщин 1245 человек. Врачей-карагандинцев отличала необыкновенная преданность своей профессии, в годы войны отличились женщины-врачи Я.Ф. Алалыкина, В.С. Барановская и др. Операции иногда шли при свете керосиновых ламп, не хватало медицинских инструментов, лекарств, но карагандинские врачи работали день и ночь, ведя борьбу за жизнь каждого раненого в эвакогоспиталя и больницах. Казахстанские фармацевтические предприятия освоили в годы войны производство новых сложных дефицитных лекарств: сульфаниламидных препаратов (стрептоцид, сульфидин, сульфазол, дисульфан), пенициллина и др. В медицинскую практику было внедрено применение витаминных препаратов. Это явилось большим достижением в лечении и предупреждении ряда тяжелых заболеваний у раненых и больных.

Осваивалось производство лекарственных препаратов, ранее ввозившихся из-за пределов республики Затруднения в обеспечении госпиталей гипсом, перевязочным материалом и инструментарием побудили медицинских работников изыскивать их заменители, более экономичные методы применения и восстановления, создавать новые простые конструкции инструментов и оборудования.

В годы Великой Отечественной войны весьма пригодился опыт работы в фронтовых условиях Г.Н. Алалыкина, в конце 1941 года в области было развернуто 6 эвакуационных госпиталей (из них 4 – непосредственно в Караганде) для размещения и лечения раненых. Все годы войны хирург Г.Н. Алалыкин был консультантом этих эвакогоспиталей. Караганда внесла огромный вклад в обеспечении медицинской помощи воинам-фронтовикам. На территории Восточно-Казахстанской области было открыто 7 эвакогоспиталей на 3000 коек [33, с 163]. Лучшими медиками из Восточно-Казахстанских госпиталей в архивных документах были названы профессор Бродский, врачи – Дзедциева, Лопатина, Неграмовская, Глуховская и др. Огромный, титанический труд медиков был частью вклада населения Центрального Казахстана в Победу.

Таким образом, архивные данные, воспоминания ветеранов свидетельствуют, что уровень жизни, продовольственное и промышленное обеспечение в военные годы резко ухудшилось, однако эти проблемы не стали фактором социальной напряженности. Огромный патриотизм советских людей, жертвенность, готовность выдержать все трудности ради Победы перевешивали негативные последствия повседневности военного времени. Но во имя Победы женщинам пришлось мужественно переносить все трудности на работе, в быту, в семье. Поэтому неподдельный патриотизм, энтузиазм, жертвенность стали типическими проявлениями ментальности, мышления, поведенческим стереотипом советского человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., «Наука», 1992. – 262 с.

2 Советская повседневность и массовое сознание. 1939 – 1945 / Сост. А.Я. Лившин, И.Б. Орлов. – М.: РОССПЭН, 2003. – 472 с.

3 Великая Отечественная война: история, методология, современное осмысление». Материалы международной научно-практической конференции. – Усть-Каменогорск, 2015. – 621 с.

4 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 4. – Алматы, 2009 – 768 с.

5 Восточный Казахстан в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 г.г. Сборник документов, воспоминаний. – Усть-Каменогорск, 2010. – 656 с.

6 Очерки истории Рудного Алтая. – Усть-Каменогорск, 1970. – 200 с.

7 Мы – дети той большой войны. – Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. – 308 с.

8 Лениногорская правда. – 1942. – 5 апреля.

9 Нурбекова Г.Д. Женщины Казахстана – фронту. – Алмата,1988.–168с.

10 Сактаганова З.Г., Турсунова Ж.Ж., Смагулов А.Ж. Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. / под общ. ред. З.Г. Сактагановой. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2016. – 256 с.

11 Государственный архив Карагандинской области (далее ГАКО). Ф.114. Оп.2. Д.664.59-60.

12 Большевик Алтая 1943 – 27 апреля.

13 Большевик Алтая 1943 – 26 мая.

14 Воронина И.Н., Макаров Л.Т. Ратный и трудовой подвиг Советских женщин. – Воронеж, 1986. – 402 с.

15 Большевик Алтая. – 1941. – 29 июня.

16 Большевик Алтая. – 1941. – 31 июля.

17 Мусин М. С катонских гор, с берегов Нарыма. – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2004. – 360 с.
18 РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 107.
19 Белякова А.М. Толкунова В.Н. Законодательство о правах женщин в СССР, 1975. – 222 с.
20 ГАКО. Ф.18. Оп.1. Д.703.
21 ГАКО. Ф.1480. Оп.1. Д.31.
22 Указ Президиума Верховного Совета СССР о режиме рабочего времени рабочих и служащих в военное время – URL: http://his95.narod.ru/doc06/3.htm (дата обращения: 05.07.2018)
23 ГАКО. Ф.205. Оп.7а. Д.47.
24 ГАКО. Ф. 1257. Оп. 1. Д. 7.
25 ГАКО. Ф. 664. Оп.1. Д.8.
26 Волкова Е.Ю. Женщины тыловых регионов России в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – СПб, 2008. – 492 с.
27 ГАКО. Ф.144. Оп.1. Д.1.
28 ГАКО. Ф.144. Оп.1. Д.3.
29 Каймолдин С. Советы Казахстана в годы ВОВ. – Алма-Ата, 1969. –175 с.
30 Турсынова Ж.Ж., Беркун О.Е. Карагандинская область в годы Великой Отечественной войны. Дети тыла. Сборник документов и материалов. – Караганда, 2015. – 280 с.
31 Справка ЦСУ СССР Л.М. Кагановичу о состоянии городского жилищного фонда в 1940-1952 гг. – URL: http://istmat.info/node/18429 (дата обращения: 03.07.2018)
32 Козина В.В., Елеуханова С.В. О повседневной жизни населения Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны // Вестник КарГУ. – 2010. – №3. – С. 115-120.
33 Эвакуация в Восточно-Казахстанскую область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 г.г.): Сборник документов / Сост. Л.Рифель – Усть-Каменогорск. 2013 г. –153 с.
34 Аудиозапись биографической беседы с Хайрулиным И. (1915 г.р.), записано К.К. Абдрахмановой в Караганде 2008 г.

39 (574)

М.Н. СДЫКОВ
Институт истории и этнологии им. Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы

К ВОПРОСУ О МЕСТЕ И РОЛИ ЖУЗОВ В РАЗВИТИИ КАЗАХСКОГО ЭТНОСА В НОВОЕ ВРЕМЯ

Аннотация. Формирование казахского этноса – непрекращающийся живой процесс, особое место в котором занимает новое время – XVIII-XIX века. Это один из самых драматичных периодов в истории казахского народа, когда само существование казахов как единого этноса было под реальной угрозой распада. Казахи приспособились к новым реалиям, и жузы сыграли в этом основную роль. Каждый из них оказался своеобразной формой субэтноса, позволившей сохранить этническое целое – казахский этнос в тяжелых и неблагоприятных условиях.

Только в последнее время этнологами обосновывается новая миссия жузов – как субэтносов. По своему происхождению, языку и многим элементам культуры субэтнос представляет собой часть более широкой этнической общности, что также отражается в самосознании его членов и их втором самоназвании или этнониме.

Из более чем ста родов, бывших в XVII веке образовалось три жуза, как более крупные объединения. Считаем их субэтносами, так как они возникли в результате эволюции в целом казахского этноса. И существование субэтносовжузов как частей единого этноса – это исторический результат наиболее приемлемого сохранения этнического единства казахов в условиях нового времени.

Ключевые слова. Казахский этнос, Старший, Средний и Младший жузы, российская колонизация,субэтнос, население, исторический процесс, этногенез.

М.Н. СДЫКОВ
Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы

ЖАҢА КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ЭТНОСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ЖҮЗДЕРДІҢ РОЛІ ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕСІ БОЙЫНША

Аңдатпа. Қазақ этносының қалыптасуында – XVIII-XIX ғасыр үлкен орын алатын үздіксіз үрдіс. Қазақтың біртұтас ұлт есебінде жойылу қауіпі төнген тұстағы қазақ халқының тарихында үлкен орын алатын күрделі кезеңдердің бірі. Қазақтардың жаңа кезеңдерге бейімделуіне жүздер негізгі орын алады. Қазақ этносының субэтнос ретінде қиын кезеңдерде сақталуына әрқайсысы ерекше еңбек сіңірді.

Соңғы уақытта этнологтар жүздердің субэтнос ретінде қалыптасуындағы ролін негіздейді. Субэтнос өзінің шығу тегіне, тіліне және мәдениеттің көптеген сипаттары ретінде кең этникалық қауымдастықты құрайды.

XVII ғасырда жүзден астам ру ірі құрылымға айналып, үш жүз болып құрылды. Олар қазақ этносының эволюциясының негізінде пайда болды, сондықтан субэтнос деп есептейміз. Субэтностардың-жүздердің біртұтас этнос ретінде өмір сүруі – қазақтардың жаңа кезеңдерде ұлт есебінде сақталуы тарихи нәтиже болып табылады.

Түйін сөздер. Қазақ этносы, Ұлы, Орта және Кіші жүздер, Ресей отарлауы, субэтнос, халық, тарихи үрдіс, этногенез.

M.N. SDYKOV
Institute of History and Ethnology after Sh.Valikhanov

TO THE QUESTION OF PLACE AND ROLE OF JUZES IN THE DEVELOPMENT OF KAZAKH ETHNICITY IN THE PRESENT TIME

Abstract. Formation of Kazakh ethnicity is a permanent alive process where XVIII-XIX centuries take a special place. This time was one of the most dramatic periods in the history of Kazakhs where the existence of nation as one ethnic group was under the real threat of disappearance. Kazakhs adopted to new life realias and juzes played the main role in this process. Each juz as a special sub ethnic form survived and allowed saving the whole nation in the difficult and challenging conditions.

It is only recently when the ethnologists started to consider the new mission of juzes as sub ethnic groups. Based on the origin, language and multiple cultural elements each sub ethnos is the part of more wide national community, which reflects in the consciousness of its members and their second name or ethnonym.

In XVII century more than one hundred clans united into three juzes. Those three ones are the sub ethnic groups as they were created as a result of evolution of the Kazakh nation as a whole. The joint existence was the most acceptable way to save the ethnicity at those times.

Key words. Kazakh ethnicity, Elder, Middle and Junior Juzes, Russian colonisation. Sub ethnos. Population. Historical process. Ethno genesis.

Введение

Формирование казахского этноса – непрекращающийся живой процесс, особое место в котором занимает новое время – XVIII-XIX века. Если в начале этого периода существовало единое государство – Казахское ханство, консолидированная казахская народность с собственным именем - казах, то в конце XIX – начале XXвеков – Казахстан стал колонией России, казахская государственность была ликвидирована, а структураказахского этноса состояла из трех жузов.

Это один из самых драматичных периодов в истории казахского народа, когда само существование казахов как единого этноса было под реальной угрозой распада. Сейчас мы можем сказать, что худшего сценария не произошло. Казахи приспособились к новым реалиям, и жузы сыграли в этом основную роль. Каждый из них оказался своеобразной формой субэтноса, позволившей сохранить этническое целое –казахский этнос в тяжелых и неблагоприятных условиях.

Вопрос о жузах рассматривался во многих аспектах и с различных научных позиций. Только в последнее время этнологами обосновывается новая миссия жузов – как субэтносов.

Что такое субэтнос? Наиболее общая характеристика гласит, что субэтнос – это этническая система, являющаяся элементом структуры этноса. Суммируя определения различных, научных направлений можно сказать и так, что субэтнос – это: 1. Этнос, входящий в состав суперэтноса; 2. Малый, угасающий этнос; 3 часть этноса, имеющая специфические черты и свое самосознание.

Таким образом, субэтнос – это общность людей, живущая более или менее компактно на определенной территории, адаптированная к природным условиям этой территории своим хозяйством, материальной и отчасти духовной культурой, осознающая это единство и использующая единое самоназвание. Однако по своему происхождению, языку и многим элементам культуры субэтнос представляет собой часть более широкой этнической общности, что также отражается в самосознании его членов и их втором самоназвании или этнониме.

Методы исследования

Методология исследования основана на сочетании количественных и качественных методов междисциплинарных исследований – истории, археологии, этнологии, культурологии, географии и т.д. В отечественной науке идет поиск новых стратегий исследования, которые могли бы дать адекватную оценку историко-и этнокультурным процессам и трансформации этноса под влиянием внутренних и внешних факторов в новое время.

Основным методом является метод исторического исследования, который, в свою очередь, подразделяется на: а) общенаучные (исторический, логический и метод классификации); б) специальные (синхронный, диахронный, хронологический, сравнительно-исторический, ретроспективный, структурно-системный, описательный) и вспомогательные (количественный, социальный и др.). Исторический метод позволяет исследовать и воссоздать изучаемые события, явления и факты с учетом общих и особенных моментов в их развитии и в целом; логический – при анализе значимости факторов при раскрытии и трактовке тех или иных исторических событий; классификации – при группировке и систематизации изучаемых элементов на основании существенных признаков сходства или различия.

Среди специальных методов синхронный применяется при исследований взаимосвязи событий, совершающихся в одно и то же время, но в разных местах; диахронный – при изучении и анализе исторического процесса как в целом, так и по периодам, включая отдельных его частей, конкретных событий и явлений; хронологический – уделяющий главное внимание на временную последовательность отдельных элементов исторического процесса с учетом совершающихся в них изменений; сравнительно-исторический – при сопоставлении нескольких исследуемых объектов, имеющих как сходства, так и различия между ними; ретроспективный – при моделировании определенных событий прошлого с использованием всего имеющегося комплекса материалов; структурно-системный – опирающийся на подсистемы общественной жизни или на связи отдельных элементов между собой; описательный, используемый при исследовании расположения изучаемых объектов, видов деятельности и расселения, в том числе в виде наборов количественных данных.

Использованы также сравнительно-исторический и историко-генетический, историко-системный, сопоставительный и описательный, статистический (количественный) анализ, необходимые при анализе количественных и качественных признаков исследуемой нами проблемы.

Таким образом, комплексное использование перечисленных нами методов в сопоставлении с литературными и архивными данными, предоставят в распоряжение исполнителей научного проекта достаточно информативный и репрезентативный материал для анализа обозначенных в работе целей и задач.

Основное содержание.Причины возникновения субэтноса различны. Это может произойти в результате территориального обособления части народа; конфессиональных различий; неполной ассимиляции с каким – либо этносом или национальной группой; социальных отличий, заркепленных в статусе или статуте; расовых отличий.

Впервые термин субэтнос упоминается в англосаксонской и французской литературе конца XIX - начале XX веков. В российской научной мысли основные определения понятия субэтноса даны Ю.В. Бромлеем и Л.Н. Гумилевым. Они считали, что субэтнос – это часть этноса, которая имеет особое самосознание, специфика которого основана на культуре и образе жизни. По их мнению субэтносы часто возникают в контактных зонах, где культура может обогащаться за счет иноэтничного влияния. Особенность субэтноса– осознание его членами принадлежности не только к своей, но и более крупной этнической общности. Л.Н. Гумилев подчеркивал характерный для субэтноса особый стереотип поведения. Поэтому он считал субэтносом любую социально –значимую группу внутри этноса. По его мнению субэтносы необходимы для полноценного фукционирования самого этноса как такового.

В современной научной литературе, в том числе и в казахстанской, подходы и терминология проблематики субэтносов еще недостаточно разработаны. Нет единства в определении сущности субэтносов, отсутствует четкое разделение между субэтносами и этническими группами. Зачастую исследователи не делают больших различий между ними. Поэтому проблематика субэтносов не проста для четкого понимания и классификации.

В целом субэтносы отличны друг от друга Их можно классифицировать по ряду признаков.

1. По причинам происхождения – миграции от территории коренного этноса; сильное влияние извне в результате зависимости (политической, экономической, военной и др.); изоляция части этноса в дополнение с этническим смешением; активная политика соседних государств или народов, к примеру, колонизация;
2. По степени близости к самостоятельному этносу -
3. Третий вид классификации – этнизация, ассимилияция и стабильное положение .При стабильном положении субэтнос сохраняет свои отличия, но не ассимилируется и не превращается в этнос. Ассимиляция и этнизациясубэноса проходит в условиях политической, экономической и социальной модернизации, когда разрушается традиционный уклад, нарастает социальное расслоение, различия в образе жизни..

Итак, субэтнос - это часть этноса, имеющая этнографические , языковые особенности, особую территорию формирования, а также самосознание, выраженное в самоназвании. Представители субэтносов имеют двойную идентичность – свою особую и «большого» этноса. Субэтносы можно классифицировать по происхождению, по степени оформленности и этнизированности.

Степень оформленности и самостоятельности прежде всего зависит от силы субэтническогосамосознаия и идентичности. Последнее зависит от наличия или отсутствия у субэтноса собственной элиты и политико-административной обособленности. Этнографические и языковые особенности субэтноса сравнительно стабильны, особенно в условиях традиционного социального уклада. В прямой зависимости от исторических условий и политической коньюктуры находятся уровень самосознания и особой этнической индентичности у субэносов, При этом конкретное содержание субэтнического самосознания может быть разным у разных представителей субэтноса.

Проблемы этнического развития, а именно образование как самого этноса, так и составляющих его этнических групп, неразрывно связаны с становлением казахской народности, определением его этнической территории, формированием единой культуры, основанной на языке, обычаях, традициях и общей судьбе. Понимание процесса этногенеза казахского народа приходит через его политическую историю, приведшую к формированию собственно государственности и общественных институтов.

На чем основано формирование этнического единства наших предков? Особенности этнического, социального и политического развития казахов, на наш взгляд, определялись потребностями их естественного развития в условиях данной географической и климатической среды обитания, кочевого способа производства и образа жизни, потребностями в пастбищах и целесообразном их распределении по районам и сезонам кочевок, в обмене продуктами труда с земледельческими сообществами, в защите от врагов и для расширения собственного жизненного пространства.

Установившись как основная форма хозяйственно-культурной жизнедеятельности населения степных просторов, кочевая цивилизация определила своеобразие этнополитических процессов казахского народа.

Эпоха потестарной власти с его догосударственными и раннегосударственными периодами подготовила эпоху династической казахской государственности. Однако естественный процесс складывания казахской народности и становления собственной суверенности в истории Казахстана испытал сильное деструктивное воздействие. Таковыми в этнополитогенезе были мощные миграционные потоки, неопределенность границ, смещение и исчезновение этнических групп и др.

Начавшийся процесс складывания над племенной этнической общности был прерван монгольским нашествием. Лишь после распада монгольских улусов на территории Казахстана в XIV-XV вв. вновь стали возникать этнополитические государственные образования, легшие в основу формирования казахского этноса. В этот период рода и племена, населявшие территорию Казахстана, прошли все этапы становления и укрепления общих социально-экономических отношений, сложения общности территории, языка, материальной и духовной культуры.

Однако эти племена и роды были разобщены, находясь под политической властью Белой Орды, ханства Абулхаира, Могулистана и других ханств. Такая разобщенность затрудняла завершение их формирования в единую народность.

Но несмотря на то, что они входили в состав различных ханств, общались они на одном языке - тюркском. Их обычаи и обряды, традиции и религиозные верования были схожими. Социально-экономическое и духовно-культурное развитие было близким. То есть, к тому времени имелись все предпосылки и условия для формирования казахской народности.

Еще более усилился объединительный процесс в период внутренних распрей и междоусобиц в ханствах, когда племена стали стремиться к объединению, чтобы совместно воспрепятствовать политико-экономическому ослаблению государства.

Таким образом, образование в конце XV в. Казахского ханства подвело итог противоречивого многовекового воздействия и взаимопроникновения политических и этносоциальных процессов, происходивших на территории нынешней Центральной Азии. Историческим следствием создания Казахского ханства стала этническая централизация единой казахской народности, расширение и установление этнической территории расселения казахов. Такая обстановка способствовала процессу развития казахского населения. Это было временем завершения формирования казахской народности.

Имя народа, этноним «казах», появилось в эпоху древних тюрков и употреблялось в различных тюркских землях еще до XIII века. Однако здесь оно употреблялось в социальном смысле. Слову «казах» придавалось значение «свободный скиталец». Так называли людей, отделившихся от своего хана, рода, племени, добывавших средства к существованию участием в войнах, набегах.

Только с XIV века это слово начинает приобретать этническое значение. Об этом свидетельствовал историк Рузбихан, что в Узбекском улусе в XV веке было три народности, из которых самые многочисленные и воинственные - казахи. Наконец, когда султаны Жаныбек и Керей отделились от Узбекского улуса, то есть ханства Абулхаира, они носили название «узбек-казахи», а затем термин «казахи» стал этнонимом народа.

В своем развитии казахский этнос опирался на существовавшую родоплеменную систему, которая в условиях кочевого образа жизнедеятельности зарекомендовала себя как единственно возможная форма общественно-политического устройства кочевников. С консолидацией этноса произошло укрупнение этой системы и формирование мощных союзов, которые вскоре стали известны как жузы.

В силу действия многих этнополитических и хозяйственных факторов на территории Казахстана возникли три основных этнотерриториальных объединения - Старший, Средний и Младший Жузы, которые являлись специфической формой социально-политической организации казахской народности. В истории казахов жузами принято называть определенные союзы племен, осознающих свою принадлежность к единой казахской народности и населяющих фиксированную традицией часть общеказахской территории.

Принадлежа к одной казахской народностей, каждый из жузов имел свои особенности, которые делали их отличными друг от друга. Всего жузов три: Улу жуз (Старший, или Большой, жуз), Орта жуз (Средний, или Срединный, жуз) и Киши жуз (Младший, или Малый, жуз). Кочевья жузов располагались в порядке с юго-востока на северо-запад: Улу жуз занимал юговосточную часть Казахского ханства, Киши жуз - самую западную, а Орта жуз -серединную территорию. Жузы получили свое название не по числу принадлежавших к ним кочевников (Киши жуз был самым многочисленным), но по старшинству входивших в их состав родов. При этом старшинство между родами и жузами считалось по прямой линии: "самый последний род" Улу жуза имел преимущество перед "Самым старшим родом" Орта жуза и т.д. Оправдывалось это тем, что предок старше (атасыулкен).

Согласно этнографическим наблюдениям, порядок старшинства соблюдался: 1) при определении места в боевом порядке;2) при разделении военной добычи;3) при вступлении в дом и рассаживании по местам; 4) при открытии торжества;5) при представлении качества предлагаемого в гостях и на пирах кушанья. В XVII - начале XVIII вв. все три жуза управлялись биями -родоначальниками, уполномоченными всеказахским ханом; а со времени после кончины Таукехана (между 1715- 1717 гг.), последнего казахского хана, власть которого признавалась во всем государстве, каждый жуз имел своего хана из числа султанов мужских потомков Чингизхана.

Известно, что впервые имя одного из жузов - Улу жуз (по терминологии источника "Казачья Большая орда") было зафиксировано в русским документе, датируемом 1616 годом и имеющим заглавие: "Распросные речи в посольском приказе служилых людей Т. Петрова и Н. Куницына о поездке в Калмыцкую землю". В мусульманских источниках нигде казахские жузы не упоминаются несмотря на то, что источники, описывающие состояние дел в Восточном Дешти Кипчаке в XIII начале XVII вв. достаточно обильны и рассказывают о множестве деталей военно-политической и культурной жизни того времени. Из ираноязычных и тюркоязычных сочинений мы узнаем и имена ханов и взаимоотношения между ними, и о набегах и войнах, и маршрутах и способах кочевания, и даже о таких этнографических подробностях, как, например, технология изготовления мягких кожаных накидок. Но когда речь заходит о территориально-административных структурах Казахского ханства, везде фигурирует термин улус (удел владение, а также государство), и только.

Образование жузов, именно трех и именно в таком порядке, в трудах многих историков толкуется по-разному, но единого решения так и не нашли. Еще в 1911 году академик В.В. Бартольд в своей работе "История изучения Востока в Европе и России" писал: "Мы не имеем точных сведений о том, как произошло распадение этого (казахского Т.С.) народа на три орды: Большую, Среднюю и Малую (или Старшую, Среднюю и Младшую), из которых каждая имела своего хана..."

Какие же жизненные процессы и исторические обстоятельства XVI в. предопределили возникновение тогда, а не ранее и не позднее совершенно нового принципа самоорганизации племен, объединенных самоназванием «казах»?

С момента возникновения Казахского ханства (Казахского улуса) в 1476 - 71 гг. и вплоть до начала XVII в. господствовал только один принцип объединения и управления страной - улусный принцип, при котором отдельные роды и племена, сложившиеся в Восточном Дешти Кипчаке в XIII- XIV вв. часто из осколков более древних племен, включались в политическую структуру малых и больших улусов, возглавляемых султанами во главе с ханом. Они в свою очередь формировали один большей улус-государство, которое в одном случае называли по имени одного из ханов, или, как в нашем случае, обозначали термином «казах».

Таким образом, первоначально Казахский улус (Казахское ханство) был военно-политическим союзом группы племен, отколовшихся от массы родственных племен и возглавленных представителем одной из ветвей династии Чингизидов. Этническая консолидация этих племен в рамках одного государства и под управлением одной династии и стала тем процессом, в ходе которого и в результате которого обозначались новые уже не политические, а этнотерриториальные структуры - жузы.

Какие факторы направляли и стимулировали появление новых структур?

Первым из них была территориальная целостность Казахского ханства в условиях достаточно длительной военно-политической стабильности. Оставаясь сообществом кочевых племен, Казахское ханство на рубеже XVI-XVII вв. включило в свой состав территории с древними центрами городской и оседлой земледельческой культуры, создавшими определенные зоны хозяйственного и культурного притяжения для населения окружающих их степей.

Вторым фактором, в известной мере являющимся следствием первого, было формирование аульной системы расселения, хозяйствования и быта. Именно этот процесс бросается вперед при анализе источников XVII века.

Постепенно менялся образ жизни в степи. Кибитки на арбах, «шатры на колесах» сменяет разборная юрта, навьючиваемая на верблюдов.: к началу XVII века в письменных источниках упоминаются только двухколесные арбы и содержатся описания разборных юрт и переносных кибиток. Переход от кочевания в кибитках на колесах к разборным юртам был крупным изменением быта кочевого населения Дешти Кипчака, и этот фактор предопределил наряду с родственными и генеалогическими связями племен и родов внутри единой политической общности еще и связи территориальные в границах относительно устойчивых зон постоянных перекочевок. Новые территориально-родовые связи требовали иных регуляторов, и ими стали «большие люди» пастбищных общин - бии, «национальная» аристократия, элита социальной группы карасуйек (черная кость ред.), почитаемые за знания и умение интерпретировать многовековое народное право, многовековые обычаи, только и позволяющие сохранять в степи присущее кочевым скотоводам

мироустройство. Именно вокруг биев начало формироваться межродовые внутритерриториальные связи, которые постепенно превращали стихию кочевых племен в хозяйственное и культурное сообщество, агрегация которого осуществлялась единственно возможным тогда способом - через установление генеалогических и иерархических взаимоотношений между родами и племенами, между аульными пастбищными общинами. Новые структуры и их главы бии отнюдь не стремились разрушить или нарушить уже установившуюся политическую и административную структуру Казахского ханства с ее улусами, но для обозначения сформировавшихся зональных сообществ они должны были использовать какие-то термины, выходившие за рамки родоплеменных обозначений и никак не задевавшие обозначения, связанные с высшим военно-политическим управлением. Очевидно, таким термином и стал жуз (буквально «сто», «сотня»). Впервые этот термин как административный зафиксирован в сочинении балхского историка Махмуда ибн Вали «Бахраласрар». Согласно сообщению этого автора, Ак Орда, одно из административных подразделений Джучиева Улуса (Золотой Орды), была также известна под названием Йуз Орда.

Третьим фактором, повлиявшим на образование жузов стала огромная территория, которую занимали казахи. Управление ею из одного центра в условиях натурального характера экономики, было невозможно. Все попытки политического объединения имели недолгий успех. Специфика кочевого хозяйства вновь и вновь ставила проблему пастбищ и водных источников. В условиях экстенсивного скотоводства это постоянно выражалось в росте «местного сепаратизма», который приводил к расшатыванию центральной власти.

Четвертым фактором, стало внешнее этнополитическое и государственное окружение казахов. Именно с XVII века усиливается давление на казахский этнос с трех сторон – с запада и севера - Русь, с востока – Китай, с юга – среднеазиатские ханства. Это породило неизбежно военно-политическую консолидацию родов. Эта борьба длилась на протяжении 3 веков, что конечно же отразилось на специфике развития каждой части казахского этноса, укрепив деление на жузы.

Таким образом, жузы стали жизненно необходимыми для существования в целом самого этноса, но продолжая свое развитие они укрепляли свои субэтнические характеристики, все более обретая черты субэтноса.

Казахская народность сформировалась к XV веку, когда завершился процесс образования единого Казахского ханства. С этого времени сложились все условия для дальнейшего развития и углубления этнических процессов, для закрепления этнической идентичности, формирования единого самосознания у многочисленной группы родов и племен кочевавших по степным территориям от Урала до Алтая, с запада на восток, и от Иртыша до Туркестана, с севера на юг.

Таким образом, исходя из того, что этногенез – живой и постоянно меняющийся процесс, основную роль играли такие важные элементы этнической структуры как рода и племена, их союзы и объединения, в особенности жузы. На протяжении всего нового времени рода и жузы являлись субэтносами единого казахского этноса, придавая ему гибкость и обеспечивая жизнеспособность в условиях установления колониальной системы власти в казахской степи.

Заключение

Образование и назначение жузов – одна из самых актуальных проблем казахстанской историографии. Разноголосица мнений до сих пор сохранилась, несмотря на значительные изменения в методологических подходах в освещении истории казахского народа.

Почему мы считаем, что жузы – это субэтносы?

1. Основу жузов составляют рода. Казахские рода – это социальная организация, сложившаяся в ходе многовековой эволюции, как наиболее приемлемая форма организации хозяйствования и жизнедеятельности в условиях кочевого скотоводства. Именно рода позволили закрепить определенные территории, сохранить образ жизни, культурные и бытовые традиции.

За период в XVI по XIX века в степи в результате жесточайшего « естественного отбора» произошло установление иерархии родов с их местом и ролью в жизни как жуза, так и всего казахского этноса. Родовые и межродовые связи и отношения составили основу установления этнической идентичности казахов. Отдельные рода в разные моменты истории играли главенствующую роль, определяя судьбы всего жуза и народа. В Старшем жузе – это уйсын, в Среднем – аргын, в Младшем – алшын. В результате укрепления тех или иных родов происходило укрепление собственно жуза, как более крупного союза, как объединения родов;

2. Из более чем ста родов, бывших в XVII веке образовалось три жуза, как более крупные объединения. Считаем их субэтносами, так как они возникли в результате эволюции в целом казахского этноса. И существование субэтносов жузов как частей единого этноса – это исторический результат наиболее приемлемого сохранения этнического единства казахов в условиях нового времени. А именно, внешнее условие - военная колонизация казахских степей Россией. Внутренние факторы, обусловившие роль жузов

– господство натурального характера экономики и существование серьезных различий в хозяйственно –культурном укладе жузов (Западный Казахстан – кочевое скотоводство, Средний жуз – полукочевое скотоводство, Старший жуз- скотоводство и земледелие). Но наличие жузов как субэтносов сыграло положительное значение в развитии казахского этноса. На мой взгляд, в этом была не слабость казахского народа, наоборот, наличие жузов обеспечило живучесть казахского народа, а главное, его целостность.

Поэтому жузы - субэтносы мы рассматриваем как часть уже сложившегося казахского этноса. В данном случае – это форма существования народа, позволившая ему сохранить себя.

Ногай-казахи в течении этого времени потеряли свое значение как в структуре этноса , таки в системе казахского общества. И если в XVI – XVII веках о них можно говорить как об субэтносе, то в новое время их роль значительно снизилась. Специфические особенности ногай – казахов со временем растворились в субэтносе казахов Младшего жуза. Поэтому мы можем отнести их к этнической группе.

Понятие этническая группа во многих исследованиях не имеет больших различий с субэтносом. Но эта проблема требует тщательного изучения, так как речь идет о периоде XVIII - XIX веков, когда этническая историяказахов сильно отличалась от современной ситуации.

Этническими группами можно назвать также те образования, которые не вошли в структуру жузов. Это – толенгуты, торе и кожа.

Любое серьезное исследование должно опираться на определенный фактический материал. Проблематика субэтносов и этнических групп в казахском этносе в XVIII - XIX веках весьма актуальна, так как , на мой взгляд, в целом раскрывает проблему самого казахского этноса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В 5 томах. Т.3. - Алматы, 2000.
2. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Т.IX. – М., 1977
3. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. - Л.: Наука, 1990; Тысячелетие вокруг Каспия. - Баку, 1991.
4. Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. - СПб, 2002.
5. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. - СПб, 2003.
6. Гумилев Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия. - М., 1998.
7. Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. – Алматы – М., 1995.

Reference

1. Istoriya Kazakhstana (s drevnejshih vremen do nashih dnej). V 5 tomah. T.3. - Almaty, 2000.
2. Bartol'd V.V. Istoriya izucheniya Vostoka v Evrope i Rossii. T.IX. – M., 1977
3. Gumilev L.N. Geografiya ehtnosa v istoricheskij period. - L.: Nauka, 1990; Tysyacheletie vokrug Kaspiya. - Baku, 1991.
4. Gumilev L.N. Etnosfera: istoriya lyudej i istoriya prirody. - SPb, 2002.
5. Gumilev L.N. Ritmy Evrazii: epohi i civilizacii. - SPb, 2003.
6. Gumilev L.N. Tysyacheletie vokrug Kaspiya. - M., 1998.
7. Masanov N.E. Kochevaya civilizaciya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva. – Almaty – M., 1995.

Сексенбаева Гульзира Ашимхановна
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА КИНОФОТОДОКУМЕНТОВ И ЗВУКОЗАПИСЕЙ КАЗССР (1943 - 1991-Е ГОДЫ)

Аннотация. Кинофотофонодокументы, входящие в состав Национального архивного фонда, являются одним из специфических исторических источников, с помощью которого наглядно и образно представить события и факты реальной действительности. Будучи историческим источником, они выступают в качестве одного из важнейших средств массовой информации и широко используются в различных сферах общества. Именно в аудиовизуальных документах достаточно четко прослеживается соотношение «официального» и «неофициального» видения истории, трактовки определенных событий, явлений, фактов. В связи с огромной значимостью аудиовизуальных материалов как источников познания возникает актуальная и перспективная проблема организации их хранения. Эта проблема достаточно многоаспектная и включает в себя множество самостоятельных тем. Среди них особую значимость приобретают организационные вопросы комплектования, условия их хранения, использования, от разрешения которых зависит создание полноценной базы документальных источников и разработка теоретических и прикладных исследований в этой области. В статье рассмотрены эти важнейшие проблемы и их решение в различные периоды времени.

Ключевые слова. архив, комплектование, хранение, использование, кинодокумент, фотодокумент, фонодокумент, аудовизуальный документ.

Seksenbayeva Gulzira
al-Farabi Kazakh National University, Almaty

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CENTRAL STATE ARCHIVE OF CINEMA AND PHOTOGRAPHIC MATERIALS AND SOUND RECORDS OF THE KAZAKH SSR (1943 - 1991)

Abstract. Audiovisual material, which is a part of the National Archival Fund, forms one of the main historical sources by which visual and imaginative representations of events and facts of reality can be presented. Being a historical source, they act as one of the most important media and are widely used in various spheres of society. In audiovisual documents, the ratio of "official" and "informal" visions of history, the interpretation of certain events, phenomena, and facts is accurately traced. Due to the huge significance of audiovisual materials as sources of knowledge, there are current and prospective problems in the organization of their storage. This problem is multi-aspectual and includes organizational issues of acquisition, conditions for storage and use, the creation of a full-fledged base of documentary sources and the development of theoretical and applied research in the field. In this article, these major problems and their resolution over different time frames are considered.

Keywords. archive, completing, storage, use, film documents, audiovisual material, film, photographic materials, phonographic materials.

Гульзира Сексенбаева
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы

ҚАЗАҚ КСР-НІҢ ОРТАЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК КИНОФОТОҚҰЖАТТАР ЖӘНЕ ДЫБЫС ЖАЗБАЛАР АРХИВІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ (1943 – 1991 ЖЖ.)

Аңдатпа. Ұлттық архив қорының құрамына кіретін кинофотодыбыс құжаттар ерекше тарихи дереккөздердің бірі болып табылады, осы құжаттар арқылы оқиғалар мен фактілердің шынайылығын көрнекті және бейнелеп көрсетуге болады. Тарихи дереккөзі ретінде олар бұқаралық ақпараттың маңызды құралы ретінде және қоғамның әр түрлі салаларында кеңінен қолданылып келеді. Аудиовизуалды құжаттарда ғана «ресми» және «бейресми» тарихи көрініс, белгілі бір оқиғалардың, құбылыстардың, фактілердің қатынасы анық байқалады. Аудиовизуалды құжаттардың танымдық көзі ретінде аса маңыздылығына байланысты оларды сақтауды ұйымдастыру қазігі таңда өзекті және перспективті мәселе. Бұл мәселе өте көп қырлы және көптеген тың тақырыптарды қамтиды. Олардың ішінде ерекше маңыздысы толықтырудың ұйымдастырушылық мәселелері, оларды сақтау және пайдалану, осылардың дұрыс

шешулуіне құжаттық дереккөздердің толыққанды негізін құру және осы саладағы теориялық және қолданбалы зерттеулерді дамыту байланысты. Мақалада осы маңызды мәселелер және оларды әртүрлі кезеңдерде шешу қарастырылады.

Түйін сөздер. тарихи дерек, киноқұжаттар, кинохроника, аудиовизуалды құжаттар, фильмдер, фотоқұжаттар, дыбыс құжаттар.

Введение

В современном обществе, где создается значительное количество аудиовизуальных материалов, они выполняют целый ряд взаимосвязанных функции информационно-пропагандистского, социального, познавательного, эстетического характера.

Сегодня трудно переоценить роль аудиовизуальных материалов в духовной жизни общества, его идеологическое и нравственно-эстетическое воздействие на массовую аудиторию.

Аудиовизуальные материалы, образующиеся в процессе деятельности общества и отдельных лиц, занимают все большее место в общем объеме архивных документов. Фиксирование информации посредством фотодокументирования, аудио и видеозаписи стало неотъемлемой частью деятельности органов государственной власти и управления, общественных организаций, физических лиц и др. Несомненно, аудиовизуальные материалы по своей научной и практической ценности не уступают документам на бумажной основе. Аудиовизуальные источники обладают своим собственным языком, своей особой системой передачи социальной информации, уникальными возможностями в образном отражении действительности.

Эти специфические свойства и качества аудиовизуальных материалов были взяты на вооружение советской властью, как только они пришли к власти. С установлением советской власти в Казахстане, кинохронике, как освещающей регулярно и оперативно планы властей и их реализацию, придаётся первостепенное значение. Советская власть отмечала первостепенную важность кино в системе искусств как средства агитации среди населения. По мнению новой власти, в распространении большевистской идеологии среди малограмотного населения Средней Азии и Казахстана, большую роль сыграет потенциал кино. Оно рассматривалось властями как мощный инструмент идеологического воздействия на массы.

Установки коммунистической партии и советского правительства о просвещении культурно-отсталых нацменьшинств и вовлечения его в социалистическое строительство с помощью агитационного кино осуществлялись при помощи выпуска кинохроники «Советский Казахстан». Понимание значения и ценности информации на новых носителях актуализируют проблемы их безопасного и бережного хранения. В соответствии с декретом СНК РСФСР «О передаче Центральному архиву РСФСР негативов фотоснимков и кинофильмов, имеющих историко-революционный интерес» от 4 февраля 1926 года все произведенные хроникально-документальные съемки объявлялись собственностью государства и подлежали передаче в государственное хранилище [1]. В 30-40-е годы специализированные архивы организуются практически во всех советских республиках. В Казахстане подобный архив был создан в 1943 году. Положение об архивном управлении РСФСР 1929 года включил кинофотофонодокументы в состав Государственного архивного фонда (ГАФ) страны. В нем также были предусмотрены важнейшие моменты для того времени и весьма актуальные в наши дни, связанные с государственным учетом этих документов, применительно к деятельности как государственных учреждений, так и частных лиц, а также с организацией работы по комплектованию ими специализированных архивов.

Актуализация проблемы связывается с отсутствием в казахстанском архивоведении исследований в области изучения истории и организации архивного дела, архивов. Национальный опыт изучения данной проблемы сводится к фрагментарным сведениям за определенный отрезок времени.

Обобщение и осмысление данной проблематики привело к выводу об ограничении этих публикации отдельными аспектами архивной практики. Круг проблем касательно интересующего нас аудиовизуального архива также не выходил за рамки методики архивоведческой работы с ними [2]. Между тем, в современном историческом пространстве содержательная ценность источников аудиовизуального происхождения остается практически нереализованной, несмотря на признание его как мощного информационного средства и информационного продукта.

Организация архива и его идеология

Проведение архивной реформы в республике и реализация её задач началась после издания декрета новой власти «О реорганизации и централизации архивного дела в РСФСР» от 1 июня 1918 года [3]. Несомненным позитивом явилось создание в 1921 году общеказахстанского хранилища документов – Центрального краевого архива, который начал целевую работу по концентрации документальных источников по истории нашей страны [4].

Интенсивный сбор фотодокументов (первоначально) в Казахстане начинается после выхода постановления ЦИК и СНК КАССР от 8 сентября 1928 года «О сдаче Казахскому Центральному архиву печатных и иллюстративных материалов, негативов фотоснимков и кинофильмов, имеющих историко-революционный интерес, а также архивов бывших ханов, султанов, активных деятелей и сторонников бывшего правительства Алаш-Орды и других архивных материалов» [5].

В документе предусматривалось сдача всеми учреждениями, предприятиями, организациями и частными лицами негативов кинофотодокументов, отражающие социально-политические явления и имеющие историко-информационный интерес. После выхода постановления в течение 1928-1929 годов в Центральный архив, где был предусмотрен подотдел подобных документов, поступило около 300 позитивов фотографии [6].

Согласно «Положению о Центральном архивном управлении КАССР» от 2 декабря 1930 года негативы (в случае утраты – заменяющие их позитивы) фотоснимков и кинофильмы за дореволюционный и советские периоды вошли в состав Государственного архивного фонда РСФСР [7].

Первоначально комплектованием и консервацией этих документов занимался Центральный архив Октябрьской революции КазССР. Однако архиву не удалось в реальных масштабах осуществить эту деятельность, так как вся архивная сфера в тот период занималась спасением и сбором документов на бумажных носителях.

Постановлением СНК Казахской ССР от 27 января 1943 года в г. Алма-Ате был организован Центральный государственный архив фонофотокинодокументов со штатом в количестве 8 человек [8]. Поводом для создания архива явилось принятие «Положения о Государственном архивном фонде СССР и сети государственных архивов СССР» от 29 марта 1941 года [9]. Помимо государственно-политического и идеологического контекста, создание подобного архива было связано с возрастанием интереса общества к истории, отраженного в аудиовизуальных источниках, сохранению и накоплению национального опыта социально-экономической и культурной практики.

Новый архив имел широкие задачи. Помимо поиска, сбора и консервации кинофотофонодокументов по истории республики, в объем его деятельности входили многоаспектное использование архивных документов. С момента организации архива ведущая роль в его деятельности стала принадлежать политике комплектования, для которого были характерны:

- стремление к получению как можно более полной информации о наличии и степени сохранности аудиовизуальной документации в производящих его учреждениях;
- попытки установить контрольно-наблюдательную систему за ведомственными архивами с наделением их соответствующими функциями;
- разработка и ведение централизованной регистрации и учета архивов, коллекции и других документальных собраний, содержащих аудиовизуальную документацию и имеющую историческую ценность.

Согласно Положению о нём Центральный республиканский архив являлся научно-исследовательским учреждением и подчинялся Отделу государственных архивов НКВД КазССР. Архив возглавлял начальник, назначаемый Наркоматом внутренних дел СССР по представлению аналогичной службы союзной республики. На него возлагались общее руководство над административной, финансово-хозяйственной, научно-технической деятельностью архива.

В состав архива входили кинофотофонодокументы, образовавшиеся в процессе деятельности различных учреждений и частных лиц, действующих на территории республики и имеющие политическую, историческую и культурную ценность. В архиве должны были сосредоточены: негативы и лавандовые копии (*промежуточная позитивная копия кинофильма. Промежуточный позитив предназначен для получения дубльнегативов, с которых производится тиражирование фильмокопий*) кинофильмов, киножурналов и других киносъёмок (немых и звуковых); оригиналы оптической и механической звукозаписей на плёнке; оригиналы фонографической, граммофонной и других звуковых записей на дисках и валиках; фото-негативы и позитивы, в том числе не допущенные к публикации или прокату. На архив возлагались профессиональные присущие задачи: комплектование аудиовизуальными документами, их учет, обеспечение сохранности, широкое использование в различных целях.

Организация архива сопровождалась без какой-либо материальной и финансовой поддержки со стороны властей. Архиву, имеющий республиканский (национальный) статус не было выделено помещение, оборудование, технические средства для нормального функционирования и эти проблемы длительное время остро стояли на повестке дня. Вместо предусмотренных четырёх отделов (фото, кино, фоно и административно-хозяйственные отделы) первоначально функционировал только один – фотоотдел.

Архив остро ощущал и отсутствие нормативно-методических документов, разработка которых было поручено Центральному государственному фотофонокиноархиву СССР. Это специализированное

архивохранилище общесоюзного масштаба являлся центром, чьи общие методические принципы и методы по работе с аудиовизуальными документами распространялись и на другие подобные архивы.

С момента организации, архив приступил к разработке целого ряда мер, направленных на накопление, сохранение и использование аудиовизуальных источников. Единственно функционировавший фотоотдел занялся выявлением наиболее актуальных на тот момент документов – сбором фотоматериалов о героях и участниках Великой Отечественной войны, для хранения которых было выделено место в Алма-Атинском областном архиве. В кратчайший срок сотрудниками архива (2 человека) удалось собрать материалы о героях войны: Панфилове, Момыш-улы, Поцелуеве-Снегине, Елокове и др.[10]. Одновременно архив занимался выявлением потенциальных источников комплектования, чьи материалы могли иметь ценность для общества. Уже в 1944 году от республиканских газет «Социалистік Қазақстан», «Казахстанская правда», КазТАГ, Казахского геологического управления, Казахского государственного университета и др., материалам которых угрожала гибель, были приняты фотодокументы в количестве 13273 единиц хранения [11].

В том же году в результате обследования было выявлено 25 учреждений, имеющих кинофотодокументы. Однако, из-за отсутствия практики бережного отношения к документальным материалам, большинство из них находились в хаотичном состоянии. Архивом также были выявлены значительные потери аудиовизуальных источников из-за беспорядочного и несистематизированного текущего хранения этих документов. Чаще всего, принимаемые на государственное хранение документы имели значительные дефекты, поэтому они проходили повторную дополнительную лабораторную обработку (вторичное фиксирование, промывка и т.д.).

Архив в эти годы занимался не только выявлением источников комплектования, приёмом от них фотодокументов, их научно-технической обработкой, организацией ведомственных фотоархивов. Приоритетным направлением его деятельности был определён сбор документов, относящихся к предшествующему периоду истории нашей страны. Документы стали поступать от частных лиц, областных музеев, которые подвергались дополнительной обработке (изготавливались с них дубль-негативы, так как они чаще поступали в виде позитивов). Архивом также производились репродукционные работы с уникальных картин, портретов, фотографии, текстовых документов. В централизованном порядке должны были храниться и фотоматериалы, накопленные в областных государственных архивах. Однако республиканскому архиву так и не удалось наладить централизованный учет аудиовизуальных источников, хранящихся в архивах различных уровней, библиотеках, музеях, личных коллекциях.

Несмотря на организационные трудности, архив с момента своей деятельности начинает активное использование собранных материалов. Так, уже в 1943 году для экспозиции Центральному государственному музею КазССР на темы: «Казахстан - фронту», «Казахстанцы на фронтах Отечественной войны» было выдано 40 фотоснимков, освещающих сдачу хлеба, облигации и других ценностей в фонд обороны, вручение переходящего Красного Знамени передовым хозяйствам и др.[12].

Стремление архива как можно полнее охватить специфические исторические источники наталкивалось на отсутствие должной материальной базы. К 1950 году архив был размещен в полуподвальном помещении в здании Архивного управления МВД КазССР и занимал две комнаты: одну комнату с площадью 7 кв.м. занимала фотолаборатория, вторая – с площадью 21 кв.м. была приспособлена под рабочее место сотрудников (6 человек) архива и хранилище фотодокументов. Водопровод и канализация отсутствовали, помещения обогревались печным отоплением. Постоянной проблемой для фотолаборатории оставалось наличие фотохимикалиев и плёнки [13].

Тем не менее, сконцентрированные в архиве к этому времени фото источники обладали определённой репрезентативностью. Наибольшая часть фотодокументов освещала деятельность органов власти и управления, другая часть охватывала развитие промышленности, сельского хозяйства, транспорта в республике. Группа фотодокументов, превалирующая в количественном отношении и объединенная на тему: «Культура в Советском Казахстане» отражала состояние народного образования, просветительской, научно-исследовательской работ, литературы и искусства, здравоохранения, социального обеспечения, физкультуры и спорта и др.

В особую группу были выделены фотоматериалы, освещающие период Великой Отечественной войны.

Постоянная работа по выявлению новых источников комплектования, попытки создания ведомственных фотоархивов, контроль над их деятельностью со стороны архива, урегулирование взаимоотношении с потенциальными создателями фото продукции, в дальнейшем определили поступление большего массива фотодокументов (в подавляющем большинстве относящихся к советскому периоду) в архив по сравнению с другими видами аудиовизуальных материалов. Из-за плохой и неполной сохранности материалов на постоянное хранение отбирались почти все уцелевшие источники без проведения какой-либо

экспертизы ценности документов. В последующем это приводило к дополнительным видам работы и затратам времени по выявлению малоценных и дублетных документов.

Позитивно на деятельность архива оказало разработка классификатора по фотодокументам, который явился основным методическим пособием при систематизации источников по тематико-отраслевому признаку. Этим были заложены основы для создания системы научного описания и учета документов, подготовки информационно-справочных средств для более активного использования архивных фотоматериалов. Классификатор создавался на основе имеющегося и предполагаемого к поступлению документов по содержанию и постоянно пополнялся новыми подразделами в зависимости от тематических поступлении.

С момента организации архива в сфере его интересов оставался приём на государственное хранение и кинодокументов. Однако из-за отсутствия помещения и специальных оборудований архиву удалось лишь провести обследование состояния хроникально-документальных фильмов в студии Алма-Атинской кинохроники, единственном источнике комплектования, создающей кинодокументы. Выяснилось, что в студии отсутствует элементарный учёт находящихся в хаотическом состоянии кинодокументов, а негативы фильмов после окончания съёмок отправляются в Управление кинофикации СССР [14]. Большинство негативов, которые должны были передаваться на государственное хранение, имели механические повреждения (царапины на глянце и эмульсии, надколы по перфорации, потертые концы).

К 1948 году архивом были взяты на учёт: киножурналы в негативе – 307, киножурналы и очерки в позитиве – 385, очерки в негативе – 50, художественные фильмы в негативе – 20 (последние не принимаются в архив) [15]. Поскольку у архива не имелись площадей для хранения кинодокументов, то им было арендовано подвальное помещение площадью 18 кв.м. в самом здании киностудии, которое лишь приблизительно отвечало минимальным требованиям долговременной консервации документов.

О неудовлетворительной деятельности архива в эти годы отмечается в письме Главного архивного управления (ГАУ) МВД СССР Архивному управлению МВД КазССР от 30 декабря 1952 года. В нем, в частности констатировалось, что фотодокументы, хранящиеся в архиве представлены не только в позитивном виде, но и значительная часть их не представляет научно-исторической ценности. Кроме того, у главного архивного органа страны были претензии по поводу низкой материально-технической базы архива. Республиканский архивный орган должен был в кратчайший срок провести обследование учреждений, производящих или создающих кинофотофонодокументы и принимать от них с учетом ценностных качеств документы без прогрессирующих дефектов и повреждений. Актуальной задачей для местного специализированного архива, ГАУ СССР определил срочное комплектование кинодокументами [16]. Эта установка вышестоящего органа зависела, прежде всего, от наличия помещения, которая отвечала бы требуемым стандартам.

Проблемы строительства специального фильмохранилища были разрешены после неоднократных обращений к Министерствам кинематографии СССР и КазССР в начале 50-х годов, который в последующем арендовался Архивным управлением МВД КазССР для хранения и приёма кинодокументов. Вновь отстроенное хранилище не отвечало предусмотренным требованиям, так как весьма проблематичной оставалось поддержка температурно-влажностного режима, необходимых для пленочных носителей и угроза их порчи и утери оставалось постоянной. Тем не менее, выполняя указания вышестоящих органов, архив в 1953 году впервые принял на хранение 190 ед.хр. киножурналов 14 ед.хр. киноочерков [17].

Отсутствие нормальных условий хранения влияло в целом на политику комплектования архива кинодокументами. Несмотря на установку высших архивных учреждений о приёме на государственное хранение всех выпускаемых на республиканский экран полнометражных и короткометражных хроникально-документальных фильмов, киножурналов, съёмок отдельных сюжетов, в том числе и кинодокументов, не законченных по разным причинам и не допущенных к использованию, приём документов носил стихийный и случайный характер [18]. Сроки передачи кинодокументов в архивохранилище нарушались, и чаще всего попадали туда с изъятыми сюжетами киножурналов, с механическими повреждениями, отсутствующими монтажными листами, разрешительных удостоверений, позитивных копий. Киностудией не были выявлены кинодокументы по истории Казахстана за ранние годы. Многие сюжеты оставались у создателей фильмов, другая часть, использованная для союзной кинохроники – в Центре.

Нельзя сказать о полном безразличии и бездействии учреждений, создающих аудиовизуальные материалы, которые наравне с государственным архивом несли ответственность за сохранность уникальных документов по истории существующего общества. Позиция Алма-Атинской киностудии по отношению к ретроспективным документальным источникам определилась в его приказе от 21 февраля 1956 года, согласно которому в архив кинодокументы должны были сдаваться в полном комплекте, который включал в себя: негатив и позитив изображения, негатив фонограммы, промежуточный позитив, паспорт о техническом состоянии, монтажный лист (покадровое описание кинодокумента) [19].

К моменту реорганизации центральных государственных архивов Казахстана, в аудиовизуальном хранилище находились 34317 ед.хр. фотодокументов, 689 ед.хр. кинодокументов [20]. Несмотря на увеличивающее количество фотодокументов, рост их в 50-е годы остается стабильным, так как в ходе экспертизы ценности документов, многие из них подвергались уничтожению как повторяющиеся и малоценные. Наряду со сбором, обработкой, консервацией и использованием аудиовизуальных источников, в этот период ставится и проблема целенаправленной и избирательной сохранности ретроспективной информации.

Штат архива сократился до четырех человек, с которыми постоянно проводились занятия по фото - и киноделу. Архив размещался в двух местах: киноотдел находился в здании Алма-Атинской киностудии и занимал два отсека, а фотоотдел – две комнаты в полуподвальном помещений в здании Архивного управления МВД КазССР. Занимаемые помещения не обеспечивали длительное хранение документов, поскольку в хранилищах не удавалось поддерживать допустимые границы климатических параметров воздуха. Рабочие места сотрудников также были далеки от минимальных санитарно-гигиенических требований.

Распоряжением Совета Министров Казахской ССР от 12 октября 1957 года существующие к этому времени республиканские архивы: Центральный государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства КазССР, Центральный государственный исторический архив КазССР, Центральный государственный архив фонофотокинодокументов КазССР были объединены в единый Центральный государственный архив республики [21].

Архив на службе у государства

Архив фонофотокинодокументов вошёл в состав ЦГА КазССР на правах отдела и, несмотря на утрату самостоятельного статуса, в 60-70 годы наблюдается некоторое усиление внимания к аудиовизуальным документам как к историческим источникам. В этот период оформляется теория и методика работы с аудиовизуальной документацией, совершенствуются правовые основы, регулирующие вопросы её сохранения ведомственными архивами и поступления на постоянное хранение в республиканское архивохранилище.

Как и прежде, отдел кинофотофонодокументов занимается проблемами пополнения своего состава и активизацией использования документальных источников. Стремясь расширить состав источников комплектования, отдел проводит совещания с фондообразователями о значении аудиовизуальных источников и своевременной их сдаче на государственное хранение, налаживает контакты с центральными архивами СССР (ЦГИА СССР, ЦГА КФД СССР), областными хранилищами с целью передачи документов, относящихся к истории страны. Изготавливаются репродукционные негативы фотодокументов с печатных изданий начала века, через средства массовой информации население извещается о покупке у него ценных и редких фотодокументов. Стал осуществляться приём на государственное хранение любительских фильмов, завоевавшие призовые места на всесоюзных и республиканских фестивалях и конкурсах.

С 1959 года в архив на хранение стали поступать фонодокументы на магнитных носителях. Комплектование архива этими видами документов столкнулось на обычное непонимание ценностей источников со стороны основных фондообразователей: республиканских радиокомитета и телестудии, которые из-за недостатка магнитофонных лент прибегали к размагничиванию (стиранию) использованных лент, содержащих ценные и уникальные звукозаписи. Архив в свою очередь не мог осуществить перезапись документов и создать страховой фонд, требующих финансовые затраты.

Объединение архивов не разрешило многочисленный круг проблем, и, прежде всего материально-технического плана. Элементарное отсутствие картотечных шкафов для размещения фотодокументов, плёнок для контратипирования кинодокументов с исчезающим изображением, нарушение технологии хранения документов оставались постоянными проблемами.

6 января 1964 года правительством республики принимается очередной документ «О дальнейшем улучшении архивного дела в Казахской ССР» [22]. В правительственном акте, наряду с другими видами документов, впервые обращалось внимание на аудиовизуальные источники. Констатируя низкий уровень архивной сферы страны, Совет Министров республики предусматривает ряд мер для его улучшения (в духе времени: обязать, обеспечить, закончить и т.д.), в том числе и ускорение строительства здания для центрального архивохранилища.

Вряд ли возможно было осуществить предусмотренные мероприятия без финансовых вливаний в отрасль и правовых норм, регулирующих отношения в области хранения аудиовизуальной документации. По крайней мере, поручение правительства о разработке в 1963-1965 годы и осуществлении мероприятий по упорядочению хранения кинодокументов и звукозаписей, образующихся в деятельности учреждений и организации радиовещания, телевидения и кино остался так и не реализованным. Выполнение множества

пунктов, предусмотренных в постановлении и направленных на совершенствование архивной отрасли, рассматриваются правительством вновь 11 января 1966 года [23].

Обратимся к данным годового отчёта кинофотофоноотдела архива за 1966 год и проследим насколько успешно архив смог внедрить поставленные задачи. «… Вопрос хранения фотофонодокументов в архиве до сих пор не разрешён. Хранятся фотодокументы в проходном коридоре. …Фонодокументы хранятся в рабочей комнате, где среднегодовая температура достигает + 25 и отрицательно сказывается на плёнке. Плёнкохранилище архива заполнено на 100%. …Смотр учреждений, имеющих кинофотофонодокументы показал, что… во всех редакциях газет и журналов фототеки отсутствуют, они являются собственностью фотокорреспондентов и малодоступны для архива…. Работа по созданию страхового фонда сократилась на 50% из-за отсутствия плёнки ...»[24].

Спустя десятилетие правительство республики в постановлении «О состоянии и мерах улучшения архивного дела в республике» от 28 марта 1974 года констатирует о серьёзных недостатках хранения ретроспективных источников в Центральном архиве, обращая внимание на угрозу порчи уникальных кинолент, значительная часть которых уже пришла в негодность [25]. Несколько пунктов постановления содержали конструктивные предложения о разработке Инструкции о порядке и сроках отбора и передачи на хранение в государственные архивы кинофильмов, фотографий и звукозаписей, производстве матрицирования записей голосов (выступлений, бесед, интервью) выдающихся политических, государственных, общественных деятелей, представителей науки, литературы и искусства. Последний пункт документа из-за отсутствия материальной и финансовой поддержки со стороны государства, стал реализовываться лишь в конце 90-х годов.

Правительственным постановлением от 7 февраля 1974 года было принято предложение Главного архивного управления при Совете Министров Казахской ССР об организации Центрального государственного архива кинофотодокументов и звукозаписей Казахской ССР [26]. Вновь созданный архив занял часть здания Центрального архива республики (современное здание по пр. Абая, 39), где ранее размещались Институт истории партии при ЦК КП Казахстана и Алма-Атинский облпартархив. Ему было предоставлено 6 рабочих кабинетов, кинопросмотровый зал на 180 мест, помещение для совместного хранения фотонегативов, магнитных звукозаписей, грампластинок, кинодокументов на негорючей основе и подземное хранилище из семи боксов для хранения кинодокументов на горючей основе [27].

Архив стал осуществлять свою деятельность в составе трёх отделов по видам источников, однако вскоре по рекомендации Главного архивного управления СССР, стремившейся установить единообразие в работе архивов, структура его была изменена по функциональному признаку. В соответствии с предложенной схемой, в архиве стали функционировать отделы: ведомственных архивов; комплектования и экспертизы; информационно-поисковых систем и научного использования; обеспечения сохранности и учёта фондов.

Штат архива был определен в 16 человек, из которых 12 – имели высшее образование, незаконченное высшее – два, среднее – два человека. Окончивших специальное образование (Московский государственный историко-архивный институт) числилось два человека [28]. Основные направления работы архива остались неизменными, но после обособления специализированного хранилища в его деятельности происходят и изменения принципиального характера. Усиливается внимание к научно-исследовательской и методической работе. Архив принимает участие в научных программах ВНИИДАД, ЦГАКФД СССР, ЦГАЗ СССР по проблемам комплектования, экспертизы ценности, учета документов. Кроме того, архив на основе общесоюзных типовых правил и указаний составляет комплекс методических разработок по отдельным видам работы (инструкции по составлению монтажных листов к кинодокументам, по выявлению и учету особо ценных документов, по созданию каталогов и др.).

Разработка методических аспектов комплекса проблем, связанных с аудиовизуальными материалами и их внедрение в практику деятельности, в целом повлияли на правильную организацию их хранения в учреждениях и превратили архив в координационный и методический республиканский центр по работе с этими видами документов.

Смещается акцент с традиционных видов работы на освоение новых. В 70-80-е годы архив, в целях обеспечения сохранности культурного достояния нации, начинает масштабные работы по перекопированию кинофотодокументов с горючей основы на менее горючую (с нитроосновы на триацетатную). Попутно начинаются работы по созданию страхового фонда на особо ценные документы. Однако, отсутствие собственной базы по проведению этих работ (работы проводились в Госфильмофонде СССР, «Узбекфильме», «Киргизфильме»), перебои с финансированием, а затем и инфляционные процессы в экономике растянули завершение этих работ на многие десятилетия.

Наряду с постоянно проводимыми реставрационно-профилактическими обработками всех видов документов и осуществлением контроля за их техническим состоянием, архив приоритетной задачей считал

обеспечение потребностей общества в ретроспективной информации. Оптимальное решение этой задачи связывалось с качественным составлением информационно-поисковых средств. В архиве действовали несколько видов каталогов (систематический, именной, авторский, фильмовой и др.), назначение которых состояло в оперативном поиске углубленной информации по определенным темам, явлениям, лицам и т.д. Проводимые масштабные работы по усовершенствованию каталогов в соответствии со «Схемой единой классификации документов Государственного архивного фонда СССР» зависели не только от постоянных контактов с создателями кинофотофонопродукции, но, и, от технического оснащения архива. Так, намеченная программа по созданию поисковых систем наталкивалась на отсутствие звукомонтажных столов, магнитофонов модернизированной конструкции и других необходимых технических средств.

Наиболее болевой проблемой выдвигалась форма взаимоотношений с действующими учреждениями и выработка механизма регулярного поступления от них документов, вышедших из активного обращения. Архив постоянно сталкивался на отсутствие желаний передать ретроспективные комплексы документов на государственное хранение и создание режимных условий их сохранности. Поэтому актуальными считались задачи организации ведомственных кинофотофонотек с приемлемыми условиями хранения, которые должны были связаны с действенными мерами со стороны правительства.

Конкретные фактические данные свидетельствуют о нерешенности, остроте и постоянстве данной проблемы. Паспортизация кинофотофонотек к началу 1979 года выявила состоящих на учете в архиве 20 постоянных и 49 возможных источников комплектования кинофотофонодокументами. Фильмотеки основных источников комплектования – киностудии «Казахфильм» и телестудии «Казахтелефильм», хотя и были укомплектованы соответствующими штатными работниками, однако, размещались либо в сыром, пораженными грибками, либо в жарком, непроветриваемом помещениях, что категорически противоречило технологии хранения пленочных носителей. Возможные источники комплектования кинодокументами и вовсе не имели специальных помещений для хранения. Такую же картину представляли и фонотеки, причем, в республиканском радиотелецентре числились звукозаписи на магнитной ленте, не переданные в центральный аудиовизуальный архив с 50-х годов [29].

В 80-годы из-за интенсивного использования общественностью кинодокументов, хранящихся в архиве, завершается работа по составлению аннотированного каталога на кинодокументы, в ходе которой в других архивах СССР выявляются первые съёмки, относящиеся к истории Казахстана. Кинофонд 20-30-х годов прошлого столетия до сих пор остается неполным. Сегодня, в рамках программы по выявлению аудиовизуальных источников по истории Казахстана, ведется целенаправленная работа в российских специализированных хранилищах, где больше всего отложились подобные документы.

Использование документов, в основном кинофотоисточников по-прежнему остаётся приоритетным направлением в деятельности архива. Архивисты в тесном контакте сотрудничают с кинодокументалистами, к ретроспективной информации обращаются и другие представители творческой сферы: театральные критики, художники, скульпторы и др. Использование документов имело определённую направленность. Источники пропагандировали существующую общественную идеологию, открытость и информативность хранящихся документов, доступ внешних исследователей к источникам.

Архив с целью привлечения потенциальных потребителей информации осваивал и новые для себя формы использования документов как, инициативное информирование, организация встреч с общественностью, которые пропагандировали информативность аудиовизуальных источников. Как правило, интенсивность использования аудиовизуальных источников приходилось на юбилейные даты в жизни общества. Так, за 1976-1980 годы активное использование кинофотодокументов связывалось с 60-летиями Октябрьской революции, Казахской ССР и Компартии Казахстана, 25-летием освоения целины, когда практически все общество было вовлечено в празднование этих значимых дат. Широкая экспозиция фотодокументов, использование архивной кинохроники для освещения прошлых событий, безусловно, оказывали не только эмоциональное восприятие, но и прививали чувство ответственности общества к историческим источникам.

Духовные запросы общества тесно связывались с процессом пополнения архива наиболее ценными документами. Из года в год увеличивался объём принимаемых в архив кинофотофонодокументов. Так, если на 01.01.79 года в архиве хранились 18857 ед.хр. кинодокументов за 1925-1977 годы, 93410 ед.хр. фотодокументов за 1857-1978 годы, 4462 ед.хр. звукозаписей за 1925-1978 годы, то на 01.01.91 года объём документов составили соответственно: 27682 ед.хр. кинодокументов, 126208 ед.хр. фотодокументов, 8573 ед.хр. фонодокументов [30].

Несмотря на очевидные успехи в своей деятельности, вряд ли функционирование архива было достаточно отлаженной и урегулированной. Низкий статус архивов в обществе, игнорирование его роли как хранителей информационного потенциала, культурных ценностей страны и соответственное правовое и финансовое обеспечение со стороны государства влияли на состояние этой отрасли. Перед архивом по-

прежнему остро стояли проблемы нехватки площадей и оборудования архивохранилищ (звукомонтажные, фильмопроверочные столы и др). Кинодокументы, фотоальбомы, грампластинки, магнитные звукозаписи, негативы фотодокументов, страховые копии документов продолжали хранится в одном помещении, что противоречило нормам раздельного хранения отдельных видов документов. Степень загруженности двух хранилищ площадью 340 кв.м. к 1991 году составило 110% [31]. В хранилищах в зависимости от времени года не удавалось обеспечить температурно-влажностный режим, что приводило к нарушению физико-химических и электроакустических свойств аудиовизуальных источников.

Техническая оснащенность архива была столь низка, что потребителям информации выдавались, как правило, оригиналы документов. Проблемы матрицирования записей голосов выдающихся деятелей общества, предусмотренных в постановлении правительства 1974 года, так и не были реализованы. К 1985 году такие средства обеспечения длительной сохранности документов, как звукомонтажные, фильмопроверочные столы для проверки технического состояния аудиовизуальных документов, магнитофоны для прослушивания магнитной пленки, дефектоскопы для определения повреждений, прошли все мыслимые сроки эксплуатации и срочно нуждались в замене. Другие технические средства (усилители для подачи усиления звука, магнитофоны, микшерские пульты и др.), как бывшие в употреблении и устаревшие, казахстанский архив получал из общесоюзных хранилищ [32].

Несовершенство архивной правовой базы порождали сложности во взаимоотношениях фондодержателей с архивом и влияли на его комплектование ценными для общества документами. Фотокорреспонденты по-прежнему являлись полными владельцами редакционных фототек, а создание фотохранилищ при республиканских периодических изданиях оставалось весьма проблематичным. Ограниченным оставалось и пополнение кинофонда архива. Как правило, комплектование осуществлялось только фильмами и журналами, разрешёнными к демонстрации. Образовавшиеся в процессе подготовки фильмов их варианты, дубли сюжетов, фотографии, звукозаписи, а также кинолетописные материалы кино- и телестудии на государственное хранение не сдавались.

Отсутствие необходимых нормативных документов ограничивал доступ архива и к рабочей фонотеке единственного источника пополнения, к так называемому «золотому фонду» звукозаписей и микрофонным папкам Республиканского радиотелецентра. Проверка системы Гостелерадио КазССР выявила вопиющие факты размагничивания ценных звукозаписей для общества. При этом стереофонотека и видеотека не только хранились с нарушениями режима их сохранности, но и к ним разрешался свободный доступ всех желающих. Это естественным образом приводило к сужению гарантии сохранности ценных и уникальных звукозаписей, видеофильмов, телепередач.

Работа с аудиовизуальным наследием страны наталкивалось на отсутствие отраслевых стандартов по правилам хранения и методов физико-химической сохранности кино-, фоно-, видеодокументов, разработка которых оставалась в полномочии общесоюзных архивов и учреждений. Ошибочные, не апробированные на практике их рекомендации по работе с кинофотофонодокументацией, приводили к необоснованным затратам организационного и финансового характера. Так, работа по созданию страхового фонда на особо ценные документы, начатая еще в 50-е годы, из-за таких причин, была полностью переделана в связи с выходом новой инструкции 1983 года. Об организационном несовершенстве свидетельствует и такой факт, когда в соответствии с типовой структурой, рекомендованной Главархивом СССР, такие важнейшие и взаимосвязанные участки работы как организация научно-справочного аппарата и учет, были рассредоточены в двух разных функциональных отделах архива.

На стабильность деятельности архива влияли также недостатки в организации и планировании работы. Различные указания Главархивов СССР и КазССР порождали увеличение планово-отчётной документации и вносили сложность и путаницу в работе. Осложняли организацию работы не предусмотренные планом выполнение различных указаний Главархива КазССР. К тому же являясь соисполнителем научно-исследовательской программы ВНИИДАД, республиканский архив был выбран в качестве экспериментальной базы для внедрения новых форм учёта, осуществление которого повлекло за собой огромные трудозатраты. В течение длительного времени архив занимался переводом устоявшихся форм учёта документов на новые - описи, которые зарекомендовали себя как универсальные по отношению к традиционным (письменным) документам. Лишь по истечении пяти лет в результате острых дискуссии специалистов на страницах архивоведческого издания «Советские архивы» и в связи с подготовкой «Основных правил работы с кинофотофонодокументами и видеофонограммами в ведомственных архивах» (1989 г.) идеи перевода учёта и хранения аудиовизуальных документов по описям и коллекциям были признаны неприемлемыми [33].

В многочисленных справках о проверке работы специализированного архива Главным архивным управлением КазССР неоднократно указывались недостатки в его деятельности по комплектованию архива, использованию аудиовизуальных источников потенциальными потребителями, совершенствованию

информационно-поисковых средств. Однако, складывалась парадоксальная ситуация, когда вышестоящий архивный орган обвинял руководство архива в отсутствии помещения, пригодного для хранения документов на пленочных носителях или же в низкой технической оснащенности архива, так как подобное решение вопросов оставалось полной компетенции вышестоящего органа.

Годами не разрешенные комплекс проблем организационного, правового, финансового характеров привели к кризисной ситуации и вылились в открытый конфликт с Главным архивным управлением КазССР. На общем собрании трудового коллектива архива от 10 января 1990 года были поставлены под сомнение его способность руководства и координации работы архивной сферы республики. Архивисты не ограничивались социально-экономическими улучшениями условий труда и требовали осуществления кардинальной реформы в своей области [34].

Так завершилось функционирование архива как структуры, в деятельности которого отразились принципы и механизмы управления существовавшей политической системы.

Заключение

Центральное место в системе архивной сферы страны занимают государственные архивы, которые рассматриваются как одни из ведущих звеньев культурно-просветительских учреждений государства и как особо ценный объект культурного достояния народов Казахстана. Среди национальных архивохранилищ особое место принадлежит Центральному государственному архиву кинофотодокументов и звукозаписей. Хранящиеся здесь аудиовизуальные материалы предоставили нам новые средства культурного самовыражения, а также новые методы созидания и доступа к знаниям.

История архивного строительства, история отдельных архивов до сих пор не получила достаточно полного освещения в казахстанской и зарубежной историографии. Поэтому в статье нашли отражение не только профессиональные архивоведческие вопросы, но и проблема взаимоотношений власти, общества и архивов, которые включает в себя множество аспектов, требующих рассмотрения. Во-первых, это государственная политика архивного строительства в республике; во-вторых, развитие отдельных направлений деятельности архива; в-третьих, роль архива в формировании социальной памяти. В трактовке основных функций государственного архива обращено внимание на его социальную функцию, которая, прежде всего, заключалась в обеспечении общества ретроспективной документальной информацией.

Что касается функционирования архива как государственной структуры, то она строилась на принципах, заложенных декретом Совета Народных Комиссаров РСФСР от 1 июня 1918 года. Декрет рассматривался как правовая основа реформирования архивного дела в дальнейшем для всей советской страны. В декрете были выдвинуты основные принципы деятельности архивной сферы – объединение разнообразных комплексов архивных материалов в Единый государственный архивный фонд и централизованное управление ими. Этим выражалась общая тенденция к универсализации принципов руководства процессами комплектования, хранения и использования архивными материалами.

Архивы союзных республик в вопросах организации архивной сферы следовали опыту РСФСР. Принятые в 30-40-е гг. XX в. правительственные постановления об архивном строительстве, и о создании специализированных государственных архивов (архивы кинофотофонодокументов во всех республиках) привели еще к большей централизации управления архивной отраслью, особенно после передачи ранее самостоятельного архивного ведомства в систему НКВД СССР.

Разработками теоретических и методических проблем архивоведения занимался ВНИИДАД. Такие виды работ, как собирание документов в архивы, оценка, классификация, описание, использование и хранение архивных дел, проводились согласно предписаниям Центральных государственных архивов кинофотодокументов, звукозаписей СССР. Структура и штат архива строилась в соответствии со схемой аналогичных архивов и согласовывались с вышестоящими архивными органами. Следует отметить, что специалисты для архивов в эти годы готовились в Московском государственном историко-архивном институте. Технические возможности архива также зависели от вышестоящих органов.

Архив являясь составной частью государственного управления, а с другой – особым социальным институтом способствовал решению идеологических задач существующей государственной системы.

С обретением самостоятельного и независимого статуса республикой деятельность архива стала строиться на принципиально новых основах. Социально-политические и экономические факторы начала 90-х годов определили новую правовую базу функционирования архивов.

Изучение, анализ и обобщение имеющегося практического опыта на уровне архивов, архивного дела в целом, остаются актуальной задачей современности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Основные декреты и постановления советского правительства по архивному делу 1918-1982 гг. - С. 24-27.

2. Сеитова А.Ф. О работе ЦГА КФДЗ РК // Архивы Казахстана. – 1997. - № 2(14). - С. 11-16;. Она же, Средства и способы защиты кинодокументов от биологических повреждений (из опыта работы ЦГА КФДЗ РК) // Архивы Казахстана. – 1999. - № 1(18). - С. 28-35; Она же, Вопросы обеспечения сохранности аудиовизуальных документов и комплектование ими государственных архивов на основе нормативно-правовых актов по архивному делу // Архивы Казахстана. – 2002. - № 3(29). - С. 63-66.

3. Основные декреты и постановления советского правительства по архивному делу 1918-1982 гг. - С. 32.

4. Архивное строительство в Казахской ССР (1918-1980 гг.)/ Сб. законодательных и руководящих документов. - Алма-Ата, 1980. – с. 41.

5. Архивное строительство в Казахской ССР (1918-1980 гг.)/ Сб. законодательных и руководящих документов. - Алма-Ата, 1980. – с. 61.

6. Центральный государственный архив КазССР (далее ЦГА КазССР), ф.544, оп. 1, д. 282, л. 15.

7. Архивное строительство в Казахской ССР … с. 73.

8. Архивное строительство в Казахской ССР … с. 119.

9. Основные декреты и постановления советского правительства по архивному делу 1918-1982 гг. - С. 64.

10. Центральный государственный архив КазССР (далее ЦГА КазССР), ф.544, оп. 1, д. 294, л. 5.

11. Центральный государственный архив кинофотодокументов и звукозаписей (далее ЦГА КФДЗ) КазССР, ф. 1979, оп. 1, д. 4а, л. 1.

12. Там же, д. 1, л. 2-3.

13. Там же, д. 25, л. 3-4.

14. Там же, д. 1, л. 1.

15. Там же, д. 14, л. 5.

16. Там же, д. 59, л. 18.

17. Там же, д. 67, л. 7-8.

18. Архивное строительство в Казахской ССР … с. 136.

19. ЦГА КФДЗ КазССР, ф. 1979, оп. 1, д. 57, л. 1-3.

20. ЦГА КазССР, ф. 1145, оп. 1, д. 246, л. 1-2.

21. Архивное строительство в Казахской ССР … с. 136.

22. Там же, с. 179.

23. ЦГА КФДЗ КазССР, ф. 1979, оп. 1, д. 134, л. 2.

24. Там же, д. 238, л. 19об.

25. Архивное строительство в Казахской ССР … с. 181.

26. Там же, с. 179.

27. ЦГА КФДЗ КазССР, ф. 1979, оп. 1, д. 147, л. 1.

28. Там же, д. 125, л. 15.

29. Там же, д. 144, лл. 3-15.

30. Там же, д. 245, лл. 5-8.

31. Там же, д. 252, л. 4.

32. Там же, д. 206. л. 15-18.

33. Кобелькова Л.А., Магидов В.М. О классификации и фондировании кинофотофонодокументов и видеофонограмм ГАФ СССР // Советские архивы. - 1989.- № 1.- С. 16-20; Баталин В.Н., Крюкова Л.Н. Об организации КФФД и видеофонограмм в госархивах // Советские архивы. - 1989.- № 1.- С. 20-28.

34. ЦГА КФДЗ КазССР, ф. 1979, оп. 1, д. 235, лл. 2-3.

Смаханова Жанар Сатылғанқызы
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

С. АСФЕНДИАРОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ҚЫТАЙ ДЕРЕКТЕРІ

Аңдатпа. Ұлан-байтақ Еуразия даласында болған және бола беретін күрделі тарихи үрдістерді дұрыс түсіну үшін халықтардың ежелгіден бүгінгі күнге дейінгі тарихи-мәдени байланыстарын жете зерттеу маңызды. Мұның өзі жаңа алуан түрлі деректерді ғылыми айналымға енгізуді талап етеді. Мақалада сондай деректерді айналымға енгізген халықтың жоғын жоқтап, болашағына бағдар іздеген алаш зиялысы Санжар Асфендиаровтың өнегелі өмірі мен ұрпақ санасын сәулелендіру жолында қалдырған еңбектері туралы сөз болады. Қазақ халқының тарихын айғақтайтын қытай деректерінің Асфендиаров еңбектерінде көрініс табуы да айтылады. Аталған мақалада С. Асфендиаровқа қатысты зерттеудің кейбір мәселелерін О. Қоңыратбаев, Қ.Құсайынұлы, Н. Мұқаметханұлы және т.б. отандық зерттеушілердің еңбектерін негізге алған.

Түйін сөздер. дерек, қытай деректері, Қазақстан тарихы, С. Асфендиаров, тарих, тарихи еңбек.

Смаханова Жанар Сатылгановна
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

КИТАЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ТРУДАХ С. АСФЕНДИАРОВА

Аннотация. Изучение исторических и культурных отношений народов с древнейших времен до сегодняшнего дня очень важно, чтобы правильно понять сложные исторические процессы в степях Евразии. Это требует включения в научный оборот множество новых источников. В статье говорится о жизни и трудах Санжара Асфендиярова, а также о китайских источниках в его трудах. В статье рассматриваются труды исследователей, которые изучали С. Асфендиарова, такие как О. Коныратбаев, К. Кусайынов, Н. Мухаметханулы и других отечественных исследователей.

Ключевые слова. источник, китайские источники, история Казахстана, С. Асфендиаров, история, исторический труд.

Smakhanova Zhanar
L.N. Gumilyov Eurasia National University, Astana, Kazakhstan

CHINESE SOURCES ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN IN THE WORKS OF S. ASFENDIARYOV

Abstract. Studying the historical and cultural relations of peoples from ancient times to the present day is very important for correct understanding of complex historical processes in the Eurasian steppes. This requires the inclusion of many new sources in the scientific circulation. The article deals with the life and work of Sanjar Asfendiyarov and Chinese sources in his works. The article deals with the works of researchers who studied S. Asfendiarov, such as O. Konyratbaev, K. Kussayinov, N. Mukhametkhanuly and other domestic researchers.

Key words. source, Chinese sources, history of Kazakhstan, S. Asfendiarov, history, historical work.

Кіріспе

Адамзаттың тарихи зердесі уақыт өткен сайын, ғасырлар белесінен асқан сайын ұмыт қалатыны немесе аңызға айналып көптеген өзгерістерге ұшырайтыны белгілі. Өзгерістерге ұшырауына әлеуметтік, саяси, тұрмыстық жағдайлар міндетті түрде әсер ететіні сөзсіз. Осылайша тарихи шындыққа көлеңкелер түседі. Ал сол тарихи шындығымызды ұрпақтан ұрпаққа көлеңкесіз жеткізу – тарихшы ғалымның міндеті дейтін болсақ, сол міндетті абыроймен атқарып шығу үшін тарихшының деректанушылық та білім-біліктілігі үлкен рөл атқарады. Себебі, тарих алуан түрлі деректердің негізінде ғана жазылмақ. Ұрпаққа барынша шынайы тарихын ұсынбақ болған қазақ қоғамының қайталанбас қайраткерлері, жарқын тұлғалары ұлт зиялылары да қазақ тарихын жазу барысында түрлі деректерді пайдаланды. Ұлттың рухани қазынасына айналып отырған зиялыларымыздың еңбектері сонысымен де құнын жоймақ емес. Осы тұрғыда алғанда

қазақ тарихына қатысты маңызы зор еңбектерді дүниеге әкелген ғалымдардың бірі қазақ халқының біртуар азаматы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Санжар Асфендиаровтың еңбектеріндегі [1] қазақ тарихына қатысты қытай деректерінің құндылығы мысал бола алады.

Санжар Сейітжафарұлы Асфендиаров (1889-1938 жж.) Ташкент қаласында дүниеге келген. Сауатын үй жағдайында ашқандықтан, оқуға еш кедергісіз қабылданған Санжар сол дәуірдің, сол қаланың алдыңғы қатарлы оқу орындарының бірі болған реалды училищесіне қабылданады. Ол кезде оның жасы 9 жаста еді. Училищеде жүрген жылдары Санжар қатарластарынан өзінің зеректігімен, әдептілігімен, ұқыптылығымен және білім алуға деген құштарлығымен ерекшеленді. Ол әсіресе тарих пен математикалық географияны қызығып оқыған екен.

Ташкент реалды училищесі жас Санжардың алғашқы саяси өмір мектебіне айналды. 1907 жылы С. Асфендиаров Ресей империясы астанасының міндетін атқарып, саяси және білім мен ғылым ордасы болған Петербургтегі Императорлық әскери-медициналық академияға оқуға қабылданады. Осылайша ол XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында империяның үздік оқу орындарында жоғары білім алған алдыңғы қатарлы қазақ жастарының қатарына қосылады. Ол кезде бұл білім ордасында қазақтың тағы бір зиялысы Халел Досмұхамедов те оқып жатқан еді. Жас Санжар өзінің зеректігімен, белсенділігімен Петербургте оқып жүрген қазақ жастарының арасында танымал болды. Осы кездері түрлі жиындарда ол Мемлекеттік Думаның депутаттары Алихан Бөкейхановпен, Ахмет Бірімжановпен, Мұхамеджан Тынышпаевпен, заңгер Сералы Лапинмен және басқа да қазақ ұлттық зиялы қауым өкілдерімен кездесіп тұрады. Өйткені олар қызмет бабымен астанаға жиі іссапарлармен келетін. Бірінші дүниежүзілік соғысқа Императорлық әскери-медициналық академияның түлегі, полк дәрігері болған Санжар да қатысып, жау тұтқынына түсіп, кейіннен босап шығады, содан кейін Түркістан атқыштар полкының аға дәрігер қызметін атқарады. [2]. 1919 ж. Мұсылман бюросының ұсынысымен С. Асфендиаров Түркістан Республикасының Денсаулық сақтау халық комиссары болып бекітілді. Кейіннен 1924 ж. дейін Түркістан Республикасының Денсаулық сақтау халық комиссары қызметінде болды. Тұңғыш қазақ профессоры С. Асфендиаров Қазақстанда тұңғыш жоғары оқу орнын ұйымдастырушы болып, алғаш ректор да болған. Ғылым Академиясының Қазақстандағы филиалын құруға атсалысқан.

Кейінгі жылдары профессор С. Асфендиаров өзінің дәрігерден тарихшыға ауысуына келесідей факторлар әсер еткендіктерін еске алған: біріншіден, училищеде оқып жүрген кезде ол тарихты біліп, тануға үлкен қызығушылық танытқан, екіншіден, Санжардың әкесі Сейітжафар қызмет бабымен жиі шетелдерге сапар шегіп, тарихи мазмұндағы кітаптар мен әртүрлі материалдарды алып келетін. Осы кітаптарды оқу және материалдармен мұқият танысу жас Санжардың ой-өрісін кеңейтіп қана қоймай, ойлау қабілетінің дамуына да әсер етті. Үшіншіден, бірінші дүниежүзілік соғыстың тұтқынынан босап шығып, туған жеріне қайтып оралғаннан кейін біраз уақыт өзінің нашарлаған денсаулығына байланысты медициналық қызметті атқара алмай, емделуге мәжбүр болды. Осы уақытта Санжар әкесінің үйінде жинақталған бай кітапханадағы әртүрлі тілдерде жазылған тарихи кітаптарды оқу арқылы туған халқының тарихымен жіті танысады. Өзінің маманданған түрде тарих ғылымымен айналысуға итермелеген себептерді қорытындылай келе С. Асфендиаров былай дейді: «Адам баласы қандай мамандыққа ие болмасын ол әрқашан да, өз туған халқының тарихын білуге ұмтылады. Егер тарихты білу танымның шеңберін кеңейтсе, тарихи сана адамның да, ол өмір сүріп отырған қоғамның да мәдени деңгейін сипаттап, бейнелей алады» [3].

Кеңестер Одағында сталиндік тоталитарлық режим орнап, террорлық және репресиялық саясаты өзінің шырқау шегіне жетіп, кеңес мемлекетіне ашық қарсы шыққандарды, қоғам мен мемлекетке қызмет еткендерді қырғынға ұшыратты. Туған халқының біртуар азаматы болған Санжар да 1937 ж. тұтқындалып, 1938 ж. атылды. Содан тек 1958 ж. толық ақталды.

Бүгінде қазақ тарихының айтулы тұлғасы С.Асфендиаровтың атында елімізде Алматы қаласында көше, Қазақ ұлттық медицина университеті бар. Алматыдағы құрмет тақтасы орнатылған өзі тұрған үйде бүгінде Түркия мемлекетінің елшілігі орналасқан.

Халықты жаппай сауаттандыру, оқу-әдістемелік құралдарын даярлау, білім беру ошақтарын ашу, маман даярлау мекемелерін ұйымдастыру секілді қыруар істердің басы-қасында жүрген С. Асфендиаров ұстаздық ұлағатымен, шебер ұйымдастырушылығымен айрықшаланды.

Көптеген жауапты қызметтерді атқара жүріп, ғылым-білімнен де қол үзбеген С. Асфендиаров КСРО Ғылым Академиясының Қазақстандық базасының жанында құрылған тарихи секторға басшылық етуді қолға алып, көне заманнан бері келе жатқан қазақ тарихының деректерін жинастыру, солардың негізінде ғылыми еңбектерді жарыққа шығару ісіне кіріседі. 1935-1936 жылдары профессор Санжар П.А. Кунтемен бірігіп, кеңестік деректануда алғаш рет «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» атты құжаттар жинағын жарыққа шығарады. Жинақта көне және ортағасырлық авторлардың, саяхатшылардың, тарихшылардың шығармаларынан үзінділер келтіріледі. Тұңғыш рет ғылыми айналымға енген көптеген шығыс және орыс

нарративтері кірген бұл деректер жинағының жарыққа шығуы елдің ғылыми өмірінде айтарлықтай орын алған оқиға болды. Кітап үш мың данамен шығарылған еді.

С. Асфендиаровтың «История Казахстана (с древнейших)» атты көлемді еңбегінің бірінші томы – б.з.д. III ғасырдан 1917 жылға дейінгі ауқымды хронологиялық кезеңді қамтыған болатын. Өкінішке орай бұл еңбектің екінші томын жазып үлгермейді. Сол кезде профессор С. Асфендиаров қазақ тілінде мектептерге арналған «Қазақтар тарихының очерктері» оқулығын, артынан «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс» атты монографиясын шығарады.

Профессор С. Асфендиаровтың тарихқа арналып жазылған еңбектерінің басым көпшілігінің өзекті мәселесі қазақтардың шығу тарихы, яғни этногенезі болды. Өзінің ғылыми тұжырымдамалары мен ой-пікірлерінде орын алған кейбір кемшіліктеріне қарамастан, ғалым қазақ жүздерінің шығу және құрылу процесін тұңғыш рет ғылыми дәлелдемелік формада түсіндірген болатын.

Ғалымның репрессияға ұшырауына байланысты оның еңбектерін оқып танысуға қатаң тиым салынып, арнайы сақталымдарда орын алды.

«Прошлое Казахстана в источниках и материалах» деген еңбегіндегі ерекшелік – ғылыми айналымға ежелгі шығыс деректерін де жинақтап, бір жүйеге түсірді. Оның бұл еңбегіне Қ. Құсайынұлы «Қазақстан және Ресейлік ғылыми тарихқа осыншама еңбекті түпнұсқа деректерден жинап құрастыру үшін тұтас бір зерттеу институт ұжымының қажыр-қайраты керек болатынын ескерсек, бұл С. Аспандиаров тікелей жетекшілігімен атқарылған ауқымды ғылыми-тарихи жинақ екені даусыз» [4] деп баға берді.

Ежелгі өркениетті мемлекеттердің бірі, әрі жазу мәдениеті ерте дамығандықтан да Қытайдың ресми жылнамалық деректеріндегі және бейресми жазбаларындағы қазақ тарихына қатысты жазба мәліметтері көпетеп кездесетіндігін ескерсек Асфендиаровтың сол деректердің бір сыпырасын ғылыми айналымға енгізуі үлкен маңызға ие болды. Қазақ халқының шығуы көне түріктік тайпалық одақтардың бірігуі нәтижесінде болған деген қорытындыға келген С. Асфендиаров өзінің тұжырымын осы жинақта қытай деректерімен дәлелдейді. Дегенмен, аталған мәселе бойынша қытай деректерін толық келтіру мүмкін болмағандығын автор кіріспеде оны «кітаптың ауқымы оны көтермес те еді және деректерді Қазақ мемлекеттік қоғамдық кітапхана қорынан ғана ала алғандығымен» түсіндіреді. Сондықтан жинаққа деректердің белгілі аудармасы берілген. Жинақта келтірілген деректерге ғылыми талдау жасалмағандығынан, бұл еңбектің негізгі мақсаты – қазақ тарихы оқулығына қосымша хрестоматия болғандығын байқауға болады. Жоғарғы оқу орындарында қосымша оқу әдебиеті ретінде бүгінгі таңға дейін қолданылып және екі рет (1994 және 1997 жж.) қайта басылып шыққанына қарағанда аталған мақсатқа авторлар жете білген.

Қытайда сақталған қазақ тарихына қатысты деректер үш типке бөлінетінін білеміз: 1) қытайдың ресми және бейресми дерек көздері, 2) қытайда сақталған соғды, тохтар, түркі, ұйғыр жазбалары; 3) археологиялық материалдар [5]. Бұл еңбекте грек, қытай, араб, парсы, неміс, итальян, француз, ағылшын, орыс саяхатшылары мен географтарының шығармаларынан Қазақстан тарихына қатысты үзінділері тақырыптық және хронологиялық белгілері бойынша іріктеліп, жүйеленіп берілген. Тарих алуан түрлі деректердің негізінде ғана жазылатынын жоғарыда айтып кеттік, аталған еңбекте жинақталған материалдарда қазақтардың тұрмысы, көрші халықтармен байланысы, тарихы бейнеленген.

Еңбектегі қазақ тарихына қатысты қытай деректері бойынша, атап айтқанда қытай елшісі Чжан-Цян (Қытайдан Орта Азияға б.з.д. 138-126 жж. саяхат жасаған) мәліметтері бойынша еліміздің аумағында сол кезеңде төрт тайпалық одақ мекен еткен: үйсін, қаңлы, янцай, янцы. Қытаймен сауда байланысы болмағандықтан соңғы аталған тайпалар туралы аз мәлімет беріліп, көбіне үйсін мен қаңлылар туралы жазған. Аталған дерек атақты қытайтанушы И. Бичуриннің (1777-1853 жж.) қытай деректерінің аудармасы жинағынан алынып, Қытай мен Орта Азиялық көшпенділердің байланысын сипаттайды. Иакинф Бичурин православиялық миссионер ретінде Бейжіңде 1806-1821 жылдар аралығында барып, 1828 жылдан бастап өзінің көне қытай жазбаларына арналған аудама шығармаларын шығара бастайды [6].

Қаңлы атауының қытай деректерінде Канжюй, Қаң, Қаңха, Қаңғар, Қаңлы, т.б. болып кездескенімен Бичурин (Иакинф) өзінің екі томдық «Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена» атты еңбегінде кангюй деген терминді қолданған (қытайша – Канжюй). С. Асфендиаров өз жинағында Бичуриннен мынандай үзінді келтіреді: «Кангюйский князь зимою имеет пребывание в стране Лоюени в городе Даобитянь от Чан-ань за 12 000 ли. Он не зависит от протектора (губернатора). До Лоюени семь дней пути конной езды; до Фанней, где он имеет пребывание летом, 9104 ли. Кибиток 200 000, душ 600 000, войска 120 000 человек. На восток до местопребывания протектора 5550 ли. В обыкновениях сходствуют с Большими Юечжи. На востоке терпят притеснения от хуннов...» [7]. Мұндағы Юечжи деп отырғаны – сақтар. Осы мәтіннің жалғасында «... Но как усуньцы прежде вступили в оную связь и вместе с хуннами признали себя подданными, то самая справедливость требует не отвергать их. Кангюйский владелец, напротив, горд, дерзок и никак не соглашается делать поклонения перед послами. Чиновников, посылаемых

к нему от протектора, сажает ниже усуньских послов...», - деп келтіреді. Мұнан қаңлылардың қытайлармен ара-қатынасын көрсетіп, Қаңлылардың Қытайға деген көзқарастарын білдірген.

Көрші мемлекет өзімен көрші жатқан түркі тайпаларының атауларын, географиялық атауларын кей жағдайларда өз ыңғайларына, өз түсініктеріне қарай атаулармен атай бергенін Бичурин еңбегінде елемей, атауларды көне қытай тілінде айтылған транскрипциямен жаза берген және оның сол кездегі түркі баламасын қарастырмағанын Асфендияров өз жинағында келтірген үзіндіге берген түсініктемесінде: «... Его книги страдают неправильностями перевода и некритическим отношением к источникам», - деп айтып кетеді [7]. Яғни, қытай деректерінің еліміздің тарихын зерттеуде маңызы қаншалықты зор болса, оларды деректанулық сұрыптаудан өткізудің маңызы да соншалықты.

Қазақстан тарихын алғаш рет жалпылап жазған кітаптың авторы С. Асфендиаров еңбектеріндегі тарихи көзқарастары ғылыми ойды байыта бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Санджар Джафарович Асфендиаров // Серия: Биобиблиография ученых Казахстана. Под ред.: Әбділдин Ж.М. А.: «Наука», 1989. С.50
2. Жүнісбаев А. Санжар Асфендиаров: Өмірі мен қызметі (1889-1938.) I том (1889-1918 жж.) А.: «Елтаным баспасы», 2014
3. Қоңыратбаев О., Жүрсінбаев Б., Жүнісбаев А.Ә. Мені таңғалдырған тұлғалар. А.: «Нұр-Принт», 2011. 120-135 бб.
4. Құсайынұлы Қ. Қазақ тарих ғылымындағы өміршең бейне // Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, Абай атындағы ҚазҰПУ-дың тұңғыш ректоры С.С. Асфендиаровтың 120 жыл толуына арналған ғылыми конференцияның материалдары. 17 қараша, 2009 ж. А., 2009 57 б.
5. Мұқаметханұлы Н. Қазақ тарихына қатысты қытай деректері // Халық тарих толқынында: мақалалар жинағы. Т.2. Астана: Фолиант, 2013 – 33 б.
6. Еженханұлы Б. Түркі тарихына қатысты көне қытай дереккөздері. Астана: «Prosper Print», 2013 – 17 б.
7. С. Асфендияров. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. А., 97. С. 22.

930.2:94(574)

Н.А. Тасилова
Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, Қазақстан, қ. Алматы

ҚАСЫМ ХАННЫҢ БИЛІГІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ КҮШЕЮІ

Аңдатпа. Бұл мақалада ортағасырларда тарих сахнасына көтерілген Қазақ хандығының билеушісі әйгілі Қасым ханның тұсындағы мемлекеттің ішкі саяси жағдайы мен көрші жатқан Моғолстан, Мәуреннахрдағы Шайбанилер әулеті, орыс елі арасындағы саяси-дипломатиялық, әскери, сауда-экономикалық байланыстарының тарихы жазба деректер мен тарихнамалық еңбектердің негізінде зерделенген. Әсіресе, көшпелілер мен отырықшылар арасындағы саяси қатынастары, олардың өзара тиімді байланыстары қарастырылған. Екі жақтың саяси қатынастары үшін Сыр бойындағы қалалардың маңызы көрсетіліп, XVI ғасырдың басындағы ел билеушілері тарапынан тыйым салудың көрші елдердің байланысына бөгет бола алмайтындығы анықталды.

Түйін сөздер. мемлекеттілік, хандық, түп төркіні, саяси, халықаралық, байланыстар, дипломатия.

Н.А. Тасилова
КазНУ пмени Аль-Фараби, Алматы г., Казахстан

УСИЛЕНИЕ КАЗАХСКОГО ХАНСТВО ПРИ КАСЫМ ХАНЕ

Аннотация. Осмысление хода истории неизбежно вызывает вопросы о роли в ней той или иной личности.Роль выдающихся людей в процессе образования государств, создания империи, цивилизаций и т.д. К сожалению, специальных исследований по этой теме очень мало. Актуальной темой в исторической науке становится изучение роли казахских ханов и султанов в средневековой истории Казахстана. Существовавшая прежде догма, что «история общества была историей борьбы классов» не принимала во внимание, что роль личности особенно велика в годы переломных событий. Когда шел процесс упрочение молодого казахского государства, именно в это время на политической арене в казахской степи появляется выдающаяся личность - хан Касым (1511-1521 гг.) - сын Джаныбека, который, по определению Мухамед-Хайдара, известного ученого на Востоке в XVI в., пишет об этом В.В. Вельяминов-Зернов, был "так могуществен, как никто не бывал после Джучи-хана: число его войска превышало сто тысяч". В этот период главная ставка Касыма находилась в районе реки Каратал в Северном Семиречье. Однако основные кочевья подвластных ему казахов простирались до бассейна рек Джиланчик, Улькун-Кенгир, Сары-Су и среднего течения Сыр-дарьи). В начале XVI в. ему удалось объединить под своей властью всех казахов. Слухи о силе этого ближайшего к русскому государству ханства, распространявшего свое влияние на западе вплоть до ногайских улусов, обратили на себя внимание Москвы. Россия, которая освободилась к этому времени от золотоордынского ига, но считая себя наследницей Золотой Орды, проводя в новых условиях свою восточную политику, делала все, чтобы использовать возможность для обеспечения своей внешней политики. В этих условиях заключение какого-либо соглашения с казахскими владетелями представлялось для русского государства наиболее удачным шагом на пути осуществления своих планов на Востоке.

Ключевые слова. государственность, ханства, истоки, политические, международные, связи, дипломатия.

N.A. Tasilova
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

STRENGTHENING OF THE KAZAKH KHANATE UNDER KASIM KHAN

Abstract. Understanding the course of history inevitably raises questions about the role of one or another person in it. The role of prominent people in the process of forming states, establishing empires, civilizations, etc. Unfortunately, there are very few special studies on this topic. The study of the role of the Kazakh khans and sultans in the medieval history of Kazakhstan is becoming a hot topic in historical science. The former dogma that “the history of society was a history of class struggle” did not take into account that the role of the individual was especially great in the years of crucial events. When the process of consolidation of the young Kazakh state was going on, it was at that time that an outstanding personality appeared in the political arena in the Kazakh steppe - Khan

Kassym (1511-1521) - the son of Janybek, who, by the definition of Muhamed-Khaydar, a famous scholar in the East in the 16th century, as V.V. Velyaminov-Zernov writes, was "as powerful as no one had been after Juchi Khan: the number of his troops exceeded one hundred thousand". During this period, the main headquarter of Kassym was located in the area of the Karatal River in the North Semirechye. However, the main lands of the Kazakhs subject to him stretched to the basin of the Dzhilanchik, Ulkun-Kengir, Sary-Su rivers and the middle course of the Syr-Darya). At the beginning of the XVI century he managed to unite all the Kazakhs under his rule. Rumors about the strength of this khanate closest to the Russian state, which spread its influence in the west down to the Nogai uluses, drew the attention of Moscow. Russia, which had by this time freed itself from the Golden Horde yoke, but considering itself the heir of the Golden Horde, pursuing its Eastern policy in the new conditions, did everything to use the opportunity to secure its foreign policy. Under these conditions, the conclusion of any agreement with the Kazakh rulers seemed to the Russian state the most successful step towards the implementation of their plans in the East.

Keywords. statehood, khanate, origins, political, international, relations, diplomacy.

Кіріспе

XVI ғасырдағы Қазақ хандығының тарихында ерекше орын алатын бірнеше хандар болды. Олардың тарихи ролі әрбір хан тұсындағы хандықтың саяси-экономикалық және әскери жағдайымен бағаланады. Қасым ханның XVI ғасыр басындағы тарихи ролі неден көрінді десек, ең алдымен, Қазақ хандығының территориясы жағынан кеңеюімен, мемлекеттілік жағынан нығаюымен, халқы санының өсуімен, қазақ деген халықтың және мемлекеттің атын алыс-жақын елдерге паш етумен көрінді дейміз.

Ең бастысы, қазақ халқының ауыз әдебиетінде кездесетін Қасым хан туралы “Қасым ханның қасқа жолы” деген сөз тіркесі осыдан жарты мың жыл бұрын өмір сүрген тарихи тұлғаның халық санасында терең де тұрақты орын алғандығын көрсетеді.

Ортағасырлық жазба деректерде Қасым ханның жеке өмірбаянын толық баяндайтын мәліметтер жоқ, тек оның сұлтандық және хандық кездеріндегі өмірінен қысқа - қысқа мәліметтер әртүрлі ортағасырлық деректерде кездеседі. Олардың қатарына Әбілғазының «Түрік шежіресі», Қадырғали Жалайырдың «Жылнамалар жинағы», Бабырдың «Бабырнамасы», Бинай мен Шадидың, ибн Рузбихан Исфаханидің «Михман наме Бұхара», Махмуд ибн Уәлидің «Бахр аль-асрар», Хайдер Разидің, Гаффаридің, Абдоллах Балхидың, Мұхаммед Хайдар мырза Дулатидың «Тарихи Рашиди» еңбектері мен анонимді “Тауарихи гузидаи нусрат нама” шығармасы жатады [1].

Қасым хан XVI ғасырдағы Ақ Орданың ханы Орыс ханының тікелей ұрпағы “Орыс ханның жеті ұлының бірі - Қойыршақ, Қойыршақтан Барақ хан, Барақтан үш ұл: Мір Сайд, Мір Қасым және Әбу Сайд дүниеге келеді”. Әбу Сайдты Жәнібек хан деп атайды, деп жазылады дерек мәліметінде, Жәнібек ханнан – Иренші, Махмұд, Қасым, Әдік, Жаныш, Қамбар, Таныш, Өснак (Осак), Жадық атты тоғыз ұл болады.

Қасым ханның аталарының бәрі бір кездері Дешті Қыпшақта хандық құрған. Орыс хан 1361-1376/77 жылдары Ақ Орданы биледі, оның ұлы Құйыршық XIV ғасыр соңында аз уақыт Жошы ұлысында хан болады.

Қасым ханның атасы Барақ хан 1420-1421 жылы Мауреннахр билеушісі Ұлықбектен көмек алып, Алтын орда тағы үшін күреседі. 1424-25 жылы ол Ұлық Мұхаммедті жеңіп, Алтын Орда тағына келеді, 1428 жылы қайтыс болған,” – десе. Оны Алтын Орда тағына үміткерлер ішіндегі “күшті бура” деп те санаған.

Қасым ханның әкесі Жәнібек хан - оны деректерде “Кіші Жәнібек хан” деп атаған. Жәнібек ханның XV ғасыр ортасында Қазақ хандығының Керей ханнан кейін билегенін дерек мәліметтері дәлелдейді.

Тарихшы Б. Кәрібаев «Ордаежендік» пікірді негізге ала отырып, Рашид-ад Диннің «Жамиғ ат-тауарихы» мен атышулы «Ескендірдің анонимі» атты деректеріне сүйене отырып, Қасым ханның шежіресін былайша өрбітеді: Шыңғыс хан – Жошы – Орда Ежен – Сартақтай – Қоныша – Сасы Бұқа – Шымтай – Орыс хан – Құйыршық хан – Барақ хан - Жәнібек хан. Осы пікірді бізде дұрыс деп санаймыз.

Жәнібек ханның 9 ұлының екеуі: Қасым хан мен Қамбар бір анадан, Жаған-бикеден туады. Қасым ханның туған жылы анық белгілі емес. Бірақ та оның туған жылын шамалап көрсетуге Мұхаммед Хайдар Дулатидың еңбегіндегі мәлімет мүмкіндік береді. Ол 1513 жылы Сұлтан Сайд ханның Шу бойындағы Қасым хан ордасына келгенін айта келе,

“бұл кезде Қасым ханның жасы алпыстан асып, жетпіске жақындап қалған болатын”- деп жазады. Осыған сүйене отырып, 1513 жылы Қасым ханның жасы 67-68 де болған деп есептесек, онда ол 1445-1446 жылдары дүниеге келген болады. Зерттеуші Т.И.Сұлтанов Қасым ханды 1445 ж. шамасында туған деп санайды [2].

Қасым ханның өміріне байланысты мәліметтер 1470-ші жылдарға дейін ешбір дерек мәліметінде кездеспейді. XV ғасырдың 70 жылдардың бірінші жартысында Шайбани ханның маңғыт мырзаларымен одақтасып, Қазақ хандығына қарсы күресінде тұңғыш рет Қасым сұлтан есімі аталады. “Шайбани нама” авторы осы жылдардағы Қасым хан туралы: “Бұрындық хан әскері ішіндегі атақты баһадүр және белгілі сұлтанның бірі”, - деп мәлімдейді.

Қасым хан өмірінің сұлтандық дәуірі, 1511 жылға дейін Қазақ хандығының күшеюі мен Сыр бойы үшін жүргізілген күрестер жылдарында өтеді. Бұл кездердегі оқиғаларға Қасым хан тікелей қатынасып, маңызды рөл атқарады. Күрестің алғашқы кезеңдерінде ол қазақ әскерлерінің қолбасшысы болып, үнемі Бұрындық ханның қасында болады . “Бұрындық ханға бағынып, оны тыңдайды”, XVI ғасыр басында, Мұхаммед Шайбани ханның Қазақ хандығына жасаған жорықтары кезінде көрінеді. Әсіресе, 1510 жылғы соңғы жорық кезінде, XVI ғасыр басында Әдік сұлтан қайтыс болғаннан кейін, ол сұлтан Нигар ханымға үйленеді және “ең күшті, ықпалды тұлғаға айналады”. Орта Азияда Мауреннахрдың билеушісі Шайбани ханның Қазақ хандығына бағытталған соңғы жорығы қарсаңында Қасым хан ресми түрде хан болмаса да “оның күшінің өскендігі соншал ықты, Бұрындық хан туралы ешкім ойламайды” және “хандықты басқару мен хандықтағы бүкіл билікті өз қолына алады”, - деп сипатталады тарихи деректерде [3].

Шайбани хан әскерін 1510 жылы Қасым ханның тас-талқан етіп жеңуі, оның беделін бүкіл Дешті Қыпшақта өсіреді, қазақ қоғамы оның саяси билігін мойындайды. 1511 жылы Бұрындық хан Мауреннахрға кеткеннен кейін, Қасым хан хандық билікке өзі отырады.

1511 жылдан Қасым хан өмірінің хандық дәуірі басталады.Оны халқы ежелгі түркі дәстүрі бойынша ақ киізге отырғызып, хан көтереді. Қасым хан алғашында-ақ көрші елдермен қарым-қатынасты күш қолданумен емес, ақыл-парасатпен, өзара келісіммен шешу жолын ұстанады. Жарты ғасырдай ел қорғау жолында қолынан найзасы мен қылышы түспеген қазақ жасағы, әрине, бейбіт өмірді аңсаған еді.

Біз бұдан әрі Қасым хан өмірінің биліктегі дәуірін Қазақ хандығының тарихымен қатарлас қа растырамыз.

Өйткені, оның хандық биліктегі дәуірі Қазақ хандығының Шайбанилық Мауреннахрмен Сыр бойындағы қалаларды иелену үшін жасалған саяси қарым-қатынастары мәселесімен тығыз байланысты болмақ.

Қасым хан билікке келісімен Қазақ хандығының оңтүстігіндегі негізгі қарсыласы Мауреннахр дың саяси өмірінде күрт өзгерістер болды. Ол 1510 жылдың күз айында Шайбани ханның қаза табуы. Бабардың Ирандағы сефевилік әулеттің негізін қалаушы Исмаил шахтың көмегімен Самарқанды алы п, Мауреннахрда 6-7 ай билік құруы және 1512 жылдың көктемінде шайбанилық сұлтандардың біріккен күші Мауренна хрдан Бабарды қууы мен “көшпелі өзбектер” билігінің қайта орнатылуы еді [4]. Сондай-ақ, Қазақ хандығының оңтүстік шығысында шағатайлық сұлтан Сайд хан осы жылдары Мауреннахрдағы саяси жағдайды пайдаланып, моғолстанда шағатайлық әулеттің билігін қайта орнатуға ұмтылады. Осындай қалыптасқан күрделі саяси жағдайда Қа зақ хандығына ұтымды сыртқы саясат жүргізуге тура келеді. Қасым ханның шебер дипломатиялық қасиеті осы тұста айқын байқалады. Бәрі түсінікті болу үшін Мауреннахрдағы жағдайдан бастайық.

1510 жылдың күзінде Шайбани хан өлімінен кейін шайбанилық сұлтандар арасында билікке талас болды. Мұндай жағдайды тез түсінген Темірдің ұрпағы Бабыр Кабулдан шығып, Мауреннахрға аттанады. Ислам шахтың көмегімен ол 1511 жылдың күзінде Мауреннахрда 6-7 айға созылған билігін орнатады. Мауреннахр қалалары мен оған тәуелді аймақтарға Бабыр өз адамдарын әкім етіп тағайындайды. Бабырдың Мауреннахрда билік құрған кезінде Қазақ хандығымен қандай қатынаста болғандығын ешбір дерек мәлімет бермейді.

Қасым хан тұсында қазақтар өзбектермен қарсыласып соғысқанымен, олармен қосылып қызыл басты Сефевид әулетінің Исмаил I шахқа қарсы соғысқанын зерттеуші Н. Атығаев өзінің мақаласында көтерген. Онда сефевидтер әулетінің дерегіне жататын,

парсы тіліндегі анонимді “Алам ара-и Сефеви” (”Әлемді гүлдендіруші сефевилер”) атты шығармада XVI ғ. I жартысындағы, яғни хижра бойынша 919 жылы, біздің жыл санауымызша 1513-1514 жж. қазақтар өзбектермен бірігіп сефевиліктерге қарсы соғысқаны туралы мәлімет бар. Отырарды билеген өзбек сұлтаны Жәнібек қазақтың Қасым ханына көмек сұрауға жіберіледі. Онда осы күнге дейін аты ешбір деректе кездеспеген Қасым ханның Әбілхайыр хан атты ұлы бар е кен, Әбілхайырды Қасым Исмаил шахқа қарсы көп әскер жібергендігі туралы мәліметтер кездеседі. Зерттеуші Н. Атығаев деректің тарихилығын және оған сенім артуға болатындығын ескертеді [5].

Қасым ханға Ташкент түбіндегі оқиғадан кейін, арада 3-4 ай өткенде шайбанилық сұлтандарға бірігіп күресу үшін Сұлтан Сайд хан келеді. Бұл туралы “Тарихи Рашидиде” өте жақсы баяндалады . Автордың осы баяндауындағы мәліметтерден Қасым ханның Қазақ хандығындағы беделінің зор болғ андығын көреміз. “Қасым хан жасының ұлғаюына байланысты ханды қарсы алуға шыға алмады. Қалған сұлтандарға, ішінде бірнешеуі Жаныш хан, Таныш хан, Манаш хан, Жан-Хайдер сұлтан, Қарым сұлтан және басқалары 50-60 жаста болады. Жалпы саны Жошы ұрпағының 30-40 сұлтанына ханды қарсы алуға бұйырады”,- дейді Мұхаммед Хайдар Дулати өз еңбегінде.

Бұл мәліметте Қасым ханды сонша сұлтан тыңдап, жанында болуы оның билігінің Дешті Қыпшаққа кең тарағанын көрсетсе, екіншіден, Қасым хан тұсында Қазақ хандығының ішкі саяси жағдайы тұрақты болғандығын көрсетеді. Қасым хан Сұлтан Сайдтың шайбанилықтарға қарсы одақ құру туралы ұсынысына бұл мезгілде жор ық жасаудың қиындығын айта келіп, дала тұрғындарын бұл кезде қыстау мәселелері ойландырады, сондықтан да мезгілсіз уақытта әскер жинаудың мүмкін емесін мәлімдеп, хан Сұлтан Сайдты Андижанға шығарып салад.

Қазақ хандығы өзінің Сыр бойындағы иеліктерін сақтай отырып, оңтүстікте Мауреннахрмен Ташкент аймағында шектеседі. Түркістан аймағы XVI ғ. I ширегінің соңына дейін Дешті Қыпшақпен бірге біртұтас саяси, экономикалық, этникалық, мәдени кеңістік құрайды. Жетісудің, Сыр бойының Қазақ хандығы құрамына қосылуы қазақ тайпаларының экономикалық территориясын біріктірудегі үлкен ж еңісі болды.

Қасым ханның Қазақ хандығының күшеюіндегі рөлін сол кездегі өмір сүрген тарихшылар мәліметтерінде де көп кездеседі. Қасым хан туралы Бабыр , Мұхаммед Хайдар Дулати, Махмуд ибн Уәли, Қадырғали Жалайри , Хайдар Рази, Гаффари шығармаларында оның әскерінің көптігі, күшті хан болғандығы туралы мәліметтердің кезде суі сол кездегі Қазақ хандығын Қасым ханның мықты қолбасшысы, мемлекетті өз қолында ұстай білген, көрші мемлекеттермен сыртқы саясатта дипломатиялық шеберлігі арқасында жағдайды өз елінің пайд асына шеше білген күшті тарихи тұлға екендігінде дау жоқ деп айта аламыз.

Қазақ хандығын Қасым ханның мықты қолбасшысы, мемлекетті өз қолында ұстай білген, көрші мемлекеттермен сыртқы саясатта дипломатиялық шеберлігі арқасында жағдайды өз елінің пайд асына шеше білген күшті тарихи тұлға екендігінде дау жоқ деп айта аламыз.

Осылайша, Қазақ хандығының Қасым хан тұсында Мауреннахрмен саяси қарым-қатынасының жемісті болуы, оның оңтүстік және оңтүстік-шығыс бағыттарында территориясын кеңейтіп қоймай, сонымен бірге батыста да саяси қарым-қатынастар жүргізуге мүмкіндіктер береді. Қазақ хандығының құрамында Еділге дейінгі жерлердің қосылуы қазақ тайпаларының этникалық тер риториясын біріктіруде өзінше бір кезең болса, Мәскеу үшін ол қауіпті бола бастайды. Күшейген Қазақ хандығы туралы мәліметтер батыс Европа елдеріне де жетеді.

Ең бастысы, қазақ халқының ауыз әдебиетінде кездесетін Қасым хан туралы “Қасым ханның қасқа жолы” деген сөз тіркесі осыдан жарты мың жыл бұрын өмір сүрген тарихи тұлғаның халық санасы нда терең де тұрақты орын алғандығын көрсетеді. Кейбір еңбектерде XVI ғ. басында, яғни Қасым ханның тұсында Мәскеумен байланыстар орнатылғандығы баяндалады. XVI ғ. басында, яғни Қасым ханның тұсында қазақ-орыс байланыстарының орнағанын көрсететін нақты жүгінетін дерек болмағанымен, көптеген зерттеушілер осыны растайды. Оның дәлелі ретінде патша мұрағатында сақталған 1575-1584 жж. тізімдемеде 38-ші жәшікте «Қасым-патша тұсындағы қазақ кітаптары мен тізімдері» сақталғаны туралы жазылған мәлімет бар[6]. Шын мәнінде Қазақ хандығы Қасым ханның (1480-1521 жж.) тұсында саяси жағынан нығайып, территориясы ұлғайып, Еурапа елдеріне қауіп төндірерліктей жағдайда болатын. Қасым ханның 1510-1521 жылдар аралығында билік жүргізгенін ескеретін болсақ, онда бұл аталған 38-ші жәшікте XV-XVI ғғ. қазақ халқына, екі ел арасындағы байланыстарға қатысты құжаттар сақталған

XVI ғасырдың I ширегінде қазақ хандығын күшейтіп, қазақ халқының атауын алыс-жақын елдерге таратқан Қасым хан есімі қазақ халқының есінде. Жарты мың жылдардан бері сақталып келе жатыр. “Қасым ханның қасқа жолы”, - деп аталатын заңдары бізге жетпесе де, болғандығын халық ауыз әдебиеті дәлелдейді. Осыған дейінгі кездермен салыстырғанда территориясы ұлғайып, халқының саны өсіп, хандықтың күші мен қуаты биікке көтерілген кезі осы Қасым ханның тұсында болды. Тарихта бұл ұлы тұлғаның ұстанған бағыты «Қасым салған қасқа жол» атанып қалды. Қасым хан жайлы айтқанда, «Қасым салған қасқа жол» жайлы айтпау мүмкін емес.

«Қасқа жол» деп аталатын заң – қазақ арасында бұрыннан қалыптасқан әдет-ғұрып ережелері негізінде Қасым хан тұсында жасалған. Оның жасалуына себебін Б.Кәрібаев былай түсіндіреді [7]:

1. Қасым ханның билігі тұсында Керей, Жәнібек және Бұрындық хандар кезіндегі қазақ қоғамы анағұрлым жоғары сатыға көтеріледі;
2. Қазақ халқының этникалық аумағы толығымен біріктіріледі;
3. Хандық билік этникалық аумаққа толық тарап, рөлі артады;
4. Халықтың саны Қасым хан тұсында бірнеше есе өседі;
5. Қазақ хандығының жаңа қалыптасқан жағдайына бұрынғы әдет-ғұрып заңы сай келмейтіндіктен, оны жаңа дәуір талаптарына сай бейімдеу қажеттілігі туады. Міне, осы аталған себептер «Қасқа жолды» дүниеге әкеледі. Бұл заңның жазбаша мәтіні болмаса да, қазақ халқының санасында заң атауының жарты мың жыл бойы сақталуы «Қасқа жолдың» қазаққа өте қонымды, қоғамдық қатынастарға үйлесімді болғанын көреміз.

XVI ғасырдың I ширегінде қазақ хандығын күшейтіп, қазақ халқының атауын алыс-жақын елдерге таратқан Қасым хан есімі қазақ халқының есінде. Жарты мың жылдардан бері сақталып келе жатыр. “Қасым ханның қасқа жолы”, - деп аталатын заңдары бізге жетпесе де, болғандығын халық ауыз әдебиеті дәлелдейді. Осыған дейінгі кездермен салыстырғанда территориясы ұлғайып, халқының саны өсіп, хандықтың күші мен қуаты биікке көтерілген кезі осы Қасым ханның тұсында болды. Тарихта бұл ұлы тұлғаның ұстанған бағыты «Қасым салған қасқа жол» атанып қалды. Қасым хан жайлы айтқанда, «Қасым салған қасқа жол» жайлы айтпау мүмкін емес. Бұл заңның жазбаша мәтіні болмаса да, қазақ халқының санасында заң атауының жарты мың жыл бойы сақталуы «Қасқа жолдың» қазаққа өте қонымды, қоғамдық қатынастарға үйлесімді болғанын көреміз.

Зерттеуші С. Жолдасбайұлы бұл «Қасқа жолдың» жаңа зерттеулердегі ережелерін төмендегідей көрсетеді:

1. Мүлік заңы (жер дауы, мал-мүлік дауы);
2. Қылмыс заңы (кісі өлтіру, талау, шапқыншылық жасау, ұрлық жасау);
3. Әскери заң (аламан міндеті, қосын жасақтау, қара қазан, ердің құны, тұлпар ат);
4. Елшілік жоралары (майталман шешендік, әдептілік, ибалылық, сыпайылық);
5. Жұртшылық заңы (шүлен тарту, ас, той, мереке, думан үстіндегі ережелер, ат жарысы, бәйге ережелері, жасауыл).

Енді бір мәселеге келестін болсақ, ол Қасым ханның қай жылы қайтыс болғаны жөнінде. Қадырғали Жалайри өз еңбектерінде Қасым ханның 76 жасында қайтыс болып, Сарайшықтағы Алтын Орда хандары жатқан қорымға жерленгені, бейітінің үстіне биік күмбез тұрғызылғаны жөнінде жазған. Мұхаммед Хайдар Дулати дерегінде Қасым хан 1518 жылы қайтыс болды десе, Тахир Мұхамед тарихшы 1523-24 жылдары қайтыс болды дегенді жазады. А. Исиннің мәліметіне сілтеме жасаған Б. Кәрібаев тарихи деректерді салыстыра келіп, Қасым ханның 1521 жылдың қысында қайтыс болғанын нақтылайды[8].

Жалпы алғанда, қазақ хандығы XVI ғасырдың I ширегінде шайбанилер әулетімен саяси қарым-қатынастарының барысында өмірілік маңызы ерекше Сыр бойын Қазақ хандығына қосады[9]. Бұл жағдай хандықтың күшеюі мен нығаюына тікелей әсер етеді.

XVI ғасырдың I ширегіне дейін қазақ хандығы Сыр үшін күрестің бірінші кезеңінде жеңіспен аяқталды. Бұл жеңіс қазақ тайпаларының этникалық территориясын біріктірудегі алғашқы сәтті қадам болды және аймақтық түпкілікті қазақ хандығы құрамына қосылуына жағдайлар жасады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. – Алма-Ата, 1969. (Ары қарай МИКХ).
2. Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001.

3. Абусеитова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: История. Политика. Дипломатия. – Алматы, 1998. -129 с.

4. By Dr. Mohommad Aslam. The uzbeks. //The Ruling dynasties of Central Asia Area Study Centre University of Peshawar. – 1988. – 227-236.

5. Атыгаев Н. Участие казахов в борьбе узбеков с Сефевидским государством в первой половине XVI в. // Отечественная истори. – 2002. N2. – 62 с.

6. Жаппасов Ж.Е. XVI-XVIII қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихы. - Алматы: Қазақ университеті баспасы, 2011. - 147 бет.

7. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. - Алматы: Сардар, 2014. - 520 бет.

8. Исин А. Материалы посольского приказа Русского государство о казахском ханства XVI- нач. XVII вв.//Вопросы историографии и источниковедения Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 165 с.

9. Пищулина К.А. Присырдаринские города и их значение в истории казахских ханств в XV-XVII веках. // Казахстан в XV-XVIII веках. - Алматы, 1969.

ТОҚБОЛАТ С.Т.
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ОРНАУЫ ТҰСЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада 1917 жылдың қазан революциясынан кейінгі Оңтүстік Қазақстандағы ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдардың қызметі мен олардың ұстанымдары талдауға алынады. Патшалық Ресейдің қол астындағы Түркістан өлкесінің түркі тілдес мұсылман халықтары қалыптасқан саяси жағдайға байланысты азаттық жолындағы күресін жүргізуде ұйымдарға бірігу жолын таңдағын еді. Түркістан өлкесіндегі жергілікті мұсылман халқының мүддесін тұтастай қорғауды көздеген ұйымдар көптеп құрылып, басқару жөнінде дербестікке жетуді көздеді. Бұл ұйымдардың жетекшілігінде танымал ұлт зиялылары тұрды. Дегенмен көптеген ұйымдардың арасында ортақ біріктіруші идеяның болмауы өлкеде тартысты жағдайлар туғызды. Құрылған қоғамдық-саяси ұйымдардың бағдарламалары, мүшелері және болшевиктер билігімен қатынасы әркилы болды.

Түйін сөздер. Түркістан өлкесі, Қазан революциясы, қоғамдық-саяси ұйымдар, болшевиктер.

ТОКБОЛАТ С.Т.
Таразский государственный педагогический университет, Тараз, Казахстан

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Аннотация. В статье дается анализ сложившися социально-политической ситуаций в Туркестанском крае после октябрьской революции и деятельность национальных общественно-политических организаций в Южном Казахстане. Тюркоязычные мусульмане в связи сложивщияся ситуации начали интегрироваться в политические организации в борьбе за независимость. Созданные в Туркестанском регионе организации стремились защитить интересы местного мусульманского населения и добиться независимости в управлений. В руководстве этих организаций стояли известные представители национальной интелегенции региона. Однако отсутствие единой объединяющей идеи среди этих организаций привело к возникновению разногласий в принятии меры. Программы, члены и отношения с болшевисткой властью различались среди установленных политических организаций

Ключевые слова. Туркестанская область, Октябрьская революция, общественно-политические организации, большевики.

TOKBOLAT S.T.
Taraz State Pedagogical University, Taraz, Kazakhstan

THE ACTIVITIES OF NATIONAL SOCIAL AND POLITICAL ORGANIZATIONS OF SOUTH KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF SOVIET POWER ESTABLISHMENT

Abstract. The article gives an analysis of the socio-political situation in the Turkestan region after the October revolution and the activities of national socio-political organizations in Southern Kazakhstan. The Türkic-speaking Muslims in connection with the current situation began to integrate into political organizations in the struggle for independence. The organizations established in the Turkestan region sought to protect the interests of the local Muslim population and achieve independence in the administrations. The leaders of these organizations were well-known representatives of the national intelligentsia of the region. However, the lack of a single unifying idea among these organizations led to disagreements in taking action. Programs, members and relations with Bolshevik power differed among the established political organizations.

Keywords. Turkestan region, October revolution, socio-political organizations, Bolsheviks.

Кіріспе

1917 жылдың 25 қазанындағы Петоградтағы қарулы көтеріліс нәтижесінде Уақытша үкіметтің құлатылып, билікке большевиктер партиясының келуі түркістандық большевиктерге жаңа серпін беріп, олардың өлкеде өздері жетекшілік ететін кеңестердің билігін орнатуға талпынысын күшейтті. Ұлттық

қоғамдық-саяси ұйымдар большевиктер билігіне қарсы екендіктерін, Уақытша үкіметке әлі де қолдау көрсетуге даяр екендіктерін білдірді.

М. Шоқай жетекшілік еткен Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі өлкедегі барлық қоғамдық-саяси ұйымдарға жеделхаттар жолдап, өлкедегі Уақытша үкіметтің билік орындарына қолдау көрсетуге, қажет болса күш қолдануға үндеді. 27 қазан күні өткен Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесінің мәжілісінде Уақытша үкіметтің Бас комиссары П.А. Коровиченкоға мұсылмандар барынша қолдау көрсетуі қажет деген шешім қабылданды. Сол күні өлкедегі түрлі ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдардан Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесіне «билікті тартып алу әрекетіне қарсылық көрсетуге көмек көрсетуге уәде еткен» жеделхаттар да келіп түсіп жатты. Түрік федералистер партиясының жетекшісі И. Шагиахметов та мерзімді басылымдар арқылы Түркістанда большевиктер бүлігі сөзсіз жеңіліске ұшырайтындығы, мұндай әрекетке жергілікті халық күшпен төтеп беретіндігі жөнінде мәлімдеме таратты [1, с.61-62].

Большевиктердің төңкеріс жасап, Петроградта Уақытша үкіметті құлатуына орай «Бірлік туы» газетінде «Большевиктер» деген тақырыппен мақала жарияланып, жергілікті халықты өлкедегі Уақытша үкіметтің билік орындарына қолдау көрсетуге үгіттеді. Онда: «Көктемде өзгеріс басталысымен Русия бұқаралары бостандықтың рақатын тыныштықпен көру ниетімен соғыстың бітуін тіледі. Жеңбей қоймаймыз деген айқайдан да гөрі кісі жері алынбай, бірі біріне шығын төлетпей әр патшалық өзі барымен қалып, бітім болсын деген айқай барша жұрттың аузынан бірдей шығып жүрді. ... Октябрьдің аяғында қанша қырғын соғыстан кейін большевиктер Уақытша үкімет әскерлерін жеңіп үкіметті қолына алып қойды. Мұндай қырғын жалғыз Петербор, Мәскеу демей басқа шаһарлардың көбісінде болды. Көп шаһарлар большевикті өкімет санамай өз алдына тіршілік қылып тұр Бүтін Русия большевиктерге мылтықтарынан сескенген бағынса да біздің Түркістанда мұндайға жол жоқ дейік. Жұрт болып бұған төтеп берейік» [2].

Жетісу облысындағы «Құрылтай» мұсылман комитеті, облыстық Қазақ-қырғыз комитеті және «Милли-шуро» ұйымдары да большевиктер саясатын қолдамайтындығын өз мәлімдемелерінде ашық байқатты [3, 34-36-п.].

«Шуро-и-Ислам» ұйымы да қарар шығарып, оны «Туркестанское слово» газетіне жариялаған еді: «Уақытша үкіметтің өлкедегі жоғары өкілі Бас комиссар мен оның көмекшісі жүргізіп отырған саясат Түркістан өлкесінің барлық тұрғындарының мүддесіне сай. Бұл күндер республиканың күйретіп, монархияны қалпына келтіреді ме деген алаңдаушылықты тудыруда. «Шуро-и-Ислам» ұйымы Бас комиссар республика заңдарының және Уақытша үкіметтің билігінің мызғымастығына, Түркістанда тәртіп пен тыныштықтың сақталуына кепіл бола алтындай тегеурінді шара қолданады деген сенімде. Мұны қамтамасыз етуде Бас комиссарға «Шуро-и-Ислам» ұйымы барынша қолдау көрсетеді» [4].

Петроградтағы оқиғадан соң іле-шала, Ташкенттегі кеңестердің атқару комитетінің мәжілісі өтіп, онда қарулы көтеріліске тезірек даярлану жөнінде шешім қабылданған еді. Сондай-ақ бұл мәжілісте революциялық әскер бөлімдердің командирлері тағайындалып, олардың міндеттері және Ташкенттегі кеңестердің атқару комитеті қарулы көтерілісті даярлаудың штабы болып белгіленген-ді [5, с.163.].

Ташкенттегі жұмысшы-солдат депутаттары кеңесі теміржол жұмысшыларына арқа сүйей отырып, қарулы көтеріліске шықты. Бас комиссар П.А. Коровиченко тарапында большевиктерге қарсылық көрсетуде жергілікті халық өкілдері де болды.

1 қараша күні Ташкент жұмысшы-солдат депутаттарының кеңесі өлке жұртшылығына арнап өлкелік биліктің «демократиялық күштердің» қолына өткенін хабарлаған мәлімдеме таратты. 2 қарашада Ташкент қаласында Түркістан өлкелік кеңестің, Ташкент кеңестерінің атқару комиеті, Түркістан өлкелік Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясының, Түркістан өлкелік шаруа депутаттарының кеңесі, Ташкент қалалық думасының, Түркістан өлкелік пошта-телеграф ұйымының және Кушкадағы жұмысшы-солдат депутатары кеңесінен 30-ға жуық өкілдер қатысқан мәжіліс ұйымдастырылып, онда 9 адамнан тұратын Түркістан өлкелік атқару комитетін туралы шешім қабылданды. Оған Түркістан өлкелік жұмысшы-солдат депутатары кеңесінен 3 адам, өлкелік Қазақ-қырғыз кеңесінен 1 адам, өлкелік мұсылмандардың орталық кеңесінен 1 адам, өлкелік Ресей социал-демократиялық жұмысшы партиясынан 1 адам және өлкелік социал-революционерлер бюросынан 1 адам енетін болды [6].

Ташкенттегі ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдар большевиктердің Уақытша үкіметтің Түркістан комитетінің өкілдерін тұтқынға алуына бірден қарсылық танытты. Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі, «Шуро-и-ислам», «Шуро-и-улема», Түркістан өлкелік Қазақ-қырғыз кеңесі, Түрік Федералистері партиясы секілді т.б. ұйымдардың жетекшілері өлкедегі биліктің Түркістан комитеті қолында қала беруін талап етті. Ұлттық демократиялық күштер Түркістанның жергілікті халқы өз тағдырын өздері шешуі тиіс деп санады.

9 қараша күні Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі, «Шуро-и-Ислам» және Түркістан өлкелік Қазақ-қырғыз кеңесі ұйымдарының біріккен мәжілісі өтіп, онда боьшевиктердің өлкедегі билікті

тартып алуына байланысты мынандай мазмұндағы қаулы қабылданды: «Ташкенттегі жеңімпаздар құрғалы отырған Түркістан өлкелік атқару комитетіндегі 9 орынның 2 орнын ғана, ал оның жанында құрылатын кеңестің 24 орынның 4 орнын ғана мұсылмандарға қалдырып, өздерін бұрынғы патша өкіметі кезіндегідей саясатты қолдайтындықтарын танытып отыр. Мұндай зорлық саясат мұсылмандардың бойына өлкедегі орыстарға деген жеккөрушілікті ұялатады. Біз достық қарым-қатынасты сақтауды жақтайтындықтан мұндайға жол бере алмаймыз. Ташкенттегі оқиға Құрылтай жиналысының шақырылуының шегерілуіне әсер ететіндіктен, мұсылмандарға өлкеде қалыптасқан ахуалдан шығудың жолын қарастыруға ықпал етеді. Ташкент большевиктерінің болашақ Түркістан комитетіндегі 9 орыннан 2 орын және оның жанындағы кеңестің 24 орнынан 4 орын қалдырған садақасы бұл мәселені шеше алмайды. Сондықтан мұсылман ұйымдары өлкелік атқару комитетіне және оның жанындағы кеңеске кіруден бас тартып, өлкедегі билік мәселесін мұсылмандардың тұрмысына үйлесімді етіп әрі азшылықағы халықтардың мүддесін ескере отырып өз беттерінше шешеді» [7].

Ұлттық демократиялық күштердің Түркістан өлкелік атқару комитетіне өз өкілдерін жіберуде бас тартқаны жөнінде өлкедегі қазақ тұрғындары арасына «Бірлік туы» газеті мынандай мазмұндағы хабар таратты: «Большевиктер бұрынғы Түркістан комитеті мен Бас комиссардың орнына Уақытша Түркістан комитетін жасады. Оның 9 ағзасы болмақ; Түркістан аймағының солдат һәм жұмыскерлер советінен 3, крестьяндар советінен 2, Қазақ-қырғыз советінен 1, Мұсылмандар советінен 1, социал-демократ партиясы бюросынан 1, һәм социал-революционерлер партиясы бюросынан 1. Онан соң ол комитет қасында 22 кісілік бір кеңес болмақ. Оған кіретін ағзалар; түркістан аймағының солдат һәм жұмыскерлер советінен 3, крестьяндар советінен 3, Қазақ-қырғыз советінен 2, мұсылмандар советінен 2 адам. ... Бұл жаңа өкімет ағзаларының көбі сайланып, бұл күнде іс жүргізе бастаса керек. Бірақ қазақ-қырғыз һәм мұсылмандар советі оған өкілдерін жібермей тұр» [8].

Большевиктер билікті қолына алғаннан кейінгі жағдайда Ташкент қаласы думасының алғашқы мәжілісі 8 қараша күні өтті. Бұл мәжіліске Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесі атынан У. Ходжаев, «Шуро-и-Ислам» ұйымы атынан Т. Нарботабеков пен Мұнауар қари, Түркістан өлкелік Қазақ-қырғыз кеңесі атынан С. Ақаев қатысты. Қалалық думаның мәжілісі Ташкенттегі төңкерісті талқылау барысында ұлттық-қоғамдық саяси ұйымдардың өкілдері большевиктер тарапынан құрылған Түркістан өлкелік атқару комитетін мойындамайтындықтарын танытты. Олардың мұндай ұстанымдары қалалық дума мәжілісінің жаңа билікке байланысты бірегей шешімге келе алмауына әсер етті. Сондықтан бұл мәселе жөнінде түбегейлі шешім қабылдау 12-14 қараша аралығында өткелі отырған Түркістан өлкесі қалаларындағы өзін-өзі басқару мекемелерінің съезінің үлесіне қалдырылды [9].

Түркістан өлкесіндегі қалалардың өзін-өзі басқару мекемелерінің Ташкент қаласында өткен съезіне облыстардан 26 өкіл қатысты. Олардың қатарында Түркістан өлкелік Қазақ-қырғыз кеңесінің өкілі С. Ақаев, «Шуро-и-Ислам» ұйымының өкілі Т. Нарботабеков пен А. Миразимов, «Шуро-и-улема» ұйымының өкілі А. Махмудов болды. Съездің күн тәртібіне Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына дейін өлкедегі билікті ұйымдастыру басты мәселе етіліп қойды.

Өлкедегі билікті ұйымдастыру мәселесін съезде талқылау барысында ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдардың өкілдері большевиктер төңкерісін айыптады. Мәселен, Түркістан өлкелік Қазақ-қырғыз кеңесінің өкілі С. Ақаев «Уақытша үкіметтің өлкедегі билігін жоюдың еш қажеті жоқ, оны өзгертудің қажеттілігін көріп тұрған жоқпын», деп мәлімдеді [9].

Түркістан өлкесіндегі ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдардың өлкелік билікке байланысты бірегей ұстанымда болғанымен арада уақыт өткен сайын кейбір ұйымдар кеңестік билікпен ымыраға келу бағытына ауытқи бастады. Мұндай ұйымдардың бірі «Шуро-и-улема» ұйымы болды. Осыған орай «Бірлік туы» газеті былай деп жазған еді: «Ташкент оқиғаларынан бері қарай мұсылман ұйымдарының бірде-бірі большевиктермен жанасқан жоқ. Большевиктер бұрынғы Түркістан комитетінің орнына жаңа комитет жасап, мұсылмандар үшін онда 2 орын қойса да, мұсылман ұйымдары оған өз кісілерін жібермеді. Сол екі арада мұсылман ұйымдары ынтымағынан жекеленіп кетіп, ғлама дегендер большевиктермен ынғайлас болуға айналды. Ғұламалар өздерінің шабарман-тілмашы С. Лапин арқылы большевиктермен астыртын «құдалық сөйлесуге» ыждахат етті. 15 ноябрьде Ташкентте съез жасамақ болып, адам жинау үшін «Біріккен мұсылман ұйымдарының бюросы» деген бірік өтірік ойлап шығарған» [10].

Большевиктермен ымыраға келуге ынғай танытқан «Шуро-и-улема» ұйымы «Біріккен мұсылман ұйымдарының бюросы» деген ұйым құру мақсатында өлкедегі барлық ұлтық қоғамдық-саяси ұйымдардың өкілдерін Ташкент қаласында мәжіліс өткізуге шақырды. Бұл мәжіліс 12-15 қараша аралығында өтті. Оған «Шуро-и-улема» ұйымының өкілдерінен бөлек Түркістан өлкесі мұсылмандары орталық кеңесінен 2 өкіл, Түркістан өлкелік Қазақ-қырғыз кеңесінен 1 өкіл, «Тұран» ұйымынан 1 өкіл, Түрік Федералистері партиясы ұйымынан 2 өкіл, Сырдария облыстық Қазақ-қырғыз кеңесінен 1 өкіл, Жетісудағы мұсылмандардың «Құрылтай» ұйымынан 1 өкіл, Перовск уездік ұлттық комитеттінің атынан 1 өкіл, Әулиата уездік Қазақ-

қырғыз кеңесінен 1 өкіл және мұсылман әскерилері атынан 1 өкіл қатысты. С. Лапиннің төрағалық етуімен өткен мәжілістің күн тәртібіне түркістандағы билікті ұйымдастыру мәселесі қойылды.

Мәжілістің барысында С. Лапин жетекшілік еткен «Шуро-и-улема» ұйымының мүшелері Түркістан өлкелік атқару комитетіне мұсылмандарға деп большевиктердің бөлген орынға әзірше қанағат тұта тұру керек, сондықтан большевиктер билігін мойындайық, кейін атқару комитетіндегі орынның санын арттыруға қол жеткіземіз деген пікірін ортаға салды. Бұл ұсынысқа Түркістан өлкесі мұсылмандарының орталық кеңесінің төрағасы М. Шоқай қарсылық танытып, большевиктермен бірде-бір ұлттық қоғамдық-саяси ұйым байланысқа түспеу керек деген пікірін білдірді. Бұл пікірді «Шуро-и-Ислам», «Тұран», Түркістан өлкелік қазақ-қырғыз кеңесі ұйымдары мен Түрік Федералистер партисының өкілдері қолдап шықты. Соған орай мәжілісте «Шуро-и-улема» ұйымының ұсынысы өтпей қалды [11].

Ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдардың мәжілісінде «Шуро-и-улема» ұйымы мүшелерінің ұсынысында өлкелік жоғары билік орны Түркістан атқару комитеті болуы керектігі, оның құрамы 12 адмнан тұруы (жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінен 3 өкіл, қалалық өзін-өзі басқару мекемелерінен 3 өкіл, өлкелік мұсылман съезі атынан 6 өкіл) тиістілігі және атқару комитетінің жұмысын бақылап тұратын кеңес құрамы 20 адам (жұмысшы-солдат депутаттары кеңесінен 5 өкіл, қалалық өзін-өзі басқару мекемелерінен 5 өкіл, мұсылман съезі атынан 10 өкіл) болуы керектігі де білдірілген болатын. Мәжілісте бұл ұсыныс та қабыл алынбадды. Мәжіліске қатысушылар осыған орай тез арада өлке мұсылмандарының өзін-өзі билеуін қамтамасыз етуді шешеу керек деген ұйғарымға келді. Делегаттар өлкені 98 пайыз тұрғынын құрайтын, саны 10 миллионнан асатын мұсылмандар өзін-өзі билеуге құқылы деп танып, бұл мәселе жөнінде шешім қабылдау үшін жақын арада Түркістан өлкесі мұсылмандарының съезін шақыру қажет деген ұйғарымға келді. Мәжіліс Түркістан өлкесі мұсылмандарының съезін өткізуді ұымдастыратын комиссия құрамын да сайлады. Оған С. Лапин, С. Мақсум, Сыдық Қожа, Әулиеата уезінің өкілі Бигиев және мұсылман әскерилерінің өкілі С. Жүсіпов енді [12, с.183].

1917 жылы 15 қараша күні Ташкентте жұмысшы-солдат депутаттары кеңестерінің өлкелік III съезі өз жұмысын бастады. Оған 114 делегат қатысты. Солшыл эсер К.Я. Успенскийдің сөзімен ашылған съезде негізінен үш фракция болды. Олар саны бәрінен басым түсетін большевиктер фракциясы, солшыл эсерлер фракциясы және меньшевиктер мен оңшыл эсерлер фракциясы болатын. 16 қараша күні съез делегаттарының қатарына сол күні өз жұмысын аяқтаған өлкелік шаруалар депутаттарының съезіне қатысушылар келіп қосылды. Шаруалар съезіне қатысқан делегаттар солшыл эсерлер фракциясының құрамын енді.

Меньшевиктер мен оңшыл эсерлер съезде өлкедегі билікті барлық түркістандық «революциялық демократия» өкілдерінен тұратын коалициялық үкіметке беру керектігі жөнінде мәселе көтерді. Съезде большевиктер мен солшыл эсерлер бірлесе меньшевиктер мен оңшыл эсерлердің ұсынысына бірден қарсы шықты. Большевиктер Түркістандағы билік орталықта құрылған кеңестік биліктің принциптерін басшылыққа ала, пролетарлық негізде құрылуы тиіс деп тапты.

Кеңестердің III өлкелік съезі 19 қараша күні өлкедегі билік орындарын құру ісіне нақтылы кірісті. Съездегі фракциялар бұл мәселе бойынша өз жобаларын ұсынды. Солшыл эсерлердің жобасында өлкедегі барлық билік құрамы 18 адамнан тұратын, оның үшеуі жергілікті мұсылман пролетариаты өкілі болатын Халық комиссарлары кеңесінің қолына берілу керектігі аталып көрсетілді. Сонымен қатар бұл жобада Халық комиссарлары кеңесінің жұмысын бақылаушы орган – жұмысшы-солдат және шаруалар депутаттарының өлкелік кеңесі болатындығы да қарастырылған болатын. Меньшевиктер мен оңшыл эсерлердің біріккен фракциясы съезге құрамы 10 адамнан тұратын әрі жұмысшы-солдат және шаруалар депутаттары кеңесінің бақылауында болатын өлкелік атқару комитетін құру жөнінде жоба ұсынды. Бұл жоба бойынша өлкелік атқару комитетіндегі орынның жартысы жергілікті халық өкілдеріне берілуі тиіс болды. Съезде осы екі жоба да өтпей большевиктер фракциясының жобасы қабыл алынды. Ол жоба бойынша өлкелік жұмысшы-солдат және шаруалар депутаттарының кеңесі қарауындағы Түркістан өлкесі Халық комиссарлары кеңесі құрылатын болды. Халық комиссарлар кеңесінің құрамына 15 адам енетін болып белгіленді. Осылайша, Түркістан өлкесінде құрылған кеңестік жоғары билік орнына бірде-бір жергілікті халық өкілдері енбей қалды.

Кеңестердің III өлкелік съезінде Түркістан өлкесінде кеңестік билік жарияланып, қатаң таптық, партиялық принцип бойынша өлкелік үкімет – Түркістан өлкесінің Халық комиссарлары кеңесі құрылды. Бұл үкіметтің құрамына ұлттық қоғамдық-саяси ұйымдардан ешқандай да өкіл енбеді.

Жетісу облысында қоғамдық-саяси ұйымдардың тегеурінді қарсылық көрсетуіне байланысты кеңестік билік тез арада кеңестер қолына өте қоймады. Жетісу облыстық Қазақ-қырғыз комитеті секілді т.б. қоғамдық-саяси ұйымдар кеңестік билікті мойындамайтындығын танытты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Абдуллаев Р.М., Агзамходжаев С.С., Алимов И.А. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. – Ташкент: «Шарк», 2000. – 672 с.

2 Большевиктер // Бірлік туы. – 1917. –25 ноябрь.

3 ҚРОММ. 9-қ., 1-т., 26-іс.

4 Организация «Шурои-исламия» будет оказывать Генеральному комиссару всемерную поддержку // Туркестанское слово. – 1917. – 9 ноябрь.

5 Домогатский П.А. Октябрьские дни 1917 года в Ташкенте // Революция глазами современников. – Ташкент: Узбекистон, 1991. – 205 с.

6 Проект об образовании Туркестанского исполнитльного комитета // Наша газета. – 1917. – 8 ноябрь.

7 Объединненое собрание Краевого мусульманского совета // Туркестанские ведомости. – 1917. – 17 ноябрь.

8 Түркістанда жаңа өкімет // Бірлік туы. – 1917. – 8 ноябрь.

9 Туркестан мөселман құрултайи // Улуг Туркестан. – 1917. – 18 ноябрь.

10 Ғұламалар съезі // Бірлік туы. – 1917. – 16 ноябрь.

11 Уламо съезди // Улуг Туркестан. – 1917. – 16 ноябрь.

12 Агзамходжаев С.С. История Туркестанской автономии (Туркистон Мухторияти). – Ташкент: «Тошкент ислом университети», 2006. – 268 с.

94(574): 373. 016

М.Д. Шаймерденова, А.А. Кульшанова
Т. Жүргенов ат. Қазақ Ұлттық Өнер академиясы

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ, ПАТРИОТИЗМІ МЕН БІРЛІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан тарихы оқулығын дайындау барысында оқушылар мен студенттердің жаңа дүниетанымын қалыпастыруда рухани құндылықтарды және оның бағыттарын ескеру жөніндегі і авторлардың көпжылдық тәжірибелері қарастырылады. Авторлар оқулықпен жұмыс істеудің көпқырлы үрдісі барысында ұлттық тарихтың барлық кезеңдерінің өзекті мәселелерін анықтай отырып, көптеген сауалдар тастай отырып, тарихшылар мен әріптестерін ашық әңгімеге шақырады. Сондай-ақ оқулық пен оқу құралындағы жаңалықтар қарастырылып, өткен ғасырдың оқулықтарымен салыстыру жасайды.

Түйін сөздер. оқулық, дерек көздері, мұрағат, рухани құндылықтар, жастарды тәрбиелеу, тұжырымдама, Қазақстан тарихы, ұлттық идея.

М.Д. Шаймерденова, А.А. Кульшанова
КазНАИ имени Т.К. Жургенова, Казахстан, г. Алматы

ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ, ПАТРИОТИЗМА И ЕДИНСТВА НАЦИИ В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассматривается опыт работы авторов над учебниками по истории Казахстана с позиции проектирования новой мировоззренческой модели школьников и студентов и учета в них главных духовных ценностей и ориентиров.

Авторы в статье рассматривают многогранный процесс работы над учебниками при этом определяя ключевые позиции всех периодов национальной истории, задаются многими вопросами и вызывают на откровенный разговор историков и коллег. Также в статье четко просматривается, что нового в учебники и учебные пособия авторы вносят по сравнению с учебниками прошлого века.

Ключевые слова. учебник, архивные источники, архив, духовные ценности, воспитание молодежи, концепция, история Казахстана, национальная идея

M.D.Shaimerdenova, A.A.Kulshanova,
Kazakh National Academy of Art by T.Jurgenov, Almaty, Kazakhstan

QUESTIONS OF INTEGRATION, PATRIOTISM AND UNITY OF THE NATION IN SCHOOL TEXTBOOKS ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article reviews the experience of authors on textbooks on the history of Kazakhstan from the standpoint of designing a new worldview model of schoolchildren and students and taking into account the main spiritual values and landmarks in them.

The authors in the article consider the multifaceted process of work on textbooks while determining the key positions of all periods of the national history, are asked many questions and cause for frank conversation of historians and colleagues. Also, the article clearly shows that the authors add textbooks and teaching aids to textbooks in comparison with the textbooks of the last century.

Key words. textbook, archival sources, archive, spiritual values, education of youth, concept, history of Kazakhstan, national idea

Кіріспе

Қазақстан Республикасының Ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысында Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы Марат Тәжин қазіргі кезде тарихи ғылымға мүлдем жаңа талаптар қойылғанын және әлемдік тарихнамада танымдық әдістерді сыни қайта бағалаудың маңыздылығын атап өтті [1]. Оның сөйлеген сөзінде көздер мен мұрағаттарға жаңа көзқарас қалыптастыБіз үшін тарихшылар, дереккөздер мен мұрағат деректері өте маңызды, бұл көптеген жаңа нәрселерді ашып қана қоймай, адамзаттың тарихын түсінуге мүмкіндік береді, сонымен қатар оқулықтарда қолдануға қазіргі заманғы жастар үшін маңызды болып табылатын түпнұсқалық материалдарды қосуға мүмкіндік береді. Мен оқулықтар мен оқыту әдістемесі, бағдарламалары бойынша жұмыс

тәжірибесіне жүгінгім келеді. Дегенмен, Қазақстан тарихы туралы оқулықтарды сын тұрғысынан емес, қайта қарастырғым келеді (бұқаралық ақпарат құралдарында белсенді түрде талқыланады және бұл мәселе авторлардан кейін оқулықтардың сапасы үшін жауап беретін «Оқу құралы» орталығында шешілуі керек), ал мектеп оқушылары мен студенттерінің жаңа дүниетанымдық үлгісін құрастыру және олардағы басты рухани құндылықтарды және бағдарларды ескере отырып, қалыптастырады.

Қазақстан тарихына арналған оқулық мемлекеттік қауіпсіздік тұрғысынан қарастыру керек, өйткені ол жастарды тәрбиелеудің идеологиялық құралы болып табылады.. Сондықтан да Қазақстан тарихындағы оқулықтардың мазмұны бойынша пікірталастар форумдарда және БАҚ-да жалғасуда. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының құрамында осы Одақтың құрамына кіретін 15 республика бар, негізінен ресейлік авторлардың жазған оқулықтары мен оқулықтары бар, ал оқулықтардың кішкене бөлігі осы немесе басқа республиканың авторлары тарапынан жазылған.

Кәсіподақ республикалары тәуелсіздік алғаннан бері 90-жылдары әрбір республика өз оқулықтары мен оқу-әдістемелік құралдарын, соның ішінде Қазақстанды жазып және шығара бастады. Сонымен қатар, оқулықтардың авторлары әлі күнге дейін жаңа үлгі және оқу құралдарының тұжырымдамасы, оқытудың жаңа тұжырымдамасы, Қазақстанның тарихи тарихының жаңа тұжырымдамасын оқыту және бұрынғы советтік стереотиптерді, тарихи пролетариаттың қайталануын үйренбеген. Мұның бәрі көп қырлы үдеріс болып табылады, бұл уақытты, атап айтқанда, жаңа мұрағаттық дереккөздер негізінде мемлекеттің тарихын зерделеуді талап етеді.

Мұрағаттық көздерді ғылыми айналымға енгізу ең маңызды міндет болып табылады, өйткені белгілі болғанындай, олар тек Қазақстанның мемлекеттік қорларында ғана емес, сонымен қатар шетелде сақталады. Ұлттық тарихтың барлық дәуірлерінің - ежелгі дәуірдің, орта ғасырдың, жаңа уақыттың негізгі ұстанымдарын анықтау қажет болды. Қазақстан президенті «Қазақстан-2050» стратегиясында бұрын-соңды анықтаған идеология қажет - бұл ұлт бірлігі: «Кез-келген қоғамдық бірлестік азаматтардың тек қана бір бөлігі ғана мүдделерді білдіретіндіктен, мемлекеттің негізгі идеялары халықтың бірлігі, азаматтық бейбітшілік, әлеуметтік тұрақтылық, этносаралық және конфессияаралық келісім, ымыраға келу және толеранттылық болуы тиіс. Қоғамда әмбебап мораль нормаларына, ұлттық дәстүрлерге, азаматтық жауапкершілікті дамытуға және патриотизмге негізделген рухани құндылықтар белгіленуі керек» [2]. Міне, ұлттың бірлігінен тұратын ұлттық идея тек қана қазақтар үшін ғана емес, Қазақстанда тұратын барлық этникалық топтар үшін дәстүрлі құндылықтар мен мұраттардың сақталуына және белсенді дамуына, сондай-ақ қоғамдық сананы сапалы жаңа әлеуметтік-тарихи және рухани мазмұнмен толтыруға арналған. Сондықтан, Мемлекет басшысы атап өткендей, ұлттың тарихи санасының өзегі бүкіл қазақстандық сәйкестік болуы тиіс. Мұның бәрі Қазақстанның жаңа тарихындағы қазіргі заманғы оқулықтарда мүлтіксіз көрінеді.

Түрлендіруші қоғамдардың тарихи ғылым динамикасы: жаңа фактілер, дереккөздер, мұрағаттық материалдар ашылып, оқиғалардың жаңа ғылыми түсіндірулері пайда болады, бірақ ең бастысы - бұл тарихи оқиғаларды объективті картаға түсіру үшін сенімді ғылыми негіз қалайды. Биылғы жылы мемлекет Қазақстандағы ғылыми орталықтардан - Шоқан Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының және Иран, Қытай, Франция, Түркия, Ресей сияқты елдердің тарихының белгісіз беттерін осы елдердің мұрағаттарында зерттейтін ғалымдар тобын жібереді [3]. Шет елдердің алдыңғы қатарлы әдіснамасы мен әдіснамасы негізінде Қазақстанның мұрағат материалдары, сондай-ақ «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша Қазақстанның тарихы, археологиясы және этнографиясы бойынша арнайы зерттеулердің нәтижелері қазақ халқының ұлттық тарихының көкжиектерін кеңейтеді, орыс тарих материалдарын, мектеп пен университетті дамыту мен жетілдіруде баға жетпес болады. тарихтың оқулықтары. Сонымен қатар, бұл мемлекет басшысының бастамасы бойынша қазіргі заманғы материалдар мен жаңа деректер негізінде ұлттың жаңа тарихи дүниетанымын қалыптастырудың тамаша мүмкіндігі. 1996 жылы Қазақстан халқына Жолдауында Президент Н.Ә. Назарбаев саяси бағытта «Ұлттық идеяны қалыптастыру тек өз тарихымыздың жаңа оқылымы негізінде ғана мүмкін» ұлттық идеясын қалыптастыруға ерекше назар аударды [4]. Қазақстандық ғалымдар, тарих оқулықтарының, тарихшылардың және тұтастай алғанда қазақстандық қоғамның авторлары әрдайым Отан тарихының терең біліміне бағдарланғанын атап өту керек. Сондықтан, белгілі тарихшылардың баяндамалары мен сөйлеген сөздері Л. Гумилев атындағы ЕҰУ-де Мемлекеттік хатшы Марат Тәжиннің төрағалығымен Қазақстан Республикасының Ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген мәжілісінде өте маңызды. Іс жүзінде барлық сөз сөйлеушілер өткенді және қазіргі жағдайды объективті көзқарастың қажеттілігін атап өтті, бұл сөзсіз ұлтты біріктіретін, қазақстандықтарды ұлттық құндылықтарды нығайтатын, ұлттың мәдениетін және руханилығын сақтайтын басты құндылықтарды және рухани бағдарларды айқындауға бағыттайды. Мұның бәрі оқу материалында маңызды түрде көрсетілуі керек.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы Марат Тәжин Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-де өткен кездесуде бүгінгі күні Қазақстанның ұлттық тарихын қалай зерттеу керектігі туралы жаңа мәселе

туындағанын атап өтті. Сонымен қатар, орыс мектептерін және университеттерде оқытудың тәсілдерін қайта қарау маңызды [5].

Сонымен қатар, көптеген ғылым мұғалімдері тарихи ғылымды оқытудағы маңыздылығы мен жауапкершілігін сезініп, ұлттың мәдени кодексін меңгеруді қалай қамтамасыз ету керектігі туралы сұраққа жауап табуға тырысады: руханият, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, мәдениет республиканың жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихын зерделеуге арналған сағаттардың бар санын құрайды.Жарияланған оқулықтарда ұсынылған, қол жетімді сағаттардың санына байланысты осы мәселелерді қысқарту қажет. Сонымен қатар, ежелгі дәуірден бастап Қазақстанның тарихын зерттеудің орнына, Қазақстан тарихы қазіргі кезеңде енгізілуде. Білім және ғылым министрлігінің жауапты хатшысы Әлия Ғалымова Қазақстанның мектептері мен жоғары оқу орындарында тарихты зерделеудің сағаттарының ең төменгі деңгейге дейін азайтылатынын және тақырыптың айтарлықтай өзгеретінін атап өтті [6].

Бұл курстар сағаттық режимде қалай байланыстырылады? Бұл сұрақтар өте мұқият қарауды талап етеді. ЕҰУ-де өткен кеңейтілген кездесуде тарихшылардың Франк әңгімесі. Л.Гумилев мемлекеттің тарихын, ұлттық бірлік пен патриотизм призмасы арқылы жаңа ойлауды ғана емес, сондай-ақ оқу материалдарын жетілдіру мен Қазақстанның тарихын оқу орындарында толығымен зерделеу қажеттілігін алаңдатып отыр.

80-жылдардың аяғында, 90-шы жылдардың басында, қазақстандық авторлардың оқулықтары кеңес дәуіріндегі оқулықтармен құрылымдық және композициялық тұрғыдан сәйкес болды. Жаңа геосаяси жағдайларда Қазақстан тарихына арналған оқулықтар жасау өте қиын болды.Тіпті қателіктерді іздестіру ғана болатын, бірақ сыни-аналитикалық қорытындылар мен оқулықтардың жаңа түрін жасау бойынша ұсынымдар болмаған сын-ескертпелер. Пікірлер авторлары қандай да бір себептермен шолу тек оқулықта қателер мен қателерді іздеу ғана емес, сондай-ақ оң сәттерді көрсету екенін ұмытып кеткен. Мысалға, Петропавлдағы орта мектептің мұғаліміне біздің оқулықты мұқият оқып, әртүрлі нұсқаулар мен ұсынымдар бергеніне өте ризамын, әсіресе маңызды, ол оқулықтың құрылымы мен мазмұны жағымды аспектілерді атап өтті.

Сол дәуірдегі оқулықтардың авторлары бұрынғыдай әріптестердің, ғалымдардың жаңа деректерге қатысты қандай деректерді енгізу керек екендігін немесе тарихтың қай нүктелерін ұсыну керектігі туралы ұсыныстарды қажет етеді; мұғалімдер мен мұғалімдер - оқулықта олардың жұмыс тәжірибесіне сүйене отырып, не көргісі келетіні туралы. Бүгін ұсынылған жүйелік тәсіл, жаңа әдістемелік қондырғылар мен мұрағат материалдары 21 ғасырдың ғылыми парадигмасын ескере отырып, жақын болашақта оқулықтардың мазмұнын түбегейлі қайта қарауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның 9-сынып оқушыларының тарих кітабында ұжымдық жұмыс тәжірибесі оқушыларға оқу кезеңіндегі мәдениет мәселелерін, халықты интеграциялауға ықпал ететін көрнекті тұлғалардың сипаттамасын және жас ұрпақ арасында патриотизм рухын тәрбиелеу маңызды екенін көрсетті. Оқулықтардың мазмұны, негізінен, жылдан жылға өзгеріп, басқа авторлар жасайтын бағдарламаларға байланысты. Сондықтан қысқа уақыт ішінде бағдарламалардың авторлары мен әр автордың көзқарасы бағдарламаның мазмұнын қалай өзгерткенін байқауға болады. Мысалға, биылғы жылы білім беру және модельдік бағдарламалардың мазмұны қайта қаралды, бұл Қазақстан тарихының көрінісін жақсартпады.

Қазақстан тарихындағы оқу материалының негізгі идеологиясы оқулықтарда, бірінші кезекте интеграция, патриоттық тәрбие, ұлттың бірлігі, мәтіннің материалдары Отанын қорғау, шекараларды, халықтың салт-дәстүрлерін қорғауға, тақырыптық атаулық этнос пен Қазақстанда тұратын этникалық топтар туралы ақпаратты қамтуға тиіс. Қазақстан тарихы бойынша оқу құралы дегеніміз не? Мемлекеттің тарихы - ғалымдардың зерттеулері және өз жұмыстарында өкілдік ететін барлық нәрселері - бұл мемлекеттік идеология, ғалымдардың көзқарасы бойынша мемлекеттің тарихының көрінісі.

Қазақстан тарихындағы оқулықтар авторларының жұмысын тиімдірек ету үшін бірнеше жыл бойы қолданылатын оқулықтар авторларымен бірге бағдарламаларды әзірлеуді ұсынамын және олардың мазмұны Қазақстанның тарихын зерттеу және бақылау кезінде ғалымдар жасайтын жаңа тарихи фактілерге толы болады. Қазақстан тарихындағы оқулықтардың сапалы мазмұнын жетілдіру үшін мен Л. Гумилев атындағы ЕҰУ кеңейтілген жиналысында уақытылы анықталған отандық ұлттық тарихтың жаңа тұжырымдамалық мәселелерін енгізуді ұсынамын, кітап оқулықтары ретінде біз үшін студенттердің құндылықтарын қалыптастыратын жүйелі білімді, олардың ұлттық-мемлекет және жеке құндылықтар.

2013 оқу жылында жалпы білім беру мектептерінің 9 сынып оқушылары үшін білім беру мекемелерінде мақұлданған және жалпы білім беру мектептерінің мұғалімдерінің ескертулерімен толықтырылған «Қазақстанның жаңа тарихы» атты жаңа ұрпақ оқулығы жарық көрді (7). Оқу құралы бойынша жұмысқа кірісу - авторлар, оқу құралын өзгертуге және оны жаңа ұрпақтың оқулықтарына айналдыруға шешім қабылдады. Осылайша, Қазақстанның тарихына арналған үш кітапты идеясы туылып құрылды, оның ішінде оқулықтың өзі, оқушыларға арналған хрестоматияға және мұғалімдерге көмек көрсету

әдістемесі бар.Тарих ғылымдарының докторы Аяған Б. мен орта мектептің мұғалімі Н. Ткаченкомен бірге біз материал жинап, оқушыларға арналған хрестоматияны және оқытушыларға арналған әдістемелік нұсқаулықты жаздық. Мұғалімдерге ыңғайлы болу үшін және алдағы сабаққа дайындалу үшін оқулықтың барлық өзгерістерін ескере отырып, орта мектеп мұғалімдеріне арналған әдістемелік нұсқаулық жазылды. Егер біздің оқулықты алдыңғы ұрпақтардың Қазақстан тарихы туралы оқулықтармен салыстырсақ, әдетте, бұрынғы оқулықтарда тек қана мәтін бар. Біз оқулыққа тек мәтінді ғана емес, сондай-ақ түрлі қызықты, оңай есте сақталған материалдарды енгіздік, сондай-ақ мәтіндегі диаграммалар мен кестелерді ұсындық. Оқу құралы заманауи білім жүйесін ескере отырып жазылды және оқушыларға тек қана сабақтарға, емтихандарға ғана емес, ұлттық бірыңғай тестілеуге (ҰБТ) дайындық кезінде көмекші болды.Осылайша, оқулық Қазақстан тарихында, жеке тұлғаларда белгілі өмірлік және әлеуметтік шаралар туралы қысқаша өмірбаяндық ақпарат түрінде толықтырылды; карталармен жұмыс жасалды, әрбір абзацта тест сұрақтарына, есте сақтауға арналған сұрақтар енгізілді. Әр болімнің соңында берілген көлемнің өзіндік сараптамасы үшін жалпы сұрақтар қосылды.

Жоғарыда айтылғандардан басқа, дәуірдің қысқа құжаттары қосылды, ол мәтінді растап, студенттерді оқып жатқан кезеңде шын мәнінде болған жағдайға қызығушылық танытты. Бұдан өзге, әрбір параграфтың соңында схемалар мен кестелер қосылды, оларды оқушылар материалды оқып болған соң аяқтауы тиіс. Оқулықтың әрбір параграфында түсіндірме және энциклопедиялық сөздіктерде түсініксіз және түсініксіз сөздерді іздемейтіні үшін, жылтырлығы (аз терминдер - тұжырымдамалық аппарат) берілді, содан кейін олар айтылғандарды оқып, түсіне алады, жаңа сөздерді есте сақтап, олардың сөздік қорына қосады , сонымен қатар, уақытты жоғалтпай-ақ, өздерінің эрудициясын кеңейтті. Ыңғайлы болу үшін оқулықтың соңында рефераттар тізімін, жазуға арналған әдебиеттерді оқушылар мен мұғалімдерге қиындық тудырмауы үшін, рефераттардың тізімі, бөлімдерде қолданылған, қосымша ұсынылған және көздер тізімі таңдалды.Қызығатын және таланты студенттер мен балаларға портфолио түріндегі жоғары күрделігі тапсырмалар, мозаика, кітапшалар мен кроссвордтар қосып, ОК Қазақстанның Коммунистік партиясы бірінші хатшыларының тізімін, тарихи анықтаманы толықтырды.

Сіздің назарыңызға, дәуір дәуіріндегі құжаттар түрінде ұсынылған қосымша қызықты материалдар тек құжаттар, кітаптар мен газеттердің әртүрлі жинақтарынан ғана емес, сондай-ақ Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағатынан да бірінші рет алынып, бұрын шығарылған емес. Оқулықта орналастырылған фотосуреттерді Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кинематографы мен фотосуреттер мұрағаты, атап айтқанда Мұрағат директоры Сейтова Алла Федоровна ұсынды, оған біз өте ризамыз.

Елдің келешегінің жаңа дүниетанымдық моделі, қалыптасқан ұлттық идея және ұлттық идентификацияны нығайтуға бағытталған негізгі идеалдар, құндылықтар мен нұсқаулықтар - мұның бәрі қазіргі заманғы оқушылармен гуманитарлық және әлеуметтік пәндерді, ең алдымен тарихи ғылымдарда оқу процесінде игеруде. Сондықтан ұлттық тарих пен мәдениетті зерделеу мәселесі өте өткір болды. Тарих ғылым ретінде қоғамның дамуы мен әлеуметтік институт ретінде маңызды рөл атқарады, қоғамның рухани бағыттылығын жүзеге асырады.

Қазақстан тарихына арналған оқулықтар жасаған кезде қазіргі Қазақстанның полиэтникалық мемлекет екенін ұмытпаған жөн, Қазақстанда 130-дан астам этникалық топ бар. Қазақстанның ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының отырысында айтылғандай, тарих ғылымы ең алдымен этникалық және саяси қақтығыстарды қоса алғанда, түрлі әлеуметтік жанжалдарды алдын алуға және шешуге көмектесуі керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Народ в потоке истории // Казахстанская правда. - 2013. - 06 июня.
2. Назарбаев Н. Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана // Казахстанская правда. - 2013. - 15 декабря.
3. Изучать историю лучше за границей // Время. - 2013. - 13 июня.
4. Назарбаев Н. О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики на 1997 год. Послание Президента страны народу Казахстана // Казахстанская правда. - 1996. - 8 октября.
5. История не требует часов // Время. - 2013. - 13 июня.
6. Аяган Б., Шаймерденова М.Д. История Казахстана. Учебник для 9 класса общеобразовательной школы. - Алматы: Атамура, 2005, 2009.
7. Шаймерденова М.Д. История Казахстана. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Издание второе. - Алматы: Изд. центр КМИ «Парасат», 2015. - 218 с.

94(574) (5-191.2) «20/30»:323.17/

Б.А. Сиражева
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Қазақстан

БЕРЕЛДЕН ТАБЫЛҒАН СҮЙЕК БҰЙЫМДАР

Аңдатпа. Мақалада Берел обасының №36 қорғанынан табылған мүйіз бұйымдар кешеніне трасологиялық сараптама жүргізу нәтижелері келтірілген. Бұл кешен Берел қорымында 2002-2004 жж. Жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде табылған. Марал мүйізінен жасалған 66 дана атәбзелдерінің осы әшекейлері Қазақ даласы ерте көшпелілерінің сүйек ұқсату өнерінің бірегей үлгілері деп танылады. Аталмыш №36 қорған ашылған 2002-2004 жж. бері бұл бұйымдар бірнеше археолог ғалымдардың назарына іліккенімен, өз зерттеулерін тұжырымдап жария еткен тек З. Самашев пен А.П. Бородовский ғана болды. Табылған бұйымдар жинағы аз зерттелген заттар қатарына жататындықтан осы ақтаңдақтың орнын толтыру мақсатында бірқатар зертханалықзерттеулер жасалды. Бұйымдардың бойындағы өңдеу және тұтыну іздерін анықтау мақсатында Материалдық мәдениет тарихы институтының (РФ, Санкт-Петербург қ.) тәжірибелік-трасологиялық зертханасында Е.Ю. Гиряның жетекшілік етуімен және «Кайнозой геохронологиясы» ұжымдық қолдану орталығында (РФ, Новосибирск қ.) А.П. Бородовскийдің жетекшілік етуімен бірқатар зертханалық жұмыстар жүргізілді. Автор аталған ғалымдарға өз алғысын білдіре отырып, осы мақалада сол зерттеулердің жинақталған қорытындысымен таныстырады.

Түйін сөздер. сүйек, мүйіз, сүйек ұқсату ісі, ерте темір дәуірі, қорған, трасология, Берел

Б.А. Сиражева
Научный сотрудник Института археологии им. АХ. Маргулана, магистр истории

КОСТЯНЫЕ ПРЕДМЕТЫ ИЗ БЕРЕЛИ

Аннотация. В статье отражены результаты трасологических исследовании комплекта роговых изделийиз кургана 36 могильника Берел. Настоящий комплект, обнаруженный в результате археологических изысканий проведенных на некрополе Берел в 2002–2004 годы, является убранством верхового коня, состоит из 66 предметов, изготовленных из рога марала, и представляет собой выдающееся произведение косторезного искусства ранних кочевников Великого пояса степей. Со времени исследования кургана 36 в 2002–2004 гг. данные предметы стали объектом исследовании нескольких ученых-археологов, но результаты своих исследовании опубликовали только З. Самашев и А.П. Бородовский. В целом коллекция относится к категории малоизученных предметов и для восполнения этих пробелов проведен ряд лабораторных исследований. В целях изучения материальных следов изделия, были исследованы в ноябре 2015 г. В экспериментально-трасологической лаборатории Института истории материальной культуры (Санкт-Петербург, РФ) под руководством Е.Ю. Гиря. Дополнительные исследования были проведены в 2016 году, в Центре коллективного пользования «Геохронология кайнозоя» (Новосибирск, РФ), под руководством А.П. Бородовского. Автор выражает благодарность коллегам за оказанную помощь в изучении данного комплекса.

Ключевые слова. кость, рог, косторезное дело, ранний железный век, курган, трасология, Берел

B.Sirazheva
Institute of Archaeology named after A.Kh. Margulan, Kazakhstan

BONELLES OBJECTS FROM BEREL

Abstract. The article presents the results of tracological researches of a set of objects made of horns from the barrow 36 of the burial mound Berel. The set discovered as a result of archaeological research carried out on the necropolis Berel in 2002-2004, is the horse harness. It consists of 66 items made of red deer horns, and is an outstanding work of bone carving art of the early nomads of the Great Steppe Belt. These objects have become the object of research of several archaeologists since the study of the barrow 36 in 2002-2004, but the research results were published only by Z. Samashev and A.P. Borodovsky. In general, the collection can be referred to poorly studied subjects and a number of laboratory studies have been carried out to eliminate these gaps. In order to study the material traces of the objects, they were examined 2015 in the experimentaltrasological laboratory of the Institute of the History of Material Culture (St. Petersburg, Russia) under the guidance of E.Yu. Gir'.

Additional studies were carried out in 2016, at the Center for Collective Use " Cainozoe geochronology" in November (Novosibirsk, Russia), under the supervision of A.P. Borodovsky. The author expresses gratitude to colleagues for their help in studying this complex.

Key words. bone, horn, bone carving, early iron age, barrow, Trace Analysis, Berel

* Мақала № AP05133484 «Қазақ Алтайындағы сақ мәдениетінің эталонды ескерткіштері (Таутекелі, Қарақаба, Өрел, Солонечные белки, Берел)» гранттық жобасы аясында жүргізілген зерттеулер негізінде жазылды

Кіріспе

Қазақстан археологиясында ерте көшпелілер тұтынған сүйек бұйымдар өте аз зерттелген. Оларды егжей-тегжейлі жіктеу мәселесі әлі күнге қолға алынған емес. Сүйек пен мүйізден жасалған бұйымдар басқа заттармен салыстырғанда көп жағдайда зерттеушілер назарынан тыс қалатын дүниелер. Олардың пікірінше сүйек заттардың хронологиялық және мәдени таралу аймағы кең болғандықтан ескерткіштің уақыты мен мәдени тегін анықтауға жарамсыз болып келеді. Дегенмен соңғы уақыттағы жаратылыстану-ғылыми әдістерді қолдану арқылы зерттеу нәтижелері көрсетіп отырғандай сүйек пен мүйізден жасалған бұйымдардың көмегімен ежелгі тұрғындардың шаруашылығы, экономикасы, тұрмысы және мәдени өмірі жайлы құнды деректер алуға болады. Осы мақалада Қазақстан ерте көшпелілерінің сүйек ұқсату өнерінің кейбір аспектілерін сарапқа салу талпыныстары жасалды.

Нәтижелер

Берел қорымының 36 қорғанынан 2002 ж. марал мүйізінен аң стилінде ойып жасалған, ат-әбзелдерін безендіруге арналған 66 дана көркемөнер туындысы табылды. Бұл бұйымдар кешені әсемдігі мен бірегейлігі жағынан қола дәуірінің Кент қонысынан табылған жинақтан кем түспейді (Усачук, Варфоломеев, 2013: 223; Варфоломеев, Ломан, Евдокимов, 2017: 217). З.С. Самашев пен А.П. Бородовский 2004 ж. мүйізден жасалған осы әшекейлерді сипаттап мақала жариялап, ғылыми айналымға енгізді. Олар бұл кешенге: «Мүйізді скиф-сақ аң стилінде асқан шеберлікпен ойып жасаған көркемөнер бұйымдары Алтай ғана емес бүкіл Еуразия ерте көшпелілерінің жерлеу ескерткіштерінен мұндай көлемде тұңғыш рет кездесіп отыр. Әдетте Обь өзенінің жоғары алабында орналасқан б.д.д. I м.ж. екінші жартысына жататын обалардан ат-әбзелін құрайтын жекелеген сүйек бұйымдар немесе мүйізден жасалған жүген әшекейлерінің бірнешеуі ғана табылатын», – деп баға берді (Самашев, Бородовский, 2004: 83).

Сол уақыттан бері осы заттар бірнеше ғылыми мақалаға (Базарбаева, Джумабекова, 2014: 235; Бесетаев, 2014: 4; Шульга, 2015: 59) арқау болғанымен, нақты трасологиялық тұрғыдан зерттеулер жүргізген тек З. Самашев пен А.П. Бородовский ғана болды (Бородовский, 2007: 104-107; Бородовский, Телегин 2007: 52; Самашев, 2011, 36-37; Бородовский, 2013: 25).

Дегенмен бұл мәселе З.С. Самашевтың назарынан тыс қалып көрген емес. Оның біз қарастырып отырған заттар кешеніне 2009 ж. украиналық ғалым А.Н. Усачукпен, 2011 ж. австриялық ғалым В. Лобиссермен (Wolfgang Lobisser) бірлескен трасологиялық зерттеулер жүргізгені осыны байқатады. Бірақ бұл зерттеулердің қорытындысы әлі күнге ресми түрде ғылыми айналымға енгізілген жоқ.

Мүйізден жасалған әшекейлерді зерттеудегі олқылықтардың орнын толтыру мақсатында 2015 ж. олардың 53 данасын (жақсы сақталған, тасымалдауға келетін, бүтін әрі ақпарат беру мүмкіндігі мол дегендерін іріктеп алып) РФ Санкт-Петербург қаласындағы Материалдық мәдениет тарихы институтының Эксперименталдық-трасологиялық зертханасына апарып Е.Ю. Гиряның басшылық етуімен трасологиялық зерттеуден өткіздік. Артынша осы бағыттағы зерттеулерді А.П. Бородовскийдің басшылық етуімен, 2016 ж. РФ Новосибирск қаласында орналасқан РҒА СБ Археология және этнография, Геология және минерология, Ядролық физика институттарының Ұжымдық қолдану орталығы базасында жалғастырдық.

Алдымен, 2015 ж. зерттеулерге тоқталатын болсақ, олар бұйымдардың бетіндегі материалдық іздердің макрофототүсірілімін жасау, МБС-9 стереоскопты микроскобының көмегімен бақылау және анықталған іздерді ацеттаттық пленкаға түсіру әдістері арқылы жүзеге асырылды. Мүйізден жасалған әшекейлердің макротүсірілімі Helicon Focýs компьютерлік бағдарламасымен өңделді.

Атап айтар болсақ, мына заттар зерттелінді: негізгі пішіні төртбұрышқа келетін, мүйіз тірескен қос бұғыгрифон протомасы бейнесіндегі салпыншақтар (20 дана); мәнерлеп оймышталған тікбұрышты салпыншақтар (15 дана); арка пішіндес оймышты салпыншақтар (4 дана); құйысқанның жапсырмалары (2 дана); пішіні S-тәріздес, ұштарында бұғыгрифон протомасы бейнеленген қостесікті сулықтар (2 дана); үзбелер (2 дана); жұқа, шығыңқы-иіліңкі тікбұрыш планкалар түріндегі жапсырмалар (2 дана); маңдай жапсырмасы (1 дана); тамшы пішіндес жіңішке пластина түріндегі тұмсық жапсырмасы (1 дана); төс жапсырмасы (1 дана); ер қасының доға пішіндес әшекейі (1 дана); ромб пішіндес үзбе (1 дана); тартпа тоғасы (1 дана).

Бұл жерде айта кететін нәрсе, бұйымдардың органикалық заттан жасалғанын, жер астында ұзақ уақыт бойы сақталғанын және жаңғырту барысында да химиялық ықпал етуге ұшырағандығын ескере отырып олардың шикізат күйіндегі өңделу іздерін (қайнату, жібіту және т.б.) анықтауға талпынбадық.

Зерттеулер нәтижесі бойынша бұйымдардың барлығына дерлік ортақ мынадай белгілерді анықтадық:

- бұйымдарды жасауда жүзі өткір және өте үшкір металл құралдар ғана пайдаланылған;
- барлығы да қолдан оймышталып жасалған;
- бұйым бетіндегі тесіктер мүйізді шытынатып алмау мақсатында көбіне қарама-қарсы бұрғылау арқылы жасалған;
- бұйымдарда белгілі бір сызба немесе үлгі арқылы жасалғанын білдіретін белгілер жоқ немесе сақталмаған;
- бұйымдар матаға немесе қайысқа бекітілген;
- бұйымдар біраз уақыт қолданыста болған.

Алдымен, бұйымдардың қандай құралдардың көмегімен жасалғанын анықтауға талпындық. Бұйымдардың макрофототүсірілімін Helicon Focýs компьютерлік бағдарламасы арқылы өңдеу арқылы әр заттың жеке-жеке қолдан мұқият оймышталып жасалғаны анықталды. Мысалы айылбастар мен жапсырмалардың қай-қайсысының болмасын бірнеше есе үлкейтілген суретін алып қарайтын болсақ, басында түп-түзу, жұп-жұмыр етіп жасалғандай көрінетін оймыштардың шын мәнінде кертіктері көп екенін көреміз (1 сурет).

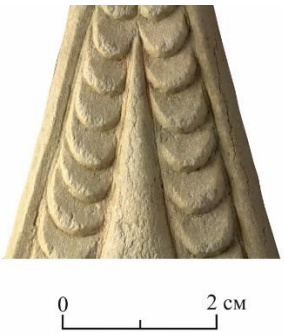

1-сурет. Жүген салпыншағындағы оймыштау іздерінің Helicon Focus бағдарламасында өңделген макротүсірілімі

Бұл кертіктер пышақпен немесе сол сияқты жүзі өткір кез келген металл құралмен біртіндеп жону барысында түсетін кертіктер болып табылады. Жай көзбен бұл кертіктерді байқау мүмкін емес болғандықтан, құрал металдан жасалған деп кесімді түрде айтуға болады. Себебі тастан, сүйектен немесе басқа да материалдардан жасалған құралдардың жүзі мұндай жұқа, әрі өткір болуы мүмкін емес нәрсе.

Әзірге құралдың үш түрі болғаны туралы болжам жасауға болады. Біріншісі, пышаққа ұқсас құрал (ұшы қаламұш тәріздене келген болуы ықтимал); екіншісі, басы жартылай дөңгелене келген өткір құрал (осы заттармен бірге табылған ұшы сақина тәрізді пышақ болуы мүмкін); бұрғы.

Бірінші құралмен көлемі жағынан үлкенірек негізгі элементтер оймышталып жасалған болуы тиіс. Мүйіз бетіндегі бейнелер біртіндеп тілік жасау арқылы түсірілгендіктен, бұйым бетіндегі тереңірек түзу сызаттар (2 сурет) алдын-ала жасалған белгілер емес, осы құралдың олқы түскендігінен қалған іздер деген болжам жасадық.

2-сурет. Жүген-ноқтаның әшекей салпыншағындағы оймыштау іздерінің Helicon Focus бағдарламасында өңделген макротүсірілімі

Салпыншақ айылбастардың бетіндегі «қабыршақтар екінші құралдың көмегімен жасалған деуге негіз бар. Себебі, бұйым бетіндегі «қабыршақтардың» үлкейтілген бейнелерінен кертіктерді байқамадық, жартылай дөңгелене келген өрнектің шет-шеті түп-түзу (3 сурет).

3-сурет. Ат-әбзелі әшекейінің бетіндегі «қабыршақтардың» Helicon Focus бағдарламасында өңделген макротүсірілімі

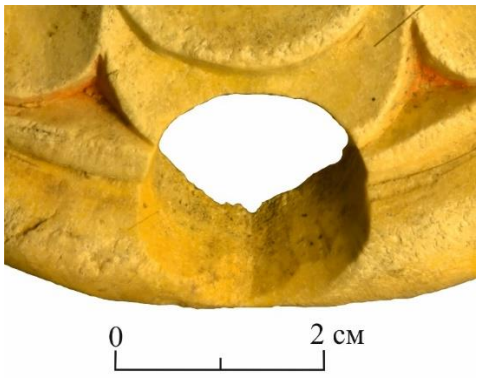
Бұндай өрнекті ұш жағы сақина тәріздене біткен өткір металл құралдың көмегімен үңгіп алу арқылы жасауға болады.

Ал бұйымдардағы тесіктер металл бұрғының көмегімен жасалған (4 сурет).

4-сурет. Жүген-ноқтаның әшекей салпыншағындағы бұрғымен тесу іздерінің Helicon Focus бағдарламасында өңделген макротүсірілімі

Бірақ кейбір бұйымдарда тесіктер төтесінен жасалмаған, бұйымды бұлдіріп алмау мақсатында бір-біріне қарама-қарсы бағытта тесілген. Бұйым бетіндегі жалпақ тесіктер бұрғымен тесіліп алынып, артынша бір бағытта (бұйымның төменгі жағына қарай) пышақпен жона отырып кеңейтілген (5 сурет).

5-сурет. Жүген-ноқтаның әшекей салпыншағындағы бұрғымен жасалған тесіктердің пышақпен жона отырып кеңейтілуінің Helicon Focus бағдарламасында өңделген макротүсірілімі

Жалпақ тесіктердің қызметі жөніндегі болжамымыз екі түрлі: біріншісі, бұл тесіктер бұйымдар салпылдап тұрмас үшін қайыс, киіз немесе мата астарға бекіту үшін жасалған; екіншісі, бұл тесіктерден сәндік үшін қайысты немесе шашақты шығарып түйіп қою үшін жасалған. Бірінші болжамымызды нақтылай түсу үшін астарға бекітілген қайыстан қалған үйкеліс іздерін қарастырып көргенімізбен ондай белгіні байқай алмадық (үйкеліс іздері болмаған немесе реставрациялау барысында жойылып кеткен), сондықтан бұл болжамымыз әлсіздеу болып отыр. Екінші болжамымыз шындыққа жанасуы мүмкін, себебі, бұл тесіктерден қайыс баулар немесе шашақтар шығарылып қойған болса, үйкеліс іздерінің болмауы немесе болса да әлсіз болғандықтан сақталмауы заңдылық. Қалай болған күнде де бір нәрсе анық, шебер бастапқыда бұндай үлкен тесіктерді жасауды жоспарламаған. Бұйымдарда алдымен кішкене тесіктер жасаған, артынша дайын бұйымның тесіктерін әлдебір себептермен тағы да кеңейткен.

Бұйымдарды жасауда негізінен кесу, жону және тесу әдістері қолданылған.

Бұйымдар қолдан жеке-жеке жонылып жасалғандықтан жасаушы шебер бірнешеу болуы мүмкін деген болжам жасадық. Себебі, бұйымдар жасалған мүйіз материалдың сапасы біркелкі. Мұндай мұқият, әрі нәзік оймыштау біраз уақыт алатын жұмыс. Ал мүйіз материал уақыт өткен сайын кебу тарту, жарылу сияқты органикалық заттарға тән бүлінушілікке ұшырайтыны белгілі. Оның үстіне бұл бұйымдар тек жерлеу ғұрпына арнап жасалған деген болжамға сүйенсек, бұл да жұмысты шапшаңдату үшін бірнеше адам жабылып жасауға себеп болады. Сондай-ақ кейбір бұйымдар симметриялығымен және мұқият жасалуымен ерекшеленеді және бұл бұйымды басқаларға қарағанда тәжірибесі молдау шебер жасаған болуы мүмкін-ау деген ойға жетелейді. Ал былайынша, белгілі бір шебердің қолтаңбасын анықтау және бір жақты шешім шығару деген мүлдем мүмкін емес нәрсе.

Бұйымдар мата, киіз немесе былғары астарға бекітілген деп болжауға негіз бар. Себебі бұйымдардың барлығының дерлік артқы жағы жап-жаңа (ешқандай үйкеліс немесе басқа да іздер байқалмайды).

Тағы бір назар аударарлық нәрсе, бұйымдардың барлығының төменгі жақтарынан тозу іздері байқалады. Кейбір бұйымдардың тозу іздері тіптен анық. Бұйымдардың белгілі бір мөлшерде тозғандығына қарап бұл әшекейлердің бастапқыда салтанатты іс-шараларда қолдануға арнап жасалған болуы ықтимал деп шештік. Оның үстіне, бұйымдар қабірге түскенге дейінгі қолданыс кезінде алтын фольгалар жапсырылмаған, тек қызыл түспен боялған күйінде (6 сурет) немесе қалайы жабындысымен қолданылған болуы мүмкін.

Қалайы жабындысы минус 13°С температурасында қалайы кристалдары атомының тығыздығы азайып, сұрғылт түсті Sn модификациясындағы жартылай өткізгішке айналатынынын ескерсек, мүйіздің құрылысындағы табиғи тесіктерде кездесетін көкшілдеу немес сұрғылт кристалдарды бұйымның қолданыстағы кезінде сіңіріп алған қалайысы деп санауға негіз бар. Бірақ бұйымдар қалайы жабындысымен қабірге түсірілгенге дейін де кейін де минус 33°С температурасына ұрынбаған. Олай болған күнде қалайының орнында ұнтағы ғана қалатын еді (Мутылина, 2016: 63).

Ал бұйымдардың бетіндегі алтын фольга жапсырмалары тіптен жаңа болғандықтан, оларды бертінде (қабірге түсірілер кезде) жапсырған деп санаймыз. Алтын фольгада тозу іздерінің болмауы, ал фольга астындағы бұйымда керісінше бұл іздердің болуы бұйымдардың аз кем қолданыста болған болуы мүмкін деген болжам жасауға мүмкіндік береді. Дегенмен, фольгалардың реставрациялық жұмыстар барысында мұқият өңделуі есебінен жаңарып кету мүмкіндігін де жоққа шығармаймыз. Екінші жағынан алып қарағанда, үлбіреген жұқа фольгамен жабылған әшкейлермен безендірілген ат-әбзелдерін салтанатты іс-шараға болсын қолдану, яғни атты ерттеп мініп аз уақыт болса да жүру ақылға қонымсыз нәрсе.

Біз қарастырып отырған мүйіз бұйымдардың да нәзіктігі олардың үнемі қолданыста болу мүмкіндігін жоққа шығарады.

Тағы бір тоқтала кететін жайт, төс айылдың мүйіз тоғасы (7 сурет) біздіңше бұл кешенге сырттан келіп қосылған дүние және оның біраз уақыт бойы қолданыста болғаны МБС-9 стереоскопты микроскобының көмегімен бақылау арқылы және ацетаттық пленкаға іздерді көшіріп алу арқылы анықталып отыр. Оның үстіне бұйым жасалған шикізаттың тығыздығы да, біз қарастырып отырған кешеннен қарар көзге де ерекшеленеді. Бұндай тоғалардың күнделікті қолданыста болғаны осы дәуірге тән басқа ескерткіштерден осыған ұқсас жәдігерліктердің табылуымен дәйектелініп отыр.

7-сурет. Мүйіз тоғадағы тұтыну іздерінің Helicon Focus бағдарламасында өңделген макротүсірілімі.

Заттардағы бояу іздері барлығында дерлік жақсы сақталғандықтан бұйымдарды бояу басынан жоспарлы түрде атқарылған деуге негіз бар.

Ал 2016 ж. жүргізілген зерттеулер барысында дәстүрлі (органолептикалық) және жаратылыстану ғылыми әдістерінің (энергодисперсиялық сараптаманы) көмегімен бұйымдардың жасалу материалын және оларды безендіру (алтынмен аптау, сырлау) кезінде қолданылған материалдарды анықтадық.

Нәтижесінде:

- бұйымдардың сом мүйізден ойылып жасалғаны, нақтырақ айтар болсақ, мүйіз шикізатының әртүрлі бөліктерінен (бұтақтары мен ұзын өскіндерінен) алынған жалаңқабат мүйіз пластинаның әр түрінен оймышталып әзірленгені анықталды;

- кейбір бұйымдарда сақталған алтын жабындылардың (фольгалардың) құрамында таза алтынның басымдығы, яғни 83 % алтын, 13 % күмістен тұратындығы белгілі болды. Соған қарағанда олардың негізгі шикізаты Алтайдың саф алтыны болса керек деген болжамға келдік;

- бұйымдардың бояуына сараптама жасау кезінде аздаған ерекшеліктер байқалды. Біріншіден, бұйымдардың бір данасы құрамында кадмиі басым заманауи боуямен боялғаны анықталды (Бородовский, 2016: 84). Кейін белгілі болғандай, ол реставратор Қ. Алтынбековтың бұйымдарды жаңғырту кезінде жүргізген тәжірибесінің іздері болып шықты. Екіншіден, басқа бұйымдардағы ежелгі бояу заттың органикалық қабатына әбден сіңіп, бірігіп кеткендіктен, оларды ажыратып алып энергодисперсиялық әдіспен құрамын анықтаймыз деген мақстамызға жете алмадық. Бірақ қол жеткізген нәтижеміз ежелгі бояудың құрамы химиялық емес органикалық заттардан тұрады деп нақты болжам жасауға жеткілікті болды.

Ал енді осы мүйізден бұйым жасауға қолданылған құралдар мәселесіне тоқталар болсақ, жоғарыда аталған әшекейлердің бетіндегі технологиялық іздерге қарап ежелгі сүйекшілер қолданған құрал-жабдықтар туралы нақты бір дерек алу мүлдем мүмкін емес нәрсе. Шеберлер өз ісіне қарапайым, ықшам, көшіп-қонуға оңтайлы, яғни жеңіл, көшпелі өмірге бейімделген құралдарды пайдаланған деуге негіз бар. XX ғ. басына дейін жартылай көшпелі өмір салтын ұстанып келген қазақтардың қолданбалы өнері туралы жазып қалдырған Е. Масановтың (Масанов, 1963: 105), Ә. Марғұланның (Маргулан, 1986: 188-205), Х. Арғынбаевтың (Арғынбаев, 1987: 83-87), С. Қасимановтың (Қасиманов, 1995: 100-108) еңбектерінде қазақ шеберлерінің құрал-жабдықтары қарапайым болғаны, негізінен кесу, тесу, жону құралдарынан ғана тұрғаны келтіріледі. Тағы бір назар аударарлық жайт, аталған ғалымдар сүйек пен мүйізден бұйым жасау ісін қазақ қолөнерінің зергерлік, ағаш ұқсату сияқты басқа салаларынан ерекше бөліп-жарып қарастырмайды. Керісінше, шеберлердің әмбебап болғаны туралы айтып өтеді. Бұны этнограф-шебер Д. Шоқпарұлы да растайды (Шоқпарұлы, 1994: 3; Шоқпарұлы, 2005: 83). Н. Оразбаеваның 1959 ж. жарық көрген мақаласында (Оразбаева, 1959: 158). Қазақстанда жүргізілген этнографиялық экспедициялардың ешқайсысы сүйек өңдеуге арналған құралдарды анықтай алмады деп пікір қалдыруының басты себебі қолданбалы өнердің кейбір салаларының бір-бірімен тығыз ұштасып жатуымен байланысты болса керек. Бұл жағдайда қазақ даласындағы шаруашылық өмір соңғы үш мың жылда аса өзгеріске ұшырамағанын ескеріп және этнографиялық материаларды дерек ретінде қолдана отырып, яғни этноархеология әдісімен

(Кожевникова, 2013: 150; Кениг, 2010: 34) ежелгі дәуір шеберлерінің іс-әрекетін жаңғыртып көруге болады. Бірақ бұндай әрекетті тиісті ғылыми ортаның құптау-құптамауы неғайбыл болғандықтан біз бұл мәселеде аса тереңдей қойған жоқпыз.

Сондықтан, Берел қорымының №36 қорғанынан табылған мүйізден жасалған бұйымдарды әзірлеуге нақты бір құрал түрі қолданылды деп кесіп айтпаймыз, бірақ жоғарыда келтірілген зертханалық зерттеу нәтижелеріне қарай олар түрлі өлшемдегі металл аспаптар, яғни – пышақтар, қашаулар және бұрғылар болуы мүмкін деп болжаймыз.

Қорытынды

Мақалада қарастырылған мүйізден жасалған ат-әбзелдерінің әшекейлеріне жүргізілген зертханалық трасологиялық зерттеулер Ұлы дала белдеуін ерте темір дәуірінде мекен еткен халықтарда сүйек ұқсату ісінің көркемдік жағынан ғана емес технологиялық қырынан алғанда да жоғары деңгейде болғандығын нақтылай түсуге мүмкіндік берді.

Әдебиеттер

Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987. 281 б

Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С. Убранства коня в культуре кочевников // Материалы международной научно-практической конференции «II Аргынбаевские чтения», посвященной 90-летию выдающегося ученого-этнографа, доктора исторических наук, профессора Халел Аргынбаева 25 декабря 2014 г. Алматы: «Қазақ университеті», 2014. С. 230-237

Бесетаев Б.Б. История изучения конского снаряжения кочевников Восточного Казахстана скифо-сакского времени // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2014. Том 13, выпуск 7: Археология и этнография. С. 17-28

Бородовский А.П. Древний резной рог Южной Сибири (эпоха палеометалла). Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2007. 176 с.+ цв. вкл. 8 с.

Бородовский А.П., Телегин А.Н. Роговые украшения седла скифского времени с Приобьского плато // Археология, этнография и антропология Евразии, 2007. № 2 (30). С. 52-62

Бородовский А.П. Проблемы реконструкции специализации производств по обработке органических материалов на Юге Западной Сибири в эпоху палеометалла // Вестник Томского государственного университета. История. 2013. № 3 (23). С. 24-27

Бородовский А.П. Рекогносцировочные исследования состава красителей на резных роговых предметах из некрополей эпохи раннего железа Южной Сибири // Теория и практика археологических исследований. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2016. С. 81-87

Варфоломеев В., Ломан В., Евдокимов В. Кент – қазақ даласының орталығындағы қола дәуірінің қаласы. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы, 2017. 338 б. Қазақша, орысша, ағылшынша

Кениг А.В. Этноархеология как метод археологических реконструкции (на примере тазовских селькупов). Екатеринбург–Ханты-Мансийск: издательство АМБ, 2010. 128 с.

Кожевникова Д.В. Комплексное использование данных археологии и этнографии для анализа древнейших музыкальных инструментов // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2013. Том 12, выпуск 3: Археология и этнография. С. 150-156

Қасиманов С. Қазақ халқының қол өнері. Алматы: Қазақстан, 1995. 240 б

Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Алма-Ата: Онер, 1986. Т. 1. 256 с.

Масанов Э. А. Заметки о резьбе по кости и камню у казахов (вторая половина XIX - начало XX века) // Труды института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР. Алма-Ата, 1963. Т. 18. С. 103-121

Мутылина И.Н. Материаловедение. Цветные металлы и сплавы на их основе. Учебно-методический комплекс. М.: Проспект, 2016. 160 с.

Оразбаева Н.А. Искусство резьбы по кости у казахов // Труды института истории, археологии и этнографии АН Каз ССР, 1959. Т.6. С. 144-158

Самашев З.С., Бородовский А.П. Роговые украшения конской узды и упряжи из Берельского некрополя. // Археология, этнография и антропология Евразии – 2004. № 3 (19). С. 82-87

Самашев З. Берел. Алматы: Издательский дом «Таймас». 2011. 236 с.

Усачук А.Н., Варфоломеев В.В. Костяные и роговые изделия поселения Кент (предварительный результат трасологического и функционально-типологического анализа) // Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии. Алматы, 2013. С. 218-227

Шоқпарұлы Д. Сүйектерге жан бітсе // Ана тілі. 3 ақпан 1994. №5, 2-4 бб

Шоқпарұлы Д. Қазақтың қолөнері: альбом. Алматы: «Өнер», 2005. 176 б.: суретті.

Шульга П.И. Снаряжение верховой лошади в Горном Алтае и Верхнем Приобье: в 2 ч. Новосибирск: РИЦ НГУ, 2015. Ч. II (VI–III вв. до н.э.). 322 с.

References

ArgynbaevH. Qazaq halkynyń qolóneri. Almaty: Òner, 1987. 281 b

Bazarbaeva G.A., Dzhýmabekova G.S. Ýbranstva konya v kýl'týre kochevnikov // Materialy mezhdýnarodnoi naýchno-prakticheskoi konferencii «II Argynbaevskie chteniya», posvyashennoi 90-letiyý vydayýshegosya ýchenogo-etnografa, doktora istoricheskih naýk, professora Halel Argynbaeva 25 dekabrya 2014 g. Almaty: «Kazak ýniversiteti», 2014. S. 230-237

Besetaev B.B. Istoriya izýcheniya konskogo snaryazheniya kochevnikov Vostochnogo Kazahstana skifo-sakskogo vremeni // Vestnik NGÝ. Seriya: Istoriya, filologiya. 2014. Tom 13, vypýsk 7: Arheologiya i etnografiya. S. 17-28

Borodovskii A.P. Drevnii reznoi rog Yýzhnoi Sibiri (epoha paleometalla). Novosibirsk: Izd-vo Institýta arheologii i etnografii SO RAN, 2007. 176 s.+ cv. vkl. 8 s.

Borodovskii A.P., Telegin A.N. Rogovye ýkrasheniya sedla skifskogo vremeni s Priob'skogo plato // Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii – 2007. № 2 (30). S. 52-62

Borodovskii A.P. Problemy rekonstrýkcii specializacii proizvodstv po obrabotke organicheskih materialov na Yýge Zapadnoi Sibiri v epohý paleometalla // Vestnik Tomskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta. Istoriya, 2013. № 3 (23). S. 24-27

Borodovskii A.P. Rekognoscirovochnye issledovaniya sostava krasitelei na reznyh rogovyh predmetah iz nekropolei epohi rannego zheleza Yýzhnoi Sibiri // Teoriya i praktika arheologicheskih issledovanii. Barnaýl: Izdatel'stvo Altaiskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta, 2016. S. 81-87

Kenig A.V. Etnoarheologiya kak metod arheologicheskih rekonstrýkcii (na primere tazovskih sel'kýpov). Ekaterinbýrg–Hanty-Mansiisk: izdatel'stvo AMB, 2010. 128 s.

Kozhevnikova D.V. Kompleksnoe ispol'zovanie dannyh arheologii i etnografii dlya analiza drevneishih mýzykal'nyh instrýmentov // Vestnik NGÝ. Seriya: Istoriya, filologiya. 2013. Tom 12, vypýsk 3: Arheologiya i etnografiya. S. 150-156

Margýlan A.H.Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskýsstvo. Alma-Ata: Oner. T. 1, 1986. 256 s.

Masanov E. A. Zametki o rez'be po kosti i kamnyý ý kazahov (vtoraya polovina XIX - nachalo XX veka) // Trýdy institýta istorii, arheologii i etnografii im. Ch.Ch. Valihanova AN KazSSR. Alma-Ata, 1963. T. 18. S. 103-121

Mýtylina I.N. Materialovedenie. Cvetnye metallyisplavynaih osnove. Ýchebno-metodicheskii kompleks. M.: Prospekt, 2016. 160 s.

Orazbaeva N.A. Iskýsstvo rez'by po kosti ý kazahov // Trýdy institýta istorii, arheologii i etnografii AN Kaz SSR. T.6, 1959, S. 144-158

Qasimanov S. Qazaq halhynyń qolóneri. Almaty: Qazaqstan, 1995. 240 b

Samashev Z.S., Borodovskii A.P. Rogovye ýkrasheniya konskoi ýzdy i ýpryazhi iz Berel'skogo nekropolya. // Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii – 2004. № 3 (19). S. 82-87

Samashev Z. Berel. Almaty: Izdatel'skii dom «Taimas», 2011. 236 s.

Shoqparýly D. Sýiekterge jan bitse // Ana tili. 3 akpan 1994. №5, 2-4 bb

Shoqparýly D. Qazaqtyn qoloneri: al'bom. Almaty: «Oner», 2005. 176 b.: sýretti.

Shýl'ga P.I. Snaryazhenie verhovoi loshadi v Gornom Altae i Verhnem Priob'e: v 2 ch. Novosibirsk: RIC NGÝ, 2015. Ch. II (VI– IIIvv. do n.e.): 322 s.

Varfolomeev V., Loman V., Evdokimov V. Kent Kazak dalasynyn ortalygyndagy kola daýirinin kalasy. Astana: Kazak gylymi-zertteý madeniet institýtynyn baspa toby, 2017. 338 b. Kazaksha, oryssha, agylshynsha

Ýsachýk A.N., Varfolomeev V.V. Kostyanye i rogovye izdeliya poseleniya Kent (predvaritel'nyi rezýl'tat trasologicheskogo i fýnkcional'no-tipologicheskogo analiza) // Begazy-dandybaevskaya kýl'týra Stepnoi Evrazii. Almaty, 2013. S. 218-227

94(574) (5-191.2) «20/30»:323.17/

М.Д. Шаймерденова, А.А. Кульшанова
Т. Жүргенов ат. Қазақ Ұлттық Өнер академиясы

«ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ» ОҚУ ҚҰРАЛЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС МӘДЕНИЕТТЕРІНІҢ ҚИЫЛЫСЫНДА: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ҰСЫНЫСТАР

Аңдатпа. Мақалада инновациялық мүмкіндіктер, көпсалалы мәдениет тұрғысынан, пәнаралық байланыс және оқушылардың жас ерекшеліктері ескеріле отырып дайындалған қазақстандық оқулықтардың үлгісіне арналған. Тарихи өткен мен, тарихи мұраны біріктіретін Қазақстан мен Ресейдің түркі-славяндық өзара ықпалы да қарастырылады. **Түйін сөздер.** инновация, мектеп оқулықтары, мәдени байланыстар, әлемдік-тарихи үдеріс, түркі-славяндық қарым-қатынас, мәдениетаралық байланыс.

М.Д. Шаймерденова, А.А. Кульшанова
КазНАИ имени Т.К. Жургенова, Казахстан, г. Алматы

УЧЕБНИК «ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА» НА ПЕРЕКРЕСТКЕ КАЗАХСКОЙ И РУССКОЙ КУЛЬТУР: ОСОБЕННОСТИ И РЕПРЕЗЕНТАЦИИ

Аннотация. Статья посвящена модели казахстанского учебника с учетом инновационных возможностей, поликультурного контекста, межпредметных и возрастных особенностей обучающихся. А также рассматривается тюркско-славянское взаимодействие Казахстана и России, которых объединяет историческое прошлое, историческое наследие.

Ключевые слова. инновация, школьные учебники, культурные связи, всемирно-исторический процесс, тюрко-славянское взаимодействие, межкультурная коммуникация.

M.D. Shaimerdenova, A.A. Kulshanova
Kazakh National Academy of Art by T.Jurgenov, Almaty, Kazakhstan

TEXTBOOK "HISTORY OF KAZAKHSTAN" AT THE CROSSROADS OF KAZAKH AND RUSSIAN CULTURES: FEATURES AND REPRESENTATIONS

Abstract. The article is devoted to the model of the Kazakh textbook taking into account the innovative possibilities, the multicultural context, the intersubject and age characteristics of the students. And also the Turkic-Slavic interaction of Kazakhstan and Russia is considered, which are united by the historical past, historical heritage.

Key words. innovation, school textbooks, cultural ties, the world-historical process, the Turkic-Slavic interaction, intercultural communication.

Кіріспе

Білім беруді дамытудың қазіргі кезеңінде интерактивті оқыту әдістерін ескере отырып, қазіргі заманғы оқушыларды оқытуға арналған оқулықтардың үлгілері және білім беру реформасы барысында орын алған проблемаларды шешуде маңызды рөл атқарады. Білім берудің инновациялық тәсілі, білім парадигмаларының өзгеруі, әсіресе, қазіргі заманғы оқулықтардың сапасын арттыру және мектеп оқулықтарының мазмұнына, атап айтқанда, Қазақстан тарихына деген сұранысты күшейту мәселесін өзектендіреді. Сонымен бірге тәуелсіз Қазақстанның қалыптасу кезеңінде оқулықтың дамуының оң және теріс аспектілерін қорытуға мүмкіндік беретін және инновациялық мүмкіндіктерді, көп мәдениетті контекстті ескере отырып, қазақстандық оқулық үлгісін әзірлеуге арналған шешімді іздестіруге емес, назар аударуға мүмкіндік беретін жеткілікті тәжірибе жинақталғанын, және студенттердің жас ерекшеліктерін атап өткім келеді.

Жаңа ұрпақтың мектеп оқулықтары заманауи үрдістерді, мектептің жаңа талаптарын көрсетуі керек және ең бастысы, ақпараттық бағыттағы ғана емес, сонымен қатар функционалдық-мақсатты, мотивациялық, ынталандырушы, стимулдық, бағыттық, тәрбиелік тәсіл құрайды.Оқулықтар мен қол жетімді теориялық және практикалық материалдармен жұмыс істеу тәжірибесі, Қазақстан тарихына арналған оқулықтарды мектеп оқушылары мен студенттердің жаңа дүниетанымдық моделін қалыптастырудан, әсіресе негізгі рухани құндылықтар мен бағдарларды, азаматтық позицияны, мемлекеттік сәйкестікті және патриотизмді ескере отырып, зерделеуге мүмкіндік береді..

Мақаланың авторы ретінде «Педагогикалық ақпараттарды жобалаудың психологиялық негізі (оқытудың интеллектуалды технологияларының мәселелері)» - психодинамикалық көзқарас тұрғысынан жаңа ұрпақтың мектеп оқулықтары мәтінге қойылатын талаптар жүйесінде енгізілген көпфункционалды дидактикалық жүйе болып табылады [1].

Көпфункционалды дидактикалық жүйе Қазақстан тарихындағы оқулықтың негізгі элементтерінің бірі – ол оқулықтың ерекшеліктерін жүйе ретінде анықтайтын құрылым. Бұл құрылымында, мазмұнында, оқулығы және оқыту әдісіде дамуының қазіргі үрдістері көрсетіледі.

Қазақстандық ғалымдардың оқулықтарында жұмыс істеу тәжірибесін талдау [3, 4], атап айтқанда, біздің отандасымыз әзірлеген оқуға алгоритмделген тәсіл әдіснамасы – Л.Н. Ланда Алматыдағы мансабын және ғылыми ашылуларын бастаған, содан кейін Америкаға көшкен Ланда өз құрметіне аталған ландаматика теориясының үш негізгі ұғымын ашуға мүмкіндік берді. Оқыту моделін құру кезінде негізгі постулаттар ретінде ландаматика қағидалары ескерілді: 1) ой құрып оқу; 2) кестелер мен диаграммаларды жасауға мүмкіндік беретін интеллектуалды құрылымдарда ұйымдастырылған жүйені қалыптастыруға үйрету. Олар теориялық материалды түсінуге және жақсы есте сақтауға мүмкіндік береді; 3) эвристикалық тәсіл. Оқудың заманауи технологиялары, студенттердің интернет-ресурстарын белсенді пайдалану, техникалық құралдар шығармашылық тапсырмаларды қамтуға мүмкіндік береді, өзіндік жұмыс үшін әдебиеттер тізімін кеңейтеді және пәнді тереңдетіп оқытуға арналған материалдарды іздестіруді белсендіреді.

Қазақстан – тарихи және мәдени бай тарихи мемлекет. Еуразияның орталығында орналасқан Қазақстан Шығыс пен Батыс арасындағы мәдени байланыстардың қиылысында тұрды. Қазақстан тарихы екі мәдениеттің – қазақ және орыс қиылысында дамыды, сондықтан Қазақстан тарихы және «Қазақстан тарихы» оқулығы бойынша авторлық материалдар Қазақстанның тарихын және мәдениетін өткен және бүгінгі күнге дейін әлемдік тарихи үдерістің ажырамас бөлігі ретінде қарастырады – көптеген көрші елдермен, соның ішінде Ресеймен тығыз байланыста.

Оқу материалында көп қырлы, көп жақты сауда, әскери, саяси және әлеуметтік-мәдени түркі-славян өзара әрекеттесу тарихына көп көңіл бөлінеді.Қазақстан мен Ресей өткен тарихи, тарихи мұраны біріктіреді. Бұған қоса, зерттеулер көрсеткендей, Қазақстанда Ресей тарихынан, КСРО-дан тұтас алғанда және КСРО халықтарының тарихынан бөлек оқшауланған тарихи оқиғаларды қарастыруға болмайды.

Қазақстанның болуы – Ресей империясында өте ұзақ тарихи кезең, ішінде мәдениет, ғылым және экономика саласындағы әлемдік дамуды айқындайтын, қазақ қоғамының өміріне оң әсер еткен ел. Оқулық Қазақстан тарихын Ресейде болған оқиғалардан тыс қарау мүмкін емес екеніне назар аударады. Осылайша, XVIII ғасырдан бастап Қазақстанды жан-жақты зерделеудің бастауы осындай ресей ғалымдарының есімдерімен байланысты: М.В. Ломоносов, П.С. Палас, Н.П. Рычков А.И., А.И. Левшин, Г.Н. Потанин, В.В. Бартольд, А.С.Пушкин, В.И. Даль, В.А. Ушаков және басқалары.

Оқулықта гуманитарлық бағыттағы XX ғасырдың 40-50-ші жылдарындағы түркі-славяндық өзара әрекеттесу кеңінен ашылады. Осы кезеңде еліміздің ең ірі ғылыми күштері Қазақстанда шоғырланған. Сонымен, Бурабайдағы ғылыми зерттеулерді жүргізген академиктер В.М.Алексеев, А.Н. Бах, Л.С. Берг, С.Н. Бернштейн, В.И. Вернадский, Н.Ф.Гамалея, Л.И. Мандельштам және тағы басқалар.Қазақстанға Мәскеу, Ленинград, Киев, Харьков және басқа қалалардың 23 көркемөнер ұжымдары көшірілді. Көрнекті тұлғалар В.П. Марецкая, Н.Д. Мордвинов, Г.С. Уланова, Ю.А. Завадский; композиторлар С.С. Прокофьев, С. Туликов; Кукрыниксуретшілер (С. Куприянов, П. Крылов, Н. Соколов) және басқа да дарынды қазақ жастарды оқытуға қатысты.

1941 жылдың қараша айында Лениндік «Мосфильм» студиясының Мәскеудегі эвакуацияланған орденінің негізінде, «Ленфильм» киностудиясының Ленинград ордені және «Алма-Ата» киностудиясының «Орталық сценарий» киностудиясының Ленинград ордені ұйымдастырылды, онда көптеген фильмдер түсірілді – «Небесный тихоход», «Два бойца», «Илья Муромец», «Она защищает Родину», «Жди меня» және т.б. [3]. Қазақстан мен Ресей арасындағы көне мәдени байланыстар ғасырлар арқылы байқауда және ғасырлардың тамыры терең кетеді, екі ел халықтарының, діліміз және рухани-адамгершілік ұмтылу жақын тарихи жолында белгілі бір ортақ негізделген, екі елдің көптеген ұрпақтарының діни төзімділік тән көрініс болуы мүмкін болғандықтан, Қазақстан оқулықтар тарихының авторлары студенттер дәстүрлі қарым-қатынастарды нығайтуға сезімін дарыту етіп материал тамақтандыруға тырысамыз; материалдық мәдениеттер өзара іс-қимылын және осы екі елдің мекендейтін халықтардың өзара түсіністікті көрсетеді. Оқулықтардың материалдары сонымен қатар Қазақстанның түрлі елдердің әлемдік мәдениеттердің, өркениеттер мен геосаяси мүдделерінің, ең алдымен әр түрлі халықтар мен әртүрлі діндердің өкілдерінің мәдени өзара әрекеттесуінің қиылысында Қазақстанның стратегиялық маңызы бар позициясын көрсететін етіп ұсынылған.

Сонымен, дамыған модель негізінде құрылған заманауи мектеп оқулықтары барлық теориялық проблемалар, мектептің алдында тұрған белгілі бір бағыт және білім беру міндеттерін шешуге көмектесетін

нақты педагогикалық мақсатты бағдарлауды жүзеге асыруға мүмкіндік береді. ВҚазіргі заманғы білім беру стратегиясына сәйкес, оқулықтың құрылымы мен мазмұны мұғалімге өзіне жүктелген міндеттерді орындауға көмектеседі. Ол әртүрлі медиа-арналардан келген студенттерге жүйелендірілген және біріктірілген ақпаратты енгізді.

Қазақстан тарихы туралы оқулықта қазақ және орыс халқының тарихындағы қайғылы кезеңдер – репрессия, ашаршылық, соғыспен байланысты қазақ және орыс халқының мәдени дипломатиясына қатысты әртүрлі мәтіндерді ұсындық. Ресейдің көрнекті ғалымдар, жазушылар, суретшілер, Қазақстанның әр түрлі кезеңдерінде келген және елдің дамуына үлес қосқандарға үлкен назар аударылады. Оқулықта ұсынылған материал оқушыларға мәдениетаралық және мемлекетаралық қатынастардың, мәдениетаралық қарым-қатынастың факторлары мен тетіктерін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Жоғарыда айтылған және Сейіт Қасқабасовтың пікірінше [5], еуразиялық ақыл-ой еліміздің екі жетекші этносына – қазақтар мен ресейліктерге тән және этносаралық келісімді сақтауда үлкен маңызға ие, және ең бастысы, осы екі елдің психологиялық көңіл-күйінен еліміздің саяси өміріне, ең бастысы – оның көңіл-күйі Қазақстанның саяси өміріне байланысты.

ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гельфман Э.Г., Холодная М.А., Демидова Л.Н. Педагогикалық ақпараттарды жобалаудың психологиялық негізі (интеллектуалды қарқынды оқыту технологиясы мәселесі // Психологиялық журнал. – 1993. – Т.14. – №6. – С. 35-45.

2. Кадырбаев А.Ш., Шаймерденова М.Д. Оқылатын тілдің елі: Қазақстанның тарихы, географиясы және мәдениеті. – М., 2012.

3. Аяған Б., Шаймерденова М.Д. Қазақстанның жаңа тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 9 сынып оқулығына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2005, 2009, 2013.

4. Ляховская В. Алматы қалай кино қаласы болды? Электронды ресурс. Қол жеткізу режимі:http://history.voxpopuli.kz/post/view/id/988

5. Қасқабасов С. «Әдеби және көркем диалог» жинағына кіріспе. – Алматы, 2008. – С. 559

МАЗМҰНЫ

Әбіл Е.А.
ҚАЗАҚТАРДЫҢ СУБЭТНОСТАРЫ: ЭТНОС ҚҰРАМЫН БЕЛГІЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 4

Азмұханова А.М., Нұрсұлтанова Л.Н., Ботай М.
ӨЗБЕКСТАН – ОҢТҮСТІК КОРЕЯ: КЕЛІСІМДЕРДЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҚҚА 10

Байтанаев Б.А., Ергешбаев А.А., Шаяхметов А.Х., Бейсенов Н.Б., Отар А.Н., Байтанаев Е.Б., Байтанаева А.Б.
ИСПИДЖАБТЫҢ «КҮЗЕТ МҰНАРАЛАРЫ» (алдын ала қорытындылар) 16

Ғәлі А.А.
МИФОЛОГИЯЛЫҚ ТАРИХ КОНТЕКСТІНДЕГІ ОЙЛАП ТАБЫЛҒАН ДӘСТҮРЛЕР 22

Егізбаева М.Қ.
ТАҢБА – ШЕЖІРЕЛЕР МҰРАСЫ 27

Жетпісбай Н.Ы.
ЖОЛАМАН ТІЛЕНШІҰЛЫ БАСТАҒАН КӨТЕРІЛІС АЛДЫНДАҒЫ КІШІ ЖҮЗДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ЖАҒДАЙ 31

Жұматаева А.Н.
АБАЙ ЛИРИКАЛАРЫНДАҒЫ АҚЫН ТҰЛҒАСЫ 37

Жүнісханов А.С.
Ф.Х. АРСЛАНОВА ЖӘНЕ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДА ЕРТЕСАҚ МӘДЕНИ КЕШЕНІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ 42

Жүрсінбаев Б.А.
УАҚЫТША ҮКІМЕТ ТҰСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҰЙЫМДАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕРДІ ШЕШУДЕГІ РӨЛІ 48

Искакова Ғ.З.
КЕҢЕС НҰРПЕЙІСҰЛЫ НҰРПЕЙІСТІҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ (К. Нұрпейісұлының жеке қор құжаттары бойынша) 53

Искакова Ғ.З.
К. НҰРПЕЙІСҰЛЫ – ПЕДАГОГ-ҒАЛЫМ (К. Нұрпейісұлының жеке қор құжаттары бойынша) 57

Құдайбергенова А.И., Омарова Г.Ә., Мурзаходжаев Қ.М.
«ОТАНЫН САТҚАНДАР ӘЙЕЛДЕРІНІҢ АҚМОЛА ЛАГЕРІ» ТАМҰҒЫНДА 60

Құрманалина Н.Н.
ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСЫНЫҢ КӨРШІЛЕС ЕЛДЕРДЕГІ ТАРИХНАМАСЫНАН 71

Мейрманова Г.А.
ҚАЗАҚТАРДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ТАМАҚТАНУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭТИКЕТ 80

Морякова М.Т.
В.П. ЮДИННІҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-МОҒОЛ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӨНІНДЕ 87

Наурызбаева Э.К., Исенов Ө.И.
«БАЙҒҰСТАР» – XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТОП 91

Нұрсұлтанова Л.Н.
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАН-АВСТРИЯ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ 98

Отепова Г.Е.
РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ЗАҢНАМАСЫ КОНТЕКСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК ИНСТИТУТТАРДЫҢ ӨЗГЕРУІ 102

Раздыкова Г.М.
ҚАЗАҚСТАННЫҢ МҰСЫЛМАНДЫҚ МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕ ТУРАЛЫ 112

Раздыкова Г.М.
ДАЛА АЙМАҒЫНДА ХАЛЫҚ САНАҒЫН ЖҮРГІЗУДЕ ҚАЗАҚТАР АРАСЫНДА САУАТТЫ ХАЛЫҚ САНЫНЫҢ АЗАЮЫ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР 120

Раздыкова Г.М.
ҚАЗАҚ БАЛАЛАРЫНЫҢ ИСЛАМ ТӘРБИЕСІНДЕГІ ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕР 124

Сақтаганова З.Ғ., Абдрахманова Қ.Қ.
ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ТЫЛДАҒЫ ЕРЛІГІ: КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР ЖӘНЕ ӘЙЕЛДЕР ТАРИХЫ 129

Сдықов М.Н.
ЖАҢА КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚ ЭТНОСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ЖҮЗДЕРДІҢ РӨЛІ ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕ БОЙЫНША 139

Сексенбаева Г.А.
ҚАЗАҚ КСР-НІҢ ОРТАЛЫҚ МЕМЛЕКЕТТІК КИНОФОТОҚҰЖАТТАР ЖӘНЕ ДЫБЫС ЖАЗБАЛАР АРХИВІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ (1943-1991 жж.) 146

Смаханова Ж.С.
С. АСФЕНДИАРОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ҚЫТАЙ ДЕРЕКТЕРІ 157

Тасилова Н.А.
ҚАСЫМ ХАННЫҢ БИЛІГІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ КҮШЕЮІ 161

Тоқболат С.Т.
КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ОРНАУЫ ТҰСЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҰЙЫМДАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ 167

Шаймерденова М.Д., Кульшанова А.А.
ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҢ ИНТЕГРАЦИЯСЫ, ПАТРИОТИЗМІ МЕН БІРЛІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ 172

Сиражева Б.А.
БЕРЕЛДЕН ТАБЫЛҒАН СҮЙЕК БҰЙЫМДАР 176

Шаймерденова М.Д., Кульшанова А.А.
«ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ» ОҚУ ҚҰРАЛЫ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС МӘДЕНИЕТТЕРІНІҢ ҚИЫЛЫСЫНДА: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ҰСЫНЫСТАР 184

СОДЕРЖАНИЕ

Абиль Е.А.
СУБЭТНОСЫ КАЗАХОВ: ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТРУКТУРЫ ЭТНОСА 4

Азмуханова А.М., Нурсултанова Л.Н., Ботай М.
УЗБЕКИСТАН – ЮЖНАЯ КОРЕЯ: ОТ СОГЛАШЕНИЙ К СОТРУДНИЧЕСТВУ 10

Байтанаев Б.А., Ергешбаев А.А., Шаяхметов А.Х., Бейсенов Н.Б., Отар А.Н., Байтанаев Е.Б., Байтанаева А.Б.
«СТОРОЖЕВЫЕ БАШНИ» ИСПИДЖАБА (предварительные итоги) 16

Галиев А.А.
ИЗОБРЕТЕННЫЕ ТРАДИЦИИ В КОНТЕКСТЕ МИФОЛОГИЗИРОВАННОЙ ИСТОРИИ 22

Егизбаева М.К.
ТАМГА – РОДОСЛОВНОЕ НАСЛЕДИЕ 27

Жетписбай Н.Ы.
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В МЛАДШЕМ ЖУЗЕ НАКАНУНЕ ВОССТАНИЯ ЖОЛАМАНА ТЛЕНШИУЛЫ 31

Жуматаева А.Н.
ОБРАЗ ПОЭТА В ЛИРИКЕ АБАЯ 37

Жунисханов А.С.
Ф.Х. АРСЛАНОВА И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ РАННЕСАКСКОГО КУЛЬТУРНОГО КОМПЛЕКСА В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ 42

Журсинбаев Б.А.
РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В ТУРКЕСТАНЕ В РАЗРЕШЕНИИ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ ПРИ ВРЕМЕННОМ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ 48

Искакова Г.З.
НАУЧНАЯ И ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КЕНЕСА НУРПЕИСУЛЫ НУРПЕИСА (по документам личного фонда К. Нурпеисулы) 53

Искакова Г.З.
К. НУРПЕИСУЛЫ – ПЕДАГОГ-УЧЕНЫЙ (по документам личного фонда К. Нурпеисулы) 57

Кудайбергенова А.И., Омарова Г.А., Мурзаходжаев К.М.
В АДУ «АКМОЛИНСКОГО ЛАГЕРЯ ЖЕН ИЗМЕННИКОВ РОДИНЫ» 60

Курманалина Н.Н.
ИЗ ИСТОРИОГРАФИИ СОСЕДНИХ СТРАН ПО КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИМ ОТНОШЕНИЯМ 71

Мейрманова Г.А.
ЭТИКЕТ ТРАДИЦИОННОЙ ПИЩИ КАЗАХОВ 80

Морякова М.Т.
О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ КАЗАХСКО-МОГУЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ В.П. ЮДИНА 87

Наурызбаева Э.К., Исенов О.И.
«БАЙГУШИ» КАК СОЦИАЛЬНАЯ ГРУППА КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА В XIX ВЕКЕ 91

Нурсултанова Л.Н.
СОВРЕМЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И АВСТРИЕЙ 98

Отепова Г.Е.
ИЗМЕНЕНИЕ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ИНСТИТУТОВ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 102

Раздыкова Г.М.
К ВОПРОСУ О СОДЕРЖАНИИ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ В МУСУЛЬМАНСКИХ ШКОЛАХ КАЗАХСТАНА 112

Раздыкова Г.М.
О ЗАНИЖЕНИИ ДАННЫХ О КОЛИЧЕСТВЕ ГРАМОТНОГО НАСЕЛЕНИЯ СРЕДИ КАЗАХОВ ПРИ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ В СТЕПНОМ КРАЕ 120

Раздыкова Г.М.
ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В ИСЛАМСКОМ ВОСПИТАНИИ КАЗАХСКИХ ДЕТЕЙ 124
Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К.
ТЫЛОВОЙ ГЕРОИЗМ ЖЕНЩИН КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ: ПОВСЕДНЕВНОСТЬ И ЖЕНСКИЕ ИСТОРИИ 129
Сдыков М.Н.
К ВОПРОСУ О МЕСТЕ И РОЛИ ЖУЗОВ В РАЗВИТИИ КАЗАХСКОГО ЭТНОСА В НОВОЕ ВРЕМЯ 139
Сексенбаева Г.А.
СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА КИНОФОТОДОКУМЕНТОВ И ЗВУКОЗАПИСЕЙ КАЗССР (1943-1991-е ГОДЫ) 146
Смаханова Ж.С.
КИТАЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ТРУДАХ С. АСФЕНДИАРОВА 157
Тасилова Н.А.
УСИЛЕНИЕ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА ПРИ КАСЫМ ХАНЕ 161
Токболат С.Т.
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ 167
Шаймерденова М.Д., Кульшанова А.А.
ВОПРОСЫ ИНТЕГРАЦИИ, ПАТРИОТИЗМА И ЕДИНСТВА НАЦИИ В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА 172
Сиражева Б.А.
КОСТЯНЫЕ ПРЕДМЕТЫ ИЗ БЕРЕЛИ 176
Шаймерденова М.Д., Кульшанова А.А.
УЧЕБНИК «ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА» НА ПЕРЕКРЕСТКЕ КАЗАХСКОЙ И РУССКОЙ КУЛЬТУР: ОСОБЕННОСТИ И РЕПРЕЗЕНТАЦИИ 184

CONTENTS

Abil E.A.
KAZAKH ETHNIC SUBDIVISIONS: THE PROBLEM OF DETERMINING THE ETHNOS STRUCTURE 4

Azmukhanova A.M., Nursultanova L.N., Botai M.
UZBEKISTAN – SOUTH KOREA: FROM AGREEMENTS TO COOPERATION 10

Baitanayev B.A., Yergeshbayev A.A., Shayakhmetov A.Kh., Beisenov N.B., Otar A.N., Baitanayev Ye.B., Baitanayeva A.B.
THE "WATCHTOWERS" OF ISPIDZHAB (preliminary results) 16

Galiev A.
INVENTION OF TRADITION IN CONTEXT OF HISTORY MYTHOLOGIZATION 22

Yegizbayeva M.K.
TAMGA – PEDIGREE OF HERITAGE 27

Zhetpisbay N.Y.
SOCIO-POLITICAL SITUATION IN THE YOUNGER ZHUZ ON THE EVE OF THE UPRISING OF ZHOLAMAN TLENSHIULY 31

Zhumatayeva A.N.
THE IMAGE OF THE POET IN ABAI'S LYRICS 37

Zhuniskhanov A.S.
F.KH. ARSLANOVA AND SOME ISSUES OF THE FORMATION OF EARLY SAKA CULTURAL COMPLEX IN EAST KAZAKHSTAN 42

Zhursinbayev B.A.
THE ROLE OF NATIONAL SOCIAL AND POLITICAL ORGANIZATIONS IN TURKESTAN IN SOLVING SOCIAL PROBLEMS UNDER THE PROVISIONAL GOVERNMENT 48

Iskakova G.Z.
SCIENTIFIC AND PUBLIC ACTIVITIES OF KENES NURPEISULY NURPEIS (based on the documents of K. Nurpeisuly's personal fund) 53

Iskakova G.Z.
K. NURPEISULY – TEACHER AND SCHOLAR (based on the documents of K. Nurpeisuly's personal fund) 57

Kudaibergenova A.I., Omarova G.A., Murzakhodzhayev K.M.
IN THE HELL OF THE "AKMOLA CAMP OF WIVES OF TRAITORS TO THE MOTHERLAND" 60

Kurmanalina N.N.
FROM THE NEIGHBORING COUNTRIES' HISTORIOGRAPHY OF KAZAKH-DZUNGAR RELATIONS 71

Meirmanova G.A.
ETIQUETTE IN THE TRADITIONAL FOOD SYSTEM OF THE KAZAKHS 80

Moryakova M.T.
ON SOME ISSUES OF KAZAKH-MOGUL RELATIONS IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF V.P. YUDIN 87

Nauryzbayeva E.K., Issenov O.I.
«BAIGUSHI» AS A SOCIAL GROUP OF KAZAKH SOCIETY IN THE XIX CENTURY 91

Nursultanova L.N.
CONTEMPORARY RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND AUSTRIA 98

Otepova G.
CHANGE OF ADMINISTRATIVE INSTITUTIONS IN THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF THE LEGISLATION OF THE RUSSIAN EMPIRE 102

Razdykova G.M.
ON THE CONTENT OF CURRICULA IN THE MUSLIM SCHOOLS OF KAZAKHSTAN 112

Razdykova G.M.
ON THE UNDERESTIMATION OF THE NUMBER OF LITERATE KAZAKHS IN THE POPULATION CENSUS IN THE STEPPE REGION 120

Razdykova G.M.
ETHNO-PEDAGOGICAL TRADITIONS IN THE ISLAMIC EDUCATION OF KAZAKH CHILDREN 124

Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K.
REAR HEROISM OF KAZAKHSTAN WOMEN IN THE YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR: DAILY LIFE AND WOMEN'S STORIES 129

Sdykov M.N.
TO THE QUESTION OF THE PLACE AND ROLE OF ZHUZES IN THE DEVELOPMENT OF THE KAZAKH ETHNOS IN MODERN TIMES 139

Seksenbayeva G.A.
FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CENTRAL STATE ARCHIVE OF FILM, PHOTO DOCUMENTS AND SOUND RECORDINGS OF THE KAZAKH SSR (1943-1991) 146

Smakhanova Zh.S.
CHINESE SOURCES ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN IN THE WORKS OF S. ASFENDIAROV 157

Tasilova N.A.
STRENGTHENING OF THE KAZAKH KHANATE UNDER KASYM KHAN 161

Tokbolat S.T.
THE ACTIVITIES OF NATIONAL SOCIAL AND POLITICAL ORGANIZATIONS OF SOUTH KAZAKHSTAN IN THE PERIOD OF SOVIET POWER ESTABLISHMENT 167

Shaimerdenova M.D., Kulshanova A.A.
QUESTIONS OF INTEGRATION, PATRIOTISM AND UNITY OF THE NATION IN SCHOOL TEXTBOOKS ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN 172

Sirazheva B.A.
BONE OBJECTS FROM BEREL 176

Shaimerdenova M.D., Kulshanova A.A.
TEXTBOOK "HISTORY OF KAZAKHSTAN" AT THE CROSSROADS OF KAZAKH AND RUSSIAN CULTURES: FEATURES AND REPRESENTATIONS 184

Компьютерде беттеген
Зикирбаева В.С.

Редакцияның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы
Алматы қ., Шевченко көш., 28,
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«edu.e-history.kz» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 261-67-19
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.
Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп, № 14602-ИА куәлігіне ие болды.